

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOJNOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENÖTÖDIK KÖTET.

(713., 714., 715. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DCCXIII.

	Lap
A HUMANIZMUS TÖRTÉNETI ALAKJAI. — Kornis Gyulától _ _ _ _	1
GRÓF KLEBELSBERG KUNO, AZ ALKOTÓ. — Kertész K. Róberttől	17
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA AZ OSZTRÁK IRODALOMBAN. —	
Pukánszky Bélától _ _ _ _ _	34
GONDOLATOK GÜL-BABA SIRJÁNÁL. (I.) — Germanus Gyulától _ _	50
TAKÁTS SÁNDOR. (IV.) — Nagy Miklóstól _ _ _ _ _	74
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Egy argentinai úti naplóból.</i> — Radó Antaltól.	
<i>A régi dalban minden benne van. — Clóhoz. — Falu Tamástól</i>	93
KISS JÓZSEF EMLÉKE. — Voinovich Gézáttól _ _ _ _ _	96
SZEMLE. — 1. <i>Hubay Jenő.</i> — Hóman Bálinttól.	
2. <i>A megújhodott magyar polgári iskola.</i> — Havas Istvántól _ _	102
IRODALOM. — 1. <i>A budapesti egyetem orvostudományi karának</i>	
<i>története.</i> — (Nádudvari Győry Tibor: <i>Az orvostudományi kar</i>	
<i>története. 1770—1935.</i>) — Grósz Emiltől.	
2. <i>Magyar versek könyve.</i> — (Horváth János: <i>Magyar versek</i>	
<i>könyve.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>Africa Romana.</i> — Révay Józseftől _ _ _ _ _	114

DCCXIV.

A DICSŐSÉGES LEGYŐZÖTT. — Herczeg Ferencről _ _ _ _ _	129
RAKÓCZI. — Lukinich Imrétől _ _ _ _ _	138
NÉGYESY LÁSZLÓ EMLÉKEZETE. — Kéky Lajostól _ _ _ _ _	145
TAKATS SÁNDOR. (V.) — Nagy Miklóstól _ _ _ _ _	183
«GONDOLKODOM, TEHÁT VAGYOK». — Szemere Samutól _ _ _ _ _	198
GONDOLATOK GÜL-BABA SIRJÁNÁL. (II.) — Germanus Gyulától _	215
HONTALANSÁG HŐSE. — Költemény. — Rédey Tivadartól _ _ _ _	237
SZEMLE. — <i>Az élő Tisza István.</i> — Kornis Gyulától _ _ _ _ _	239

IRODALOM. — 1. <i>Cziprus.</i> — (Szász Károly: <i>Cziprus.</i>) — v. g.-tól.	
2. <i>Liszt Ferenc életrajza írásban és képen.</i> — (Werner Fussmann und Dr. Béla Mátéka: <i>Franz Liszt.</i>) — á. é.-től	253

DCCXV.

A FILOZÓFUS ESZMÉNYE. — Kornis Gyulától	257
KOSSUTH LAJOS ÉS A KELETI KÉRDÉS MEGOLDÁSA. — Hegedüs Loránttól	271
A TRAGIKUM ÉS A BÜNTETŐJOG. — Angyal Páltól	280
ÓDRY ÁRPÁD. — Hevesi Sándortól	313
MAGYARORSZAG NEM VOLT, HANEM LESZ. — Siklóssy Lászlótól	329
TAKÁTS SÁNDOR. (VI.) — Nagy Miklóstól	339
KÖLTEMÉNYEK. — <i>János király és a canterburyi apát.</i> — <i>A költészet hatalma.</i> — <i>Ámor és kedvesem.</i> — Angolból fordította — Szász Béla	355
SZEMLE. — 1. <i>Bárd Miklós.</i> — Voinovich Gézától.	
2. <i>Szinnyei József.</i> — Melich Jánostól	359
IRODALOM. — 1. <i>Budavár visszavívása.</i> — (Károlyi Árpád: <i>Buda és Pest visszavívása 1686-ban.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>1848. évi törvényeink története.</i> — (Károlyi Árpád: <i>Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt.</i> — N. M.-tól.	
3. <i>A mai osztrák irodalom.</i> — (Pukánszky Béla: <i>A mai osztrák irodalom.</i>) — Mohácsi Jenőtől.	
4. <i>A kémkedés története.</i> — (Pilch Jenő: <i>A hírszerzés és kémkedés története.</i>) — Torday Gézától	368

A HUMANIZMUS TÖRTÉNETI ALAKJAI.

(Beszéd a Corvin-láncosok és koszorúsok testületének
1937. február 23-án tartott ünnepi estebédjén.)

Testületünk a renaissance-kori magyar humanizmus nagy királyának, Corvin Mátyásnak nevét viseli. Természetes tehát, hogy ma, amikor dicső humanista fejedelmünk emlékének felújítására egybegyűltünk, arról elmélkedjünk: vajjon mi is a humanizmus? miképp vált a humanizmus korok szerint más és más történeti alakot? mik a humanizmusnak idők szerint változó történeti elemei s mik időfeletti, változatlan mozzanatai? miért kell a nyugati kultúrának minden korban újra meg újra állást foglalnia az antik világgal szemben? vajjon a humanizmus problémája miért örök, mindig felújuló s az idők árjának hullámaiban szerte nem foszló kérdése az emberiségnek?

I.

Minden kornak megvan a maga sajátos értéktudata, amely előtt a mult különböző reliefben jelenik meg. A kortudat, vagyis a mindenkori jelen álláspontja, már eleve színezi a történeti felfogás tartalmát és módját. Ebben a mindenkori értéktudatban elsősorban nem az észszerű, hanem az érzelem- és ösztönszerű, irracionális elem, az új, önkénytelenül feltörő életérzés és életforma uralkodik, amely nem szorítható tudatos fogalmak szürke hálójába. Amikor ez az új életérzés megjelenik, a régebbi életforma fokozatosan elhal és helyet enged az újnak s vele egybeolvad. Az antik kultúra nagy haldoklása akkor kezdődik meg, amikor Bethlehem fölött a csillag megjelenik. Ez a haldoklás a világtörténetnek legnagyobb kulturális euthanáziája: az antik életfelfogás értékeinek tábláját a Názárethi összetöri ugyan, de a

törmelékeket az egyházatyák, főképp Szent Ágoston, összeszedik, átértékelik, újracsoportosítják; az antik kultúrát és a kereszténység friss életformáit egy felsőbb, termékeny szintézisbe olvasztják. Az emberiség multját Szent Ágoston az egész emberi nemnek belső egyége alapján fogta fel: a görög bölcsesség előkészítette az utat a kereszténység számára s a római nép természetes erénye és ereje volt az új világrend alapja, míg a keresztény Róma a *civitas coelestis*-t és a *civitas terrena*-t az isteni világterv alapján egy magasabb egységbe zárta. «A világtörténés szépsége úgy hat ránk, mint valami hatalmas dal, melyet titokzatos énekesek dalolnak az Isten' dicsőségének szemléletében, s e dalnak strófái a századok». A világtörténet nagy eposzának egy-egy hosszabb versszakja a görög kultúra és a római civilizáció, meg a zsidó ószövetségi világ, amelyből a kereszténység sarjadzott ki. A krisztianizált antik kultúra műveli ki a nagy barbár tömegeket, amelyeknek visszatekintő lelke pár század mulva az antik multból szövi ki a jövő fényes politikai álmát: a római világimperium visszaállítását. Az antik világ történeti ereje ölt új formát Nagy Károly német-római szentbirodalmában, a római caesárok dicsőségét szomjuhozza a már félig művelt keresztény barbár.

Ha a fényes antik kultúra külsőleg meg is hal, de belső értelme továbbra is a történet legnagyobb hajtóereje marad. Új embertípusok támadnak, amelyeket évszázadok, sőt évezredek választanak el s hantolnak egymásra, de az új emberekből minduntalan kitör a vágy, hogy a régi embert, bizonyos szempontból az antik típust folytassák. Az új nemzedékek lelke többször is átalakul, de az antik alapra, a kultúra régi eredendő egységére minduntalan visszatér, a régi formákban akarja magát az új psyché kifejezni. Ez a vágy különös hangsúllyal tör elő a renaissance-ban. Igazában nem volt olyan éles bevágás és ellentét a középkor és a renaissance között. A renaissance sokkalta bonyolultabb történeti folyamat, semhogy egyoldalúan az antik világ föl-támadását, az irodalmi és művészeti humanizmus megszületését láthatnók benne. A középkor is birtokában volt az antik művelődési anyag jórészének, ezt nem kellett a renaissance

sance-nak előlről fölfedeznie. Hisz a középkori tudományos kultúra az ókori tudományon alapult: a filozófiában Aristoteles a filozófus, az orvostudományban a legfőbb tekintély Galenus, a trivium és quadrivium tárgyainak anyaga túlnyomóan az antik világból való. Jól ismerik Vergiliust és Terentiust; a római történetírókból és császárkori életrajzírókból merítik történeti példáikat. A renaissance antik művelődési anyaga lényegében ugyanaz volt, tehát nem támadt föl: ellenben a renaissance-kori ember az antik világgal szemben másképpen foglalt állást, mást látott benne, szellemi magatartása és értékelése változott meg vele szemben. A középkornak az antik világhoz való viszonya megmerevedett, lezárttá keményedett. Most a renaissance-ban ez a viszony újra fejlődésképesé, szabaddá, dinamikussá mozgalmasul. A középkori zárt világnézet fokozatosan meglazul, erjedni kezd, a régi életérzés újnak ad helyet, a merev társadalmi rendi formák felfogása módosul, a kötöttség helyébe kritika és szabadság kap lábra, a társadalom bírálataba, a természetvizsgálatba, a filozófiába szabadabb szellem vonul be. Így az antik kultúra történeti felfogásába is. A középkor szellemi világába az antik művelődési anyag szilárdan be volt építve, mintha végleges, soha meg nem változó lenne; most az új életérzés és értéktudat életenergiája *egyénileg* kezdi felfogni az ókori műveket, új szempontokból látja őket, tudatosan utánozni való mintákat pillant meg bennük; tartalmukat nemcsak szűk régi körben, hanem minden oldalról vizsgálja, a maga szabadabb életérzését vetíti beléjük, problémákat lát bennük. Így formálódik át és mélyül el az antik világ felfogása a renaissance-ban: így születik meg a *humanizmus*.

Ez a humanizmus azonban nem pusztán az antik ember-típusnak irodalmi és művészeti újszerű látása és teremtő utánzása. A renaissance-kori olasz humanizmustól elválaszthatatlan a nemzeti történeti tudat ébredése is. Az itáliai humanizmus egyben az olasz nemzeti erők magáraébredése is: a *renaissance* szó az olaszág nemzeti újjászületését is jelenti, amelynek csak eszköze az antik római impérium nyelvének és művelődési hagyományainak lelkes kultusza.

Ugyanaz a politikai szerepe volt a római nagyság emlékének az olasz renaissance-ban, mint a jelen fasiszta imperializmus kialakításában. Hozzánk, magyarokhoz, mint irodalmi és művészeti irány szivárgott át az olasz humanizmus, de ennek nemzeti háttére a magyar légkörben is *per analogiam* kibontakozik : legyünk olyanok a hazaszeretetben, mint a régi dicső rómaiak. Itáliában az antik Róma a példakép ; nálunk ennek a régi Attila-korbéli hun és az Árpád-kori magyar birodalom hatalma a nemzeti párhuzama. A humanizmusnak, mint az antik római eszménynek kultusza és a magyar nemzeti eszmének ápolása a Mátyás-kori magyar imperializmus gondolatában egyesül.

A Hunyadiak humanizmusa újjá szervezi a magyar nemzeti királyságot, mint nemzeti államot, amelynek idegen fejedelmektől való függetlenségét és erős öntudatát a törökverő Hunyadi Jánosnak nagy egyénisége és nándorfehérvári győzelme csak felfokozza. Mátyás a magyar nemzeti önérzetet mint családi hagyományt apjától kapja örökbe ; ebben nemzeti királlyá választása csak megerősíti. A maga nemzeti uralkodó mivoltát a történeti felfogás tudatosságával az Árpádok nemzeti királyságába ágyazza be, ennek folytatását és feltámadását, valóban renaissance-át érzi benne. S amikor ebből az egészséges hisztorizmusból személyes becsvágya kilendíti és a német császári koronára vágyik, akkor is egyik elődjének történeti példája lebeg előtte : Zsigmond császáré. A két hagyomány összeütközik : egyfelől a németverő Árpádok s a törökverő Hunyadi János, másfelől Zsigmond császári hagyománya. Mátyás császári becsvágya nem gyökerezett a magyar nemzeti multban, hanem csupán a király expanzív egyéniségében ; halála el is fujta azonnal német-cseh hódításait.

Mivel nem talált történeti felfogása a magyar királyság multjában példát a tartós nyugati hódításra, kissé hátrább nyult a történetbe : visszament a hun praehistoriába. Eszménye már nem Szent László, mint Nagy Lajosnak, hanem Attila. A nagy hún hódító emléke Mátyás udvarában különös kultusznak örvendett. Mátyás könyvtárában olyan krónikák is voltak, amelyek a hunok történetét ölelték fel. Mátyást Thuróczy egyenest *secundus Attilának* nevezi. Bonfini is,

bizonyára Mátyás történeti felfogásának értelmében, viszonylag jóval tüzetesebben foglalkozik a hun birodalom sorsával, mint különben indokolt lett volna. A Lengyelországba tévedt olasz humanista, Buonaccorsi, Callimachus néven, Attiláról történeti munkát, helyesebben politikai röpiratot ír, amelynek modellje — sok rosszakaratú gúnnyal — nyilván Mátyás király.

A humanizmus egyik szellemi vonása a történeti műveltség, a történeti tudat fokozása, nemcsak az antik, hanem a nemzeti mult irányában is. Mátyás a magyar történelmet ismeri és szereti is. Galeotto Marzio tanúsága szerint kedveli a magyar éneket és zenét, a hegedősök magyar nyelvű énekeit, főképp azokat, amelyek a törökön kivívt diadalokról szólnak. Örül, ha humanistái a magyar történettel foglalkoznak. Janus Pannonius elveszett *Annalese* verses magyar történet volt. Thuróczy krónikája 1473-ban a budai nyomdának egyik első terméke. Mátyás bízza meg Bonfini a magyar történet megírásával. A király sugalmazására születik meg a *Hungaricarum Rerum Decades* hatalmas műve, amely külföldön és itthon a magyarság multja ismeretének századokon át egyik főforrása. Bonfini, a humanista, a római történet mintájára stilizálja át a magyar történetet, tele római párhuzammal s liviusi beszédekkel. A magyar vitézek a Fabiusok, Camillusok, Scipiók, Fabriciusok s Aemilianusok hősi képét öltik fel. Túlzó rómaiaskodására jellemző, hogy a tehetetlen Dobzse László királyt munkája előszavában Numa Pompiliusként dicsőíti, aki mindenkivel békét akar. Ez a római színezetű magyar történelem századokon keresztül a magyar történeti műveltség propedeutikája, a mohácsi vést követő időkben a művelt magyarság nemzeti-történeti tudatának ébrentartója volt.

Mátyás udvarában a humanizmus és nacionalizmus szorosán egybeolvad: a nemzet büszke multjára, amelynek hasonlósága a római történethez naív történet szemlélete előtt oly szembeszökő. Ekkor kezdik a pannoniai és dáciai római feliratos emlékeket, régi pénzeket és egyéb maradványokat gyűjteni s Budára szállítani, egyes helyiségeket régi római nevükön nevezni: pl. Óbudát Sicambriának. A hadsereg

egyes szervezeti részeit, a közélet intézményeit régi római névvel illetik, a magyar hősiességet a római *virtussal* azonosítják. Mátyás katonai téren is a humanista hisztorizmus képviselője. Az antik hadvezérek az ő szemében felülmúlhatatlanok: Nagy Sándor, Hannibal, Scipio, Julius Caesar. Meggyőződése, hogy az ő hadműveleteiket kell tanulmányozni s a modern viszonyokra alkalmazni. Mosolyog azon a felfogáson, mintha az ő kora hadtudomány dolgában fölötte állana az ókornak. «Ha a mi korunk — mondotta — az ókor katonaságának csak századrészevel is rendelkezhetnék s oly nagy lenne a hadi képzettsége, hogy az ókoréhoz lehetne mérni, akkor a török hatalma bizonyára nem áradt volna szét olyannyira» (Galeotto Marzio könyve. XII. fej.). A hadsereg és a politika viszonyában is az autokrata Mátyás antik példán indul: a maga hadseregében a római császári légiók szervezetét és erejét érzi, ezért irányításuk egyedül az ő akaratától s nem a római szenátusznak megfelelő magyar országgyűléstől függ.

A renaissance nálunk nemcsak az olaszoktól külső-szerűen kölcsönzött antikizáló irodalmi és művészeti vendégműveltség, hanem egyben az olasz humanizmus nemzeti oldalának mintájára a magyar nemzeti politikai erők felébredése is, az öncélú nemzeti állam tudatossá válása az idegen uralmi törekvések ellen. Mátyás nemzeti királynak érzi magát, amilyennek a sok idegen származású király után Szilágyi Mihály sugalmazására az országgyűlés választotta: úgy érzi, hogy ő a magyar faji és állami öntudat európai képviselője. Zrinyi Miklós 1655-ben az országgyűlés után, amellyel Bécs le akarta a nemzetet mondatni szabad királyválasztói jogáról, bosszúsan vonul vissza Csáktornyára. S kiről elmélkedhetett volna itt nagyobb bensőséggel, ha nem az utolsó nagy nemzeti királyról, Mátyásról? Róla írja az első magyar politikai essayt, amelyben égő fajszeretettel a nemzeti királyságért rajong. Zrinyi melegen vonzódik Mátyáshoz, mert rokonlelkek: mindkettőben egyesül a mély történelmi tudat és a heves újítási vágy: megőrizni és megerősíteni akarják a régi nemzeti hagyományokat, de egyben átplántálni iparkodnak az új európai műveltségi javakat.

II.

A Mátyás-kori latin humanizmus továbbfejlődését a nagy király halála, de még inkább a mohácsi vész kegyetlenül megszakítja. A humanizmus csak mint retorikai kultúra él tovább a műveltebb papság és nemesség ajkán a megye- és országgyűléseken: eszményük Cicero. A Mátyás-kori humanizmus velejében latin; görögül tudó magyar alig néhány van. Mátyás, aki sok nyelvet tudott, nem olvasott görögül; a görög írókat azonban könyvtára számára latinra fordíttatta. A megmaradt Corvinák közül csak két görög kódex van. S jellemző, hogy amikor a XVIII. század végén a görögös neohumanizmus Németország legfényesebb elméit, Schillert, Goethét, Herdert, a legmélyebben megragadja, nálunk alig talál visszhangra. Kazinczy nem tud görögül, csak lelkesen utánozza a németeket; Dessewffy József Kazinczynak azt írja, hogy «ősz hajakkal» most próbálkozik a görög tanulásával. Még legmélyebben s kellő nyelvtudással Kölcsey hatol bele a neohumanizmus szellemébe. Az új hellén irányzat esztétikai rajongással meg van győződve arról, hogy a görögség minden későbbi kor számára örök példakép: a *humanitas* legtökéletesebben az antik görög emberben bontakozott ki, ezt kell utánoznunk. A régi görögségnek ez a szertelen idealizálása, mely ennek az ókori nemzetnek kultúráját és egységes életformáját időfölkötti értékévé avatta, egészen áthatotta a korabeli neoklasszikus művészetet, irodalmat és iskolákat; az igazi klasszikus gimnázium ekkor születik meg Németországban, ahonnan osztrák közvetítéssel, de már mérsékeltebb formában a szabadságharc leveretése után 1849 őszén jut el hozzánk.

A XIX. század történeti kutatása azonban a görögségnek ezt a rajongó eszményítését szertefoszlatta. Jött a *historizmus*, amely az antik világban csak a mi kultúránk fejlődési gyökereit látta, a humanisztikus művelődési eszmény körét a történeti gondolkodás és értéktudat kitűnő gyakorlóterére (ez a *gymnasion* szó eredeti értelme) szűkítette, amelyen az ifjúság szemléletesen megértheti, mi a kultúra lényege és értékformái, egyszersmind, hogy milyen az emberiség tör-

téneti evolúciójának vonala évezredekken át. Itt láthatja a görögöknél a mai nemzedék is, viszonylag egyszerű és áttekinthető formában, minden nyugati kultúra ősképet, amelynek vonásait jelen kultúránk szellemi arculatában is lépten-nyomon felismerheti. A neohumanizmus görög világa ma már számunkra nem időtlen norma, hanem csak a kultúrértékek megélésének legjobb történeti bevezető eszköze: az a történelmi anyag, amely a legalkalmasabb arra, hogy a mi fejlett modern kultúránkat összehasonlítsuk az egyszerű kultúrával, amelyből a miénk is kinőtt.

III.

A neohumanizmus művelődési eszménye *apolitikus* volt: ebből a görög kultúrának esztétikai, a szép és harmonikus személyiséget kialakító oldala domborodott ki. Közvetlenül a világháború után újra nagy eréllyel tör elő — bármily paradoxul hangzik — az antik szellem, a lelkek örök újjászületésének forrása, az olasz, francia és részben az angol nemzetek kebeléből, de politikai alapon. Az antik világ *actio in distans*ának történeti gravitációs ereje ekkor nem az esztétikai rajongás, vagy az általános emberiért, a humanitásért való lelkesedés, mint a neohumanizmus korában, hanem a római impérium politikai és erkölcsi hatalmának lehető rehisztorizálása. A világháborúból győztesen kikerült olasz, francia és angol nemzedékeknek imperialisztikus szelleme rokonnak érzi magát római őseivel, magát a római világbirodalom egyedül jogos örökösének érzi. Ennek az érzésnek lángja a régi Itália földjén a fasiszta öntudatban csap a legmagasabbra, de ott ég a világháború óta kisebb-nagyobb lánggal a francia és az angol nacionalista hatalomsóvárgásban is. A hivatalos és nem hivatalos politika és kultúrpolitika háttérében halkán vagy fennszóval ott munkálódik a régi római impériumnak új formájában megvalósítandó eszményképe. Újra mélyen egybeolvad a humanizmus és a nacionalizmus. A *humanitás*, mely a népek szellemi összekötő kapcsa, most egyben *rivalitás*, amely a népeket egymástól politikai aspirációkban elválasztja, mert mind a

három nép magát a római hatalom örökösének nézi. A mai történet dinamikájának így az antik világ szemlélete nem jelentéktelen politikai tényezője. A római impérium kapuja tűnik fel újra annak a Porta Triumphalisnak, amely a nemzeti nagyság birodalmába vezet. Hogyan vonul át a három nemzet ezen a kapun? Íme a jelen eposzának seregszemléje!

Az olasz nemzetnek fasiszta újjászületése egyenest a régi Róma eszményének történeti útvonalán ment végbe. Az olasz történetnek erre a drámai forróságú periodusára a legjellemzőbb a *fasces* antik hatalmi szimboluma. Az olasz lélek mélyén ott szunnyadt a régi Róma hatalmának és dicsőségének emlékezete, melyet egy hatalmas sugalmazó személyiségnek, Mussolininak, csak kellő pszichotechnikával fel kellett idéznie, a megfelelő történeti akusztikába kellett állítania, hogy a történeti tudat elemi erővel törjön elő. A régi Rómát avatta nemzete *jövőjévé*. Az antik Róma társadalmi és katonai szervezetében, a *fasces* fegyelmében fedezte fel a modern társadalmi hisztéria, a bolsevista veszetség szérumát. Légiókat, centúriákat, cohorsokat szervez, a nemzeti eszme katonáit lőgionáriusoknak, vezéreiket konzuloknak hívja. A gyáratok mind nagyobb számban kommunizáló tömegek vörös rongyai helyébe apró négyszögletű antik római zászlók rebbennek fel s négy büszke betű villámlik rajtuk: *S. P. Q. R.* s felettük ott röpköd a sas, a nagy római hadverők büszke aquilája. A *fasces* híveinek úgy kell köszönteniök egymást, mint régi római őseiknek, a legionáriusoknak: magasba emelt jobb karral. A nemzetközi május elseje helyett évről évre a római világbirodalom megalapításának napját, a *dies sacri natalis* ünneplik meg, amikor díszmenetük a régi Róma diadalívei alatt vonul el. S az új római Caesar Vergiliusnak, az első imperator költőjének szavaival tüzeli a régi Róma dicsőségére szomjúhozó nemzetet: *Imperium Oceano, famam terminavit astris* (Róma hatalma az óceánt, híre a csillagokat verdesi). Az antik Róma jegyében megújhódik a latin faj öntudata, megszületik a már-már anarchiába fúló Itália mai imperializmusa. «Róma — kiáltja a Duce — a mi elindulási pontunk s Róma a mi végső állomásunk. Róma a mi eszményünk s Róma a mi

mythosunk. Álmodunk a római Italiáról, amely okos és mozgékony, erős, hatalmas és fegyelmezett. Róma halhatatlan szelleme éled újra a fascismusban ; római a mi jelenvényünk, római a mi harci szervezetünk, római a mi bátorságunk s római a mi hitünk!» A nemzet bármilyen életbevágó kérdése merül fel, a Duce rögtön a régi Róma történeti példáit keresi. «S nap-nap után — mondja még 1923-ban, mintegy előre megérezve a jóval későbbi abesszín-háború nehézségeit is — egyformán haladok a rómaiak módszere szerint, annak a Rómának példájára, amely sohasem nyugodott bele semmiféle vereségbe ; annak a Rómának példájára, amely Terentius Varrót, Cannaeból való visszatértével, szívesen fogadta, jóllehet tudta, hogy Aemilius Paulus véleménye ellenére kockáztatta a csatát s ennek következtében felelős volt a vereségért ; annak a Rómának példájára, amely megtiltotta a római matrónáknak, hogy Cannae után elhagyják házukat, nehogy fájdalmas és könnyteljes magaviseletükkel megzavarják a polgárság nyugalma ; annak a Rómának példájára, amely állandóan megismétli a történelemnek fejezeteit, amely minden sikertelenségből a kitartás indítékát merítette s újra megfeszítette idegeit, gyarapította bátorságát és fokozta szenvedélyét».

S a történet most valóban megújrázza magát. A régi Itália hatalmi expanziója először az afrikai partok, Karthágó felé tört : s a mai túlnépesedett Itália is Hannibal földjére sóvárog, mely fölött ma a gall kakas uralkodik. Egyelőre a meghódított Abesszíniát emészti meg, de Egyiptom irányában már a brit-oroszlánt ingerli. Amikor a Duce az olasz flottával az afrikai gyarmatok megtekintésére indul, ugyanabból a kikötőből száll hajóra, ahonnan a római császárok : Ostiából. A régi Róma hatalmát nem a történeti paradigma levegőtávtatában nézi, hanem a tettek szilárd és termékeny talaján szemléli s úgy érzi, hogy ha a régi rómaiak legyőzhették a világ annyi népét, a mai Itália is lebirhatatlan hatalmat képvisel.

Az olasz ifjúságot ennek szellemében neveli. A fasiszta iskolai reformokban a humanizmus nem pusztán művelődési elv, hanem egyben politikai eszmény is. Ápolja az iskola a

nemzet öntudatát az antik nemzeti hagyományok tüzetes ismeretével; ez a politikai-hatalmi cél elérésének legbiztosabb útja.

A világháború utáni francia nacionalizmus egyik szellemi forrása szintén az antik humanizmus. A huszas évek elején számos beszéd hangzik el a francia kamarában, amelyek szerint a francia műveltség az antik földközi-tengeri kultúrának igazi illetékes folytatója, egyben a római világimperium örököse. A nacionalista Poincaré-kormány 1923-ban a középiskolák új szervezetében és művelődési anyagában a régi történeti erőket akarta érvényesíteni, amikor a latin és görög tanulmányt bizonyos osztályokban minden tanulóra kötelezőnek rendeli el. A hivatalos indokolás a politikai humanizmus eszméjének kifejtése: a francia ifjúságnak közvetlen forrásokból kell látnia, hogy hazája kultúrájának bölcsője görög és római földön ringott; az előkelő történeti származásnak, a Julius Caesar Galliájának ismerete nemzeti tudatát és érzését fokozza fel, egyszersmind erősítse meg Franciaországnak abba a nagy művelődési és politikai hivatásába vetett hitét, amelyet multjánál fogva a Földközi-tenger vidékén és egész Európában be kell töltenie. A francia kultúra klasszikus történeti hagyományainak ápolása tehát mintegy a francia imperializmus szellemi háttere.

Az angol hátratekintő nép, a nagy epikusok és historikusok nemzete. Egy nép sem ragaszkodik hagyományaihoz úgy, mint a lassú, a nem dramatikus változásnak, az időnek népe: az angol. S ezek a hagyományok a római imperiumba nyúlnak, amelynek légiói századokon át a szigetországban táboroztak. A római impérium emléke elhomályosult, nyomait csak a nyelv szóállománya őrizte meg. A régi Róma és a modern Anglia rokonsága csak világtörténeti párhuzammá vékonyult: az egyik az ó-, a másik az újkorban az emberiség legnagyobb civilizáló hatalma, a barbár népek egész tömegének hódítója. Mindkettőnek egyik kezében a kard, a másik kezében a törvénytábla. Amit karddal megszereznek, rögtön a jog uralma alá állítják. A hódítás technikája a két világbirodalom kialakításában sok hasonlóságot mutat.

A római vérkeveredés tudata azonban az angol népben

elhomályosult : kelta-angol-szász-normann keveréknek tartotta magát. Tennyson még nem is oly régen így énekelt : Norman and Saxon and Dane are we. A világháború kitörése óta az új angol nemzedék szégyenleni kezdi ezt a germán eredetet, germanofobiája romanizáltatja vele származását. Fokozott kedvvel kutatja Britannia római multját : nem Schleswigben vagy Skandináviában keresi a maga igazi eredetét és ősi kultúrájának forrását, hanem a fényes antik mediterrán birodalomban. Mind több könyvben, sőt napilapokban tárják fel a régi Rómának Angliában található sűrű nyomait. Kezdek felfedezni, hogy sokkal több legionárius telepedett le végleg Britanniában, mint eddig hitték ; ezek rajta hagyták utódaikon jellemük, fiziognomiájuk és nyelvük nyomát, amelyet az idő máig sem törölt le. A mai angol e szerint vérségi rokonság alapján joggal tarthatja magát a római impérium örökösének. A most buzgón kutatott római vérség egyszerre a fokozott nemzeti önérzet és történeti tudat forrása. Az egyik angol régiségbúvárból, Weigallból egyenest a tudatos antik imperializmus szava kezd megszólalni : «Amikor Önök — mondja — a római Britannia történetét tanulmányozzák, Angliának nem multját, hanem jövőjét tanulmányozzák . . . Nem szabad többé angolszász őseinket, mint vad germánokat gondolnunk, akik a római-brit népet kiirtották ; hanem oly hódító népnek kell néznünk őket, amely egybeházasodott a legyőzött néppel, úgy hogy ma mindkettő vére folyik bennünk. Így tudjuk csak igazán megbecsülni szigetünk hosszú történeti folytonosságát. És gondolóra véve azt a dicsőséges multat, amelyből eredtünk, szemünket annál erősebb bizalommal emeljük a jellemnek és világhatalomnak még nagyobb tündöklésére, mely felé haladunk».

Ugyanez a hang hallatszik ki az angol világbirodalom miniszterelnökének, Baldwinak a Classical Association elnöki székében 1926-ban mondott beszédéből is. Az angol államférfiú a klasszikusok tanulmányozását tartja ma is a legjobb politikai iskolának s bevallja, hogy amikor első nagy parlamenti választási küzdelmét vívta, esténként fáradtan az *Aeneist*, Horatius ódáit meg az *Odysseiát* olvasgatta. Ő is

a római impérium politikai-történeti sugallata alatt áll. «Angolnak lenni, — mondja — olyan országban születni, amely olyan hosszú ideig volt a római birodalom lényeges része és e mellett tudatlannak lenni ennek a birodalomnak történetében: ez annyit jelent, mint minden érzés hijján lenni az események változása s mindennapi hatása szempontjából azon perspektíva iránt, melynek jelentékeny szerepe van abban, hogy életünket mint nemzet lássuk s mint egészet nézzük. Nem hiába kovácsolódott Nyugat-Európa Róma üllőjén, s ki tudná megmondani, mennyivel tartozunk mi a római törvény, a római fegyelem, a római fékező hatalom hosszú éveinek s a nagy közös birodalomhoz való tartozásnak, a benne való részvételnek. Időszámításunk első négy századában a római gondolat és római erkölcs szigetünket meghódította s itt magának állandó hazát teremtett».

Az angolok, akik a világingpériumot nem mint a jövő álmát álmodják, hanem tetteleg már mint a földteke egyharmadának birtokosai megvalósították, mindig buzgón ápolták az antik klasszikusok tanulmányát s ezt máig iskoláik művelődési anyagának központjává avatták. Sajátságos történeti paradoxon: a világ leginkább gyakorlati-gazdasági népe ragaszkodik legszívósabban a klasszikus oktatáshoz. Erre utal a mi Kossuthunk is 1841-ben, amikor védelmezi a klasszikus tanulmányok művelő értékét. A humanizmus és a liberalizmus szoros kapcsolata, amely az angol lelket oly régi idő óta formálja, lebeg mintakép előtte.

A tények rideg valóságát s nem az elveket és szavakat nézve, ma különösen észlelhetjük a kilometritis nevű nemzetközi betegségnek, a nemzeti imperializmusnak jeleit. E jelek közé nemcsak az Északi-tengertől az olasz Rivieráig terjedő új francia erődítményrendszer gigantikus méretei, nemcsak az angol tengeri és légiflotta rengeteg új egysége s az újjászervezett olasz tengeri, légi és szárazföldi haderő tartoznak, hanem a lelkeket csendesen a hatalomvágy szolgálatába állító kultúrpolitika is. Julius Caesar szellemét nyíltan és titokban egyszerre három nagy nemzet is megidézi: mind a három magát érzi egyedül jogos örökösének. A világtörténet léleklézése — az antik humanizmus renaiss-

sance-ainak tanúsága szerint — évszázados, sőt évezredes hullámú ritmusban ismétlődik. Róma régi példája újra reprezentatív hatalom, mint amilyenként Nagy Károly kora előtt lebegett.

S hogyan tükröződik a humanizmus ma a németiség lelkében, amely a neohumanizmus embereszményét megteremtette, az antik régiségtudományt, a klasszika filológiát a legmagasabb fokra emelte? A neohumanizmus az általános emberiért rajongott: *embert* akart nevelni *önmagáért*. Emberré nevelés, a teljes humanitas egyéni-kidolgozása a XIX. század individualisztikus művelődési eszménye: fejtse ki az egyén a benne szunnyadó erőket, így jó létre a harmónikus személyiség, valósul meg a görög kalokagathia. Az általános humanitasnak ezt az apolitikus embereszményét individualisztikus vonása nagyon közel hozta a XIX. század másik hatalmas eszmeirányzatához: a liberalizmushoz, amely ugyancsak a XVIII. század végének öröksége. Maga a humanitas eszmény, mint ilyen, nem politikai, hisz gyökerében a hellén esztétikai harmóniára való törekvés szülte. Azonban könnyen politikáivá idomítható. Milyen ember a liberalizmus szempontjából az állam számára az eszményi ember, a legjobb, a leghasznosabb polgár? Az, aki minden benne rejlő erőt szabadon kifejleszt. Ezzel az egész emberré nevelés egyszersmind politikai szinezetet nyer. Az a tökéletes állam, amelynek minden polgára *szabadon fejlődött személyiség*. A liberalizmusnak ez a művelődéspolitikai eszménye egybeesett a neohumanizmus emberideáljával. Ez egyik oka annak, hogy a klasszikus gimnázium oly sokáig tudott uralkodni.

Az új német császárság nagy nemzeti expanziója azonban görbe szemmel kezdte nézni a maga katonai és gazdasági imperializmusa alapján azt az elvont általános humanitas-eszményt, amelyet a gimnázium ápolt: hasznos, életre való, az élet szükségleteit frissen meglátó, hadiszolgálatra alkalmas, erős nemzeti önérzetű polgárt akart nevelni. Ilyet a gimnázium alig adhat: a filológia csak filológusokat szül. Az erős realiztikus érzerken kívül a nacionalizmus sugallja majd egy félszázaddal ezelőtt II. Vilmos császár szavait: «Eddig az út Thermopylaetól Cannaen át vezetett Rossbach-

hoz és Vionvillehez. Én az ifjúságot Szedántól és Gravelotte-tól Leuthenen és Rossbachon keresztül vezetem visszafelé Mantineához és Thermopylaehez. Azt hiszem, ez a helyes út, ezen kell ifjúságunkkal járnunk».

Vilmos császár a nacionalizmus nevében már hadat üzen a neohumanisztikus művelődési eszmény antik, nem-germán, nem-gyakorlati, elvont jellege ellen. S most a harmadik birodalom nemzeti szocializmusa ennek az embereszménynek individualisztikus, liberális, egyoldalú személyi kultúráját fejlesztő oldalát támadja meg: az egyén nem önmagáért, hanem az egyén-fölötti nemzetért van. S a mai Németország a nemzeti szocializmus nevében a «harmadik humanizmus» szavától visszhangzik, amely a görög *polis* emberének mintájára a *politikai embert* tartja eszményi modellnek, aki merőben a közügyeknek él, akinek élete feloldódik a nemzeti közösség szolgálatában, a kollektív hatalom kifejtésében. Így a mai német lélek előtt ismét egy csapásra megváltozik az antik világ képe: nem a hőszok, hanem a kollektív társadalmi erők domborodnak ki belőle.

IV.

A humanizmus történeti sorsa, mint láttuk, az egyes korok lelki szükségleteinek megfelelően Protæus-szerűen változik. Minden kor lelke az antik világnak más és más oldalát éli meg és emeli ki nagyobb hangsúllyal: hol az esztétikai-művészeti, hol az általános emberi, hol a nemzeti, hol az individualisztikus, hol a szociális szempont lelki belevetítése az uralkodó. De ez a gazdag változatosság is csak azt tanúsítja, milyen kimeríthetetlen kincse rejlik az emberiségnek ebben az antik kultúrában. Majd erre, majd arra az értékformájára rezonál nagyobb erővel a későbbi korok lelke. Mit bizonyít ez? Azt, hogy ha az egyes korok tudatában különböző értékdimenzióban tükröződik is vissza az antik kultúra, a maga egészében az emberiség számára történetfeletti, időtlen értéket képvisel.

A humanizmus elméleti értéke az emberi szellem önismerete: megtanít arra, mi az emberiség lényege a történeti

tudatforma minden időbeli változása ellenére. A humanizmusnak gyakorlati értéke pedig éppen ebből következik: a mindenkori jelen objektivebb szemléletére képesít: nil humani a me alienum puto. Ezért megvéd bennünket a naív és doktrinér racionalizmus és éretlen társadalmi radikalizmus ellen: az antik világ kicsiben az emberi kultúrának, egyénnek és társadalomnak valamennyi életformáját szemléletesen elénk tárja.

A humanizmus történetfeletti érték: eddig még minden kor kénytelen volt állást foglalni vele szemben, mert valamely irányú szuggesztiójának hatása alá került. A humanizmus így az emberiségnek örökké tartó lelki újjászületése, folytonos szellemi renaissance-a.

KORNIS GYULA.

GRÓF KLEBELSBERG KUNO, AZ ALKOTÓ.

Az emberiség már abban az ősi korában, amikor a gondolkozás erejével lángra gyújtotta a bölcelet fáklyáját és ennek fényénél az őt körülvevő világ tárgyi felismerésén túl az elvont fogalomkör magasságába emelkedett, két olyan fogalmat alkotott magának, amelynek teljes megértéséhez máig sem jutott el: az idő és a tér. A nagy bölcselőknek egész sora sem tudta ezt a két fogalmat kibontakoztatni misztikus ködhomályából. Az idő és a tér képzetéről nem hull alá a saisi fátyol. A kettőnek kezdetnélkülisége és végtelensége az, ami az emberi elme elé áthatolhatatlan falat emel, amikor ezek legbelső lényét kutatni, felismerni és megérteni törekszik.

A véges emberi szellem tehetetlenül áll a tér és az idő végtelenségével szemben, de mégis keresi hozzá a közeledést. Ezért mértéket keres és szerkeszt az ember s az égi tünemények változásával mértékegységét adja az időnek, a földi távolságnak részecskékre tördelésében pedig a térnek mércéjét találja meg. Mind a két mérték tökéletes emberi tökéletlenség. És mégis ez a kettős tengelye annak a képsíkrendszernek, amelybe az emberiség életét, annak változási folyamatait, szellemi és fizikai fejlődésmenetét — ha úgy tetszik: történetét — áttekinthetően beleilleszthetjük és ábrázolhatjuk.

A változások végtelen sorozatának egy kis töredék-szakaszában méregetjük az idő múlását és szűk határok közé szorított parányi részén, három dimenzióban a tér végtelenségét. Az időben való eltávolodást elmúlásnak, multnak, — a térben való elmúlást eltávolodásnak mondjuk. Az előbbire eszmélünk az emlékezésben, — az utóbbit látjuk a távlatban.

Emlékezés és távlat, annyi mint : visszatekintés az időben és eszmélés a térben. Mindkettő törvényszerűen elenyésztí a jelentéktelent és a kicsinyt. Amíg azonban a térben a távlat kérlelhetetlen törvényeinél fogva a legnagyobb méretek is eltörpülnek, — hiszen még a legnagyobb bolygó is csak pont az égi távlatokban — addig az idő elmúlásával az igazán nagy esemény, az igazi szellemi érték vagy alkotás nem zsugorodik össze, hanem ellenkezőleg — valódi nagyságára növekszik meg az emlékezésben.

A nemzetek emlékezése a történelem. S a történelem a mellett tanúskodik, hogy az idő elmúlása nem csökkenti az idő távlatában a nemzetek igazi nagy értékeit, hanem ellenkezőleg végre igazi értékük nyilatkozik, amely saját korukban, talán éppen az időbeli közelségnél fogva, nem jutott kifejezésre.

Amikor ötödfél esztendő távlatából nézünk vissza gróf Klebelsberg Kuno egyéniségére, azt látjuk, hogy szellemi lénye ma már valódi nagyságában jelenik meg előttünk.

Ha azt kutatjuk, hogy Klebelsbergnek ez a történelmi nagyságra való emelkedése szellemi és lelki adottságainak, képességeinek, egész életművének mely tényezőiből fakad, meg kell vizsgálnunk szellemi egyéniségének rendkívüli sokoldalúságát.

Szerette használni a nap színekéének hasonlatát. Az ő egyéniségének ragyogó fénysugarait is a nemzeti értékmegállapító prizmán kell átvetíteni, hogy ezt a nagy, egységes, fehéren izzó fényt alkotó elemekre bontva, meglássuk szelleme színekéének valamennyi tündöklő sugarát.

A fénytörő prizma legyen az a három és fél évtized, amelyet Klebelsberg nemzetünk történetében a millennium évétől betöltött.

A kiegyezés korának delelőpontján, az ezeréves Magyarország újkori felvirágzásának legteljében indul meg Klebelsberg tisztviselői egyéniségének kialakulása. A ranglétra legalsó fokáról a kultuszminisztériumi adminisztratív államtitkársáig emelkedik pályája. A háború ott éri és megkezdődik életének második korszaka, a politikusé. A háború vége felé a föld mélyén már dübörög a katasztrófa és ebben

a legsúlyosabb időben Tisza István, politikai eszméinek legmegbízhatóbb letéteményeseként, Klebelsberget veszi maga mellé a miniszterelnökség politikai államtitkárául.

Az összeomlás idején, sajnos, Tisza István és államtitkára már nincsenek felelős politikai állásban. Tisza martirhalálával «elment a golyóig», amint azt ő maga előre megjósolta. Klebelsberget a nemzet jó gondviselése megtartotta, hogy majdan az ország újjáépítése, a biztosabb jövő munkálása idejében vezére és egyben előharcosa legyen a magyar művelődés ügyének.

Bethlen István első nagy kormányának belügyminisztere és mint ilyen a belső rend és a belső újjáépítés politikai műveletének hiánynélküli végrehajtója. Egy esztendő elmúltával a kultusztarca széles területének gondozója. Ez után kilenc éven át a földre kényszerített, szétmarcangolt ország felelős kultúrpolitikusa. Ez a kilenc esztendő Klebelsberg életművének koronája.

Ezekben a küzdelmes időkben a nemzet szellemi világában fénykévék villannak fel, hogy tartósan rávilágítsanak az újjáépítés munkahelyeire, irányt jelölnek az ott szorgoskodóknak, buzdítják, serkentik az áldozatos szünettelen munkára, építésre és alkotásra a nemzetet; feltűnik Klebelsberg, a publicista és Klebelsberg, a szónok.

Íme előttünk áll Klebelsberg egyéniségének színeképe, a színekre bontott nagy fehér fényesség, aki ő volt: a tisztviselő, a politikus, a kultúrpolitikus, a publicista, a szónok.

Mindmegannyi teljes egység, — összességükben: Klebelsberg.

Négy és fél esztendő múlt el, mióta ő elköltözött. A mai kor száguldó, fékevesztett ütemében hosszú idő ez, amelyből ha visszanezünk, már abban a távlatban áll tőlünk, amelyből teljességgel áttekinthető egész életműve.

Meggyőződésem, hogy Klebelsberg egyéniségében mindenekelőtt az *alkotót* kell felismernünk. Aki megfigyeli az ő életét, aki ennek folyamán végigkísérhette az ő legbensőbb lelki tevékenysége mozgató rugóinak működését, annak fel kell ismernie benne azokat a genetikai adottságokat, azt a veleszületettséget, amelyet a kifejezésnek legmagasabb

értelmű fogalmazásában alkotónak kell nevezni. Ennek az alkotó természetének van alárendelve az ő egyénisége színképének minden egyes színárnyalata.

Tisztviselői életszakaszában a millenáris emlékművek körül kifejtett tevékenysége már szorosán odakapcsolta a képzőművészeti alkotások területéhez, ahová benső hajlamai amúgy is vonzották. Önálló egyéni alkotása a Julián-iskolák szervezése és építése Horvátországban. Ezzel maga felé irányította Tisza István figyelmét, még első miniszterelnöksége idején, úgy, hogy mint kormányelnök a háború elején Klebelsberget bízta meg a hadirokkantak gondozása ügyének vezetésével. Ez a munkakör, amelynek — tisztviselői szemmel nézve — semmiféle «előírata» nem volt, szabad teret nyitott Klebelsberg kezdeményező képességeinek. Már itt találkozunk alkotói szellemének első olyan nagyszabású tervezetével, amely jellemző Klebelsberg minden nagyobbmértű elgondolására és amely mint ilyen az alkalmi rendeltetésen túlmenően a távolabbi jövőt is kívánta szolgálni. A megalkotott rokkantügyi intézmények nagy sorának betetőzéséül két, egyenként ezerágyas tüdőbeteg népszanatóriumot akart építeni. Egyet a Tátrában, egyet a főváros közelében a Pilisi hegyekben és gondolt az Alföldön felállítandó több kisebb népszanatórium felépítésére is. Korányi Sándor vezetésével orvosok és építészek, Klebelsberg állandó felügyelete alatt igen alapos, tudományos előkészítő munka után elkészítették a terveket és kiszemelték az építkezések színhelyét is. Klebelsberget érintette legfájóbban, hogy szép elgondolásának kivitele mégis meghiusult. Az építkezés elmaradt, mert magasabb helyen azt a bekövetkezendő békeidőre kívánták halasztani, amikor az 1916. évi harminchárom százalékos építkezési drágulás — a feltevés szerint — meg fog szűnni. Hiábavaló volt minden reális érvelése ezzel a konokul optimista feltevéssel szemben s így nem Klebelsbergen múlt, hogy ma Budapest közelében nincsen ezerágyas tüdőgondozó intézményünk és az Alföldön nem áll rendelkezésre ezer decentralizált betegágy a legsúlyosabb magyar népbetegség gyógyítására. Az események után húsz év elmúltával a történelmi igazság érdekében ezt el kellett mondani.

Klebelsberg a rossz hivatal ellenszerét a jó tisztviselőben látta és ennek mintaképét is adta saját személyében. Minisztériuma első tisztviselőjének vallotta magát miniszter korában is, akire a legnagyobb felelősség hárul. Alárendeltjeivel szemben érzett méltányos felfogását fejezi ki az a mondanása: «Nem jó az, ha a miniszter a becsülettel teljesített szolgálatot gyorsan elfelejti».

Szónoki és publicisztikai tevékenysége sohasem volt öncélú. Beszédei és cikkei, amelyek a napilapok hasábjain megjelentek, talán külpolitikai cikkein kívül, mindig a kultúrpolitikus alkotói szándékainak előmozdítását szolgálták. Ezekkel azt kívánta elérni, hogy mennél szélesebb körökben megértsék, felfogják tervezett, vagy végrehajtott alkotásainak belső, nemzeti céljait, hogy megnyerje alkotásai számára a közhangulatot, a külső támogatást.

«Az ember valahogy úgy van megszerkesztve, hogy sóvárog a megértés után» — mondotta és ezzel indokolta publicisztikai nyilatkozatait is. A felelősség perzselő tudata ösztönözte és hajtotta arra, hogy művelődési törekvéseinek anyagi alapját lerakja és a tollhoz nyúlt, valahányszor elégtelennek látta az államhatalom és a hivatalos apparátus eszközeit, és a nemzet közvetlen meggyőzéséhez folyamodott.

Alkotói lényének alapja az a történelembölcseleti felismerése volt, hogy a megcsönkített országot csak úgy állíthatjuk vissza régi nagyságába, ha a mulasztottakat is pótolva, alkotásokat hozunk létre, olyan nemzetpolitikai értékű alkotásokat, amelyek a magyarságot megerősítik, nemzetünknek európai elhivatottságát igazolják és az általános emberi kultúra fenntartásában és továbbfejlesztésében nélkülözhetetlené teszik a világ színe előtt. Ezt a meggyőződését hitvallási világossággal így adja elő:

*Bizony ebbe az áldott magyar földbe munkával és művekkel mélyebben le kell magunkat horgonyoznunk, mint ahogyan eddig tettük. Mert ne higye senki, hogy napjainkban elég lesz az olyan fajta hazafiság, amely beéri a haza pusztá szeretével és azzal a készséggel, hogy alkalomadtán meg is halunk védelmében. A hazaszeretet, ha csak pusztá érzelemből áll, érzelmössé lesz és frázissá válik. Hiszen még műveletlen népek is szeretik azt a tájat, ahol laknak. De ha elkergetik onnét, vagy kiirtják őket, akkor nem marad *alkotás* utánuk

s még az emlékük is elhomályosodik. Egy nép csak azzal szerez jogot ahhoz a földhöz, amely a hazája, ha azt halhatatlan művekkel magához, nemzeti géniuszához kapcsolja. A haza földjére kiontott véren kívül a *művek és alkotások* azok, amelyek révén a nemzet magát a haza földjével elválaszthatatlanul jegyzi el.»

Pozitív, aktív és konstruktív lényre irtózik a negatív szellemű elemektől. «Az a mi bajunk, — így fejti ki aggályait — hogy túlságosan nagy számmal vannak közöttünk passzív természetek és elég sok a negatív ember, aki erejét többé-kevésbé meddő kritikában meríti ki és e révén csak ritkábban javít, hanem inkább csak kételyeket kelt, csüggeszt és elkedvetlenít olyanokat is, akik különben produkálni tudnának.»

A teremtő cselekvésben élő ember egészséges meglátásával kárhoztatja azt a nemzeti hibánkat, amely az ügyek agyonbeszélésében mutatkozik, és rámutat arra, hogy nálunk valóságos veszedelem az, ha valamiről túlságosan sokat beszélnek, mert a rendelkezésre álló, különben sem túláradó energiát szavakban adják ki, a viták izgalmasában merítik ki, s aztán már nem marad kellő akaraterő magára a megvalósító cselekvésre.

Jól ismeri nemzetét, annak egész társadalmát, parlamentjét, sajtóját, amikor a pozitív, alkotó munkát a negatív emberektől félti. «A nemzet — mondja — csak egy bizonyos mennyiségű negatív embert bír el. Pozitív, aktív, produktív és konstruktív emberekre van szükség és ha egy nemzetben felülemelkedik a negatív emberek számaránya, akkor az a nemzet képtelen a haladásra.» Az ő célja ennek a pozitív magyar embertípusnak a kimunkálása volt, olyan embereket akart nevelni, akik a magyar sors nagy kérdéseire igennel válaszolnak, akik nem annak a magyarázatában látják az emberi bölcsesség legjavát, hogy valamit miért nem lehet megvalósítani.

Klebensberg alkotó kultúrpolitikus és benne a történelembölcsész nemcsak felismerte, hanem vallotta és hirdette is, hogy alkotásaiban a nemzeti elem féltékeny megőrzése mellett a nagy nyugati világáramlatoknak is teret kell engedni, ha azt akarjuk, hogy nemzeti sajátosságaink épség-

ben tartása mellett alkotásaink beilleszkedjenek az európai műveltség kereteibe. A kiindulás természetesen a nemzeti gondolat épsége, hiszen «a nacionalizmus a népeknél az, ami az életösztön az egyénnél».

«A probléma Szent Istvántól Kazinczyn és Széchenyin át — úgymond — a mai napig állandóan az volt, hogy a magyar őseredetit és a nyugati kultúrbefolyást okos arányban kell keverni.» A túlzó chauvinistákkal szemben nyíltan hirdeti, hogy «szükségünk van a nyugati példákra, impulzusokra, ösztönzésekre, korszellem és irányok átvételére, hogy helyes irányban és gyorsabban haladhassunk.» Rámutat arra a veszélyre, amely a nemzeti kultúra elzárkózásában rejlik, mert «veszedelmes önámítás, ha a számra nézve kisebb nemzetek azt képzelik, hogy ők a saját keblükből mindazokat a kultúrértékeket kitermelik, amelyek valamely modern nemzet szellemi életét kitöltik. Egy neme ez a kultúrpolitikai vegyészetnek, amelynek űzése közben a hazai és a külföldi művelődési elemeket egészséges arányban kell vegyíteniük.»

Hazafias érzésünk nagy ereje bátorította fel arra, hogy kultúrpolitikájában erősebben adagolja a külföldi elemet. «Ezredéves történelmünk során — mondotta — mindig megnyitottuk kapunkat a nyugati befolyás előtt a nélkül, hogy faji sajátosságainkat el hagytuk volna homályosítani. De mégis, mentől több művelődési értéket kell a külföldről importálni, annál inkább kell ápolni a magyar őseredetit.»

Ezekben Klebelsberg, aki rendületlenül áll a nemzeti alapon, hitet tesz a haladás szelleme mellett, amelynek útjait megértéssel egyengeti a művészetek különböző ágazataiban.

Nem félti a nemzeti gondolatot a művészetek szabadirányú fejlődésétől. Bízik a magyar művészek lelke mélyéig begyökerezett nemzeti génusz fölényes erejében. Széleskörű művészettörténelmi ismeretei megnyugtatták a felől, hogy mint az elmúlt századokban, úgy a jelenben és a jövőben is, a külföldről jött világáramlatok itt — ezen az ezer év óta magyar földön — az alkotóművészet minden fokán megkapják azt a nemzeti színeződést, amely az alkotásokat félreismerhetetlenül magyarokká és nemzetiekké avatja.

Szerencsésen egyesült benne a műtörténész elfogulatlansága és a tudós önmegtartóztató szerénysége a felelős kultúrpolitikus köteles lelkiismeretességével. Sokszor érzi és látja társadalmunknak éppen nem jelentéktelen részében az idegenkedést az újjal szemben. Gyakran beleütközik a maradi fel fogás csökönységébe azokban a körökben is, amelyek nálunk a magas politika szintjét jelölik és sokszor közvetve, vagy közvetlenül kerékkötői a haladásnak s amelyek a művészetek fejlődése örök törvényének ismerete hiányában, indokolatlanul, bár jóhiszeműen, néha egyenesen a hazafiság felbuzdulásának átélésével, művészi alkotások és alkotók pusztulását okozzák.

Ezért mondja Klebelsberg: «Kimondhatatlanul tehetséges ez a mi fajunk, de kevés ország van széles e világon, ahol a tehetségek kedvezőtlenebb környezetben küzködnének, mint éppen minálunk. Hazánk a szellemi életben a törtoszlopok és a derékban kettétört fák országa volt . . .»

Ezektől a mostoha viszonyoktól, egy érzéketlen légkör ridegségétől féltette Klebelsberg a magyar alkotókat, mondván: «A legfínomabb, az üde, derűs tehetségek, a bájos alkotásoknak ezek a játékos hajlamú mesterei törnek le legkönnyebben. De az erősek közül is hányan lobbannak el elke seredésük tüzeiben meddőn, hányan válnak meghasonlásukban romboló tényezővé, akik alkotó munkára lettek volna képesek.»

Innen van az, hogy a magyar kultúrküzdelemnek nemcsak hősi halottjai, rokkantjai, hanem eltűntjei is olyan nagy számmal akadnak. Pedig Klebelsberg szerint: «Soha sem várt még a magyar íróra, a magyar költőre, a magyar festőre ennyire nagy feladat, amikor a nemzet keresi önmagát, keres új célokat és eszményeket». És hozzátehetjük: Egy számban kis nemzet, ha még oly sok is a tehetséges alkotója, nem engedheti meg magának azt a felelőtlen fényűzést, hogy ezek közül egyet is elkallódni engedjen.

Ezen akart változtatni Klebelsberg művészeti politikája, amely nem az irányt, — akár konzervatív, akár haladó volt — hanem az önmagában, irányától függetlenül valóban értékes művészetet helyezte előtérbe. Világosan rámutat

arra a hasztalan erőlködésre, amelyet a maradiak a multak ízlésének megrögzítése érdekében kifejtének, és megállapítja, hogy «egészen ahistorikus felfogás lenne, ha valaki azt hinné, hogy elmúlt korokat és azok szellemét vissza lehet hozni. Hiszen azok éppen azért multak el, mert kiveszett belőlük az a csodálatos fluidum, amely eleven korok lüktetésének titkos érzelmi mozgatója. Az elmúlt korok is olyanok, mint a halottak: csak az Isten tudná azokat feltámasztani.»

Erélyes és világos szavak ezek, amelyek bepillantást engednek Klebelsberg józan és elfogultságot nem ismerő művészetpolitikájába.

Az építőművészetben a nyugati világáramlat folyamányaképpen mutatkozó haladó szellemű irányzatról megértően mondja: «Nekem az az egyéni érzésem, hogy különösen az építészetben erősen elkanyarodtunk a modernizmus felé, — ez ellen államhatalmi eszközökkel fellépni hiú vállalkozás lenne. Ne tévesszék szem előtt konzervatív barátaim, hogy azok a kísérletek, melyeket a történelem folyamán oly célból tettek, hogy állami eszközökkel irodalmi, vagy művészeti irányokat elfojtsanak, majdnem kivétel nélkül eredménytelenek maradtak, elég gyakran károsaknak bizonyultak és nevetségessé váltak.»

Az alkotó Klebelsberg hevülete, lelkesedése, állandó tetterekészsége, aktivitással telítettsége ugyanaz, ami az igazi alkotóművészt, általában minden korok nagy alkotóit jellemzi: az a láz és állandó belső feszültség, amely pillanatnyi szünet és pihenés nélkül az alkotás felé irányít minden gondolatot és cselekedetet.

Istentől nyert alkotói adottsága mellett Klebelsberg három nagy adománnyal rendelkezett: a hivatali állásával amúgy is velejáró teljes felelősség legfelső fokának tudatával, — szellemének, lelkének merész szárnyalását rendíthetetlen nagy optimizmus lendítette, — s végül telítve volt elszánt határozottsággal, amellyel a maga helyesnek felismert és vallott álláspontja mellett kitartott és ebből engedni nem volt hajlandó.

Az első tekintetében: ez a felelősségtudat — alkotásainak gazdasági megalapozásánál és kivitelében — a reali-

tás legszigorúbb keresztülvitelét jelenti. Műszaki megoldásokra vonatkoztatva mondja, de áll ez minden alkotásra : «Nincs veszedelmesebb, mint a műszaki megoldás elválasztása a közgazdasági megoldástól, ami nálunk, sajnos, majdnem rendszerré vált, és a beruházási, alkotási gondolat bizonyos kompromittálására vezetett.»

A céltudatos, de felelős alkotót jellemzi magában ezzel : «Igaz, hogy bőkezűséget követeltem, de csak a pénzügyminiszter úrtól, mert végzetes fukarságnak tekintettem volna, ha megtagadtuk volna azokat a filléreket, amelyekre a magyar kultúrának szüksége van. A pénz felhasználásánál azonban a legnagyobb takarékossgot alkalmaztuk, mert abból indultam ki, hogy ennek az elszegényedett nemzetnek az áldozatok minimumával az eredmények maximumát kell elérnie.»

Optimizmusát, amelyből erőt merített nagy alkotásainak véghezvitelére, abból a történelmi optimizmusból vezette le, amelyet nemzetében felismert.

A magyarságnak igazi erejét abban látta, hogy a legnagyobb katasztrófákat is ki tudja állni és utánuk belső megújulásra képes. Ezt a felfogást nevezte történelmi optimizmusnak. És mert a nemzet rejtett megújító erőit minden téren a munkában látta, ebből vonta le optimizmusát, amely tehát nem kedélyhangulat, hanem történelmi szemlélet eredménye.

Az ő optimizmusa ugyanaz az életprincípium, ugyanaz az egyedüli lehetséges vigasz, amelyet Madách *Tragédiá*-jában a minden koreszmékből kiábránduló, elbukó, de mindig újrakezdő embernek ad az Úr szava. Ez a bizva-bizás, az isteni gondviselésben horgonyzó hitnek szilárd alapján, amelynek előfeltétele a küzdelem, az akarás, a munka és az alkotás. Ez Klebelsberg optimizmusa és ezt az ő sziklaerős hitét akarta belevinni, beleoltani a nemzetbe. Acélos elhatározottsággal védelmezte munkaprogrammját és alkotásait. Miniszter korában elment az alkotmányjogi végső következtetések levonásáig is. Tárcája 1928/29. évi költségvetési előterjesztésében mondotta :

«A világtörténelem végzetes útján négy gépkocsi robog. Az első gépkocsi gyorsítani kénytelen, mert a másik három a nyomában

van, már harsonajelet ad, hogy előzni akar. Erre a három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely már elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva: Magyarország. Kérdem, t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elbogarjon, porfelhőbe borítva bennünket? Ha azt akarják, igen tisztelt uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek! Mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohasem leszek.»

Dramai erővel csattannak fel ezek a szavak az arany-csipkés ülésterem csendjében.

*

A művelődés terén valódi alkotás csak az, ami marandó érték.

Marandó érték az olyan szervezet vagy intézmény, amely nemcsak a jelenben, hanem a jövőbe is és különösen a jövő számára elindítója, kisugározatója, termelője az erkölcsi, szellemi és közvetve a gazdasági javaknak is.

Marandó érték az olyan művek életrekeltése, amelyek erkölcsi és esztétikai belső erejük kiáramlásával állandóan istápolják a nemzeti öntudat gondolatát.

Marandó érték az olyan szervezet, intézmény, amely szervesen és tevékenyen illeszkedik bele a nemzeti művelődés szerkezetébe, és marandó értékek azok a művek, amelyek összességükben fenntartják, továbbfejlesztik, gazdagítják a nemzet lelkiségét. Ezek a marandó értékek összességükben elsőrangú tényezői egy nemzet felsőbbbsége elismertetésének.

Ezt érezte át, ismerte fel és váltotta valóra Klebelsberg az ő alkotásaiban.

Az ötezer alföldi népiskolai egységtől kezdve, fel az egyetemi és klinikai nagy építkezésekig, a középiskolai reform, a svábhegyi csillagda, a tihanyi élettani kutató-intézet, a polgári és középiskolai építkezések, a margitszigeti fedett sportuszoda, a külföldi Collegium Hungaricumok megszerzése és átépítése, a Nemzeti Múzeum restaurálása, az Országos Levéltár freskói, plasztikai díszei, a Nemzeti Színház Kamaraszínházának megszervezése, Kálmán királyi herceg lovasszobra Gödöllőn, a szegedi szabadtéri passiójáték, a Gyűjtemény-

egyetem szervezete, a Nemzeti Hősök Országos Emlékműve, a zeneművészeti évi pályázat rendszeresítése, a budavári Szent Domonkos-torony és az ócsai templom helyreállítása, a debreceni egyetem központi épülete előtti térrendezés és a négy református nagyság szobra, a szegedi Nemzeti Emlécsarnok művei, a Corvin-testület megalapítása, az Új Képtár felállítása, a szegedi nagy orgona és mise, mindezek csak rendszertelenül kiragadott egyes alkotások Klebelsberg kilencéves minisztersége alkotásainak végeláthatatlan sorából.

Ahogy Klebelsberg beleilleszkedett a művészi-alkotóágazatok teljességébe, az alaposan meghaladta az érdeklődésnek azt a fokát, amely az oly sokirányú és sokoldalú kultuszminiszteri tevékenységből erre a részre átlagosan esni szokott. Könnyen érthető és természetes oka ennek az, hogy Klebelsberg egyéni adottságánál, átfogó művészettörténeti ismereteinél és világlátottságánál fogva odaadóan együttértett az alkotó művészettel és az alkotó művészekkel. De még ennél is több volt ez, mert nemcsak vonzódott az alkotások felé, hanem tevékenyen részt is vett az alkotások szellemi kialakításában. Teljességgel áll ez a képzőművészetekre. Klebelsberg konstruktív egyénisége természetszerűen a legkonstruktívabb, a legmaradandóbbat alkotó művészethez, az építőművészethez állott legközelebb.

Az építészet és annak legmagasabb foka, a városépítés, izgatta leginkább képzeletét. Ezen a téren látta meg azt a káros elmaradottságot és rendszertelenséget, amely a kulturális élet keretéül szolgálni hivatott város fejlődésének egyik legnagyobb akadálya. Elmélyülő szaktanulmányokat folytatott, átvizsgálta a modern Róma és Párizs rendezési terveit, a német Siedlungokét, legintenzívebben foglalkoztatta a főváros és a vidéki városok szabályozása, később az Alföld-probléma, amellyel már az országrendezés terére lépett. A Duna-Tisza-csatorna, a Balaton-kérdés és Budapest fürdővárosra vonatkozó tanulmányai ma is irányt jelölnek a gyakorlati szakemberek és közigazgatási hatóságok részére.

Éles kritikai érzékével rátapint a mult alapvető hibáira, mint a jó orvos, aki megállapítja a betegség kórelőzményeit. Így mondja : «Talán semmire sem vagyunk kevésbé képesek,

mint összmegoldásokra. Minden kérdést, minden feladatot, minden problémát csak önmagában látunk és izoláltan igyekszünk megoldani, aminek a vége az, hogy dolgaink nem ille- nek egymáshoz, különösen kevés a szép, harmonikus városkép. Az esztétikai kultúrszempontot bele kell vinnünk vidéki városaink szabályozásába is, hogy most kialakuló alföldi városaink nemzeti művé nemesedjenek és ne maradjanak ötletszerű település, ahol az utat nem a tudás vonta meg, hanem az első ökörpár kocsija vágta, amely a török hódolt- ság után odavetődött».

A vidéki, nagyobb népességű városok rendezése és kultúr- központokká fejlesztése sem volt öncélú elgondolása. Vilá- gosan rámutat az okokra : «Iszonyatos csalódás volt a túlzó centralizmus híveinek az, hogy a Károlyi-féle zendülés és a kommunista forradalom idejében Budapest képtelennek bizo- nyult a nemzet lelki vezetésére. Ma már minden józan ember előtt nyilvánvaló, hogy néhány fejlődőképes vidéki városunk- ból európai nagyvárost, de többi törekvő közösségünk-ből is erősebb város-egyedeket kell fejleszteni. Ahhoz, hogy Szegedből és Debrecenből igazi nagyváros legyen, nélkülöz- hetetlen volt az egyetem».

Ez a több, mint kultúrpolitikai, ez a nemzetpolitikai felismerés és meglátás volt az indoka, miért ragaszkodott alföldi egyetemeink megmentéséhez.

Tehát a nagyobb vidéki városok tudatos fejlesztése és a vidéki egyetemek fenntartása is ezt a célját szolgálja Klebels- bergnek : magasabb műveltséggel rendelkező, nagyszámú polgári középosztályt kitermelni a fővároson kívül is, a nemzeti gondolat védelmében. Ma, amikor Európa nyugatán is fellobbant a minden nemzeti és emberi eszményt és kultúrát pusztító vörös láng, ma látjuk meg valójában, hogy ez az igazi országmentő nemzeti politika, amelyet azonban csak áldozatkész és bátor alkotások biztosíthatnak.

*

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a szegedi Fogad- dalmi templomtér, ez a gyönyörű városrendezési mű — Klebelsberg legegényibb alkotása.

Szeretünk beszélni a nemzeti erők összefogásáról. Ennek adta Klebelsberg klasszikus példáját a valóságban az ő szeretett Szegedjén. Az itt felmerült különféle nagyarányú építkezési szükségleteket nem egymástól elszigetelve, hanem egységbe fogva oldotta meg, olyan városrendezés keretében, amely egyrészt szervesen illeszkedik bele Szeged általános rendezési keretébe, másrészt a fogadalmi székesegyházat művészi eszközökkel kialakított, architektonikusan zárt térbe állítja.

Ennek az átgondolt kompozíciónak a létesítése két részből állott. Előbb az egyház, az állam és a város érdekeit kellett összeegyeztetni, a kívánalmakat összehangolni, az akaratot az erők eredőjének irányába terelni. Ezt sikerült is Klebelsberg erős szervezőképességének elérnie, a bátor koncepciót nemes lelkesedéssel felkaroló magas szellemű csanádi püspök és a városa felvirágzását szívéen viselő polgármester támogatásával. Szegeden a gyakorlatban valósult meg a nemzeti erők összefogása.

Ezután került a sor a technikai és művészi megoldásra. Egy verőfényes tavaszi napon, amikor a székesegyház déli tornya már készen állott, Klebelsberg felment oda és másfél órát egyedül töltött a magasban, ahonnan áttekinthette a templom egész környékét. És amikor lejött, fantáziája már megfogalmazta magában az alkotandó tér esztétikai feltételeit, az épületek csoportosításának rendjét, a fő közlekedési útvonalak vezetését, az egész városrendezési probléma megoldási tervzetét. Így azután az a program, amelyet az építészeti pályázat alapjául megadott, már reálisan megszerkesztett keret volt, amelybe Rerrich Béla ihletett művészete beleépítette alkotásának remekét.

Így született meg a szegedi Dóm-tér, a huszadik század Magyarországnak egyedüli építőművészileg valóban megszerkesztett, a haladó városrendezés igényeit helyesen megoldó alkotása, legnagyobb képzőművészeti produkciója.

Klebelsberg alkotói életének csúcspontja volt ennek a műnek a felavató ünnepélye 1930 őszén. Repülőgépen ment le akkor Szegedre. Megadott neki az, amire Petőfi vágyott,

hogy a magasságban szárnyalva tekinthessen le a nagy magyar Alföldre, ahol megláthatta az óriási sík térségen szerteszórt tanyai iskolák sokaságát, saját alkotásait. Akik akkor mellette lehettek, emlékeznek arra a túláradó, örömteli meghatottságra, amellyel a tanyák világában előtűnő iskoláiban gyönyörködött.

És aztán, amikor a szegedi székesegyház és a város összes harangjai megkondultak, megindult az általa alkotott napsütötte téren az ünnepi hódoló felvonulás a kormányzó előtt, külön az egyház, a város, az egyetem és az alkotók díszes menetei.

Klebelsberg vezette az alkotók menetét, mellette haladtak a dóm és a tér építőművészei, Foerk és Rerrich, a szegedi mise alkotója, Dohnányi, s utána a többi alkotók, festők, szobrászok, iparművészek, építőmesterek, orgonaépítők, pallérok, szakiparosok, előmunkások hosszú menetben, az utolsó napszámosig, mind-mind valamennyien, akik résztvettek a közös, nagy munkában, akiket mind mint alkotó munkatársait vezetett az államfő elé. A virágbaborult hatalmas tér megtelt az ünneplőkkel — ezrek ajkán szállt a magasba a nemzeti imádság, s a teret betöltő tömeg — az államfő, a kormány tagjai, törvényhozók, egyházi főméltóságok, papság, a város képviselői, az egyetemi küldöttek, a diákság, polgárság egyetlen felemelő közös nagy érzésben forrott össze — a nemzeti erők összefogása — Klebelsberg gyönyörű művének láttára . . .

Ez volt az alkotó Klebelsberg életének legszebb napja.

*

Tisza István emlékezetére mondott beszédében Klebelsberg kétféle nagy embert különböztetett meg: «Az objektív nagy ember egész élete művek és alkotások, vagyis külső dolgok létrehozásában merül ki és majdnem közömbös, hogy mikor és hol született, hogyan halt meg, nem életének emléke marad fenn, hanem életének eredménye. A szubjektív nagy ember az erkölcs fanatikusa, aki etikai energiákat sugároz széjjel.»

A nagy embernek ezt a meghatározását mindkét értelemben tökéletesen eléri és betölti Klebelsberg. A nemzet messze jövőjében is maradandó értékű alkotásoknak és műveknek hosszú sora az ő életének eredménye. Életének emléke pedig etikai energiák kisugárzása marad. Mert alkotásaitól elválaszthatatlan az ő példaadó élete, a Gondviselésnek számkra oly fájdalmas parancsára — rövidre kimért élete, amelynek minden napját és óráját nemzete és faja iránti lángoló szeretettel és szünettelen alkotómunkával töltötte be. Halálát annak a kórnak a csirái okozták, amelyet onnan, az ő szeretett Alföldjéről hozott magával, amikor már nem volt felelős állásban, de pihenést nem ismerő alkotó honszeretete mindig csak újabb és további munkára hajtotta. Ezért oly kettősen tragikus az ő halála, amely martirhalál volt, magyar sors — sudár oszlopnak derékban törése.

*

Hogy Klebelsberg önzetlen, lázas alkotómunkáját az ő életében nem kísérte magyar kortársainak osztatlan megértése és elismerése, ez a korukból messze előbbre haladó, a kortársak közül magasra kiemelkedő nagyok sorsát gyakorta kísérő fájdalmas jelenség és a háború utáni Magyarországnak is lehangoló tünete. Hiszen a megerőltető haladást kevéssé kedvelő és meg sem értő Pató Pálok nemzetsége csak igen nehezen múlik ki közülünk és a nemzeti újjáépítés korszaka nemcsak lázongó Peturokat és hitetlen Tamásokat ismert, hanem annak sekélyjárátú, primitív és rosszindulatú szellemei is voltak. Ha vissza pattant is melléről a reá kilőtt nyílveszők mérgezett vasa, mert mellén a férfibecsület és igaz jellem aranyveretű acélpáncélja ragyogott, e vért alatt szíve mégis csak gyakran fájhatott, mivel: «az ember valahogy úgy van megteremtve, hogy sóvárog a megértés után»...

És ma már mind többen érthetik meg gróf Bethlen Istvánnak Klebelsberg ravatalánál elmondott szavait:

«Te nem voltál szónokló, sokat beszélő és keveset markoló magyar hazafi, a Te életed nem volt negáció, a Te életed pozitív érték volt a nemzet életében. Te a nemzetnek építőmunkása voltál

s a háború után a magyar kultúra minden követ Te raktad le, Trianon után a magyar kultúrát Te mentetted meg az enyészettől.

Ha majdan felnő az a generáció, amely az ő általa teremtett intézményekben nevelődik, akkor ez a generáció talán több tudásra támaszkodva, talán tisztább látással, talán kevesebb emberi irigységtől eltelve, áldást fog kérni Istentől arra a munkára, amelyet Klebelsberg Kuno végzett tíz éven keresztül. A gáncsvetés, a rágalom, a befeketítés, és a népszerűtlenség az életükben azokat kíséri, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetünk számára és a népszerűség babérkoszorúja azoknak a homlokát övezi, akik csillogó szavakkal szédítik a tömegek lelkét és e csillogó szavak mögé rejtik a nemzetre nézve meddő életük negatív értékét.»

Keserű búcsúszavak ezek a nagy alkotóhoz, de a fájdalom megenyhül és felmagasztosul végszávaiban :

«Te megdicsőülten távozol abba a nemzeti Pantheonba, amelyet nemcsak szó és betű szerint, hanem életed munkájával nemzetünk számára teremtettél.»

És ahogy a múltó esztendőkkel mindinkább eltávolodik tőlünk a végtelen időben, a történelmi perspektívának a valódi nagyságokra örökérvényű törvényei szerint világosan látja meg a nemzet az ő alakjának igazi méreteit és mindjobban megéri az ő életművének maradandó, örök értékét.

Az igazság szavával hirdetik az aranybetűk a szegedi székesegyházban, porai felett, hogy a halhatatlanság legyőzte az elmúlást, mert gróf Klebelsberg Kuno

«Gondolattal, szóval, írással és alkotásokkal szolgálta hazáját . . .»

KERTÉSZ K. RÓBERT.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÉS AZ OSZTRÁK IRODALOM.

Ismeretes, hogy *Az ember tragédiáját* német nyelven 1892. jún. 18-án mutatta be először Bécsben a hamburgi színház együttese a Praterben felállított kiállítási színházban. Az előadást gondosan előkészítették: a színrehozás költségeit — 40,000 forintot — gróf Esterházy Miklós vállalta, a rendezés munkáját Robert Buchholz hamburgi rendező végezte, a hamburgi szereplőket a Carltheater és a Theater an der Wien színészei egészítették ki, a díszleteket Zichy Mihály rajzainak figyelembevételével Kautsky és Rottonára, Bécs legkeresettebb díszletfestői tervezték, a zenét részben Erkel Gyula, részben Wilhelm Sichel hamburgi karmester kompozíciói adták. A bemutató fényes külsőségek közt folyt le: Ferenc Ferdinand főherceggel az élén ott volt az osztrák arisztokrácia színe-java, a legfőbb hatóságok vezetői, a bécsi magyar kolónia, Pestről felutazott szépszámú magyar közönség, s a bemutatótól július 3-ig megszakítás nélkül tizenhatszor játszották Madách drámai költeményét fényes sikerrel.¹

Kevésbé ismerjük a *Tragédia* irodalmi fogadtatását Bécsben. Tudjuk, hogy a kritika — mint külföldön mindenütt — Goethével mérte össze Madáchot, hol több, hol kevesebb jóindulattal elismerte bizonyos fokú önállóságát, de végül mégis csak Goethe-epigonnak nyilvánította s megállapította, hogy Goethe fölötte áll Madáchnak, mert Faustban élő embert ábrázol, akinek sorsa iránt érdeklődhetünk,

¹ L. Németh Antal: *Az Ember Tragédiája a színpadon*. Budapest, 1933. — V. ö. Szép Ernő: *Magyar drámák a bécsi színpadokon*. Budapest, 1930. — Siklóssy Pál: *Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon*. EPhK. 1923. 121—124. l.

míg Madách Ádámja absztrakció és az is marad változó jelmezei ellenére.¹ Vajjon a napisajtóban is unalomig ismételt Faust-párhuzamon kívül a *Tragédiának* egyéb visszhangja nem volt az osztrák irodalomban? A következőkben ennek a kérdésnek egyik részletét próbálom megvilágítani.

Az ember tragédiájának irodalmi fogadtatását egyrészt az a hatalmas, szinte kultuszszerű érdeklődés határozta meg, mely a nyolcvanas évektől kezdve Ausztriában Wagner Richard ünnepi játékaiknak, főképp a *Parsifal*nak hatása alatt a nagy, monumentális drámai műfajok, az egész emberiség problematikáját feltáró miszteriumok és drámai költemények iránt egyre fokozódó mértékben nyilvánult.² A nyolcvanas évek elején írta a Wagner-Liszt iskola ma már csaknem teljesen feledésbe merült költője és zeneszerzője, Adalbert von Goldschmidt az emberiség történetét, a világ teremtésének és pusztulásának mythosát s a Jó és Rossz harcát felölelő drámai oratóriumait, romantikus-heroikus operáit: *Die sieben Todsünden*, *Helianthus* és *Gää*,³ melyek szimbolikájukkal és bölcséleti allegóriáikkal ugyan inkább Goethe *Faustjának* második részére emlékeztetnek, mint a költő-zeneszerző bevallott művészi eszményképeire, Wagner műveire. 1881-ben készült el Karl Landsteiner *Antichrist*, ein Trauerspiel der letzten Zeiten c. nagy drámai költeményének túlnyomó részével. Landsteiner végigvezeti az olvasót az emberiség történetén, és kérelhetetlen pesszimizmusában mindenütt csak a gonoszság diadalát látja. Műve liberális irodalmi körökben zajos felháborodást keltett, mert az Antikrisztust zsidó alakjában ábrázolta.⁴ Ugyanekkor Christian Freiherr von Ehrenfels, később a prágai német egyetem tanára, *Der Kampf des Prometheus* c. Wagner-reminiszcenciákkal teli tetralógiájában szembeállította az

¹ L. *Neue Freie Presse* 1892. jún. 22.

² L. Max Morold: *Wagners Kampf und Sieg*, dargestellt in seinen Beziehungen zu Wien. I—II. k. Wien, 1930.

³ L. *Briefe an einen Komponisten*. Musikalische Korrespondenz an Adalbert von Goldschmidt. Hg. von Ernst Friedegg. Berlin 1909.

⁴ L. J. W. Nagl, J. Zeidler, E. Castle: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. III. Wien, 1934. 1600 l.

emberiség sorsának szemléletéből adódó schopenhaueri peszsimizmust és a keresztény optimizmust, ekkor vetítette a költészet síkjára Bruno c. allegorikus drámájában a pogány sötétlátás és a keresztény istenhit, istenbizodalom szerinte örök küzdelmét.¹ Ehrenfelset azonban mindenáron való «mythos-alkotó» szenvedélye zavaros, élvezhetetlen, betegesen fantasztikus utakra vezette a költői alkotásban. Richard von Kralik tárgyválasztásában és elgondolásában már erősen közeledik Madách tragédiájához. Kralik olaszországi tartózkodása alatt készítette el ötszakaszos miszteriumának, az *Emberi tragédiának* (*Menschliche Tragödie*) vázlatát és egyes részeit.² A miszterium központjában Lucifer áll, Prometheus és Mephistopheles lelki vonásaiból szerkesztett alak; az ő tettei, belenyúlása az emberiség sorsába magyarázza meg a gonoszság érvényesülését, a világ dualizmusát. Figyelemreméltó ez a körülmény, hiszen Madách bírálói Erdélyi Jánostól³ kezdve többé-kevésbé szintén azt hangoztatták, hogy a *Tragédia* főalakja nem az Úr, nem is Ádám, hanem Lucifer, aki minden emberi életformát nihilizmusba veszít. Madách maga is — ha hitelesnek fogadjuk el 1861-ben Pétery Károly képviselőtársának tett közlését — Lucifer alakját állította a *Tragédia* első, 1857-ben befejezett változatának központjába. A mű ebben a formában teljesen tragikus volt, és Ádám öngyilkosságával végződött.⁴ Érdekes az is, hogy Kraliknak, a katolikus irodalmi mozgalom későbbi nagy tanítómesterének és kultúrpolitikusának művét, illetőleg művének nyomtatásban megjelent töredékét, vallásgyalázás és erkölcstelenség miatt jó időre lefoglalták. Ez a hatalmas, öt szakaszra tervezett miszterium első és egyetlen befejezett része, mely *Adam* címmel 1883-ban került a nyilvánosság elé.

¹ Richard Mayr: *Mystisch-symbolische Dramen in der neuesten deutschen Literatur*. Jahresbericht des Vereines der Wiener Handelsakademie 1897.

² R. v. Kralik: *Tage und Werke*. Wien, 1922. 51., 68., 109. l.

³ L. Pályák és Pálmák. Budapest, 1886.

⁴ L. Várdai Béla: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Kath. Szemle, 1923. 582. l.

Kralik művével egyidőben készítette el a bánáti születésű, Bécsben nevelkedett Marie Eugenie delle Grazie nagyszabású drámai költeményének, a *Sataniadének* tervezetét és egyes jeleneteit.¹ A fehértemplomi jómódú polgári környezetből a bécsi külváros proletársorsába sodródott leány szellemi fejlődése pontosan ellentéte Kralikénak: a jámbor, istenfélő, áhitatos imádságba merülő, magaköltötte Mária-énekeket daloló zárdanövendék az életbe kilépve a materialista fejlődéstan szenvedélyes apostolává lesz, Marxra és Darwinra esküszik, Ernst Haeckellel levelez, de ezzel egyidejűleg a legsötétebb pesszimizmus lesz úrrá lelkén. Ez a pesszimizmus fejeződik ki tervezett és töredékben maradt drámai költeményében is. Saját szavai szerint «Isten ellenfelét mint azt az ősi lényt» akarta ábrázolni, mely «az embernek a kegyetlen, értelmetlen és romboló természetben megnyilatkozik»² s amelyet szinte az egyetlen reális hatalomnak, sorsunk igazi irányítójának kell éreznünk. A Wagner-kultusz, a nagy, ünnepélyes drámai formák iránt fokozódó érdeklődés közepett ismételten felvetődik a gondolat, — különösen a Goethe-apostol és teozófus Rudolf Steiner baráti körében³ — hogy külön színházi épületet kell emelni Bécsben ünnepi játékok, hatalmas isteni színjátékok és «emberi tragédiák» céljaira, de anyagi eszközök hiányában a terv megvalósíthatatlan maradt. Pedig Kralik — Steiner körétől függetlenül — Devrient nyomán el is készítette az építendő új színház három emeletre tagolt, mennyre, földre és pokolra oszló miszterium-színpadát. Egyelőre azonban, sőt továbbra is be kellett érni felolvasásokkal, meg többé-kevésbé zártkörű oratóriumszerű és alkalmi előadásokkal.

Az ünnepi játékláz, főképp pedig a nyomában támadt költői alkotások, ha egyebet nem, fogékony, irodalmi igényű közönséget neveltek Bécsben Madách drámai költeménye számára.

¹ L. B. Münz: *M. E. delle Grazie als Dichterin und Denkerin*. Wien, 1902.

² L. R. Steiner: *Mein Lebensgang*. Dornach, 1932. 81. l.

³ L. Marie Steiner: *Über die Mysterienspiele R. Steiners in München und die Errichtung des Dornacher Baues*. Anthroposophie, XV. 1933. 216—228. l.

A másik körülmény, mely a *Tragédia* irodalmi fogadtatását Ausztriában meghatározta, az osztrák szellemi életben 1890 körül megindult világnézeti harc és ennek következményeként a katolicizmus irodalmi előretörése volt. Lehet, hogy ez az irodalmi fellendülés kezdeteiben kapcsolatos az egyházpolitikai harcokkal, a katolicizmus politikai érvényesülésével, Lueger és az osztrák keresztényszocialisták sikereivel,¹ — de jelentős szellemi ösztönzéseket nem kapott tőle. A katolikus politikai mozgalomnak az osztrák vidéken támadtak irodalmi képviselői, Bécsben az új irány a mult szemléletébe mélyedt, abból merítette szellemi tartalmát. Eleinte talán legerősebben az osztrák romantika, később a barokk szellemi öröksége elevenedik fel benne. A monarchia népeinek külön nemzeti aspirációi, az egyre élesedő nemzeti-ségi súrlódások és összeütközések újra időszerűvé tették az osztrák romantika — főképp Grillparzer — államgondolatát, a Habsburg-birodalom népeinek közös történelmi tudatban való egyesítését. Minthogy azonban ez a közös történelmi tudat merő illúzióknak bizonyult, a gondolatnak új, korszerű «európaképes» tartalmat kellett adni. Ez pedig nem lehetett más, mint a katolicizmus, mely a nacionalista összeütközések viharaiban is változatlanul megtartotta örök érvényét és valóban hatalmas közösségben fogta össze a népeket. A katolicizmus a monarchia igazi összetartó ereje — ez a felismerés indítja meg és lendíti tovább az új bécsi katolikus irodalmat, s természetes, hogy ennek az irodalomnak az osztrák öntudat kialakításában is jelentékeny része van.

Az osztrák katolikus irodalmi mozgalom irányt adó szervezete, a *Gralbund*, ugyan csak 1905-ben alakult meg,² de a közös cél felé törekvő erők összefogása már jóval előbb megkezdődött. 1891-ben megalapították az osztrák *Leo-Társaságot*, az alapszabályok szerint azzal a céllal, hogy «a katolikus érdekeknek a szellemi élet terén hathatós védel-

¹ L. Rudolf Kuppe : *Lueger und seine Zeit*. Wien, 1933.

² L. R. v: Kralik : *Die katholische Literaturbewegung der Gegenwart*. Regensburg. 1909.

met biztosítsanak.»¹ Hasonló társaságok keletkeztek egyidejűleg az osztrák vidéki városokban, s lassanként a napisajtóban is jelentős sikereket ér el az új irány.² A legfontosabb azonban az a személyes hatás volt, mely a mozgalom fáradhatatlan ösztönzőjéből, herderi értelemben vett nevelőjéből, Richard von Kralikból kiindult. Kralik, mielőtt az osztrák katolikus irodalmi mozgalom élére állott, végigjárta a modern szkepszis és materializmus egész iskoláját.³ Lelkesedett Nietzsche szélsőséges individualizmusáért, mohón magába szívta Vogt és Büchner tanításait, feltétlenül hitt Darwin és Marx tekintélyében. *Emberi tragédiájának* első része — mint fogadtatásából is látszik — még teljesen a világnézeti tájékozatlanság jegyében áll. Nyugtalan, szüntelenül kereső lelke azonban nem állapodik meg: olaszországi, görögországi útja, az oberammergaui passiójáték lenyűgöző élménye új utakra tereli szellemi fejlődését, s egyre inkább a katholicizmusban ismeri fel világnézetének szilárd nyugvópontját. Új orientálódása szellemében fogalmazza meg irodalmi programját 1891-ben kiadott *Kunstabüchlein gerechten, gründlichen Gebrauchs aller Freunde der Dichtkunst* című esztétikai vázlatában, ebben a szellemben írja meg filozófiai főművét, az 1893—95-ig készült *Weltweisheit* három kötetét. Kralik itt a romantika szellemtörténeti irányába kapcsolódik, ezt az irányt akarja főképpen a középkor szellemi erőinek teljes kiaknázásával következetesen végigvezetni.⁴ Miként Novalis, ő is állami, szellemi és egyházi univerzalizmusért száll síkra és eszményének hatalmas történetfilozófiai szintézisben akar érvényt szerezni. Költészete, különösen lírája jelentéktelen. Kralik azt vallotta, hogy a költő a szellemi hagyománynak csupán «szerkesztője»; ő maga szószerint vette a «szerkesztés» feladatát, s ezért a sze-

¹ L. Franz M. Schindler: *Die Leo-Gesellschaft 1891 bis 1901*. Wien, 1902.

² L. F. Funder: *Die katholische Presse Österreichs*. Der katholische Almanach. Wien, 1931. I. 126—134. l.

³ L. R. v. Kralik: *Tage und Werke*. Wien, 1922.

⁴ L. Hans Eibl: *Zur rechten Würdigung des Lebenswerkes von R. v. Kralik*. Schönere Zukunft. 1927. 10. és 11. sz.

rencsés tárgyválasztásnál nem nagyon jutott tovább, de másrészt ez a felfogása segítette őt finom stílusérzékéről és virtuóz formakezelésről tanúskodó átdolgozásaiban. Kultúr-filozófiájának alapgondolatai azért fontosak számunkra, mert ezek a gondolatok adták meg a közvetlen indítékot arra, hogy Madách osztrák irodalmi ellenfele a nyilvánosság elé lépjen, s részben véletlen találkozás, részben irodalmi hatás folytán ezeket a gondolatokat találjuk *Az ember tragédiája* ellen írt drámai költemény filozófiai fejtegetéseiben.

Kralik baráti körében tűnt fel 1896-ban Eduard Hlatky *Der Weltenmorgen* című nagy perspektívájú drámai trilógiájával. A terjedelmére nézve is tekintélyes mű méltán keltett feltűnést, annál inkább, mert a hatvanhét éves szerző első munkája volt. Hlatky életpályájában 1896-ig valóban semmi kapcsolatot nem találunk az irodalommal.¹ 1834-ben született Brünmben, apja — egy szegény kiskorcsmáros — nem sokára meghal, buzgón vallásos anyja papnak szánja az élénk eszű fiút, aki azonban hamarosan átnyergel a műszaki pályára és mérnökké lesz, a nélkül, hogy a papi pályával szemben érzett ellenszenv megzavarná rajongásra hajlamos, mélyen vallásos lelkét. Vasuti mérnökké lesz és 1869—89 húsz éven át Pécsen dolgozik különféle vasútépítkezéseknél, utójára mint főmérnök. Önéletrajzi feljegyzései szerint már itt olvasta német fordításban *Az ember tragédiáját*. Ellentmondásra készítette a drámai költemény szerinte veszélyes vallási indifferentizmusa, pesszimizmusa, az emberi élet és küzdelem céltalanságát bizonyító dialektikája. De nem gondolt arra, hogy ellentmondását irodalmi formában nyilvánosságra hozza, nem volt tisztában írói hajlamainak komolyságával. Csupán nyugdíjazása után, mikor 1889-ben Bécsbe költözött, szentelte idejét irodalmi kedvteléseinek. Kezdetől fogva erős vonzódása Wagner művészetére iránt belesodorta a bécsi ünnepi játék-hullámba és fokozta fogékonyságát a Wagneriánusok által propagált nagy perspektívájú, miszteriumszerű drámai műfajok iránt. Előtte állt példaképpen a

¹ L. Alois Pichler: *Eduard Hlatky. Ein Lebensbild.* Hamm, 1920.

mindenséget átfogó osztrák barokk színpadművészet gazdag hagyománykészlete is, melynek felelevenítése érdekében 1890 körül éppen a Wagner-kultusz következményeként emelt szót az irodalmi kritika. Hlatkyt megingathatatlan, tudatos vallásossága egyre közelebb vitte Kralikhoz is. Néhány szenvedélyes hangú harcias verset írt az uralkodó vallástalanság és materializmus ellen, de ezeket az egyébként jelentéktelen költeményeket csak 1904-ben adta ki. Újból belemerült *Az ember tragédiájába* is, most már azzal a szándékkal, hogy saját katolikus világnézetét tükröző drámai költeményben adjon kifejezést annak az ellentmondásnak és megütközésnek, melyet Madách műve benne keltett. De a munka lassan haladt: *Az ember tragédiájának* 1892-ben Bécsben aratott színpadi sikerére volt szükség, hogy lendületet kapjon, Kralik filozófiájára, hogy befejezéshez jusson.

A *Weltenmorgen* eszméjét és felépítését tekintve, súlyos, perspektívájában és szellemében barokk alkotás.¹ Trilógikus formában három önmagában zárt, ú. n. «cselekményből», voltaképpen három különálló darabból áll. Az első, *Der Sturz der Engel*, a mennyben, a második, *Der Sündenfall*, a paradicsomban, a harmadik, *Das erste Opfer*, a földön folyik. Mind a három cselekmény a Jóság és Gonoszság harcának egy-egy szakát ábrázolja, mind a három az Úr győzelmével, Lucifer bukásával végződik. Lényegében kettőjük vitázó párbeszéde alkotja a drámai költemény gerincét, — a többi alak: a különféle rendű és rangú angyalok meg ördögök serege, Ádám és Éva, Kain és Ábel, a halál, betegség, fájdalom és hallgatás szimbolikus alakjai csak mintegy kíséretképpen szerepelnek — s ebbe a vitába Hlatky beleszővi vallásos lelkének egész metafizikáját, az emberiség sorsára, küzdelmére vonatkozó összes gondolatait. Ez a körülmény eleve súlyosan megterheli a drámai költeményt, fárasztó egyhangúságra és drámaiatlanságra ítéli, melyért a költő kétségkívül elismerésreméltó bölcséleti és theológiai műveltsége, éles dialektikája csak kevéssé kárpótol. Hlatky — akár Kralik, a «világbölcselet» szerzője — felveti a kérdést:

¹ Trude Biegenzein: *Eduard Hlatky*. Diss. Wien, 1929.

merre tájékozódjék az ember a Lucifer képviselte materializmus atomizáló törekvéseivel szemben? Ádámja és angyalai először nem mennek tovább a Nietzsche-i kételynél. De míg Nietzsche kritikájában egyre inkább elkeseredik és kétségbeesik, Hlatky jó szellemei a derült harmónia magaslatára emelkednek. A naturalizmus kritikájából adódó pesszimizmust csak pozitív metafizikai érzés, eleven vallás győzheti le. A vallás után áhító embernek pedig — még akkor is, ha nem tud megszabadulni liberális és materialista előítéleteitől — szükségképpen az Egyházban kell megállapodnia. Hlatky észreveszi az Egyház intézményének emberi gyöngéit és fogyatékoságait, de szellemi univerzalizmusra, igazán emberhez méltó műveltségre törő vágya mégis benne látja a mindenkit egyformán átfogó kultúra egyedüli biztosítékát. Persze, a teljesen kialakult emberi szellem nem tehet magáévá hitet csupán azért, mert szép és szilárd támpontot ad a kereső léleknek. Meg kell vizsgálni a kereszténység szellemi gyökereit, metafizikáját és történetét. Ezt a vizsgálatot Hlatky két irányban végzi el: az egyik a bölcsélet történetén, a másik a történelem bölcséletén vezet végig. A vizsgálat eredménye egyfelől a különféle világképek rendezése és összefoglalása egy architektónikus művészettel, sok lendülettel felépített vallásbölcséleti rendszerben, melyet az Úr hirdet, másfelől az emberiség történetének, életformáinak áttekintése korok és nemzedékek egymásutánjában, amint ez Ádám és Éva látomásaiban tárul elénk. Hlatky történetbölcsélete a szellem erejébe és diadalába vetett megingathatatlan hitével kétségkívül felemelő, tele van derült optimizmussal. Szerinte nincsen pusztulás, nincs megsemmisülés: az ember minden korban, minden életformában, minden nemzedékben egyenlő méltósággal áll az Úr tekintete előtt s egyforma mértékben tarthat igényt az utókor méltánylására. A világ sem fiaszkó, hiábavaló mű, hanem Isten szándékait jóbanrosszban egyformán, szolgáló alkotás.

Kérdés, hogy Hlatkynak mennyiben sikerült gondolatrendszerét a drámai költemény műfaji követelményeinek megfelelően a költészet síkjára vetíteni. Gazdag alkotó képzelete valóban könnyen rögzíti az elvont gondolatokat és

fogalmakat eleven képekbe, meg színekbe ; merész kifejező-készsége egyforma biztonsággal érvényesül az ünnepélyes méltóság s a félig keserű, félig tréfás gúny hangnemében ; szimbolikája közel hozza az olvasóhoz mindazt, ami megfoghatatlan. De ezek az értékek nem tudják feledtetni a mű alapvető, szervi hibáit : az olvasóval szemben jogosulatlan igényeket támasztó gondolati túlterheltségét, feszültségmentes eseménytelenségét, merev mozdulatlanságát. Hlatky az- zal, hogy drámai történes, mozgás helyett végnélküli párbeszédet ad, nemcsak alkotása műfaji törvényeivel szemben követ el végzetes hibát, hanem vallásbölcseleti tanításainak meggyőző erejéből is sokat elvon. A mennyei trónusán ülő, szüntelen hódolatot követelő Úr Hlatkynál olykor bántó hosszadalmassággal magasztalja a teremtés művét és önmagát, bántó önérzettel hangsúlyozza egyedülvaló, kérlelhetetlen hatalmát. Madách Istent dicsőítő angyalkórusa nemcsak elevebb, költőibb, hanem áhitatot keltőbb is. A *Weltenmorgen* szellemi tartalmát vizsgálva szívesen magunkévá tesszük a modern német katolikus irodalmi kritika egyik legszellemesebb úttörőjének, Karl Muthnak ítéletét, hogy Hlatky drámai trilógiája a romantika óta a német vallásos költészet legsúlyosabb alkotása, megértjük azt is, hogy a *Weltenmorgen* a katolikus irodalmi mozgalom fellendülésének éveiben 1908-ig öt kiadásban jelent meg, de pusztán mint költői alkotást vizsgálva, csupán egy nagytudású, tiszteletreméltó világnézetű műkedvelőnek papirosizű, lendület nélküli művét láthatjuk benne. Hogy Hlatky nem volt igazi költői tehetség, azt többi munkáiból is kétség nélkül megállapíthatjuk ; a *Weltenmorgen* megjelenése után még 17 évig élt, sok mindent írt, de még első műve színvonalát sem tudta megközelíteni. 1903-ban megjelent társadalmi színműve, *An der Schwelle des Gerichtes*, kegyetlen szatira a századforduló osztrák középosztályának hazug erkölcsi felfogása ellen, de száraz tanításaival, iskolamesteri okoskodásával unalomba fülad ; 1904-ben megjelent költeményei pedig az aranymetszésű kötésben garmadával feltűnő szobapoézis gyorsan hervadó, színtelen virágai.

A mélyen vallásos Hlatkyt saját kijelentése szerint Az

ember tragédiája azért készítette drámai trilógiájának megírására, mert veszedelmesen szabadszelleműnek, egyenesen vallástalannak érezte a magyar költő művét. Kralikhoz írt leveleiben részletesen indokolja állásfoglalását Madáchcsal szemben.¹ Madáchnak — úgymond — nem sikerült, s nem is sikerülhetett az emberi élet s az emberiség történelmének magyarázatát adni. Az embert ugyanis lehetetlen megérteni, ha egész lényének gyökerétől elválasztjuk. Madách Ádámot az Úr, a mindenható Teremtő uralma alá állítja; ebből szükségképpen következik, hogy az ember sorsában Istenhez való viszonya, a vallás döntő szerepet játszik. Csakis a vallásból kiindulva fejthető meg az emberi élet értelme. Madách azonban egyáltalán nem fogta fel a vallás igazi lényegét. Történet szemléletében a nagy, felemelő jelenetek és események, melyek bőven találhatók az egyház történetében, háttérbe szorulnak, rosszul értelmezett, szórványos jelenségeket előtérbe helyez, s hosszadalmasan fejteget; sőt a Krisztus istensége fölött való vitában sem lát egyebet, mint nevetséges vitatkozást egy «i»-ért, noha ezen a vitán két teljesen ellentétes világnézet épül fel. A vallásnak ez a torzképe természetesen nem lehet az az összetartó, örök erőforrás, melyre a kultúrának szüksége van, ha igazán lelkünk javára akar szolgálni.

Hlatky drámai költeményével és a hozzáfűzött kommentárral beáll Madách vádlói közé abban a pörben, amely eleinte csendesen, mindjárt *Az ember tragédiája* megjelenése után a mű világnézete körül a magyar kritika részéről megindult.² Már Arany János szükségét érezte annak, mikor *Az ember tragédiáját* a Kisfaludy-Társaságban bemutatta, hogy megvédje szerzőjét a pesszimizmus vádjá ellen.³ Erdélyi János annak ellenére, hogy Madách közben maga is magyarázatot adott pesszimizmusáról és világnézetéről, még tovább ment, szemére vetve a *Tragédia* költőjének, hogy az embernek csak

¹ V. ö. Lorenz Krapp: *Hlatkys «Weltenmorgen»*. Gottesminne. 1906. 464—478. l.

² Az idevonatkozó irodalmat l. Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete*. VI. k. Budapest, 1933. 612—26. l.

³ *Hátrahagyott prózai dolgozatai* 490. l.

a rossz szellemhez való viszonyát mutatja be művében, de nem mondja meg, milyen viszonyban van a jó szellemmel, az Úrral; hogy csak a történelem sötét oldalait tárja elénk, s hogy olykor inkább hideg, racionalista filozófiát ad, mint költészetet.¹ De még Erdélyi keményebb bíráló megjegyzései is csak a *Tragédiában* kétségtől meglévő egyenetlenségekre és következtelenségekre mutatnak rá. Hlatky az első, aki a kritikát világnézeti vitává szélesíti; ő mond először katolikus szempontból igazán marasztaló ítéletet Madáchsal szemben, vele indulnak meg a katolikus kritika súlyosabb támadásai *Az ember tragédiája* ellen. Ez annál érdekesebb, mert Madáchnak Hlatky után megszólaló szigorú bírálói közül Prohászka Ottokár kivételével egyik sem ismeri a *Weltenmorgent* és szerzője állásfoglalását. Dudek János már egy évvel Hlatky művének megjelenése után «művelt öngyilkosjelöltek kátéjának» bélyegzi a *Tragédiát*; ² azzal vádolja a költőt, hogy felfogása szerint a keresztény morálnak, sőt az isteni Gondviselésbe vetett hitnek semmi alapja nincsen, és — alapos tévedéssel — annak tulajdonítja a *Tragédia* kedvező fogadtatását és túlbecsülését, hogy Madách protestáns volt. Még érdekesebb Jakob Overmans német jezsuita kritikai tanulmánya: *Die Weltanschauung in Madách's Tragödie des Menschen*.³ Csaknem szószerint ugyanazt mondja a *Tragédiáról*, amit a *Weltenmorgen* magyarázatában olvashatunk, a nélkül, hogy ismerné Hlatkyt, — legalább egy szóval sem említi — és ítéletét ezekben a szavakban foglalja össze: «Madách's Poesie kann niemand trösten, denn sie ist selber trostlos, wie die Seele, aus der sie geflogen ist.» Egyedül Prohászka Ottokár ismeri Madách osztrák ellenfelét, — általában állandóan figyelemmel kísérte Kralik és körének irodalmi törekvéseit — de úgy látszik, csak közvetve volt tudomása a *Weltenmorgenről*, csak éppen megemlíti,⁴ s a *Soliloquia* egyik feljegyzésében még címét is hi-

¹ *Pályák és pálmák*. Budapest, 1886.

² *Az ember tragédiája*. Kath. Szemle, 1897.

³ *Stimmen aus Maria-Laach*. LXXX. 1911. 14—28. l.

⁴ *Az ember tragédiája s a pesszimizmus*. Összegyűjtött munkái XII. k. 341. l.

básan idézi.¹ Prohászka *Az ember tragédiájának* megítélésében természetesen teljesen a maga útján jár. Részletesen foglalkozik a pesszimizmus minden igazi tragikumot elfojtó, leromboló hatásával és érdekesen állítja Madách alkotását világnézeti — nem irodalmi vagy tárgyi — szempontból Goethe *Faustja* mellé. Prohászka szerint Madách éppen úgy járt, mint Goethe, mikor az emberi lét problémáját, célját és útját akarta költői módon ábrázolni. Goethe alkotásának szépségeiben gyönyörködünk, de nem mutat kivezető utat a kétségek közt vergődő ember számára. A Madonnát és az angyali kórusokat a *Faust* második részének utolsó jelenetében csak dekorációknak érezzük, nem pedig a reális világból s a szellemi valóságból kinőtt hatalmaknak. Az elmélyedő olvasó érzi a költő zavarát s Faustnak jobb sorsot, Goethének szerencsésebb megoldást kíván. Így vagyunk Prohászka felfogása szerint Madách tragikus emberével is: «Minek küzdjön ez küzdve, s bízzék bízva? azért-e, hogy csalódásból csalódásba, s fiaszkóból fiaszkóba essék? Ezért sem bízni, sem küzdeni nem lehet. Küzdeni csak akkor lehet, ha a küzdelemhez lélek s lelkesülés van, azt pedig nem meríthetjük kijózanító, de blazirt beátásokból az emberiség alávalóságába s hóbortjaiba, hanem a nagy valóságoknak meglátásaiból, melyek az örök szeretetet s a belőle való emberiséget s a történelemben érvényesülő isteni terveket a jónak végleges győzelmével koronázzák.»²

Ma *Az ember tragédiája* körül támadt világnézeti vita körülbelül lezártnak tekinthető. Voinovich Géza alapvető könyvében³ és Barta János *Ismeretlen Madáchában*⁴ meggyőzően feltárta a költő lelkivilágának hullámzásából adódó ellentmondásokat és megvilágította a *Tragédia* egyenetlenségeit is. Madách kereszténységével, istenhitével szemben alig támaszthatunk kételyeket, viszont bizonyos, hogy művészi szempontból művének vigaszt nyújtó, bizalmat hirdető

¹ *Összegyűjtött munkái* XXIV. k. 105. l.

² *Összegyűjtött munkái*, XII. k. 347. l.

³ 2. kiad. Budapest, 1922.

⁴ Budapest, 1931.

utolsó jelenetét hiányosnak érezzük: kibékítő megoldása nem foglalkoztatja olyan elevenen, olyan tartósan lelki szemléletünket, hogy igazán ellensúlyozhatná történeteszemléletének nyomasztó hatását. Életében és költészetében mindig és egyformán a liberális kor szülötte. Hlatky trilógiája — bár költői értékét tekintve, nem mérhető össze a *Tragédiával* — megérdemli figyelmünket; nemcsak tiszteletreméltó világnézeti álláspontjánál fogva, hanem azért is, mert *Az ember tragédiájának* egyetlen költői visszhangja.

*

Madách drámai költeményének 1892-i bécsi bemutatója az osztrák irodalomban Wagner-kultuszban és barokk színpadi hagyományokban gyökerező, miszteriumszerű drámai trilógiát sugallt. A Burgtheater előadása 1934 elején könnyű fajsúlyú, múló perenek szánt, de hamisítatlan bécsi szellemmel telített paródiában tükröződik. A paródia kezdettől fogva a csúfolódásra hajlamos Bécs népszínpadjainak legfontosabb műfaja volt, úgy hogy utóbb a népszínpadok összes könnyű műfajainak «pars pro toto» gyűjtőnévévé vált, magába foglalva mindent a tündérjátéktól a bohózatig.¹ Parodizáltak egész műfajokat, a lovagdrámát, a végzettragédiát, a melodramát, egész koráramlatokat, mint pl. a szentimentalizmust a Werther-paródiák egész sorával, és parodizáltak egyes darabokat. Természetesen mindig a legnépszerűbb darabok voltak a paródiák kedves tárgyai. Kezdetben ezek a bécsi paródiák nem irodalmi kritikák, egyszerűen abból állnak, hogy a történetet bécsi miliőbe helyezik át. Attól a szokástól, hogy Shakespeare tragédiáit Wiener Schlussnak nevezett happy enddel látták el, valóban csak egy lépés hiányzott a paródiához; a kibéküléssel végződő Othello-tragédiától nincs már messze Kringsteiner *Othellerl, der Mohr in Wien*je, a bécsi paródia-irodalom egyik legrégebb alkotása, vagy Perinet bohózata, a *Hamlet, Prinz von Tandel-*

¹ V. ö. R. Fürst: *Raimunds Vorgänger*. Wien, 1907. — L. Nadler: *Das österreichische Volksstück*. 1921.

markt, Meisl darabjai, a *Fiesko*, *der Salamikrämer* és a *Frau Ahndl*, Grillparzer *Ahnfrau*jának paródiája. A XIX. század negyvenes éveitől kezdve az udvari színházak komoly darabjait rendszeren már napok mulva követte a paródia valamelyik külvárosi színpadon, sokszor az eredetnél jóval nagyobb sikerrel. A műfajnak Nestroy adott új fordulatot, aki a lokalizálás bécsi hagyományát éles irodalmi kritikával párosította. Legsikerültebbek operaparódiái: a *Robert der Teuxel*, mely alig egy hónapra a Meyerbeer-opera bécsi bemutatója után került színre, a Tannhäuser- és Lohengrin-paródiák, de csipős szatírával teltek irodalmi paródiái is, különösen a legjobb köztük, Heibel tragédiájára írt *Judit és Holofernese*.

Josef Leopold Seifert kéziratban maradt paródiája, *Die Tragödie des Mannes*, grosse Faschingsoper in fünf Bildern frei nach Madách, a Burgtheater előadásának nyomába lép, s inkább a bécsi lokalizálás Nestroy-előtti hagyományához kapcsolódik. Nem irodalmi szatíra, nincs éle Madách ellen, csupán a keretet s a történeti képrendszert veszi át tőle, s képeiben a nő diadalát mutatja be a férfin. Első képe a paradicsomból való kiűzetés után játszik és személyei Ádám, Éva meg Lucifer; a következő képekben Ádám mint Sámson, Sokrates, Don Juan és Dzsingiszkán, Éva mint Dalila, Xantippe, egy nagyszerű film után mint «Csibi der Fratz», egy elterjedt szappan és szépítőszer után mint Elida, Lucifer pedig mint a Filiszterek királya, Alkibiades, Leporello és Marco Polo jelenik meg; a történelmi nevek azonban csak fikciók, s lényegében a modern Bécs van mögöttük. Stílusparódiát csak a bevezető kép ad valami csekély mértékben, a többi népszerű opera- és operettáriák paródiáit köti füzérré. A paródia csak lazán fűződik a *Tragédiához*, jellegzetesen irodalomalatti alkotás, amilyent Bécsben a napi szükséglet szinte százötven esztendő óta tucattal vetett fel, de mégis a külvárosi színpadok hagyományain nevelődött közönség-réteg érdeklődésének nyilatkozása Madách drámai költeménye iránt, a népszerűség groteszk alakban jelentkező fokmérője. —

Misztériumszerű drámai trilógia és a «Hanswurst» szellemi örökébe lépő paródia — ez *Az ember tragédiájának* ketős tükröződése az osztrák irodalomban. E két műfajon épül fel lényegében az újabb osztrák irodalom, s az osztrákság valóban legbensőbb énjét tárta fel, mikor a világegyház egyetemes művészetének és saját ősi játékos ösztönének fénytörésében látta meg a magyar költő művét.

PUKÁNSZKY BÉLA.

GONDOLATOK GÜL BABA SÍRJÁNÁL.

— Első közlemény. —

Mekkában, az arab sivatag szélén, született meg az iszlám, amely bámulatosan rövid időn belül meghódította a közel és távoli Keletet, eljutott Észak-Afrikán át Spanyolországba és Kína határáig. Európában utolsó és legszélső állomáshelye Buda volt, és itt halt meg 1541-ben a bektási dervisrend egyik szentéletű szerzetese, Gül Baba, akinek sírja az egyetlen mohamedán zarándokhely a Nyugat kultúrvilágában. Mekkától Budáig, a Kábától a Rózsadombig, arab sivatagokon, a Nilus áldásthozó partjain, Mezopotámia búzaföldjein, a Ganges szent vizén, Kordoba, Sevilla, Konstantinápoly héthalmú császárvárosán át ide, lábaink elé hömpölygött az az ár, amelyet Allah kifürkészhetetlen akaratára irányított. Hódító ár volt, mint a dagadó folyam, amely mindent elönt, ami útjába akad, de nyomán kizsendült a kultúra áldása: a vad, faragatlan arabok világbirodalmat létesítettek, és míg nyelvük elterjedt az ismert világ legtávolabbi zugába, eltanulták, fölhasználták a világ akkori tudományát és óriási mértékben fejlesztették s csiszolták azt.

A Kr. utáni VII. században a damaszкуси kalifátus megvetette ennek az arab világbirodalomnak politikai és gazdasági alapjait. A VIII. század közepén a Bagdadban székelő abbaszida kalifátus megteremtette ennek az arab világbirodalomnak kultúráját. Eklektikus volt ez a kultúra, mindent felvett magába, ami nem ellenkezett vallása szellemével. Ez a szellem pedig eléggé liberális volt a középkorban. «Keresétek a tudást, — mondá Mohamed, a próféta — még ha Kínáig kell is elvándorolnotok érte». A IX. században indult meg az az óriási fordítási munka, amellyel megőrizték az

ókor bölcséleti és természettudományi vívmányait, miután egy századdal azelőtt, római hatás alatt ugyan, de a középkor merev theokratikus szellemében rendszerbe öntötték a jogtudományt. Minden jog forrása az istenség, ennek a Koránban és a próféta hagyományaiban kinyilatkoztatott akaratát kell megismerni, magyarázni és alkalmazni. Erkölcsi meggondoláson alapult ez a jogrendszer: az erabert szabad gondolkodásában és cselekedeteiben egy magasabb, megfoghatatlan, de mindenütt érvényesülő isteni akarat korlátozza, mely teremtett, irányít és amely végül a hozzá alkalmazkodókat túlvilági jutalomban részesíti. Az ókor vak fátuma helyett céltudatos, bölcs és jóságos istenség vezet most az embereket az igaz, el nem téveszthető úton.

A görög-római kultúrából leginkább a természettudományok serkentették az arab és arab nyelven író nem-arab mohamedánokat újabb kutatásokra és a fizikában, vegytanban, algebrában és technikában olyan kimagasló eredményeket értek el, hogy ezeknek a tudományoknak száz és száz műszava még ma is emlékeztet az arab eredetre. A bölcséletben csak tanítványok maradtak és nem fejlődtek mesterekké; előbb Platont, azután a reális semita szellemnek inkább megfelelő Aristotelest tanulták és tanították. Az építészetben és a dekoratív művészetben is eklektikusok voltak, de új stílust alkottak, a saracén stílust, mely ha összhangban nem éri is el a görög mesterműveket, ornamentikájával és a részletek kidolgozásával oly meghitt hangulatot tudott teremteni, amely hiányzik a klasszikus kor remekműveiben. E kultúrának nemzeti büszkesége a nyelv volt. Ennek mintaképe a Korán, Isten szava, amelyet a moszlimok szerint halandó költő műve még csak megközelíteni sem képes. Legnagyobb irodalmi alkotása a szintén eklektikus *'Ezeregyéjszaka*, indus, perzsa, görög, egyiptomi mesék csodálatos tárháza, amely máig is a keleti buja fantázia, pompa és életkedv szimboluma maradt. De voltak e kultúrának hiányai is. Az epikus és drámai költészet nem ragadta meg képzeletüket és történetírásuk csak a krónikák színvonaláig jutott el.

Politikai tekintetben az iszlám, az arab demokratikus szellemmel ellentétben, autokratikussá vált; a Kelet ősrégi

hagyományai tették azzá. Az egyeduralom előnyei mellett sokkal erősebben jelentkeztek annak hátrányai: az uralkodó szeszélye kimagasló alkotások mellett a gyerekes bosszú műveit és annak káros következményeit hagyta maga után. Ez az autokrácia megfelelt a középkor vallási jellegének s az iszlám és a keresztény Európa politikai szervezete között nem volt lényeges különbség. Az iszlám támadása megerősítette a pápaság intézményét és ellentámadásra szervezte a hűbéri Európát. Ezekben a háborúkban nemcsak mint harcosok álltak a keresztésvitézek a moszlim lovagokkal szemben, hanem ez az érintkezés sok tudományos ismeretet és társadalmi formát is hozott az akkori Európába.

A XIII. század közepéig művelődési téren az iszlám vezetett. Spanyolországban az arabok kővel burkolták és kivilágították az utcákat, a gazdagok házukat vízvezetékekkel és szökőkutakkal hűtötték, amikor Párizs és London utcáin sárban taposott a járókelő; kórházak, könyvtárak adtak enyhülést a betegeknek és ismereteket az erre szomszédhozóknak az arab világban és a híres mecsetiskolákban theológiától az orvostudományig mindent tanítottak, ami szép és hasznos volt. A damaszkusi, bagdadi, kairói és kordobai bazároknak olyan fa, acél, ezüst és szövött árukat készítettek, amelyeket drága pénzen vásároltak még a távoli skandináv államokban is. Sem az európai technika, sem az európai tudomány nem volt képes az arabokéval versenyre kelni. A XIII. század közepén megindult a mongol áradat s ez elsöpörte a bagdadi kalifátust, elpusztította a könyvtárakat és rabigába hajtotta a népeket. Egyiptomban és a nyugatafrikai partokon még egyideig virágzott az arab kultúra, de sem a spanyolországi arab fejedelemségek, sem a tatárok nyomán Európába özönlő oszmán törökök nem tudták annak kulturális fölényét biztosítani. Ahogy az elalvó mécs még egyet lobban, úgy lobban fel a mohamedán-arab geniusz kialakása előtt a XIV. században Ibn Khaldún személyében, aki elsőnek írt szociológiai és történetbölcseleti művet s ezzel két és fél századdal előzte meg Vicót, Bodint és az anthropogeografusokat.

Amerika felfedezése összeesik az iszlámnak Spanyolországból való kiszorításával, de amit ez területben Nyuga-

ton vesztett, azt bőven kárpótolta az oszmán-török hódítással Kelet-Európában. Az oszmánok a félholdat feltűzték az Aja Sophia kupolájára és elérték azt, amit az arab mohamedánok évszázadok küzdelmével nem tudtak elérni. Azután tönkrementek Szerbiát, elfoglalták Magyarország jó részét és 145 évig a mohamedán *ezán* hangzott Budavára 40 mecsettornyáról. Hadászatiilag legyőzhetetlenek voltak a törökök, de a kultúrában egy lépést sem haladtak előre, sőt még azt a színvonalat sem tudták elérni, amelyet az arabok és perzsák 500 évvel azelőtt elértek. Az oszmán hódítás szökőár volt, amelynek előbb-utóbb vissza kellett folynia régi medrébe, de ez az ár nem termékenyítette meg az elöntött területet. Ez azonban nemcsak a törökök hibája volt.

Amerika fölfedezéséig Európa arca csak Kelet felé volt irányítva. Innen jött a világosság, a vallás, a tudomány és az ellenség támadása. Európának erősen meg kellett vetnie lábát talajában, hogy a Kelet felől jövő hordákat feltartóztassa, megtörje és a keresztény kultúrkörbe bevonja. Mögötte nem volt visszavonulási terep; az Atlanti-óceán végnélküli hullámai elzárták tőle a világot. Nekünk ma különös a középkori európai ember földrajzi szemlélete. Az ő számára Angliától nyugatra, Marokkótól délre csak az elsüllyedt Atlantis misztikuma létezett. Amilyen merev és ellaposodott volt a középkori ember világnézete, olyan egyoldalú és korlátolt volt földrajzi tájékozódása.

A föld körülhajózáásával ez az egyoldalú, frontális földrajzi szemlélet megszűnt és helyet adott egy globalis felfogásnak. Az iszlám hadi támadásai ellen eddig csak szárazföldön védekezett Európa, frontális irányban, most oldalt körülfogta és hátba támadta. A földrajzi felfedezésekkel karöltve járt a középkor megkövesedett teológiai gondolkozásának összeomlása, s helyébe a kétely és az empirizmus lépett. A bölceletet Bacon az égről lehozta a földre, a tudomány a logikus gondolkozást fogadta el vezéréül az auctoritás helyett és a gazdasági életben a puszta terménygazdálkodás helyett kezd jelentkezni a tőke és az ipari termelés. Mindezek az átalakulások a keresztény fehér ember Európájában mentek végbe és érintetlenül hagyták a csodás Keletet, ahol

az idő, az emberek és az emberi kéz által alkotott művek mély álomba merültek.

A XVII. század végén megtorpan az iszlám hadiereje és a XVIII. században az európai katonai tudomány már végleg felülmúlja a mohamedán népek hadászataát. Maroknyi angol sereg szétveri a mohamedán indiai fejedelmek tízezer főnyi armádiáját, mert ezek felszerelésben és képzettségben százötven év óta egy lépést sem tettek előre. A hatalmas mohamedán birodalmak széthullanak az európai seregek pörölycsapásai alatt. India angol gyarmattá lesz, a török császárság léte, amely Egyiptom elfoglalása után 1517-ben felvette a kalifátus címét és jellegét, Ausztria és Oroszország kegyelmétől válik függővé. Az iszlám előbb elvesztette kulturális erejét, azután politikailag is szétmállott, minthogy minden politikai hatalom a művelődési alapon épül fel.

Még sokkal szembeötlőbb a XVIII. század vége óta az óriási különbség a Nyugat és mohamedán Kelet között szellemi téren. Európában a renaissance óta a klasszikus szellem a művészeteket eddigelé felülmúlhatatlan magasságra fejlesztette. Az egyházi gótikus stílus a középkor lezárt és megmerevedett gondolatvilágát jelképezte. Ez már nem fejlődhetett tovább. Most újabb és újabb világi építészeti stílusok jelentkeznek és a festészet, a szobrászat, a zene mind párhuzamosan sietnek az éhes és hallatlanul haladó irányú Európa szellemiségének kielégítésére. Elég erre csak utalni, hiszen a tények közismertek. Az irodalom a különböző európai nyelveken százával termeli a halhatatlan remekműveket. Shakespeare, Racine, Voltaire, Goethe, az olasz epikusok és dramatikusan írók új és új műfajokat alkotnak, az emberiség örökbecsű kincseit. Az irodalom és művészet felülmúlhatatlan alkotásai mellett a szellemi és természettudományok is ugrásszerűen törnek elő genetikus fejlődésükben és kapcsolatoságukban.

Útleírások felkeltik az érdeklődést távoli országok népei iránt és nyomukban megindul a település; Amerika, Ausztrália fehér világrésszé lesz s Indiával együtt francia, holland és angol gyarmattá válik. A bölcelet, a nyelvtudomány, a régészet és művelődéstörténelem századról századra gazda-

godik. A gazdasági élet is új mesgyére lép. Minden szellem-tudományi vívmány eltörpül a technikai találmányok lán-colata mellett, amelyek forradalmosítják a világot, létre-hozzák a gyáripart, a gépeket és ezzel gazdaságilag s utóbb politikailag is leigázzák a mohamedán Keletet. A gépipar gépjárműveken egy gépszerűen szervezett Európából zúditja kereskedelmi cikkeit a még középkori gazdaság-társadalmi berendezkedésben élő mohamedán világra s alacsony áraival tönkreteszi a Kelet kézműiparát. A francia forradalom gyöke-restül megváltoztatta Európa társadalmi szellemét. A leg-újabb kor liberális, kétkedő, elemző gondolkozása új világot hozott a történelem színpadára, amelynek tarka kulisszái mögül egymásután bukkannak fel Mirabeau, Robespierre, Napoleon, a bécsi kongresszus és a modern kapitalista, nem-zeti-imperialista Európa. De ez a szellemi megújulás is eltörpül a technikai találmányok mellett, amelyek úrrá tették az európai embert az anyag felett. Szerencsére ezek a tech-nikai találmányok időbeli sorrendben a társadalmi felszaba-dulás után következtek és Európa katasztrófális zökkenés nélkül tudta őket és gazdaság-társadalmi következményei-ket felfogni s életébe beiktatni.

A mohamedán Kelet mindez idő alatt mély álomba merült. Ibn Khaldún óta, aki 1404-ben halt meg, egyetlen szellemi művel sem ajándékozta meg az emberiséget, kézmű-ipara veszteglésre volt ítélve, művészete elcsenevészedett és gazdasági élete a kezdetleges terménygazdaság falusi romantikájába fulladt. Voltak és vannak még elvétve gazdag mohamedánok, de ezek vagyonukat a teljesen koldussorba süllyedt nép véres verejtékéből zsarolják és nem szolgálják vele az egészséges gazdasági vérkeringést. A mohamedán mecsetiskolákban ma is ugyanazokat a szövegkönyveket tanulják, mint ezer évvel ezelőtt s a tanárok még a régi arab kultúrát sem ismerik teljes egészében és részleteiben, Európa tudományairól pedig nem is akarnak hallani. A szellemi süllyedést mi sem jellemzi jobban, mint az érdeklődés hiánya és az új ismeretektől való félelem. A XVIII. századtól kezdve az európai tudósok kiásták és kiadták a keleti régi világ régé-szeti és irodalmi emlékeit, és ma nincs a földnek olyan el-

rejtett zuga, amelynek pontos néprajzi leírását ne olvashatnók európai tudósok tollából. És mikor Niebuhr dán utazó a XVIII. század második felében a dél-arábiai Jemenben feliratokat talált, az arab seikhek közül senki sem tudta azokat elolvasni, mire Németországba küldte másolataikat és Reiske postafordultával eljuttatta a helyes megfejtést. Az arab történet, nyelvészet, földrajz és vallástudomány irodalmának műveit felhasználható és megbízható módon európai tudósok adták ki s ma Európába jönnek arab, perzsa és török tudósok, hogy kultúrájukat szakszerűen tanulmányozhassák európai mesterek vezetése mellett. A mohamedán észjárás ma is a *tekintélyt* követi fáklyája gyanánt és irtózik az önálló gondolkodástól. Évszázadok óta megszokta, hogy a tudásban csak felhalmozott anyagot lásson és ezért szellemét a memorizálásra gyakorolta. Ezrével vannak Keleten tanulatlan emberek, akik a Koránt könyv nélkül tudják, a nélkül, hogy egy szót is értenének belőle. Az agy gyakorlása folytán bizonyos irányban fejlődik, más irányban visszafejlődik és ez a százados egyoldalú, helytelen gyakorlás fosztotta meg a keleti embert a gondolkodó, kételkedő, folyton romboló és építő európaival folytatott versenyben a siker kilátásától.

A XIX. században a teljes tespedtségben szenvedő moszlim világ Európa lábai előtt hevert. Európaiak gazdaságilag és politikailag kizsákmányolták az alvó, védtelen Keletet. De éppen ez az európai behatolás, mely már kikezdte a családot is, ébresztette fel az iszlám legjobbrait, hogy népükért és vallásukért síkra szálljanak. Ez a felébredés sem volt spontán, hanem ott vert legerősebb hullámokat, ahol európai iskoláztatás az európai eszmékkel ismertette meg a moszlimeket. A múlt század hatvanas éveiben találjuk első nyomait annak, hogy mohamedán írók Európa felsőbbségére hívják fel Ázsia figyelmét. Ekkor még a begyökeresedett hagyomány béklyójában az iszlám és keresztény vallást állítják egymással szembe és a haladásra való buzdítás csak alig hallható hangon szólal meg az inkább theológiai vitához hasonló irodalomban. A régi dicsőségre hivatkoztak és azt akarták új életre kelteni. A keleti romantika pompázik ezeknek a mohamedán ébredőknek munkáiban, akár indus, akár török vagy arabról

van szó, és még azok előtt is határozottan rokonszenves, akik ridegen elemző lélekkel olvassák műveiket. Az okok valódi mélyére nem világítanak rá, hiszen őket is sok század választja el a valóságtól. Seyid Amir Ali-től Dsemál eddin al Afghániig valamennyien az európai materializmust tartják Kelet elnyomottsága okának, amely politikailag és gazdaságilag kiaknázza az «eszményi» célokért élő és lelkesedő moszlim világot. Semmi sem áll távolabb az igazságtól, mint ez az állítás, de teljesen természetes, hogy az a mohamedán író, aki mohamedán környezetben nőtt fel és szervesen nem kapcsolódhatott be az európai gondolkozásmódba, hanem annak csak jelen külső nyilvánulásait látja, nem tudja az okozatot az októl és az eredményt az azt előidéző sokféle tényezőtől különválasztani. A legszembeötlőbb jelenség a mai moszlim világban az európaiak *politikai* uralma és ezért az európai iskolázottságú moszlim is első sorban és legtöbbször kizárólagosan ennek a politikai uralomnak, szerinte «elnyomás»-nak tulajdonítja népe siralmas állapotát. Az európai kultúra felszínes vívmányai, a sport, a mozi és a politika sokkal mélyebb hatást váltanak ki a keleti ember gondolat- és érdekkörében, mint kultúránk igazán értékes kincsei. Ez utóbbiakat nem is veszi észre és ezért ismételi gépiesen azt a téves ítéletet, hogy Európa kultúrája csak materializmus.¹

Az európai uralommal kapcsolatosan mégis felébredt a Kelet és álmosan ugyan, de utánozza a Nyugatot. Elmaradottságában valami öntudatlan alsóbbrendűséget érez a nyugati kultúrával szemben s azt hamis önérzettel és minden európai eszmének gyűlölésével akarja ellensúlyozni. Ez a gyűlölet teljesen érthető, ha látjuk, hogy Indiában, Egyiptomban, a

¹ Rabindranath Tagore ennek a felfogásnak legkimagaslóbb képviselője Indiában. Vele folytatott beszélgetéseimben annak a véleménynek adott kifejezést, hogy amíg a keleti ember lelki életet él, addig a nyugati embert az anyag tartja bilincseiben. Az anyagot Büchner elavult nézetéhez hasonlóan határozta meg, a lélekről szóló magyarázata olyan költőien homályos volt, hogy nem tudtam követni. Az anyagot concretumnak képzelte s rosszalólag nézett rám, amikor figyelmeztettem, hogy éppen az európai tudomány döntötte meg az anyag önállóságába vetett hitet.

francia gyarmatokon az európai negyedben fényes paloták emelkednek és a bennszülött városrészben düledező viskókban lakik a lerongyolódott, betegségek-től kínzott nép. Régi építészeti emlékek elhanyagolva húzódnak meg a piszkos sikátorokban és a mult dicsősége állandó mementóval keseríti el a szellemileg és anyagilag proletári sorsba kergetett moszlimokat. Ez az ellentét oly kirívó, hogy a keleti gondolkodókat és írókat felrázta a mult elavult könyveinek tanulmányozásából és csatasorba állította őket a moszlim népek jogainak megvédésére. Első sorban politikai jogokat akartak kivívni. A keleti autokráciát, amelynél zsarnokibb államformát Európának még legsötétebb korszakaiban sem találunk, eszményíteni kezdték irataikban, hogy szembeállítsák a nyugati hatalmak kormányzási rendszerével. Sikerük biztos volt. A jelen siralmas viszonyait különösen a városokba tódult proletáriátus tapasztalatból ismerte, míg a mult, melyet a modern moszlim politikai írók dicsőítettek, sem hagyományaikból, sem olvasmányaikból nem volt ismeretes előttük. Így könnyen alakult ki a moszlim államok régi életének egy teljességgel hamisan kigondolt képe, amely nemcsak tetszetős, hanem szellemben megegyező is volt a keleti ember számára.

Nagy igazság van abban, hogy senkit sem lehet akarata vagy ízlése ellen boldogítani. Az európai kultúra a maga exaktségával nem felel meg a keleti ember erraticus és pontatlan eszejárásának. Az európai kormányzati rendszer a maga szabatosságával határozottan ellenszenves a keleti ember előtt. A moszlim uralkodó felelőtlenül élt és rábízta az államügyeket nagyvezérére, aki teljhatalmú úr volt. Egy szép háremhölgy szeszélyére azonban ezt a teljhatalmú urat, aki esetleg az uralkodó és a nép javát szolgálta, hálátlan módon bármikor el lehetett csapni, vagy selyemzsinórral a másvilágra küldeni. Ilyenkor a nagy úr leborult imára és nyugodtan készült a halálra. A nép legalsóbb rétegéből emelkedtek a legmagasabb kormányzati polcra emberek és azután hirtelen tűntek le. Nem alakult ki a moszlim világban egy kormányzati *osztály*, hanem rendszertelenül tűntek fel és el egyének, akiket a rátermettség vagy szerencse emelt poli-

tikai méltóságba. Ez a szeszélyes kiválasztódás és a velejáró, nekünk igazságtalannak tetsző elbánás nem vált ki felháborodást a keleti ember lelkében : Allah akaratát látja az emberek sorsában. Ez a gondolkozásmód teljes összhangban van a keleti embernek memorizálásra berendezett ismeretszerzésével, amely irtózik a rendezéstől. A mohamedán könyvek szövege jó példa a keleti ember agyműködésére. Nehéz, bonyolult arab jogi munkák elejétől végükig egyetlen hosszú mondatból állnak, amelyeket semmiféle írásjelek nem tesznek világosabbá. Váratlanul egy-egy szót nyelvtanilag magyaráz a szerző, azután etymologiai kitérést sző be és átmenet nélkül folytatja a jogi fejtegetést, amelyhez a lap szélén külön magyarázatot fűz. Ezek a moszlim könyvek olyan összevisszaságok, hogy csak szorgos és többszöri áttanulmányozás után válnak érthetővé, de mindig alkalmat nyújtanak újabb kommentárok megírására. A könyvek címéből, amely valami önmagával rímelő mondatból áll, nem is lehet következtetni azok tartalmára.

A mohamedán ember házi berendezése is ezt az összevisszaságot tünteti fel, életmódja is tervszerűtlen. Akkor dolgozik, ha kedve van hozzá és akkor alszik, ha elfárad. A nap vagy éjjel bármely szakában édes álomba tud merülni és nem zavarja a körülötte nyüzsgő élet. Egyáltalán nem sérti szépérzékét a palota és szemétdomb, a lakóház és romhalmas veszedelmes szomszédsága. Sokkal inkább bántja a tervszerű napi munkabeosztás. Mindenesetre nagyobb életművész az európainál és elmaradottságában van romantika, de ezt a romantikát siralmassá teszik a tanulatlanság, a fertőző és másfajta betegségek, amelyek erősen csökkentik a moszlimok versenyképességét az európaival szemben.

Az iszlám kultúrájának megtorpanását a házi életben is szomorúan tapasztaljuk. A középkorban a keleti házberendezés a maga sajátos stílusával méltán állott a nyugati mellett, sőt azt sok tekintetben felülmulta. A legszegényebb házban is volt fürdőszoba, ahol naponta tisztálkodtak pontosan előírt, okszerű formában, a közfürdőket pedig újból divatba hozta az iszlám, miután a római kultúra elhalásával

ez az intézmény is pusztulásnak indult. A szőnyegipar, amely Kelet legtökéletesebb háziipara maradt a mai napig, megteremtette a «keleti kényelem» fogalmát, az ételek sokféle és ízletes elkészítése pedig elismerésre méltó tökélyre vitte a konyhaművészetet. A ruházkozásban, az anyagok előállításában és ízléses elrendezésében pedig semmivel sem maradtak el az európai népektől.

Ma a keleti városok házai rendetlen és romszerű elhanyagoltságukkal riasztó képet nyújtanak. Kényelemről sem európai, sem «keleti» értelemben nincsen szó. A fürdőszobák még megvannak, de elhanyagolt állapotban s a keleti ember, úgy látszik, elvesztette érzékét a rend iránt. A tágas fogadószobák kerevetei fényűzést fitogtató, de ízléstelen és megkopott szövettel vannak bevonva, a falak és bútorok tisztasága kétes és a háztartás felületes és ötletszerű. Az étkezés módja, a földön való guggolás és az ételeknek kézzel való elfogyasztása, amilyen festői és választékosan ügyes volt azelőtt, olyan fonákká és kellemetlenné fejlődött vissza. Ételeik elkészítésében felületesek és ezért sok európai utazó azt a hamis benyomást szerezte, hogy a keletiek ételei ehetetlenek. Ott, ahol az iszlám régi hagyományai aránylagosan érintetlenül maradtak meg, Perzsiában és Arábiában ma is a legfínomabban elkészült ételeket lehet kapni, — habár az általános elszegényedés megnyilvánul az étkező készletek mineműségében és a puritán iszlámnak az a rendelkezése, hogy arany- és ezüstkészleteket nem szabad használni, az európai ezirányú fejlődéstől elzárta a moszlimokat. A legfeltűnőbb azonban, hogy míg az európai hatás alá került moszlim országokban azt, ami jó és szép volt a régiből, elhagyták, az európai kultúrából átvett szokásokat nem tudták tökéletesen meghonosítani, hanem egy felemás, keverék, valóságos talmi-stilust honosítottak meg. Ez az ízlésbeli hanyatlás éppen ilyen mértékben megvan ma a keleti keresztényeknél is.

A nőknek a társadalmi életből való kizárása a nőt megfosztotta szellemi fejlődési lehetőségétől. Írni-olvasni nem tudnak, nyelvük hibákkal teljes és gyermeknevelési módszerük elavult. A moszlim gyermek, aki anyja oldalán nő

fel, folyton azt látja, hogy a ház nőtagjai minden idegen elől futva menekülnek, így ő is átveszi ezt a féltékenységet és felnőtt korában is megőríz valamit félszepségéből, különösen nőkkel szemben, akiket nem tud kellőképpen tisztelni. A nő, aki az iszlám elvi elgondolásában *szentély*, a valóságban másodrendű emberré süllyedt, akit állandóan féltetni kell a férfiak otromba támadásaitól.

A vagyonos moszlim a táncosnők és énekesnők társaságában pótolja azt a szellemi hiányt, amit feleségénél érez. A moszlimok hangosabb mulatságai nem épületes látványok, mert a zene nem emelkedett művészi tökélyre, hiszen nem szellemi üdülés, hanem tivornya volt a célja. A szegényebb moszlim férfi, ha szórakozni akar, egyedül jár a sivár külsejű kávéházakba és ott vagy trágár elbeszéléseket, vagy unalmas kalandtörténeteket hallgat, míg felesége otthon elhagyottan tunya álmodozásban tétlenkedik. A férfi és nő elkülönülése a társas életben két külön nembeli típust teremtett az iszlámban: a teljesen felelőtlen életmódú férfit s a szellemileg és erkölcsileg elnyomott nőt. Az Európában járt keleti ember rögtön elsajátítja a nagyvárosok mulatóhelyeinek éjjeli életét s ma Kairó és Alexandria előkelő szórakozó helyei a meztelenség és szemérmertlenség szempontjából egy lépéssel sem állnak Párizs hirhedt lokáljai mögött s a csütörtöki estén (péntek a mohamedánok ünnepnapja) az autók ezrei röpítik a bárókba és táncpalotákba a kegyes muszlim urakat, akik ott nyíltan, vagy spanyolfal mögött alkoholt isznak, míg feleségeik otthon keleti környezetben, a földön guggolva, magukra hagyatva tűnődnek vagy talán még odáig sem jutottak, hogy tűnődjenek.

Míg az európai művészet és zene s a különféle tudományok nem találnak olvasó és élvező közönségre, a parti fürdőzés Alexandriában és a híres (arab költők által is megénekelte) Stanley-öböl terraszaiban trikóban való tánc és enyelgés százezernyi muszlim férfit és — *horribile dictu* — néhány száz muszlim nőt is vonz.

A mozgóképek untatóan érzélgős szerelmi jelenetei a keleti városokban valóságos elrettentő propagandája az európai kultúrának, mert óriási közönséget vonzanak, amely-

nek az a hamis képzelete alakult ki, hogy minden európai férfi és nő élete azonos a mozi hőseinek életével.

Az ilyen modern típusú keleti ember élete két véglet között ingadozik : külső életében csak a fez árulja el, hogy muszlim, míg otthon férfi vendégét dugdosva kell a női lakosztály előtt vezetnie, nehogy annak szeme véletlenül a feleségére vagy a leányára essék. Én ezt a szokást férfira és nőre egyaránt sértőnek találtam. Egyszer, midőn egy egyiptomi barátom házában a ramadhán havi böjti ebédnél ültem, felesége gyanútlanul belépett a szobába s ijedtében, hogy idegen férfi meglátta, sírva fakadt — el kellett viselnem, hogy barátom azzal vigasztalta : Ne sírj, — *lissza rágil, huwa egnabi* — hiszen nem férfi, csak európai!

Ma Európában divatossá vált a Kelet eszményítése és a keleti ember lelki életében valami elmélyedést vélnek találni különösen azok, akik Keleten sohasem jártak, vagy csak valamelyik európai berendezésű kairói, vagy indiai szálloda terraszáról ismerik a színes, tarka keleti életet. Minden hosszú szakállú moszlimben napkeleti bölcslet vélnek feltalálni és minden keleti obscurantismusban új csodaszert látnak társadalmi és még gazdasági bajainkra is. A nyugati ember pillanatnyi fáradtsága nyilvánul ebben a kelet-imádatban, az öregedő ember kegyeletes visszatekintése és elmerengése gyermekkora emlékein. Sem a moszlim, sem a hindu keleten nincs egyetlen gondolat, vagy társadalmi berendezkedés, amelyet hasznosan tudnánk Európában érvényesíteni. Bölcséletük és úgynevezett életbölcsességük a forró égöv *dolce far niente* hangulatából fakadt és csak ebben a környezetben tud tengődni. Európában ez a keleti obscurantismus exotikus növény gyanánt díszleg ma azok szellemi üvegházában, akiknek a pozitív tudományok túlságosan szárazak és lelkük Európa művészi alkotásaiban nem tud gyönyörködni. A buddhizmus fennkölt lemondásának elvét a mai Európában éppen oly kevésbé lehet az életbe átültetni, mint az iszlám szigorúan szabott életrendjét. A civilizáció szerves egész. A művészet, vallás, életmód szorosan összeforr a gazdasági és technikai felkészültséggel, ez pedig nem máról-holnapra alakul ki, hanem évszázadok eredménye. A termé-

szetben nincs tudatos visszatérés, mint ahogy nincs tudatos haladás sem, csak változás van, amelynek körülményeit tanulmányozzuk és megfigyeljük, okait firtatjuk, de azokat előidézni és irányítani nem tudjuk. Ahogy kegyes álmodozók nem tudják európai gépcivilizációnkat a középkori terménygazdaság és kézi ipar lassúbb és csendesebb ütemű világába visszavezetni, úgy a keleti reformpolitikusok sem képesek népük jellegét, eszejárását és gazdaságtársadalmi állapotát máról-holnapra Európa mintájára átváltoztatni. A Kelet, és Nyugat között fennálló különbség a középkorban nem volt oly éles, mint ma. Az európai szerzetesek és papok, akik a szellemi kultúra hordozói voltak, ugyanezt a dogmatikus, csupán a formális logikára támaszkodó gondolatvilágot élték, mint a moszlim mecsetiskolák seikhjei; a hadászatban, az iparban, a föld megmunkálásában és termékei értékesítésében ugyanazt a rendszert követték, mint a keleti lovagok, feudális urak és parasztok. A középkorban a keresztény Nyugat és a moszlim Kelet egyenlő fegyverekkel harcolt egymás ellen. Azután különvált a két földrész és míg Európa az anyagi és szellemi világ meghódítására indult, az iszlám tovább folytatta évszázados theologiai könyveinek másolását és meddő kommentálását. Annyira begubózott a multba, hogy Európában már századok óta nyomtattak könyveket és könyvbarátoknak szánt pompás kiadványokat, mikor 1729-ben a seikh-ul-iszlám végre rászánta magát, hogy jogi döntvénnel felmentse a könyvnyomtatást a sátán praktikáinak vádjá alól. De amíg Európában az első nyomtatvány a biblia volt, Keleten a Koránt még ma sem szabad nyomtatni, mert az Isten szava, egyöntetű és oszthatatlan, azt betűkre szedni vallástalan cselekedet. A lithographia azonban helyettesítheti a kézírást. Míg Nyugaton a biblia-fordítások megalkották a nemzeti irodalmak legtökéletesebb formáit, az iszlám ridegen elzárkózott a Korán fordításától és ma is lefordíthatatlannak tartja.¹

¹ Európában 1143-ban a Clugny kolostorban latinra fordították a koránt, de csak 1543-ban adták ki nyomtatásban. Ebből a latin fordításból készültek a többi európai nyelvű fordítások. Keleten, 1826-ban fordították le az urdu (hindustáni) nyelvre, de ezt a fordítást szövegmagyarázatnak és nem fordításnak tekintik.

Bármennyire is döntőek voltak a Kelet és Nyugat különválásának anyagi előidézői: Amerika felfedezése, a kereskedelmi utak eltolódása és a gép-iparcikkek magasabb jövedelmezősége a mezőgazdasági termékek áraival szemben, tagadhatatlan, hogy a mohamedán keleti népek szellemisége nagyban hozzájárult elmaradottságukhoz és elszegényedésükhöz. Az ő begubózott észjárásuk csak tudni akar, gondolkodni nem és ezért képtelen értékelni. A történelmet pedig — s ez a legjellemzőbb az ilyen típusú szellemiségre — statikusnak fogja fel. Általános érvényű törvényekkel akarja annak viszonylagos értékű jelenségeit magyarázni. Minden moszlim krónikás, még ha saját korának történetét írja is, a világ teremtésénél kezd, mintha Istennek ezzel csak a kérdéses korszak lett volna a célja. Ádámot is csak ezért teremtette Allah, hogy Mohamed megszülethessék, sőt Ádám Isten trónjának egyik lábán megpillantván Mohamed nevét, leborult előtte. A történelemnek ez a teleológiai felfogása, amelyben az ember az isteni akarat vak eszköze gyanánt szerepel, annyira konstruktív, hogy a való tényállás teljesen háttérbe szorul és elhomályosodik. Az ilyen krónikákból az olvasó csupán történeti *tudásanyagot* szerezhet, de nem nyerhet történeti *meglátást*. A Kelet történettudásai az emlékezőtehetség csodagyermekai voltak, de — Ibn Khaldún és Biruni kivételével — nem szoktatták olvasóikat az események okainak és kapcsolatainak kutatására.¹ A mai keleti ember jelen gazdasági és szellemi helyzetét nem magyarázza okszerűen, hanem vagy, mint a strucc, eldugja a fejét a tények előtt és ezt teszik azok az orthodox seikhek, akik meggyőződve arról, hogy Mohamed és a Korán az Isten egyetlen vallásának végső kinyilatkozása, nyugodtan várják az istenítéletet, amely Európát államostul, hamis tudományaival, bálványimádó művészetével egyetemben el fogja pusztítani, vagy pedig egy történelmietlen szemléleten nevelődve az iszlám kultúráját tartja nemcsak a Kelet, hanem a Nyugat egyetlen kultúrforrásának. Ebben a pontban minden moszlim találkozik.

¹ Érdekes, hogy Ibn Khaldun *Prolegomenájában* lefektetett anthropogeographiai elméletét krónikájában nem alkalmazza.

Európában is burjánzott és burjánzik ma is az áltudomány-nak egy faja, amely vakhittel és nem tudományos módszerrel dolgozik, de ez a faj nem képviseli az európai szellemiséget, amely a szabad kutatást tűzte zászlajára és amelyért tudósok lassú vagy gyors vértanuhalált haltak. A moszlim Keleten azonban éppen ez a tudományfaj a hivatalosan elfogadott és elismert, amely ellen büntetlenül senkinek sem szabad vétenie. Ha valaki Keleten azt állítja, — mint ahogy ezren és ezren állították is — hogy Franciaország az iszlámnak köszönheti kultúráját és természettudományát, szókincsének felét és népe legjava, az albigensek, vaudois-k, kálvinisták, camisardok, a szaracének utódjaiból került ki — mindenki elhiszi, mint ahogy minden nyelvtudomány semmibe vételével még ma is azt hiszik és tanítják, hogy az arab koreisíták nyelve, amelyen a Korán inspirációja kinyilatkoztatást nyert, az összes nyelveknek őse.

A mai moszlim tudósok, akik az iszlám népeinek elmaradottságát társadalmi irataikkal akarják megszüntetni és európai könyveket tanulmányoztak, az iszlám történeti és társadalmi problémáinak vizsgálatánál változatlanul arra az eredményre jutnak, hogy az iszlám a legvégső és legtökéletesebb kinyilatkoztatás, ezért a tudomány minden mai eredménye csírájában, nyíltan vagy burkoltan a Koránban és a próféta hagyatékában bennfoglaltatik. A XIX. század moszlim reformátorai, Dsamál-eddin, Mohammed Abdu és nagyszámú tanítványai, akik a *Manár* folyóirat köré csoportosultak, Taufik Sidki, Farid Wadsdi, könyveikben állandóan kapcsolatot keresnek a mai természettudomány és szociológia s a Korán versei között. Ezzel jóhiszeműleg igazolni akarják az új vívmányokat a muszlimok szemében és egyszersem meg akarják erősíteni őket vallásos meggyőződésükben. Ez a módszer megfelelhet társadalmi célzatának, de nem fogadható el tudománynak.

A gondolat megkötöttségének, előre-meghatározottságának olyan példájával állunk szemben a moszlim észjárásnál, amely az újkori Európából rohamosan kiveszett. Ha az újkori Európa a *nihil admirari* és a *cogito ergo sum* álláspontjából indul ki, a moszlim a *credo et sapio ergo sum* elvét vallja

s hitéhez és tudásához nem enged hozzányúlni. Európa Descartes óta a destructio útjára lépett és ezzel az indus romboló és alkotó Siva istenség társául szegődött ; feltörte az ugart, kiirtotta az őserdőt s nyomában szántóföld és illatos rétek zöldültek ki, a tekintély bálványait lerombolta és köveikből a gondolat s a humanitas templomát építette. A moszlim Kelet nem rombolt, csak konzervált, öreg kunyhójának ablakszárnyait elvitte a szél, deszkával tatarozta, falát foldozta, tetejét, amelyen becsurgott az éltető esővíz és bekandikált a szerető napsugár, rongyokkal fedte, takarta, hogy megóvja a már oszlásnak induló korhadt bútorokat, amelyekben csak megszokottságból érezte jól magát. De nem volt ereje, hogy új épületet emeljen a maga lelki és szellemi meglátása tégláiból.

Az iszlám vallásjoga, amely az emberi élet minden köz- és magánténykedését szabályozza, ma már csak Arábiában és Afganisztánban, a világ két legkezdetlegesebb államában van érvényben. Ebben a környezetben teljesen megfelel, mert a jog és a társadalom élete ezer év óta nem változott. Ott azonban, ahol az emberi élet gazdasági és szellemi viszonylatban kinőtt abból a környezetből, amelynek testére szabták a megkövesedett jogforrásokat, ott az élet bizonyult erősebbnek s állandó surlódásban a joggal, megtépázva, lerongyolódva, de végül mégis kiszabadította magát Prokrustes-ágyából és rést ütött abban a várfalban, amely az elképzelés és nem a tapasztalati tények alapján jelölte ki a fejlődés határait. Törökországban, Egyiptomban, Indiában és a francia gyarmatokon, ahol európaiak együtt éltek moszlimekkel és úgyszólván közös gazdasági érdekek vezették őket, a *Sheriát* vallásjogból csak a házassági és öröklésjogot hagyták érintetlenül s a büntető és kereskedelmi jogot az európai (Code Napoleon) jogrendszerekkel hozták összhangba. Szemet kellett húnyni sok olyan «bűn» előtt, amely az európai gazdasági életnek a moszlim Keletre való behatolásával elkerülhetetlenné vált : első sorban a kamat és a bankok előtt. A mohamedán vallásjog szigorúan tiltja a pénz kamatoztatását, mert uzorának tartja. Az élet szükségszerű változásai azonban már korán kikezdték ezt a jogi tilalmat és min-

denféle csűrés-csavarással fogtak ki rajta. A keresztény kanonjog ugyancsak eltiltotta a kamatot — a kanonjog és a Sheriat egyaránt a középkor valláserkölcsei légkörében született — és ezzel módot adott az üldözött zsidóknak, hogy monopolizálják ezt a jövedelmező üzletet. Mikor a XIII. században a lombardok kezdtek pénzkölcsönzéssel foglalkozni, általános megvetésben, sőt üldözésben részesültek. Ma Egyiptomban és Indiában — Törökországról nem is szólva -- nagy mohamedán bankok működnek, melyeknek kereskedelmi szelleme nem marad el az európai hasonló intézményeké mögött. Bengálban moszlim afgánok százszázalékos uzsorát üznek a hindu lakosság bőrére, Észak-Indiában a hindu *banják* ugyanily százalékkal nyúzzák a moszlim adósokat. Az élet még ezeken a távoli vidékeken is rácáfolt az elméletre, amelyet a moszlimok azonban valami különös makacssággal védenek, csak azért, mert szent eredetre nyúlik vissza.

Ez a konzervatív szellem, amely már egy évezred óta elavult intézményekhez ragaszkodik, amely az új és új emberi gondolatokat egy régi világnak teljesen másnemű gondolatvilágába akarja szorítani, valami sajátságos lelki kettőzöttséget hoz létre, amelyet a moszlim kénytelen lépten-nyomon áthidalni. Lelkiismeretével és a külső világgal állandó összeütközésben van és igazi énjét nem tudja kiélni s nyilvánosan kimutatni. Tudatlan és szegény, babonával és ópiummal igyekszik állati sorsát enyhíteni és áldozata minden nagyhangú félművelt s önző dervisnek, aki a szentség köntösébe bújtatva rabolja el a falusi nép lelkét és pénzét. Ezek a fanatikus seikhek, akik a pokol tüzével rémítik a népet s állandóan Allah és a vallás nevében prédikálnak minden gyaur újítás ellen, részint saját tudatlanságukból, de részint egy erőteljesen nyilvánuló professzionalizmus érdekében útját állják minden népjóléti intézménynek. A himlőoltás és más ragályok elleni védekezés legnagyobb ellenségei s lelkiismeretlenül merik hirdetni, hogy a patkányirtás és más baktériumot hordozó állat elpusztítása csak ürügy arra, hogy idegenek behatoljanak moszlimok háremeibe és a nőket meggyalázzák. Maradíságukkal és minden Nyugatról jött gondolat megfojtásával a moszlim vallás sérthetetlenségét akarják ezek igazolni,

tanításukat azonban nem követik a maguk életében, amely különben is széles ellentétben áll az iszlám szellemével. Ezek a «szent» emberek társadalmi álszenteskedést honosítottak meg, amely súlyosan ránehezedik a nép lelkére. Mohamed, a próféta, újtó volt, aki őszintén harcolt a butaság és gonoszság ellen s vallását *minden időkre* szólónak és ezért alkalmazkodónak hirdette, tehát nem lehetett kerékkötője az emberi haladásnak. Ha az iszlám érveivel kellene ezeket a maradi apostolokat meggyőzni álláspontjuk helytelenségéről, idézni kellene Mohamedet, aki vallásával az időszerűtlenné vált bálványimádást és annak minden társadalomellenes mellékkörülményét, a gyermekgyilkosságot, a korlátlan többnejűséget, paráznaságot és az osztálygőgöt elítélte s üldözte. Az iszlám Mohamed szemében nem a meglevőben való megnyugvás, hanem a meglevőhöz az Isten akarata szerint való alkalmazkodás volt, s mikor Medinában törvényhozó és államfő szerepét töltötte be, az alkalmazkodásnak és a megismerésen alapuló cselekvésnek iskolapéldáját szolgáltatva társainak. Carlyle a gondolat és cselekvés hősei közé sorozta Mohamedet, akinek eszköze népe felemelésére a prófétai ihlet volt. Ezek az inspirációk, miután Mekkában megszabták a vallás örök elveit : az erkölcsös életért járó túlvilági jutalmat s a felelősségérzetet egy magasabb hatalommal és embertársainkkal szemben — Medinában a mindennapi élet számára szolgáltatott irányelveket. A korai iszlám a szabad mérlegelést, a közmegegyezést — amit ma bátran világszellemnek nevezhetünk — és a logikai analógiát fogadta el az emberi élet zsinórmértékének. Az iszlám már eredetileg sem lévén metafizikai dogmákkal megbilincselve, csakhamar oly syncreticus fejlődést mutat fel, amely eleve kizár minden dogmatikát. A mu'taziliták még az elvont teológiát sem tartották szentnek és ha politikai okok nem bénították volna meg működésüket, a *cogito* elve moszlim agyakból szivároghatott volna át Európába. De a körülmények más irányt tűztek az iszlám sorsa elé.

A mu'tazilita racionalizmus elkorcsosodott és megbénult ; csak elvétve találunk nyomokat a későbbi iszlámban, amelyekben időnként felcsillan. Ebben is a keleti ember sajátjá-

gos eszejárása és annak eltokosodása mutatkozik. Nyugaton épp olyan szigorú eszközökkel fojtotta el az orthodoxia az önálló vizsgálatot a természeti tünemények világában, ha azok az egyház és az általa hirdetett tanok épségét veszélyeztették, mint keleten, és hosszú a sora azoknak a kutatóknak, akik vizsgálatuk és az egyház közötti összeütközés áldozataivá váltak. Az újkor elejétől, Savonarolától úgyszólván napjainkig se szeri, se száma azoknak, akik börtönben vagy máglyán végezték életüket, mert olyan tannal léptek a világ elé, amelyet a nagy tömeg nem tudott megérteni, vagy fennálló társadalmi érdekekbe ütköztek. De míg Nyugat szellemtörténete túlnyomó többségben olyan mártírokat említ, akik vagy gyakorlati természettudományi kutatásaikkal vitték előbbre az emberi képességeket, vagy művészeti téren törték meg a tespedés szellemét, addig Keleten a társadalom vértanúi mind elvont, theologiai, metafizikai álmodozásokba merültek. Manszur-al Halláds-ot elevenen megnyúzták, mert önmagában találta meg az Istent, Báb¹ 1850-ben Perzsiában agyonlőtték, mert a siita iszlám körmönfont jelenési tana szerint magát vélte az ígért imámnak, Mirza Ghulám Ahmed Indiában felfedezte, hogy Krisztus és Krishna lelke szállt beléje, és a sokezer őszinte vallás- vagy szektaalapító, theosophiai bölcs és szent mellett nyolcszáz év óta egyetlen gondolkodó, felfedező, művész vagy alkotó szellem sem emelkedett ki az iszlám világból, aki új utat, új irányt és maradandó értéket tudott volna adni az emberiségnek. Érdekes, hogy még a keleti irodalomban is elnémultak századok óta a költők, a világszellem madarai, akik csak a szabadság és viruló élet levegőjében tudnak dalolni.

Mind e tényekkel szemben határozottan tévedésnek kell minősíteni azt az állítást, hogy az iszlám vallása, mint vallás, volt kerékkötője a keleti ember szellemi haladásának. Sem theologiai rendszerében, amely az aristotelesi bölcseleten épült, sem gyakorlásában nem találunk egyetlen tényezőt sem, amely a gondolkozást s annak szellem- és természet-

¹ A bábismus és a belőle fejlődött bahaismusról bővebben irtam *Modern Movements in Islam* c. könyvem III. fejezetében.

tudományi téren való érvényesítését megakaszthatná, jól lehet a művészetben korlátokat állított fel, mert élőlény ábrázolását tiltotta, ezért a szobrászat egyáltalán nem, a festészet csak csenevész módon fejlődhetett. A zene elkorcsosodott, mert csak multság eszköze maradt. A zenésznek még tanúskodását sem fogadták el.

A vallás és annak hatása híveire nemcsak annak a területnek földrajzgazdasági és társadalmi állapotaitól függ, amelyen élnek, hanem attól a lelkialkattól is, amely e körülmények között kialakult és attól a módtól, ahogy ez a lelkiesség a vallás tanaira visszahat. A Kelet autokráciája és az autokraták uralmától elernyedő lakosság passzivitása tette az iszlámban uralkodóvá azt a klerikális szellemet, amely még ma is feltűnően szembeötlik. Az iszlámban nincs szervezett egyház és papság, de a moszlimok összessége vallása tanaira úgy reagál, mint egy egységes tábor, amely mindig készen áll a vallás megvédésére. Ezért az iszlám történetében a fanatizmus időről-időre vad hullámokban tört elő, azután ismét elűlt. Az iszlámban ki-kirobban egy-egy hisztéria-szerű fellángolás, amely hosszabb ideig szunnyadt, s ezt megint az ellankadás korszaka követi. A mohammedán népek vérmérséklete szerint ez a kirobbanás különböző jellegű. Afgánok néha minden különösebb ok nélkül vallásos ámokfutókká válnak és kést rántanak a gyaurokra. Afrikában, ahol az iszlámot az őrjöngésig fokozott mysticismus jellemzi, a mahdi lázadás volt ilyen kirobbanás. Indiában a kalifátus-mozgalom (1921) nyomán kitört vérengzések és tömeges kivándorlások, a törökországi örménymészárlások olyan tünetek, amelyek nem az iszlám tanából magyarázhatók, hanem az iszlámot valló népek psychosiból erednek. E nagyszabású kilengéseket nem tekintve, minden moszlim született missionarius. Ha Európában általában a kard vallásának tartják az iszlámot s a hadi sikert szívesen ismerik el a moszlimok is vallásuk fensőbbisége bizonyítéka gyanánt, a békés térítés és meggyőzés éppen olyan nagy szerepet játszott történetében, mint a kereszténységben.¹

¹ A pénteki déli ima alatt a pap a szószéken karddal kezében tartja beszédét oly országokban, amelyeket meghódítottak az iszlám számára.

A moszlim egy pontban lényegesen különbözik a mai nyugati embertől, és ez, hogy lelkisége a középkor zárt theologiai érdekkörére szorítkozik. Mivel századok óta el volt zárva minden más szellemi érdeklődéstől, csak a vallásban talál szellemi kielégülést, lelki vígaszt és értéket. Míg az európai városi élet ezernyi gondjával, örömeivel és változatos-ságával új medreket nyitott az ember tevékenységének, a túlnyomóan mezőgazdasági muszlim agyműködése, képzelete, tudása csak arra van beállítva, amit ő és elődjei évszázadokon át tanultak és gyakoroltak. Amilyen arányban korlátozottá válik a falusi vagy kisvárosi ember érdeklődési köre a világvárosival szemben, úgy szorítkozott a szellemi világforgalomból kikapcsolt muszlim Kelet gondolkozása csupán csak theologiai térre.

Ma Kairóban az Azhar mecset-iskola kiadásában megjelenő hivatalos folyóirat állandóan közöl döntvényeket (fatwa), amelyekben tájékoztatja a kérdezőket, hogy bizonyos orvosság alkalmazása, avagy valamely ipari vállalkozás, avagy valamely divatos ruha viselése, avagy bizonyos könyv olvasása stb. a moszlim vallásjog szerint megengedhető-e vagy sem. Az iszlám törvénye kiterjed az emberi élet minden ténykedésére és szigorúan szabályozza azt, — de ezért nem az iszlám vallást vonhatjuk felelősségre, hiszen az iszlámnak feladata és nagy kultúrhivatása éppen az volt, hogy a sötét középkorban rendszeres útmutatással szolgált a tudatlanoknak, a tévelygőknek, akik nem tudtak sem mosakodni, sem erkölcsösen családot alapítani, akiknek jogszolgáltatása az erőszak és kultúrája a bitang élet volt. Felelősségre vonhatjuk azonban azokat, akik professionalis érdekből a XX. században is a X. század tudományával és eszközeivel akarják embertársaikat irányítani, és akik nem akarják tudomásul venni, hogy a moszlim vallás az emberért van és nem az ember a vallásért.

A moszlim nem mulasztana el egyetlen imát sem, s habár a Koránt könyv nélkül tudja, semmit sem hall szívesebben, mint a szent dallamokat s újból és újból révületbe esik tőlük. Nincs az az európai zeneköltemény, amely megközelítené hatásában a Korán recitációját. Minden jobbmódú moszlim pénteken házába hív egy recitátort és mialatt napi mun-

káját végzi, felfigyel erre a különös, vontatott éneklésre, ahogy soronkint mondják a szent szöveget és tenyerüket arcukhoz illesztve, testüket elragadtatással ringatják. A ramadháni böjthónapban napnyugtáig minden nap recitálnak és egy hónap alatt elvégzik a Könyvet. Aki a recitátorok extatikus énekét és a jelenlévők elragadtatását figyeli, maga is elmerül abba a hangulatba, amely bűverejével kizár minden világi gondolatot, érdeklődést és cselekvést. Ebben a szentséges légkörben éltek a középkor szerzetesei és vallásos rajongói. Ebbe az ájtatos hangulatba ringatta magát Beethoven, amikor a *Missá Sollemnist* komponálta. De számára sok más probléma is nyitva állt és egymásután oldotta meg azokat dalműveivel. A moszlim lezárta érzését és gondolatát minden más behatás elől. A moszlimok lelkiségében van az oka annak, hogy az iszlám megkövesedett szellemi és érzésvilágában és mint nehéz teher akadályozza a keresztény emberrel való versenyében — de nem az iszlámban magában mint vallásban. A keresztény ember vallása legsarkalatosabb tanítását sem tartja meg olyan aprólékos figyelemmel, mint vallásának sallangját a moszlim.

Az iszlám törvényének részleges megszegése az egésznek tagadását jelenti a moszlimok szemében — ez az orthodox felfogás — és számos mulatságos anekdota teszi az igazhitű magatartását az európai újításokkal szemben nevetségessé. Indiában egy hitvitázó azzal az érveléssel tagadta moszlim voltomat, hogy hosszú, a bokán alulra terjedő nadrágot hordok és bajuszomat borotválom. Mikor a prófétára hivatkoztam, aki szakállt növesztett, de bajuszát lenyeste, azt kellett a tudós gyülekezetnek eldönteni, hogy a hagyományokban előforduló szók símára való borotválást, nyírást, vagy csak kurtítást jelentenek-e.

Gazáli, az iszlám nagy imámja, aki nemcsak korának volt legélesebb elméjű gondolkodója, hanem szelleme századok után is bevilágított a leereszkedő sötétségbe, az ilyen aprólékos részleteket a legnagyobb pontossággal megfigyelte és megtartotta, mert véleménye szerint ezeknek az apróságoknak elhanyagolása üt rést a hiten és megbontja a hit, jog és törvény életében a szükségszerű fegyelmet.

A középkor zárt szellemi fölépítettségében az emberi individualizmus csak rombolólag hathatott az *eszmére*, amely előtt minden lénynek meg kellett hajolnia. A moszlim megállt ennél a középkori világnézetnél, amely teljes összhangban volt a maga korával, de mint valami lemaradt utas néz az idő rohanó szekere után. A moszlim nem ismeri a *quod Deo et quod Caesari* jogelkülönítését, a moszlim nem ismeri a megalkuvást.¹ Mi lenne a mai Európából, ha lakói a keresztény tanítást szószerint végrehajtanák?!

GERMANUS GYULA.

¹ A hindu világnézet sem ismeri el a megalkuvást: a kötelességet feltétlenül teljesíteni kell. Lásd könyvem: *India világossága* 103. l.

TAKÁTS SÁNDOR.

— Negyedik közlemény.¹ —

IV.

Miután föntebb megemlékeztünk már a *Rajzok a török világból* c. sorozatának szintén 1927-ben megjelent IV. kötetéről, áttérhetünk az *Emlékezzünk eleinkről* (Bpest, 594 l.) címmel 1928 végén közreadott kötetének ismertetésére. A 23 értekezés közül 11 foglalkozik a hódoltság korával, míg kettő a hódoltságot követő időkből, 9 pedig a XIX. század első évtizedeinek országgyűlési anyagából meríti tárgyát. Utóbbiakról tehát a következő fejezetben fogunk szólni.

A kötet legértékesebb tanulmánya *A huszár, a száguldó és a jargaló* cím alatt a levéltári adatok óriási tömegére támaszkodó derék, úttörő munka lovasságunk XV—XVIII. századbéli fejlődéséről. Megállapításai szerint a huszár szó a középkori latin cursarius szóból ered és délszláv közvetítéssel kerül a magyar nyelvbe lovas rabló értelemben. A lovas katona neve akkor még száguldó = praecursor volt. Magával a huszár szóval Szlavóniában és Horvátországban találkozzunk először, később Somogyban, Zalában is. Kezdetben mint gonosztevőket irtják nálunk a rác vagy horvát huszárokat, de a török könnyű lovasokkal vívott harcok csakhamar kényszerítik a mieinket is hasonló fegyvernem alkalmazására. Így fogad fel Mátyás királyunk huszárokat, akiket 1480-ban praecursores levis armaturae névvel jelöl meg. Az

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1937. évi 710., 711. és 712. számában.

ő 5000 főnyi praecursora, száguldója rác volt. Visszaéléseik megakadályozására és megfékezésükre hozza az országgyűlés az 1486. évi dekrétum 31-ik cikkelyét, amiként ellenük alkotják a bezliák rablásainak elfojtását célzó 1514. évi dekrétum 46. cikkelyét is. A XVI. században a magyar lovasok is elhagyják a páncélt és a nehéz fegyvereket, de a rosszhírű délszláv huszároktól megkülönböztetésül katona, lovas, lovag vagy jargaló névvel illették őket. A jargalás salariumot, egész évi zsoldot jelentett. A jargaló vitézek a törököktől birtokaikból kiűzött s főurainkhoz szegődött nemesek voltak, kik kenyéradóik familiárisai = atyafi-szolgái lettek. I. Ferdinándnak is voltak még familiárisai, magyar nevükön udvari atyafiai. A jargalás intézményét a fizetatlenség, a nyomorúság szünteti meg, mikor a nemes vitézek kényszerűségből inkább hópénzes lovasnak szerződnek el. A huszár elnevezést, melyet pedig a bécsi kormánysszékek kezdettől fogva alkalmaznak a magyar lovasságra is, a mieink se hivatalosan, se magánlevelezésben még véletlenül se használják — erre nézve a XVI. és XVII. századból, valamint a II. Rákóczi Ferenc fölkelése korából az egykorú adatok nagy tömegét idézi — egészen a XVIII. század közepéig, amikor Mária Terézia alatt az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban világhírré emelkednek lovasezredeink s ezzel itthon is népszerűvé válik a huszár elnevezés, amelyet átvesz és a magyar mintára szervezett lovasságára alkalmaz Nyugat-Európa majd minden állama is.

A tömérdek levéltári adatból írt tanulmány magában is kerekded egész, noha csak töredéke a főntebb tárgyalt *A magyar gyalogság megalakulása* című, 318 lapra terjedő művének előszavában a magyar huszárság megalakulásáról és 1713-ig tartó fejlődéséről még nagyobb terjedelemben kiállításba helyezett munkának. Gyöngéje azonban, hogy az irodalmat, még a nyomtatásban megjelent okmánytárakat is általában figyelmen kívül hagyja. Ezért, bár alaptételének igazságához, hogy t. i. a huszárok első ősei délszláv rablólovasok voltak, nem fér kétség, egyik-másik állítása helyesbítésre szorul, amire már rámutatott Tóth Zoltán *A huszárok*

eredetéről komoly felkészültséggel írott dolgozatában.¹ Az ő lelkiismeretes kritikai észrevételei után magunk itt csupán törvényeink iránt tanúsított mostoha elbánását tesszük szóvá. A lovasságunkról intézkedő XV—XVIII. századbeli törvényeink közül, mint előbb láttuk, mindössze kettőre (1486 : 31. és 1514 : 46.) hivatkozik, ezekre is azért, hogy igazolja a huszárok rossz hírét és megrendszabályozásának szükségességét. Sőt az első helyen említett törvényt úgy adja vissza, hogy «a katonaság közül a huszároknak nevezett könnyű lovasság okozza a lakosoknak a legtöbb kárt és gyötrelmet» stb. (94 l.). A törvény pontos szövege szerint «néhány csapatok, főleg pedig a könnyű fegyverzetűek vagy huszárok szokták ezt cselekedni (nonnullae gentes, potissimum vero levis armaturae *sive* husarones hoc facere consueverunt). De vannak más törvényeink is, melyek huszárokról szólnak, köztük olyanok, melyek kötelezően előírják huszárok alkalmazását. Így az 1492. évi dekrétum 20. cikkelye elrendeli, hogy minden bandériumban 400 katona legyen, kiknek egyik fele nehéz, másik fele könnyű fegyverzetűekből, köznyelven huszárokból (vulgo husarones nuncupati) álljon. Az 1498. évi dekrétum 16. cikkelye pedig kimondja, hogy bizonyos délvidéki megyék minden 24 kapu után egy huszárt (unum husaronem) tartoznak adni. Végül az 1542. évi (besztercebányai) dekrétum 50. cikkelye rendelkezik az oly huszár hópénzéről, zsoldjáról (husaronis stipendium), kinek nincs évi fizetése. Ebben az időben pedig már, mikor a töröktől földönfutóvá tett nemesség is a könnyű lovasságnál szolgált, bizonyos, hogy a törvény nem rác, hanem magyar lovasokról intézkedett. A «huszár» szó tehát elvesztette korábbi, a tisztességes magyar vitézekre sértő jelentését, vagyis a huszár elnevezés előfordul már a XVI. században is, amire példa — mint erre Tóth Zoltán is rámutat — a XVI. század második felének egyik kitűnő kapitánya, a dunántúli Berendhidai Huszár Péter, kinek életrajza a fentebb ismertetett *Régi magyar kapitányok és generálisok* c. kötetének egyik szép fejezete.

¹ *Hadtört. Közl.*, 1934. évf., 129—196. l.

Ez a megjegyzésünk azonban éppen nem érinti a tiszttára levéltári adatokon felépített tanulmány értékét, mely töretlen utakon jutott eredményeihez. Ezért csak sajnálnunk lehet, hogy lovasságunk számáról, szervezetéről, öltözetéről, hadi szabályzatairól, harcászati egységeiről, fizetési viszonyairól, emberanyagáról, a mindezekben beállott változásokról stb., stb. nem ad összefoglaló képet, bár sűrűn elszórt adataiból következtetve, anyaga és minden képessége megvolt hozzá.

Ezt mutatja a kötet további két fejezete is XVI. századbeli huszárainkról és nagysikerű külföldi szereplésükről a schmalkaldi háborúban — melyről 1877-ben kitűnő tanulmányt írt Károlyi Árpád — és Stájerország védelmében (*Bedeghi Nyáry Ferenc, Stájerország magyar huszárjai*). Utóbbi cikke kivált a gráci levéltár bőséges magyar anyaga nyomán név szerint is felsorolja Stájerország jól fizetett magyar védőit, köztük Zrínyi Miklóst, a szigeti hőst is, ki 1556-tól haláláig 100 huszárra kapott zsoldot; szól továbbá arról a szíves szomszédi viszonyról, mely különösen a dunántúli magyar urak és a stájer rendek között fennállott s amelyet fenntartott a Bocskayval kötött békekesség is, mikor kijelentik a stájer rendek, hogy Stájerország semmi olyat nem teend, ami a jó szomszédságot megbonthatná. Erre a barátságra utal Bethlen Gábor is 1620 okt. 11-én Sopronból Stájerország rendeihez intézett felhívásában, melyet Bethlen Gábor több pátenlevelével Batthyány Ferencnek kellett volna továbbítania. Ő azonban felbontatlanul visszatartotta e leveleket, melyeket így 300 évvel utóbb Takáts nyitott fel és olvasott el először a körmendi levéltárban.

Rendkívül figyelemreméltó, sőt további kutatásra is érdemesnek látszó az a Thurzó-levéltárból származó adata, melyben Gázi vezir Haszán budai basa 1612. nov. 7-én kelt s Thurzó nádorhoz küldött levelének e megjegyzéséből: «Fehéregyház Vál és Feketeegyház közt vagyon», — amit egyébként megerősítenek a budai kerületről a XVII. század kilencvenes éveiben készült, hatalmas urbáriumok is — arra a következtetésre jut, hogy Fehéregyháza és így Árpád sírja nem Óbudán keresendő, hanem az Árpád hasonló nevű uno-

kájáról elnevezett Vál község közelében (*Gázi vezír Haszán basa*).

Igen becses két gazdaságtörténeti tanulmánya közül egyikben a XVI—XVIII. századbéli gyalmos és réti, azaz hálóval, illetőleg a gázolható vizekben rekeszekkel dolgozó halászokkal, régi halászatokkal és szerszámaikkal, egykor használt, de már elfelejtett halnevekkel ismertet meg (*A gyalmos és a réti halászközl*), a másikban pedig Augsburg levéltárának teljesen felhasználatlan magyar anyaga alapján Augsburg magyarországi marhavásárlásaival. Érdemes kiemelni azt a fölfedezését, hogy ez a szépen berendezett levéltár őrizte meg többek közt a mohácsi vész előtti időkből a debreceni nagyvásárok, valamint a magyar szállás leírását (*Augsburg és Magyarország*). Harmadik kisebb gazdaságtörténeti cikkében *Nádasdy Tamás nádor sárvári kertjét* mutatja be.

Külön helyet foglal el a kötetben a *Zrínyi-család temetkező helye* c. fejezet, a pálosok Szent Ilonáról elnevezett csáktornyai kolostoráról s a család és a pálosok viszonyáról. Ugyanez a könyv közöl néhányat régebben megjelent tanulmányai közül is, részben kibővítve és átdolgozva (*Régi sóvágóinkról, Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen, A magyar léhen és holden*).

Még több, régebben megjelent tanulmányát adja közre, szintén a török időkből, következő két kötetében: *Magyar küzdelmek* (Bpest, 1929. 578 l., kétféle kiadásban, az egyikben a címlapon Első kötet és a 319. lapon Második kötet jelzéssel, a másik kiadásnál a két kötetre osztás hiányzik) és *Hanggok a multból* (Bpest, 1930. 413 l.). Ez utóbbit Károlyi Árpádnak, «mint feledhetetlen jó mesterének hálás szeretettel» ajánlja.

Ilyen, föntebb (21. és 23. l.) már méltatott hosszabb, a Történeti Társulattól a Szilágyi Sándor-díjjal kitüntetett értekezése a *Magyar küzdelmek* c. kötetében a *Kísérletek a magyar haderő feloszlására, 1671—1702.* és ugyanott a gr. Khuen-Héderváry Károly, király személye körüli miniszter megbízásából *A Magyar Ház Bécsben* című szintén igen becses tanulmánya.

Ezeknek tehát itt csupán a címét említjük meg. Ellenben ismertetnünk kell a kötet hét első dolgozatát. A *Daliás idők* megható, lelkes magasztalása a végek hősi, önfeláldozó magyar szellemének, melynek varázsos hatása alá kerül az idegen is, úgyhogy mikor a folytonos harcokban ezrével pusztul a magyarság, az idehozott külföldiek: németek, olaszok, rácok, horvátok tömegestül válnak önként szívben, lélekben és nyelvükben is magyarokká, sőt igen sokan közülök magyar nevet is vesznek föl.

Két névtelen ember emlékét örökíti meg *Zadorla János* és *Mészáros Ambrus* alakjában. Amaz ismeretlen, tót származású vitéz, Szapolyai János király jeles tisztje, a felvidéki tót gyalogság szervezője, Czecey Lénárd kapitány alatt a kassai gyalogosok parancsnoka, több kiváló haditett hőse. Emez derék marhakereskedőink egyike, ki tőzsértársai kegyetlen tréfájának lett áldozata. (*A tőzsér halála*).

A 15 éves háború egyik gyászos epizódja *Kanizsa elfoglalása*. Rudolf magyarírtó politikájának megfelelően a török elleni harcokban kipróbált magyarok helyébe a legfontosabb katonai állomásokra idegen főtiszteket tesz, akik csapataikkal együtt sorra árulják el a rájuk bízott erősségeket. Így juttatta török kézre Szigetvár eleste után a Dunántúl leghatalmasabb várát, Kanizsát 1620. okt. 20-án Paradeiser György német tábornok, amiért fejvesztéssel lakolt.

Három fejezetben szól az annyira szívéhez nőtt Zrínyiek-ről, kikről oly sok szép tanulmányt írt régebbi köteteiben is. Az első dolgozatában a *Zrínyiek magyarságának* döntő bizonyítékait sorakoztatja fel, melyek minden érvnél hangosabban hirdetik e horvát eredetű családunk magyar lelkét. A másodikban (*Zrínyi Miklós és Péter gyámjai*), szemben Fraknói Vilmostal, aki Pázmány Pétert teszi meg a Zrínyi-árvák gyámjának, kimutatja az eredeti hivatalos adatokból, hogy az első és főgyám Sennyey István győri püspök volt, nevelő-anyjuk pedig, kiről — mint láttuk — külön gyönyörű művet írt, a nemeslelkű Batthyányné sz. Lobkowitz Poppel Éva.

A harmadikban a *Szegény magyarok* c. kötetében közölt ismeretlen Zrínyi-levelek után újabb kiadatlan leveleket

tesz közzé a két Zrínyi testvér tollából az 1629 és 1654 közé eső évekből ezúttal is a körmendi levéltárból. Bevezetésül a következő megkapó szavakkal jellemzi Zrínyi Miklós leveleit: «Míg sok kiváló ember erkölcsi értékét bizalmas levelei alább szállítják . . . addig Zrínyi Miklóst e nemű ismeretlen levelei még magasabb polcra emelik . . . Leveleinek olvasása fölemeli az embert; mély szeretetre gerjeszti a magyar szívet s eltölti csodálattal azon lelki és szellemi nagyság iránt, aki a sötétségben nemzetének világossága, a pártoskodásban és a viszálykodásban békítő szelleme, az erkölcsi sülyedésben és a bűnök közepette az eszményi magyar virtus képviselője volt» (106 l.).

Legelső leveleiket a Zrínyi-fiúk nevelőanyjukhoz intézik. A Miklós többi levele Batthyány Ádámnak szól. Ez ismeretlen levelek nyomán Takáts Széchy Károlynak, Zrínyi legterjedelmesebb életrajza írójának számos kisebb-nagyobb tévedését igazítja helyre. Igen figyelemre méltó a Zrínyi és Batthyány levelezéséből levont azon megállapítása, hogy a Dunántúlnak ez a két hatalmas főura levelezett II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, továbbá, hogy levelezésüket maga Pálffy Pál nádor közvetítette, aki egyébként szintén bizalmas levelezést folytatott Rákóczival (168., 177., 199. l.). Épp ily említésre érdemes az az észrevétele, hogy Zrínyi egyik levelében «török barátaim»-ról ír, az a Zrínyi, aki egyébként állandó harcban állott a törökkel (163. l.).

Végül mellékesen megemlítjük egy jegyzetét, mely szerint «Zrínyi Miklós gyakran elmulasztja levelein a kelet kiírását» s idézi azt a levelét, melyen csupán «Csáktornya, márc. 4.» szavak olvashatók (114. l. 10. sz. jzt.). Megemlítjük pedig azért, mert sajtóságon ő maga legtöbbször szintén pontos keltezés nélkül írta leveleit.

Áttérve *Hangok a multból* című kötetének a hódoltság korából való anyagára, első helyen szólunk eredetileg az *Archaeológiai Értesítő* 1900., 1902. és 1903. évfolyamaiban közölt, főntebb már futólag említett, itt nagyrészen változatlanul újra kiadott cikkeiről: *Abstemiuss Bornemissza Pál, Műkincsek, Augsburgi ötvösök munkái törökök és magyarok részére, Az aacheni magyar templom égéséről 1656-ban, Magyar*

műkincsek pusztulása a Wesselényi-féle összeesküvés idejében és már a XVIII. századból való cikkéről: *Donner szobrászról és a süttöi márványról*. Tárgyuk: műkincseink sorsa a török időkben. Bebizonyítja, hogy «a mohácsi veszedelem idején Magyarország kultúra dolgában nem állott alacsonyabb színvonalon, mint Ausztria. Hiszen a császári gyűjteményeket aligha szaporíthatták volna magyar műkincsekkel, ha a kulturánk oly igen alacsony színvonalon állott volna» (8. lap).

Műkincseinket I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf kezdték kihurcolni hazánkból. Utóbbinak fosztogatásairól — úgy mond — köteteket lehetne írni. Azonfelül a protestantizmus elterjedése alatt is sok, kivált egyházi műkincs ment veszendőbe; részint az áttértek semmisítették meg ezeket, részint az elszegényedett katolikus papok és zárdák maguk törték össze és adták el arany- és ezüst-kegytárgyaikat. E régi, nagy értékekről főként főuraink és főpapjaink végrendeletei nyujtanak tájékoztatást. A legkiválóbb műkincs-gyűjtőink egyike volt Abstemius Bornemissza Pál nyitrai püspök, akinek hosszú életen át különösen Erdélyből szerzett gyűjteményét: kincseit, könyveit, okiratait ma már szintén csak 1577-ben készült végrendeletéből ismerjük. A Wesselényi-féle összeesküvés alkalmából is a börtönbe és vérapdra hurcolt Nádasdy, Zrínyi, Frangepán s a Thökölyek és Rákócziak stb. műkincseinek óriási tömege pusztult el. «Ezer és ezer remekbe készült mű, mesteri szobrok, magyarfelírású díszedények, arany- és ezüst-émlékérmek, ritka zsidó, görög, római és magyar ezüstpénzek, melyekről gyakran ma már mit sem tudunk, kerültek hozzá nem értő kezekbe, vagy a bécsi és körmöci pénzverőbe.» (92. l.) Azonfelül pompás ékszerek, drága ruhaneműek, szőnyegek, gobelinek, könyvek, melyekről a közös pénzügyi levéltárban őrzött leltárak közölnek részletes tudósítást, de számos értéket sikkasztottak el az elkobzással megbízott tisztek és előkelő kamarai tisztviselők is.

Takáts megállapításaiból tudjuk azt is, hogy a Habsburgok által a XVI—XVII. században a szultánnak és a török főembereknek ajándékkul küldött arany- és ezüst-dísz tárgyak csaknem kizárólag Augsburgban készültek. Ez idő-

ben kedvelték meg főuraink is annyira az augsburgi ötvösmunkát, hogy hazánkból vám- és harmincadmentesen kivitték a nemesfémeket és ugyanily mentességgel hozták vissza a kész arany- és ezüstneműt.

Igen szép megvilágításba helyezi azt a kegyeletet, melylyel a magyar zarándokok a Nagy Lajos királyunk által épített és műkincsekkel dúsan ellátott aacheni kápolnát körülvették s amely oly anyagi előnyöket jelentett a városra, hogy tanácsa a kápolna 1656. évi leégésekor adóhátralékának elengedését, a kápolna helyreállítására pedig segélyt és két pap eltartására elegendő új alapítványt kért I. Lipóttól (*Az aacheni magyar templom égéséről 1656-ban*).

Nem tartozván a török korszakba, csak az anyag teljessége kedvéért teszünk itt említést a *Donner szobrászról és a süttői márványról* szóló cikkéről, melyben elmondja, hogy ez a nagynevű osztrák szobrász (1692—1741) fedezte föl a süttői márványt, mikor gróf Esterházy Imre primástól megbízást kapott az «alamizsnás szent János» tiszteletére Esztergomban emelendő kápolna építésére. A primás és a szobrász közt 1734-ben létrejött szerződés szerint maga a nagy mester volt a márványbánya első bérlője.

Műkincseink sorsáról szóló tanulmányain kívül három dolgozatával kell még foglalkoznunk. Az elsőben a rituális vérvádnak tudtunkkal hazánkban az első esetét írja meg 1529-ből, mikor egy gyermekgyilkosság alkalmából Bazinban két Bazini Szentgyörgyi gróf kezdeményezésére valami ötven ártatlan zsidó szenvedett tűzhalált.

Másik tanulmánya *A régi zászlóinkról és lobogóinkról* egyúttal hadtörténelmünknek is egyik becses fejezete. A lobogó alatt egykor a lovasok és gyalogosok kopjáin levő kis zászlókat értették, melyek akkor tűntek el, mikor a kopját puskával cserélték fel. A zászlónak nagy szerepe volt a régi hadi életben. A zászló emelése a hadfogadás jele volt, a zászló alá állás a katonává szegődést, a zászlók kibontása a harcba indulást, letételük a vitézi élet abbanhagyását jelentette. Minden magyar főkapitány kinevezésekor főzászlót, alantasa közzászlót kapott. A főzászlók színe eredetileg vörös volt, a lobogóké és a kopják nyelée pedig még a XVI. században is piros-

fehér. 1611-ben osztatott szét a király a magyar katonaság közt hatvan darab piros-fehér-zöld selyemzászlót. A főkapitány vagy kapitány halálakor zászlóját is vele temették. A zászló elvesztése a harcban a legnagyobb szégyen volt. Ezért kellett a zászlótartónak a legsúlyosabb esküt letennie.

Szülővárosáról szól utolsóelőtti törökkori tanulmánya. A régi királyainktól Komáromnak adott sok kiváltság és szabadság nyomán virágzó város szomorú sorsra jutott a Habsburgok alatt a vár német őrségének garázdasága folytán. Valamennyi közt leggonoszabb várparancsnok az 1614-ben kinevezett *Reiffenberg Dietrich János főkapitány* volt, aki rabszolgákként bánt a város lakosságával, míg a törökkel igyekezett a jó viszonyt fenntartani, sőt Bethlen első fölkelése idején a budai basával akarta a várost elpusztíttatni elfogott leveleinek bizonyosága szerint. Utóbb maga gyújtatta fel a várost, a nélkül, hogy hatalmaskodásaitól az országgyűlések meg tudták volna a lakókat védeni.

A kertek termésének feldolgozása a XVI. és a XVII. században címen, 1931-ben írt dolgozatával vesz búcsút a török időktől. Korábbi tanulmányaihoz képest új adatokat nem közöl már, sőt itt-ott mondatszerkesztésében is észrevehető a hanyatlás. De azért így is tartalmas és részletes összefoglalást nyújt régi füves (virágos és veteményes együtt) kertjeink műveléséről, a gyógyfüvek gyűjtéséről, használatáról, a virágokból párolt illatos vizekről, a gyümölcsök és konyhakerti vetemények aszalásáról, télire eltevéséről s a kender termesztéséről. Ez az élete alkonyán szerető részletezéssel írt dolgozata is bizonyítja, mennyire szívéhez nőtt a XVI. század s ennek gazdasági és műveltségi állapota (*Budapesti Szemle*, 1932. január).

9. Tanulmányai a XVIII. századból.

Előre kell bocsátanunk, hogy amint a török időkre eső munkásságának vázolásánál sem ragaszkodhattunk mindenkor a hódoltság korát nagyjából lezáró 1686. évhez, Buda visszafoglalásának esztendejéhez, épp úgy jelen fejezetünk címe is csak azt kívánja jelteni, hogy ismertetendő tanul-

mányainak legnagyobb része a XVIII. századra vonatkozik. Takáts ugyanis elsősorban a török idők anyagának volt legszorgalmasabb bűvára, de természetesen a hódoltság közvetlen és távolabbi következményei is érdekelték, úgy hogy idevágó dolgozatainak egy részét valószínűleg akkor is megírta volna, ha 1918-ban nem kellett volna végleg abbahagynia bécsi levéltári kutatásait. Vannak azonban oly cikkei is, melyek annak köszönhetik megíratásukat, hogy törökkori anyaga lassanként kimerült.

A hódoltság korához legszorosabban munkásságának az a része csatlakozik, melynek tárgya a bécsi kormánynak a török kiűzése után, városaink újra benépesítésénél és igazgatásánál követett eljárása és elvei, valamint a betelepített lakosság erkölcsi és műveltségi színvonala, berendezkedése és a magyarsággal szemben tanúsított magatartása.

A telepítésből a bécsi politika kifejezetten kizárta a magyarságot s a német tartományokból idehozott jövevényeket a kamarai adminisztrációs szervek alá helyezte, felfolyamodási hatóságul pedig részükre a bécsi udvari kamarát rendelte. Maguk a budai, pesti, székesfehérvári, esztergomi stb. városi tanácsok német törvények és császári rendeletek szerint ítélkeztek.

A németek mellett nagyszámú rác lakost is telepítettek városainkba. A budai rácokat ugyan a bécsi udvari kamara Pestre akarta átköltöztetni, de Wolf jezsuita páternek, gyónatatójának tanácsára I. Lipót nem fogadta el ezt az előterjesztést. Ugyanakkor a magyarok közül csak a legmagasabb világi és egyházi méltóságok viselői (nádor, országbíró, tárnokmester, a prímás stb.) kaptak letelepülési engedélyt. A behozott németek ellenben még a magyar többségű városokban (Komárom, Szeged) is magukhoz akarták ragadni a vezetést. Sőt oly erős volt a magyargyűlölet köztük, hogy a pesti polgárok oly németet sem akartak bíróvá választani, aki barátságot tartott fenn a magyarokkal.

A német jövevényekről nem sok jót tud mondani. «Egyiket-másikat — írja — a könnyű megélhetés reménye csalogatta ide; a legtöbbje azonban afféle ember volt, akinek távoznia kellett régi otthonából. Egyik a büntetés elől szökött

ide, a másik adóssága miatt oldott kereket. Ez a feleségétől akart szabadulni, amaz a máséval indult útnak... Akadt is Pesten és Budán annyi gonosztevő és csavargó, hogy helyet sem találtak nékiek! A városi magisztrátus írni-olvasni nem tudó mesteremberekből állott... Az egyik bíró gyilkosság miatt több évig ült a börtönben... S ezek az emberek az ősei azoknak a nagy családoknak, akiket későbbben *pesti patriciusoknak* szoktak hívni» (*A régi Magyarország jókedve* 343. l.). Természetes, hogy ez a népség egymás közt, de azonfelül a katonasággal is állandó civódásban élt. 1693-ban pl. Buda város tanácsa kénytelen jelenteni, hogy a gyilkosság és rablás napirenden van.

A XVIII. század németes szellemének, atyáskodó abszolutizmusának és fináncpolitikájának két jellemző részletét mutatja be *A régi Magyarország jókedve* című kötet: *Császári bálók és színelőadások Pozsonyban*, továbbá *A régi bánáti bálók* című tanulmányaiban. Az udvari kamara kebelében külön bálkommisszáriusok működtek, akik a Habsburgok minden országában a nyilvános bálók igazgatását látták el. Ily bálokat pedig csak a császári kiváltságos bálbérlok rendezhettek az előírt rendtartás szerint. Ily kiváltságos bálbérlok volt pl. Temesvárt az olasz származású Drághi Döme. 1773-ban új báli rendet vezettek be, amely szerint a bálokon csak álarcban volt szabad megjelenni, de ezt csupán a bálteremben lehetett viselni. Mária Terézia alatt a városainkban rendezett bálokon minden idegen, főleg német volt. Csak 1790 után, a nagy nemzeti visszahatás következményeként foglalta el helyét itt is a magyar szellem még Pozsonyban is, ahol egyébként kivált az országgyűlések idején idegennyelvű színházak is virágoztak, mert a bécsi légkörben nevelt s magyarul nem tudó főuraink is ezeket támogatták.

Gazdaságtörténetünk rovatában emlékezhetünk meg a *Hazafias halászok* című fejezetről. A XVIII. század elejéről csodás dolgokat írtak a Tisza halbőségéről. 1715-ben báró Dillher, Szolnok városának főkapitánya, azért kéri a királytól a Duna—Tisza-csatorna megépítését Pest és Szolnok között, hogy könnyebben lehessen a rengeteg tiszai halat Pestre szállítani. Ez a nagy halgazdagság keltette életre Bécs-

ben azt a gondolatot, hogy a tiszai halat holland módra, szárítva vagy sózva konzerválják. Arról természetesen nem tudtak, hogy idehaza a Tisza mentén ősi mesterség volt a hal-szárítás, a szivolt vagy szivatolt hal készítése. Ezért Bécsből Hollandiához fordultak, hogy onnan hívjanak halászmestereket a tiszai hal szárítására és Zengg városában a hering-halászat bevezetésére. Hiábavaló volt azonban 1759-ben a Hollandiában székelő osztrák követ minden fáradozása, mert a legszegényebb holland halászok közt sem akadt senki, aki a fényes ígéretek ellenére is hajlandó lett volna hazáját ott-hagyni (*Emlékezzünk eleinkről*).

Művelődéstörténetünknek körébe vág *A főúri utazás régente* című jóízű cikke, melyben a joviális páter Antonius, Hueber Antal budai sváb szerzetes kétkötetes kéziratos naplója alapján megírja, hogyan utazott 1758-ban a Harruckern-család kocsinként 8—10 lóval, számtalan poggyász-szekérrel és csatlóssal Bécsből Gyuláig, onnan Nagykárolyba és vissza, összesen 3004 ló felhasználásával. A kor szelleméhez tartozik, hogy a jámbor barátnak a legvaskosabb tréfákat kellett eltúrníe s a legfurcsább szolgálatokat teljesítenie (*A régi Magyarország jókedve*).

Műveltségtörténetünknek egy ismeretlen alakját mutatja be az ugocsamegyei származású Zékány Jánosban, *II. Péter cár nevelőjében*, kit, mint több nyelvet beszélő tudós ifjút, Bécsben a jezsuiták ajánlottak az ott megfordult Nagy Péter cárnak. Együtt utaztak Oroszországba, ahol Zékány előbb a cár egyik rokonának gyermekeit nevelte, majd a cár unokáját, a trónörököszt is, sőt utóbb a cári javak igazgatója is lett. Harmincéves működése után 1727-ben udvari intrika miatt menekülnie kellett. Nagy vagyonának hátrahagyásával hazajött, itthon azonban a bécsi kormány megfigyelés alá helyezte, sőt mikor maga II. Péter cár visszahívta, a bécsi haditanács nem engedte ki az országból s így vagyona — úgy látszik — odaveszett. Vele csaknem egyidejűleg, 1716-ban, Turboly Sámuel is kiment Abaújból, Szikszórol Oroszországba, ahol Asztrahánban egy öreg magyar rabbal találkozott, aki már negyven évet töltött tatár fogságban s akit saját költségén küldött haza. Turboly oroszországi útjának

az volt a célja, hogy felkutassa a Volga mellett a régi magyarok lakhelyét. De bizony nyomukat sem találta már. Utazása és hátrahagyott érdekes följegyzései a tatárokról és más oroszországi népekről érdemessé tették emlékének felújítását (*A magyar mult tarlójáról* című kötetben).

Munkássága e szakaszának ismertetését szülővárosáról szóló írásával zárjuk le. *A céhmester*: Kakuk Demeter komáromi csizmadia, aki mint szenvedélyes pipás sűrűn beleütközött a dohányzók ellen kiadott tilalmakba, de egyébként «a XVIII. században a csizmadiák egyik kiváló céhmestere s a céhnek legtüzesebb harcosa, védője és szószólója» (*A régi Magyarország jókedve*).

10. Tanulmányai a XIX. századból.

Negyvenéves, eredményekben gazdag munkássága után érte az a kitüntetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, melynek 1906 óta levelezőtagja volt, 1925 május 7-én Károlyi Árpád, Csánki Dezső, Angyal Dávid, Hodinka Antal és Hóman Bálint ajánlására megválasztotta rendes tagjává. E minőségében azonban székét nem foglalta el soha, noha egy időben az általa igen nagyrabecsült Balogh Jenő főtítkársürgetésére nem egyszer akként nyilatkozott, hogy *Széchenyi István gróf reünioja és az Akadémia alapítása* című tanulmányát (megjelent a *Budapesti Szemle* 1930. évfolyamában és a *Kémvilág Magyarországon* című kötetében) fogja felolvasztatni székfoglalóul.

1926 tavaszán az országgyűlés tisztviselő-kara — bár egy évvel megkésve — írói munkásságának negyvenedik évfordulója alkalmából aranytollal lepte meg tisztelete és szeretete jeléül. Ennek a szép, bensőséges ünneplésnek folytatásaként Zsitvay Tibor, a képviselőház elnöke, 1927 február 8-án, Palmer Kálmán elnöki főtanácsos által fogalmazott meleg fölterjesztésben kérte Horthy Miklós kormányzótól Takáts kitüntetését, mint akinek «40 évre terjedő közszolgálatáról bizvást megállapítható, hogy magasan kiemelkedik az egyszerű hivatali kötelességteljesítés kereteiből». A fölterjesztésre a kormányzó ugyanazon év március 10-én kelt

legfelsőbb elhatározásával a II. osztályú érdemkeresztet adományozta Takátsnak, akinek a kitüntetést április 9-én lelkes szavak kíséretében nyújtotta át az országgyűlés tisztviselőinek jelenlétében Zsitvay elnök. Takáts a maga ismert szerénységével többek közt ilyenformán háritotta el magától az ünneplést: «Nem érdem az én munkám, mert a magam gyönyörűségére végeztem; épp oly kevésbé érdem ez, mint ha valaki rózsafát ültet azért, mert szereti a szép virágot». A hivatalos kitüntetésekről nem volt túlságosan kedvező a véleménye, s így a magáét sem értékelte sokra. Ellenben a lelke mélyéig meghatotta utóbb szülővárosának, helyesebben a csonkaországi Komáromnak díszpolgári oklevele, melyet élete és munkássága egyik legszebb elismerésének tekintett mindenkor.

Alább ismertetendő munkássága — néhány idősebb kortársáról és közös baráti körükről írt s a XX. század első évtizedébe is átterjedő, kedves visszaemlékezésen kívül — a XIX. század első fele országgyűléseinek történetével, illetőleg kiválóbb férfiai szereplésének, a kor első mozgóerői egymással folytatott küzdelmeinek bizalmas részleteivel és általában e félszázad politikai, társadalmi, kulturális, gazdasági életviszonyainak azokkal az apróbb mozzanataival foglalkozik, melyek ismerete nélkül alig lehet megérteni az 1848-at megelőzőtt évtizedekben a nyílt színen lefolyt eseményeket és szellemi áramlatokat. Mint a török időknél, itt is eredeti, főleg magyar kutatóktól alig használt levéltári anyagból merített. Főforrása e dolgozataihoz az az értékes, de — magyargyűlölettől fűtött és fizetett kémek, besugók jelentéseiről és nem okiratokról lévén szó — csak kellő óvatossággal használható gyűjtemény, melyet az Országgyűlési Levéltár részére az 1792-től 1865-ig fennállott osztrák titkos rendőrségnek (teljes címe: K. k. oberste Polizei- und Censurs-Hofstelle) az 1927 július 15-i bécsi kommunista zendülés alkalmával elégetett irataiból jelentékeny részben Eckhart Ferenczel és Szekfű Gyulával másoltatott le.

Viszonylag elég későn nyúlt e gyűjteményhez. Még akkor is, mikor már kezdett kiapadni a XVI—XVIII. századra vonatkozó forrásanyaga, egyideig úgy segített magán,

hogy új köteteiben közreadta részben az 1910 előtt folyóiratokban már közölt tanulmányait is. Ha módjában állott volna régi kutatásainak folytatása, talán el se szakadt volna kedvelt századaitól, melyekre még halála évében is visszatért főntebb tárgyalt *A kertek termésének feldolgozása a XVI. és XVII. században* című dolgozatával.

Első tárcaszerű cikkét a XIX. századból *A magyar mult tarlójáról* (1926) című kötetének utolsó lapjain adja közre a *Kalandorok városáról*, Pestről. Ezt követik 1928-tól sűrű egymásutánban az előző fejezetben már ismertetett *Emlékezünk eleinkről* (1928) 14—23., *Magyar küzdelmek* (1929) 10—18., *Hangok a multból* (1930) 11—21. és 23—26. fejezetei, a *Jókai Mór politikai beszédei* két kötetéhez (Budapest, 1930) a képviselőház elnökének, Almásy Lászlónak felkérésére *Jókai politikai pályafutása* címmel írt előszava (XIX—CXXXIII. lap), a *Kémvilág Magyarországon* (Budapest, 1931., I—II. köt., 168 + 185 l.) című kötete teljes egészében, *A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért az 1825—1848. évi országgyűléseken* című tanulmánya (*Budapesti Szemle* 1932. április—május) és végül két posthumus dolgozata: *Emlékezés Palóczy Lászlóra* (*Budapesti Szemle*, 1933. január) és *Egy budai bíróról* (*Bécsi Magyar Tört. Intézet évkönyve*, II. évfolyam, Budapest, 1932., helyesebben 1933 elején).

Általában ez értekezéseinek is ugyanazok az erős és a gyöngye oldalai, mint korábbi alkotásainak. Így gyöngéje a laza szerkezet a gyakori ismétlésekkel s a kor gazdag irodalmának figyelmen kívül hagyása; de néha nem ártott volna anyaga csekély jelentőségű részleteinek alaposabb megrostálása sem.

Viszont nagy érdeme, hogy mint vérbeli levéltári ember, itt is eredeti forrásokból merít, és ami a legfontosabb, hogy, noha országgyűléseink történetéről szólván, elsősorban politikai történetet ír, nem éri be a politikai szempontok megállapításával, hanem igyekszik megvilágítani a nemzet szellemi, művelődési, gazdasági, egyszóval társadalmi életének és törekvéseinek mélyebben fekvő erőtényezőit is.

Részletes ismertetésünk során első helyen említjük azo-

kat a dolgozatait, melyekben az országgyűlési titkos rendőrség szervezetét, tagjait, munkakörüket mutatja be és kémjelentéseikről mint történetünk forrásairól mond kritikát.¹ A titkos rendőrséget I. Ferenc vezette be és építette ki az egész házáinkat és Ausztriát behálózó kémszervezetté, melynek élén 1815-től mint alelnök, 1817-től 1848-ig mint elnök, miniszteri rangban gróf Sedlnitzky József állott. Az országgyűlési rendőrséget az országgyűlések tartamára szervezték, a Polizei-Hofstelle egy-egy magasabbrangú tisztviselőjének vezetésével, akinek a rendes irodai alkalmazottakon kívül segítségére voltak a legtöbbször a német származású városi követek közül kiválogatott kémek. Ezek az uralkodótól és a rendőrségtől kapott utasítások szerint megfigyelték az országgyűléseket, az országgyűlési bizottságokat, értekezleteket, bizalmas összejöveteleket lefolyását, résztvevőit, a kiválóbb országgyűlési tagok magánéletét, az országgyűlési ifjúság baráti értekezleteit, szándékait, megmozdulásait és minden észleletükről legtöbbször az uralkodó szája íze szerint készült jelentésekben értesítették megbízójukat. Természetesen a posta is a kémrendszer szolgálatában állott. Magukat a kémeket és titkos munkájukat jórésztben már a kortársak ismerték s a legnagyobb megvetéssel nyilatkoztak róluk, de kilétük és tevékenységük fölfedését s ezzel együtt I. Ferenc rendőrállama, valamint nemzetünk ákkori életéből számos apró, bizalmas részlet megismerését Takáts kutatásainak és dolgozatainak köszönhetjük.

Tanulmányainak következő csoportjában minden addig megjelent alkotmány- és politikai történeti munkánál behatóbb képet nyújt egyrészt az abszolutizmusra törekvő

¹ «A titkosrendőri jelentéseket kellő kritikával nagyon is használhatjuk. Temérdek oly dologról adnak ezek felvilágosítást, miket sehol másutt meg nem találunk. A magyar történetírásra tehát nagy veszteség, hogy a volt rendőrminisztérium levéltára az utóbbi bécsi forradalomban elégett». *Magyar küzdelmek*, 401. l. És: «Ezekből (t. i. a titkosrendőri jelentésekből) látjuk, mennyi lélekemelő eszme, mennyi nemes gondolat szólalt meg a nyilvános tereken s mennyi hazafias terv került szóba. Örök kár lett volna, ha mindez feledésbe megy» stb. U. o. 427. l.

uralkodó és kormánya, másrészt rendi országgyűléseink egymáshoz való viszonyáról és magatartásukról. A király és a nemzet e korszakban is (mint 1526 óta rendszeren) szemben állanak egymással. Mást akarnak a dinasztikus és az összbirodalmi érdekeket szolgáló királyi előterjesztések s mást kíván a magyarságnak néha bizony nem éppen helyesen felfogott érdekeit képviselő alsó tábla. A hatalommal tartanak kevés kivétellel a felső tábla magyarul alig tudó és érzelmeikben is legtöbbször idegen főúri és főpap-tagjai, az alsó tábláról pedig a káptalanok, a többségükben németektől lakott sz. kir. városok és a távollevők követei, úgyszintén elnöke és egész tisztikara. A vármegyei nemességnek utasításokkal ellátott követei — jelentékeny részük a közéletben jártas, a Corpus Juris-t kitűnően ismerő, gyakorlati észjárású, bár nem ritkán maradi gondolkozású alispán — tehát egymagukban állanak szemben a kormánnyal. Ellenük van még Pozsony város német polgársága is, melynek lakásait az országgyűlések tartamára — néha évekre — ingyen vették igénybe a két tábla tagjai. Viszont az ellenzéki követeknek kitűnő segédsapatai voltak az irodai munkát, a tárgyalások során előterjesztett javaslatoknak, elfogadott határozatoknak, a jelentéseknek, üzeneteknek, válaszüzeneteknek, feliratoknak stb. másolását, sokszorosítását végző országgyűlési ifjak, kiknek fékentangására, de egyszersmind a kormány akarata érvényesülésének biztosítására, annyi idegen (német, cseh, stb.) katonát, köztük tüzérséget is hoztak, hogy Pozsony az országgyűlések idején egy megszállott város képét mutatta.

Eredetileg — írja a kémjelentések nyomán — a két dunai és a két tiszai kerület külön-külön tanácskozott politikai klubokként, 1790-től azonban egyetlen kerületi ülésben egyesültek, mely ez évtől, illetőleg 1808-tól rendes kiegészítő-résztévé válik az országgyűléseknek. A titkos rendőri jelentések nem is győznek eleget panaszkodni a kizárólag magyar nyelven tanácskozó kerületi ülésekre, melyeken, bár szavazati jog nélkül részt vehetnek a káptalanok, a szab. kir. városok és a távollevők követei is, de amelyekre a kormánynak semmi befolyása sincs és így ezeken akadálytalanul érvényesülhet az ellenzéki szellem. Még több a panasz a követek

bizalmas értekezleteire, melyek fontos határozatokat hoztak, amelyeket utóbb elfogadtak a kerületi, majd az országos üléseken is. Ez utóbbiak így sokat veszítettek jelentőségükből. Az egyes követek lakásán tartott bizalmas összejövetelek rendszere csak védekezés volt a megyei követek részéről, mert ez értekezleteikről az udvari politikát követő káptalani és városi követek (a távollevők követeiről nem is szólva) ki voltak zárva. A kormány kémei ugyan e titkos konventikulumokról is bőséges tudósításokat állítottak össze, amelyek fontosak azért, mert megőrizték az utókor számára a reformkorszakot mozgató eszméket, terveket, melyeket részben az 1847/48. évi országgyűlés meg is valósított. Idevonatkozó dolgozatai közül különösen becses a *Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűlésen* (Kémvilág stb. című kötetben) és *A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért az 1825—1848. évi országgyűléseken* (Budapesti Szemle, 1932. évf., április—május).

Nagy kár azonban, hogy nemcsak az irodalmat, hanem a már kiadott forrásokat sem vette figyelembe. Valóságban ugyanis a bizalmas értekezleteket már Esterházy Miklós nádor 1637. évi híres emlékirata, illetőleg reformjavaslata kifogásolja, «veszedelmes baj»-nak mondván, «hogy némelyek magános értekezletekben széthúzó szavazatokra esküsznek össze».¹ E magánösszejövetelek a XVII. században még felekezetek szerint tanácskoztak s ezekből alakult ki a katolikus státus és az evangélikus státus. A valláskülönbség éleségének enyhülésével a két dunai és a két tiszai kerület szerint való szervezkedés indul meg, úgy hogy a XVIII. században a megyei követek magánértekezletei e négy kerület szerint ültek össze.

NAGY MIKLÓS.

¹ Salamon Ferenc: *Rendi országgyűléseink jellemzéséhez* (Kisebbségtört. dolgozatai, 422. l.).

KÖLTEMÉNYEK.

Egy argentinai úti naplóból.

Előljáró vers.

Egy éltés úrnak az volt szíve vágya,
Hogy át kén' kelnie az új világba,
Megnézni, vajjon jobb-e, mint az ó,
Mely szintén «újhodásra» szomjazó.
Pár jóbarátja, fejet aki csóvál
S utazó kedvet hűtögetni próbál,
Azt mondja néki : «Sok baj les ily utban —
Öregnek jobb, ha békén ül a sutban!»
Más azt beszéli : «Ép ez az a hó,
Mikor elsüllyed a legtöbb hajó,
S bezzeg ilyenkor a sok útnak
Jobbára rémkevés a mentőcsónak,
Sőt, bárha jut ilyenben néki hely,
Bizonytalan, hová vetődik el!»
Mások kiszínezik, hogy megijesszék,
Mi csúnya baj a tengeri betegség,
S a többi . . . Ó mosolyg tanácsikon,
Őt nem rémíti a Neptún-szigony :
Vasútra száll, eléri boldogan
Szép Genovát, hol a hajója van,
A szárazföldtől könnyü szívvel válik,
S megy, meg sem állva Délamérikáig.

Ott lát sok szépet, sok káprázatost,
De ott is lát sok bús-ábrázatost,
És látja, ott is vannak páriák,
S ott sem fenékgig tejföl a világ.
Szétnéz, a magyarság ott mit mivel,
Kezet szorít a földieivel,

Együtt van házuk apróságival,
 Beszédet mond nekik, verset szaval,
 A nagyok is sokan köréje gyűlnek,
 S az «óhazai» hangnak megörülnek.
 Idegen körben is hallják szavát :
 Gyűlésen is kel ajkain a vád,
 Mint üldözik az esküdt ellenek
 A magyar könyvet, magyar szellemet.

Megtéve így, mit otthon megígért,
 Megvíva harcát a magyar ügyért,
 Melynek pár új barátot szerze kint,
 Az öreg útas hazatért megint.
 A bőröndjében nem volt úti emlék,
 Csak egy csomó vers, mely ottkűnn gyülemlék
 S mely semmi csempész-fortélyt nem kíván,
 Nem lévén ilyen lomra semmi vám.

Ám mostan, otthon ülve csendesen,
 Már érzi, több ily útat nem teszen.
 Már érzi, hogy mégis merész dolog tán,
 Amikor már az élet-gyertya fogytán,
 Magát rábízni a hajófedélre
 S elkóborolni olyan messze délre.
 Már érzi, hogy tán mégis okosabb,
 Megvárni otthonn, míg eljő a nap,
 Mely sokkal hosszabb útatásra kész :
 Oly útatásra, mely ha meg van téve,
 Föltámadásig nyughatunk a révbe'!

RADÓ ANTAL.

A régi dalban minden benne van.

Ha a szivre száll búsan-boldogan,
 A régi dalban minden benne van,
 A régi csillag és a régi hold,
 Egy régi hang, mely messziből sikolt,

Egy régi szín, egy illat és zamat,
 Egy utol nem ért édes pillanat,
 Egy finom kéz, mely a kezedhez ért,
 Egy árnyék, amely messzibe kísért,
 Egy régi tavasz és egy régi nyár,
 Egy kulcs, amelyre pattan ósdi zár,
 Az ódon ház, a kedves régi kert,
 Honnan az élet régesrég kivert,
 Eltűnt erdők és tűnt leveleik,
 Lim-lomok, mik az életet teszik,
 Cuppogó sár és fényes szinarany,
 A régi dalban minden benne van,
 S ha pilléként leng a szived előtt,
 Ő dalol téged el és nem te őt.

Clíóhoz.

Azt nevezzük történelemnek,
 Amikor minden ember szenved,
 Mikor gyászfátyol leng a bölcsön,
 És mindenkire sírógörcs jön.
 Mikor a mirtusz tele vérrel
 És az oltárig sohasem ér el.
 Mikor jelen menetekel-nek
 Aggastyánok is menetelnek,
 S nem rózsza van az ifjak mellén,
 Hanem pléhből százféle jelvény.
 Mikor láz van, gáz van a házban,
 S az oltár mellett dőlt csontváz van,
 Mikor a csókba bomba csattan,
 A sziveken rohamsisak van,
 Amikor nem szállunk a széllal,
 Az álmhoz is útlevál kell,
 Mikor a lélek csupa kék folt ...
 Köszönöm, Clíó, már elég volt.

FALU TAMÁS.

KISS JÓZSEF EMLÉKE.

Az Ezeregy-éjszaka királyfia elindult a csengő vizeket keresni: ezzel példázza Kiss József, a költő, önmagát. Azt kereste, amit magában hordott; de emberi sors, hogy önmagunkhoz is csak hosszú és keserves úton jutunk el. Fiatalkora folytonos bolyongás; a «lápos Tisza sárga vize» mellől, hol szülei éldegéltek, házról-házra járva, keres nevelői állást; a vándorösztön Bécsig elsodorja, így bolyong soká az irodalomban is, nyomdai betűjavításon kezdi, ponyvaregényt ír megrendelésre a falat kenyérért s Pegazusát ujságghasábok szántására fogja, előbb a *Képes Világ* körül, utóbb *A Hétnél*. De megtalálta a tündéri forrást ott, ahol egyedül lehet valamit találni: önnön lelkében. Úgy járt, mint mikor a hegytetőre érve, szinte a föld, a mindenség pihégését halljuk, pedig csak saját vérünk lüktetése érzik fülünkben erősen a magasban és a csöndben. Merített a csengő vizek forrásából s magával hozta útja képét, a küzdelmek- és szenvedéseket, kiapadhatlan édes sóvárgásokat s elérhetetlen vágyakat, melyekhez képest koldus minden elérhető. Az álmok világa megbabonázta, a valóság holtig fájt neki.

Maga beszélte, hogy fiatalkori vándorútján elesteledve, egyszer bevetődött egy kúriába; a vendégszobában gyönyörűséggel nézte a puha vetett ágyat, addig-addig nézte, míg elaludt — mellette, a széken. Azt tartotta, egész életében így járt, mindig elment az örömök mellett. Pedig ritka írótt vett úgy szárnyára a népszerűség, mint egy időben őt, bár ő mindig valami híját érezte. «Fiatalkoromban az öreg lebecsülése, öreg koromban a fiatalok rakoncátlankodása» — ilyen mérleget állított. Pedig fiatalon nem volt híjával a nagyok elismerésének. *Simon Judit* balladáját Toldy Ferenc olvastatta fel a Kisfaludy-Társaságban; a *Fővárosi Lapok*, hol Vadnay Károly komoly mértékkel mérte az elismerést, azt írta első nagyobb kötetéről: «Van magvok: gondolat. Van hangjok, mely érzésből fakad.» E kötetét Arany János figyelemmel olvasta végig s több helyütt beleírta tetszése jelét.

Első versfüzete (*Zsidó dalok*, 1868) az emancipáció idején jelent meg s a hála hangján szólott:

Karold szívedre lángolón e hont,
Úgy, amint téged e hon felkarolt.

Ambrus Zoltán rámutatott, hogy azon időben az irodalom világszerte új színeket, új alakokat keresett; a kaliforniai aranyásók jöttek divatba, nálunk Mikszáth tótjai, palócai. Kiss József első balladáiban «a zsidó, ki addig a színművek meg a regény conventionalis nevetségés alakja volt, megszűnt komikus figura lenni s költői érzésekkel felruházva jelent meg.» Balladákat írt a zsidó életből; nem legjobb munkái ezek szerzőjüknek, de a korhangulat és újdonságuk népszerűekké tették. A költő nem rajzolt fajképet, nem problémákat, csak színeket vett ez addig mellőzött világból; alakjai magyar falusi képekkel, alakokkal folytak össze, beolvadtak a magyar életbe. Ez a hazai és hazafi vonás megvan nagy költői elbeszélésében, a *Jehová*-ban is, hol a vén pap legkisebb fia elmegy dobosnak a szabadságharcba. Később néha, mikor az idők árja örvényt sodor, idegennek, új Ahasvérnak érzi magát. Népszerű kiadásának *Ajánlásában* sajnó szívvel panaszolja :

Akiknek nevére honfi szíve dobban,
Az én árva nevem nincs az ő sorukban . . .
Ő pedig szeretlek, én földem, te drága,
Mint talaját a fa, hol elhullt virága.

Az ily fájó hullámok azonban elsímulnak lelkén. Ő írja egyik legszebb hazafias ódánkat, szinte az ősi napimádat hangján, a naphoz, melynek termés-adó sugara egyetlen kincsünk; éppen szegénységünkkel sarkall forró hazaszeretetre, mint ahogy az árva érzi legtöbbször a család melegét. A világháború alatt szemfedőt terít Przemysl hős áldozataira; megáldja az 'öt kicsi lándzsát', a katonáknak dolgozó kötötűket. Szeme mindig ilyen részleteken állt meg, melyeket más alig vett észre. Szeretett érintetlen, hamvas gyümölcsöt szakítani.

A különleges faji vonásokon felül más értelemben is új tárgyakhoz fordul; ilyen volt akkor Reviczky *Perditája*, nála a *De profundis*, még inkább a *Mese a varrógépről*; ennek főalakja eleven ember volt, története valódi történet. A névtelen küzdők csöndes tragédiája azóta mindennap nyútt film, akkor újság volt. Kiss József szemében a titkolt önfeláldozás: legenda. Mindjárt föltűntek az azt írta róla Csiky Gergely, hogy 'a porban jár, de megaranyozza a porszemeket'.

Lelkében örök sóvárgás él valami ritka szépség, valami boldog mámor után, melynek csak elérhetetlenségét érzi. Szerelmi lírájában meglepő őszinte vallomásokat találni a láng hirtelen lelohadásáról, az örök magány érzéséről, később egy új fellobbanás fájó örömről, mely már az első pillanatban búcsúzás. Érzései, gondolatai a mesék fekete városában járnak, lábujjhegyen. Egészen ritka lelki sajtásai vannak, minőkben lélektani titkok nyílnak meg :

Nem is öröme, nagy búra vágyom,
Attól ha lenne még gyógyulásom.

Fél az emberektől. A tömeget ilyen paradoxonban látja :

Egy atom mind, egy-egy semmi
Messze magasságból látva,
S kit üldöznek, el van veszve,
Akit áldnak, nincs megáldva.

Az életharcon kiejti kezéből a fegyvert. Minek

lankadt izommal törni a habot.
Bár érzem, hogy az áhitott révpartra
Csak evezőm eldobva juthatok.

A mámor szomjának s e lankadtságnak vegyületében van valami keleti vonás. Kiss Józsefet mindig vonzotta a kelet, odamenekült a józan, szürke hétköznapokból, képzelete odajárt színekért. Ezt az utat regény, színmű, vers régóta szélesre taposta, ő azonban rejtek-ösvényen járt, ahol nem találkozott másokkal, s amelyen hamar eljutott egy különösen buja tenyészetű berekbe. Nem a földrajzi kelet ez, csak gazdagabb, színesebb világ, az *Ezeregyéj* mesevilága, melyet mindig szívesen olvasott. Itt talált rá képzelete készsleges kalauzára. Múzsája Sherezáde, 'meséknek, éjnek asszonya'. Már útja elején azt ígérte : 'Bódító virágból kötöm fűzérem'; — e sor mellé Arany János odajegyezte : 'talán már is'. Képzeletben elkísérte Goldziher Ignác barátját keleti útjaira ; egészen otthonosan érzi magát a 'sátras beduinok kékvérű sarja' előtt, megigézi Kelet álmatag böléselete, a szemlélődés gyönyöre :

Miénk a küzdés, tiétek az élet,
Tiétek a cél és mienk — az út.

E két sorhoz Arany szintén odairja dicséretét : 'Optime'. A perzsa koldushoz hasonlítja magát, aki tudna varázsigét a sors minden hara-

pása ellen, csakhogy nincs érkezése elmondani ; így van ő is verseivel. Vékony kis testét, hegyes ősz szakállát, mélylátású titokzatos szemét keleti mesealakká stilizálja :

Gnómok fajából való vagyok én . . .

A gnómok őrzik a szent tüzeket.

Versei pompás színeikkel sokszor keleti szőnyegekre emlékeztetnek. Nem hiába írt verset két szeme világához, melyek vedréből itta lelke, az örök szépség kristály-italát : a szín volt gyönyörűsége. Egy-egy szép kép láttán lelke boldogságban úszott, ha Mednyánszky haragos kék egét, Katona Nándor lomha Volgájának szürke szalagját nézte szobája falán ; képzeletében Gorkij-alakok jelentek meg a parton : „Ej uehnen!“. Verseiben maga is festő. Ecset nem festhetné szemléltetőbben a nagy sphynxet a sivatagban : látni a fakó földet és pállott eget, érezni az égő homok kábult szendergését az izzó levegőben, halani a kihalt világ lélekzetfojtó csöndjét. Aki olvasta a *Nápolyi emléket*, nem feledi el a posilipói alkony leírását, a kék öblöt, mely olyan szép, akár egy földi ég, a tört gránitoszlopot, mely széknek szolgál, a gólyanyakú üvegben pirosuló chiantit, a fecsegő osztriga-árust.

Nem értém bár, de szava — merő dallam —

Elhalva is még cseng-bongott felém,

Amíg szememmel végig sikamlottam

Santa Lucia árboc-erdején.

Tökéletes külső képe s hangulata ez a boldog békének, melyet Nápoly gyönyörű öble lehell, szinte illusztráció a közmondáshoz : Vedere Napoli e poi mori. Szinte még a nyelv lágy dallama is visszhangzik benne.

Emlékei is képekké bontakoznak ki. A nagyapjáról festett képsorban megíratlan maradt egy hatalmas festmény, melyen örömet legeltette lelkét : az óriás termetű férfi éjszaka egy rossz gebén átvizs egy kolerában megholtat, kit a község nem akar eltemetni, a szomszéd faluba ; kitért két karján tartva a halottat, a haláltól és az éjszakától meghatva és félve, énekli neki a zoltárokat.

Külső vonásokkal teljes belső hangulatot ébreszt. Havas háztetőkre lát, szél himbálja a távíró-drótokat, az utca fölött vörhenyes fénysáv ködlik, egy kémény tövén varjú tollászkodik ; ő maga is így gubbaszt, didereg, — beteg. A beteg ember világa ilyen szűk, az látja ilyen élesen az apró vonásokat. És a vers címe : *Influenza*.

Verse : olvasva kép, hallgatva : zene. Minden költő ritmusán megérzik beszédmódja, hanghordozása, mert a saját orgánumára,

tulajdon kiejtése szerint ír. Kiss József halkan, elnyújtottan, szinte énekelve beszélt, ezt tükrözi vissza ritmusának lágy andalgása, ének-szerűsége. Nem szabályos ez a ritmus, hol neki szökellik, hol elsímulva jár, mintha a költő szívverése, a gondolat ár-ápanya érzének benne. Maga-szabadjára versel; az ihlet percében szinte felelősség nélkül dolgozott, hangszernek érezte magát egy misztikus művész kezében. Szép fényű és csengésű gyöngyöket halászott ki a nyelvből; inkább megalkudott egy-egy különöséggel, csak a zenének kára ne legyen. Kaptára körül a szokatlan szóhasználatnak és szóvonzatoknak egész raja csípte meg a nyelv szőrszálhasogatóit, — de a kaptártan méz gyűlt. Mikor népszerű kiadását rendezgette, diákos fontoskodással megkockáztattam a figyelmeztetést, hogy a kipécézett helyeket könnyű volna kisimítani; lélekbe néző szemét rám emelte, homloka mosolyra símult: „Tudja, az az ostoba Eckermann is ilyesmiken piszkálódott; Goethe azt mondta rá: Lassen wir die Bestie laufen”. Egyet legyintett és esze már máshol járt. A bestiák meghúzták magukat a versek zugaiban, Eckermann pedig elgondolta, hogy a hibátlanság maga senkit sem avat költővé, a művészeket nem fogyatkozásaik, hanem érdemeik szerint kell mérni. Akkor Kiss József nyelvének zenéje magas polcon áll.

Költészete egy egész élet tükre: az elején remények és sóvárgás, küzdelmek és szerelem, azután csalódás és keserűség, lehangoltság, dac, — emlékek kísértetei homályosuló mécsvilágánál. Korának sok nagy érzése megszólalt benne: a *Tűzek* sejtelve, az Amerikába csalogató szíren, egy lázadó hajó képében az orosz forradalom, a világháború. Lassanként egyre kisebb dalok születnek, mint a fogyó lélekzet, egyre halkabbak, mint az elálló szívverés.

Egész életét egy nagy tűz melegíti és ragyogja be: a költészethez való ragaszkodás. A csengő vizek partján vándorolt, hegynek föl, hegyről alá. A dal „istenítő perceiben” élte igazi, boldog életét; olyankor úgy érezte, „neki örök ifjúság jutott.”

Egy keserű órában minden panasz nélkül eképp foglalta össze életének tartalmát:

Az én mezőmön nem értek kalászkok,
 Az én aratásom egy marék virág,
 Az én gyönyöröm az álomlátások,
 Az én világom egy álomvilág.

Ez a költő aratása. S neki ez az álomvilág volt otthona, hazája.

Hú volt a költészethez. Egyik, köteteiből kihagyott szép versben úgy érzi, bár

forró szívem hidegebb,
De megtanított rá egy élet,
Hogy akit hívnak tünemények,
Ellenállnia nem lehet.

Ha beteg volt, hogyha a halál kerülgette, csak arra gondolt: „Nem az fáj nékem, hogy menni kell, menni, — Az fáj, hogy dalom is csónkán marad’.

Ő hitt magában, — és ez a boldogság.

Szellemidézők előtt néha halavány kezek tűnnek elős csodálatos virágokat tesznek elébük. Mi most Kiss József szellemét idéztük, s íme, keze virágokat szór ránk, hervadhatatlan virágokat.

VOINOVICH GÉZA.

SZEMLE.

Hubay Jenő.

— Búcsúztató beszéd Hubay Jenő ravatalánál, 1937. március 16-án. —

Ősidők szokása a halottak torlása, távozó öregeknek elsíratása, elköltöző lelkük kiengesztelése, földi tetteiknek a felidézése.

Ősi szokás címén gyűltünk ma is egybe e szorgalmas munkás és erkölcsös polgár, ez avatott mester és hivatott művész, régi szóval élve: egy nagyságos ember búcsúztatására.

Elfogódott szívvel szomorkodunk a nagy ember távozásán. Mélységes bánattal gondolunk nemzedékeket oktató szavának és hegedűje lélekűdítő hangjának elnémulására. Égő fájdalmat érzünk a művelődésünket ért súlyos veszteség fölött. Hubay Jenő ravatalánál lelkünkön mégsem tud teljesen erőt venni a gyász és kesergés hangulata. Élete beteljesedésének, vállalt hivatása tökéletes betöltésének, életmunkája bevégeztségének tudata megnyugvásra int bennünket, halálát is túlélő nagy emberi és szellemi értékeinek ismerete enyhíti fájdalmunk élességét.

Hubay Jenő 70 évvel ezelőtt mint csodagyermek aratta első sikerét a hangversenydobogón. A legnagyobb mesterek — Liszt Ferenc, Joachim, Vieuxtemps — csiszolták tehetségét, fejlesztették művészi érzékét. Hatvan évvel ezelőtt egy párizsi hangversenyteremből indult hegedűjével a világ meghódítására s alig öt év múltán már egész babérrdő kísérté Bruxelles-be, a világ egyik legelőkelőbb zene-paedagógiai katedrájára. Újabb lustrum múltán nemzete hívó szavára hazajött s akkor még bölcsojében élő Zeneakadémiánknak apja halálával árván maradt tanszékét foglalta el. Fél századon át volt szakadatlanul ez intézet tanára, a második negyedszázadban mesteriskolai tanár és az utolsó tizenöt évben igazgató, majd főigazgató. Tanári és igazgatói működésének eredménye világhíres tanítványok hosszú sora s az ő munkájával és sürgetésére főiskolai rangra emelkedett intézet magas színvonala. Művészi alkotásaival ötödfél évtized óta állandó vendége, ünnepelt szerzője és egyszersmind hű barátja, nemes pártfogója volt Operaházunknak. Művésztársadalmunk és zenei köz-

életünk vezető egyéniségeként, szervező munkájával országszerte úttörője, terjesztője, fejlesztője volt a magyar zenekultúrának.

Hubay Jenő a kiválasztott elmék magas hivatástudatával, jeles művészek alkotóerejével, nagy tanítómesterek nevelőösztönével, a céltudatos kultúrpolitikus agilitásával és szervezőképességével, az erkölcsös polgár kötelességtudásával, magyarsága önérzetével s a családi érzés benső melegségével hirdette és osztotta a műveltséget, gyarapította a magyar kultúrát. Késő öregkoráig megőrzött páratlan mozgékonyásával és munkakedvével tört folyton nagyobb és nagyobb célok felé s még élete utolsó pillanatában is testamentumi komolysággal csúcsteljesítményekre ösztönözte a magyar művészeket. Ez az utolsó szó, mely ajkáról elhangzott, hitvallás volt emelkedett felfogása, de egyúttal a maga életmunkája mellett is, mert Hubay Jenő életpályája belső tartalmában és külső nyilatkozásaiban egyaránt csúcsteljesítmények sorozata.

Egyéniségében csodálatos összhangban egyesült az alkotóművész, az előadóművész, a zenepaedagogus és a művészetpolitikus személye. Alkotóművészként életében a magyar zene klasszikusai közé emelkedett. Előadóművészként utólérhetetlen tolmácsa és értelmezője halhatatlan alkotásoknak, érette a világ legnagyobbjai közt ünnepelték. Zenepaedagógusként tökéletes nevelő és tanítómester volt: mester a tehetségek felismerésében és kiválasztásában, mester azok kiképzésében és — ami a nagy tanárok jellemzője — mester tanítványainak támogatásában is. Kultúrpolitikusként nagy eszmék terjesztője és új intézmények szervezője, a magyar zenei művelődés első apostolai közé tartozott. Munkás polgárként a kötelességtudás és fáradhatatlan buzgalom példaképe, emberként családjának, nemzetének, hivatásának hűséges szolgája volt.

Képességeinek és tehetségének sokoldalúsága, munkásságának emelkedett szempontjai és sokféle ágazása kivételes helyet biztosítottak számára a magyar művelődés munkásai és irányítói között. Isten különös kegyelméből megvalósíthatta mindazt, amit az alkotás, az előadás, a nevelés és a szervezés terén megvalósítani kívánt s mindezért részesült minden jóban és szépben, mindabban a földi elismerésben, ami istenadta nagy művészeknek osztályrészül juthat. Hozzá tartozói a szeretet benső melegével gazdagították életét. Tanítványai mélységes hálával sereglettek köréje. Kortársai a legnagyobbaknak kijáró tisztelettel vették körül. Hivatali pályáján elérte az elérhető legmagasabb csúcst s megkapta a legnagyobb elismeréseket és kitüntetések. Kivételes egyénisége a társadalom és állam részéről is kivételes elbírálásban részesült s itt a ravatalánál is elmond-

hatjuk a Gondviselés kegyeltjeinek járó búcsúszavakat : Non omnis moriar!

Hubay Jenő alkotóművészetéről az utókor lesz hivatva a tárgyilagos végső ítéletet kimondani. Előadóművészetéről, zenepaedagógiai és művészetpolitikai munkásságáról már most, a halál pillanatában kész az ítélet ; ez a munka befejezett munka, ez a munka teljes munka, ez a munka maradandó sikerrel járó munka volt! Hubay Jenő életpályája szorosán egybeforrott a magyar zeneművészet és zenekultúra felvirágzásának folyamatával: emléke erős és tiszta fényben fog mindig élni a magyar zenetörténetben.

A magyar királyi kormány, a Magyar Tudományos Akadémia, a Corvin-testület, a magyar zeneművészet és a magyar művelődés összes intézményei és minden munkása nevében búcsúzom Hubay Jenőtől.

Isten veled!

Hóman Bálint.

A megújhodott magyar polgári iskola.

Az iskolaügy a kultúra legkezdetén nagyon is magánügy még, de a vallás kezdetével már a templommal kapcsolódik. Az pedig már a szellemi fejlődés magas foka, amikor politikummá lesz. Ma már emél is több : bensőséges társadalmi ügy, a kultúrtörekvések egyik legfontosabb kérdése, melynek a családok életében nagy szerepe van.

A tanterv-változások sem történnek egyedül a paedagogiai haladás parancsszavára, mert az államnak, a társadalmi törekvések főképviselőjének is vannak kultúr-célkitűzései. Néha a társadalom maga is megmozdul az iskoláért s hozzája csatlakoznak maguk a paedagogusok is, akik, mint az iskola lélekadói, nem is egészen közömbös tényezők.

A magyar iskolaügy történetéből kitetszik, hogy a hetvenedik évéhez közeledő polgári iskola sorsa egyike a legküzdelmesebbeknek, és mint e harcok egyik szerény részese, ez iskolatípus mozgalmainak társadalmi jelentőségére szeretnék reá mutatni.

*

Társadalmunk újabbkori kialakulása a XIX. századi demokratikus politika mozgalmai óta tart, tehát száz éve, s meg kell vallanunk, hogy összetételében ma se tudott még kifejeződésni. Nagytömegű parasztosztályunk elmaradottsága, középosztályunknak tagadhatatlan úrhatnámsági hajlamai ezt eléggé igazolják.

Ez a középosztály pedig vezető és irányító. Vitathatatlan értékei

megmutatkoztak közéletünkben, mint a ritkaszép gesztussal törvénybe iktatott jobbágyfelszabadítás, ma pedig az őszinte műveltségsojz ; ellenben gazdasági meddőségünk kiküszöbölésére, vagyonosodásunk megszilárdítására, fájdalom, nem hatott termékenyítően. A könnyebb elhelyezkedésért, a kész állások megszerzéseért folyó harca nélkülözi a szabad vállalkozás szellemét, a küzdelmesebb gazdasági verseny kedvét ; ennek lett következménye, hogy a pénz kisiklott kezéből, s megtörténhetik, hogy ma holnap egy plutokratikus osztály emelkedik föléje vagyona útján, meg a pénzzel is irányítható saját hatalmával.

Középosztályunk emberanyagában túltermelés jelentkezik, ám-bár ez a világháború előtti időben is megvolt már. A feltörekvés, ha nem inváziószerű és ha természetes igyekvés, teljesen jogos. Ha azonban az érem másik oldalát is vizsgáljuk, felvetődik a kérdés : használ-e például a földművelő rétegnek, ha minden kiváló tagja menekül belőle, hogy a megostromolt középosztály tömegét szaporítva, «az intellektuális parvenük nem kívánatos típusát tenyessze ki». Ezt Kornis Gyula mondja a *Kultura és politika* c. tanulmánykötetében, ahol áthatóan rávilágít a magyar demokratizmusnak a helyes iránytól annyira elhajló útjaira és fölveti a kérdést, hogy «mincs-e szükség okos parasztoakra, kik a falut irányítsák, okos ipari munkásokra, kik az ipari munkásság intelligens vezetői legyenek s így ne külső emberek használják ki a maguk demagóg céljaira ? Ez sokkal fontosabb a közönység szempontjából, mert egyes társadalmi rétegek annál nagyobb tekintélyre és jelentőségre tesznek szert, minél kiválóbb tagjaik vannak. Az egyes osztályoknak, mint ilyeneknek, emelkedése szolgálja igazán a társadalmi válaszfalak lerombolását, a társadalmi balítéletek és helytelen értékelések megszűnését». Kornis szerint tehát az a demokratikus feladat, hogy a magunk dolgozórétegét emeljük, nem pedig az, hogy elhagyjuk egy kényelmesebbnek mutatkozó osztályért.

Tapasztalati tény, hogy olyan maradandó társadalmi formát, pláne egyenlőséget teremteni, melyben ez az elkülönülés ne jelentkeznék, még nem sikerült, mert hisz az egy területen dolgozó embererők ösztönszerű gravitációja ez a rétegeződés. Veszelmessé pedig csak akkor válhatik, ha nincs meg az egészet összekapcsoló, kiegyenlítő erő. Ha például az emberpálya értékelése, hivatalos vagy más közéleti elismertetés a munkateljesítmény minőségéhez igazodik, akkor van egy közös értékmérő, s ez, mint a rétegeket is összefűző kapocs, jó szolgálatot tehet mindenkép, de első sorban a demokratikus irányzatnak.

Az állam céltudatosságának fokmérője az az igyekvés, hogy az

ifjúságot zsenge korától kezdve hogyan készíti elő intézményesen az állami életre és embertársadalmi céljai fölismerésére. A kettő tán nem fedi egymást mindenben, de a kettő közt a reális összhang megtalálása első sorban az iskolai nevelés feladata. Az állam kultúr-törekvéséről első sorban iskolatípusai és azoknak fejlettsége adnak valószerű képet. Az angol kollégiumoknak a kontinens iskoláitól oly sokban eltérő paedagógiai rendszere jeles ízelítőt nyújt arról a sajátyszerű célkitűzésről, melyet az angol felfogás az iskola-intézményben lát.

A magyar iskolaszervezetek közt a legfejlettebb a középiskola, mely modern európai intézmény, végcélja az egyetemre és a főiskolákra való előkészítés. Védett és fejlett volta azonban nemcsak ebből ered, hanem abból is, hogy főképp az előkelő osztályok gyermekeit neveli s így a leghatalmasabb társadalmi réteg áll mögötte, amivel sem a polgári iskola, sem a népiskola nem dicsekedhetik. Ha a kormányzat a néprétegződés természetzerű tényét ki akarja egyenlíteni, már a nevelésügy megszervezésénél kell erre gondolnia. Vagyis minden társadalmi réteget oly műveltté kell tennie, hogy egy se veszítse el tudatlansága miatt az élet nagy csatáját a másikkal szemben, mely egykor kiváltságokhoz, ma adott helyzeti előnyökhöz jutott.

Szükségszerűnek látszik, hogy a haladásra berendezett állam állandóan éber figyelemmel kísérje polgárainak rétegződését és ha kell, amint már érintettük, intézkedésével, iskola politikájával is avatkozzék be, segítse a gyengék feltörekvését és tartsa vissza az erejökkel visszaélőket, ahogy ezt ma már egyes országokban látjuk.

Báró Eötvös József, a mélyszívű, de egyben nagyképzettségű bölcselő, aki ismerte a korabeli Magyarország társadalmi elmaradottságát, nagy átfogójú nemzetnevelő programjának sarkpontjává, első lépésévé a népnevelést tette. Sürgősnek látta az alsó népréteg iskolaügyét s ezért készült el első sorban az akkor még teljesen modern népoktatás törvénynovellájával s a tankötelezettség kimondásával.

Azonban a polgári iskola is ebben a korban és ebben a demokratikus légkörben született, amikor Eötvösék éles szeme (itt Csengery Antal és Gönczy Pál szemére is kell gondolnunk) észrevett a paraszt tömegeken túl egy törekvő, haladásra kész gazdasági osztályt, a fejlődő városok ipari és kereskedő polgárságát, valamint a módosabb kisgazdákat, kiknek gazdasági elhelyezkedésöknél fogva a népiskolánál nagyobb végzettségre, elmélyedőbb tudásra van szükségök, tehát középfokú iskolára, de nem a klasszikus ízű gimnáziumra, mely nélkülözi a gyakorlati szellemet. Így született meg az 1868: XXXVIII. törvénycikk keretében a mai polgári iskola őse, mely akkor már Svájc-, Francia- és Németországban bevált iskolafaj volt.

Társadalmunk eleinte nem értette meg ez új iskola hivatását, inkább afféle kis-gimnáziumnak nézte, főképp a középiskolát nélkülöző vidéki értelmiség. A polgári iskola igazi rendeltetése, mint tudjuk, csak lassan szivárgott bele a köztudatba, előbb ott, ahol a község városiasodása s gazdasági helyzete rohamosabban fejlődött. A polgári iskolának pót-gimnáziumként való szerepeltetése, mely a kezdő korokban tulajdonképpen életre is segítette, valóban inkább ártalmára vált, mert elterelte eredeti céljától. Nem valami jóindulattal, elnevezték a középiskola levezető csatornájának is, pedig csak pótolta azt és a dolgok mélyére kevésbé néző társadalmunk befolyása át is alakította többjét, egyes helyeken, középiskolává.

Trefort Ágoston kultuszminiszter, aki kora egyik kiváló közigazdása volt, látva a polgári iskola elkanyarodását a gazdasági élettől, vissza akarta terelni eredeti hivatásához, amidőn az úgynevezett ipar-tanműhelyekkel tett kísérletet. Ez azonban túlment a célon, megint csak nem használt. Az akkori társadalom minden áron csak minősítést akart az iskolától, hogy gyermekét nagyobb gond nélkül elhelyezhesse és az önkéntességi jogot biztosítsa számára. Közben életre kelt a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi törvény, mely a hatosztályú polgári iskolai végzettséget egészen elejtette, amivel a felső tagozat úgyszólván megsemmisült, és iskolánk valójában a négy osztályában élt tovább. A polgáriiban tanító sok középiskolai tanár, látva a társadalom fordulatát, keresztülvitte, hogy a két haldokló felső osztály helyett létesítsenek az iskolafenntartók ú. n. kereskedelmi tagozatot, mely jól megállta helyét, később azonban levált s érettségivel kiegészülve, mint önkéntességre jogosító középiskola önállósult. A polgári iskola négy évtizeden át, a világháború végeig, 1918-ig egy szinte megkövült tantervvel küszködve, tetteivel alig, inkább csak ígéretekkel támogatva, igazán magára maradt.

Tanulságos jelenség azonban, hogy a kedvezőtlen életesemények után egy új társadalmi réteg kezdte igénybe venni a polgári iskolát: az, amelyik nem tudta gyermekét a drága középiskolába jártni, gyakorlati pályára szánta, de inkább szakiskolába. Ez volt polgári iskolánk első létszerű fölismerése. Így lettünk mi egyidőben szinte csak a szakiskolák előiskolái, de még mindig nem azért, mert gyakorlati szellemet vittünk a tanulókbá, hanem inkább azért, mert olcsóbbak s könnyebben hozzáférhetőek voltunk.

Ez a korszak a milléniumot követő időtől a világháború kitöréséig tartott, amikor a polgári iskolai mozgalom, minden jó igyekevése ellenére is, holtpontra jutott. A mögötte álló, önmagát is kereső társadalmi réteg nem őszinte meggyőződéssel, inkább kényszerű

érdekből, állt mögötte. A parasztságnak nem kellett. Főtömegei helyén, az alföldön, szegyenletesen kevés polgári iskola működött. Ez a kép a hivatalnok-pályát kereső társadalmunknak szomorú valóság-képe az akkori időből.

Sorsunk a felületes szemekben majdnem kétségesnek mutatkozott, az Eötvöstől meggyökeresített gondolat mintha varázsát veszítette volna. A közoktatásügyi miniszterek (Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert) is érezték ezt, s épp ebben a válságosnak mutatkozó időben történtek a felső tagozat érdekében a legkomolyabbnak látszó hivatalos lépések. Ezekre pedig az élet tényei figyelmeztették a minisztereket, hiszen a kétnemű polgári iskola tanulóinak létszáma 1901-től 1918-ig 40 ezerről 137 ezerre növekedett. A küszködő polgári iskolának akaratlanul is legfényesebb igazolása volt ez.

Ám ezenközben jöttek a tanárokat lehangoló, sokszor egymásnak ellentmondó rendeletek, az országos szakfelügyeletnek keserves toldozásai, a fizetésnek méltatlan megnyirbálásai, a közvélemény szavának melegség nélküli, kelletlen nyilvánulása érdekünkben.

Ebből a szomorú korból és a véres háború aléltóságából magára ébredő nemzeti öntudat, zavarában eleinte csak tapogatózva, de később határozott áldozatkészséggel az iskolák reformálásához, majd újaknak felállításához fogott. Felejthetetlen élményként hatott az elhagyatott Alföld gazdáinak megmozdulása az iskolákért, s ezek közt is nyomatékosan a polgári iskolákért.

Ezek a válságból kijutni akaró idők és emberek igazolták a polgári iskolai egyesület évtizedes mozgalmait ez iskolafajért.

A világhátréből hazatérő katona látköre kibővült, s több ismeretre, de gyakorlatibb gondolkozásra is vágyott. A kisgazda, az iparos, a fizikai munkát végző egyén érezte, hogy ezentúl neki is nagyobb tanultságra van szüksége, amit serdülő korában a polgári iskola elvégzésével megszerezhet. Az Eötvösök egykori szép elgondolása határozottabb tömegformában, nagyobb mélységben ekkor kezdett mint társadalomszükséglet jelentkezni. Bölcs dolog volt tehát, hogy a Tanáregyesület a kari érdekek mellett mindenkor oly céltudatosan szolgálta a polgári iskola üdvös gondolatát is.

Amikor nyilvános és ünnepies közgyűlésein iskolatípusuknak paedagogiai és szervezeti ügyeivel is foglalkoztak, s mikor e gyűlési mozgalmakat sokszor az ország más-más városában az ottani társadalom bevonásával, közéleti kiválóságok megszólaltatásával tartották meg, mozgalmuknak társadalmi jelentőséget biztosítottak s tudatosabb megmozdulásra serkentették azt a réteget, mely iskolájuk mögött fokról-fokra láthatóbban kialakult.

A háború után, a középiskolák nagymérvű benépesedése következtében, a polgári iskolát igénybe vevő szülők szinte egészen a kisiparos, kiscgazda s az intelligensebb munkásság társadalmából teltek ki. Ámde ez a társadalom, támaszúl állítatva, inkább számbelileg nagy szervezettség; önerejének tudathiányában azonban még gyenge, tőkénk és kartelleink rideg viselkedése folytán meg anyagilag is szegény. Ősztönszerű jóérzése vezette a polgári iskolához, mint szellemi s erkölcsi erőforráshoz, mert érezte, hogy gyermeke boldogulása első sorban műveltségén épül fel. Örvendetes megfigyelésünk, hogy a polgári iskola tanulója ma nem akar többé szellemi munkás lenni, határozottan az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági munka-élet az a terület, amelyre vágyai vonzzák.

Az élet szavának megértése ez; egy jobb jövő társadalmi kialakulásának ígérete szólal meg ebben a friss vágyban, mely annyi egészséges demokratikus érzést rejt magában, hogy hihetünk őszinte voltában. Érdeme van benne iskola-szellemünk újabb kialakulásának, a hazafias érzésű tanárság demokratikus világnézetének, a gyakorlati gondolkodás üdvös felismerésének.

A polgári iskolai mozgalom társadalmi jelentőségét, mely itt ma holnap hetven esztendőre tekinthet vissza, magunk részéről mi ebben a józan igyekvésben látjuk magasan állónak.

Ennek a mozgalomnak, mely az utóbbi két évtized alatt érezhetően megnőtt, következménye az lesz, hogy dolgozó és termelő néprétegünk műveltsége fokozódni fog, hogy munka-ösztönük meg-nemesedik, gazdasági érzékük megerősödik, s a gazdasági pályát, mint életcél, megszeretik. A polgári iskola szelleme befolyásolja a lelkekben a jobb munka vágyát, a technikai vívmányok jelentőségének felismerését, s ha van a gépmunkának valamelyes lelkesége, és lennie kell, az azt fogja sugalmazni, hogy a távol álló gép közelebbi viszonylatba jusson emberi törekvésünkkel. Jönnie kell időnek, midőn a gép nem a nagytőke éhségének lesz gyűlölt eszköze, hanem az embermillióknak segítőtársa, ahogy az ma például a varrógép, mely szociális szempontból nem tanulság nélküli multra tekinthet vissza. Minden gyakorlati tudás-adalék, melyhez az ifjú elme a megfigyelés, meg a tapasztalat önerejével jut (ami ez iskola célkitűzésében ma oly nyomatékosan jelentkezik), később az életben is a siker tápláló anyja lesz.

A polgári iskola ifjú nemzedéke ezekkel a lelki értékszálakkal vonja be majd szülőföldjé táját, városát, műhelyét, gépét s a természetadta értékeket, gyarapítva az övéivel: ősi földjének, munkatelepeinek fölvirágoztatója, szerelmese lesz, mert szebb voltát, tőkélé-

tesedését, mint annak tevékeny részese, maga is előmozdította. És hogy ez nemcsak afféle elképzelés, igazolásul a sok közül csak három közéleti férfit óhajtok megszólaltatni. Az egyik Nagyatádi Szabó István, a volt kiszgazdavezér és földművelési miniszter, aki egy vele való beszélgetésem alkalmával ezt mondta: «A mi gazdaggyermekünk, akik tanulni a középiskolákba mennek, nem jönnek többé vissza a faluba, elvesztjük őket véglegesen. A polgári iskolák tanulói itt maradnak velünk s emelik, mint felnőttek, a falu erkölcsi és gazdasági szintjét». Ez az őszinte vallomás nem akarta a középiskolát kisebbiteni, csupán a polgári iskola egyik nagy értéke mellett tett vallomást.

A másik idézett férfiú Budapest polgármestere: Szendy Károly, aki a fővárosi tanárság most megjelent közlönyében ezeket írta: «A polgári iskola a feltörekvő néprétegek iskolája, tanulóinak túlnyomó részét a társadalomnak azon osztályából nyeri, amely csupán rövidebb ideig tudja gyermekeit középfokú iskoláztatásban részesíteni. A polgári iskola nyújtja nekik azt a műveltséget, amely jövőendő boldogulásuk alapja, s amely őket székesfővárosunk értékes polgáiraivá és a nemzeti közösség öntudatos tagjaivá teszi. A polgári iskolában folyó nemzetnevelő munkának olyannak kell lennie, amely a tanulók számára tartós hatású, az egész embert mélyebben átalakító foglalkozást biztosít.»

A milliós főváros élén álló vezérnek ez a nyilatkozata nemcsak mint társadalmi megítélés jelentős, hanem példaadó abban is, hogy a polgári iskola elsőrendű városéleti érdek.

A harmadik idézetet Kiszpest polgármesterének, dr. Molnár Józsefnek az ottani áll. polgári fiúiskola 25 éves jubileumán, a múlt évben mondott ünnepi beszédéből veszem, mely tele van bölcs megfigyelésekkel: «Ez a polgári iskola — mondja az intézet 1935—36. évi Értesítőjében közölt beszéd — nemcsak a rábízott gyermekek ezreit nevelte munkás, hazafias honpolgárokká, hanem nevelte Kiszpest egész társadalmát, irányította a felnőtt lakosságot is előhaladásában. Az a sokezer gyermek, aki 25 év óta elhagyta ennek az iskolának védőfalait, kilépve az életbe, magával hozta a város szeretetét, az áldozatkészségné, a munkás, erkölcsös életnek hazafíú tiszta erényeit. Ez a lelkes tábort ma már a város törzslakosságához tartozik... Állítom, hogy Kiszpest várossá alakulása nagyrészt annak köszönhető, hogy ebből az iskolából kikerült fiatalság a község kulturális életét olyan színvonalra emelte, mely feltétele volt az átalakulásnak».

Érdekes, hogy e három nyilatkozat, mely értékelésében annyira

megegyezik, nem a szigorú értelemben vett tudományosságnak, hanem a gyakorlati közélet kiválóságainak közvetlen megfigyelése és egyben elismerése, és mint előkelő társadalmi vélemény, úgyünkre nézve igen tanulságos.

De nem panaszkodhatunk, a magyar tudomány és politika vezérszellemei szintén méltatták a polgári iskolát, a már említetteken kívül a nemrégien elhunyt gróf Klebelsberg Kuno, Fináczy Ernő és Weszely Ödön, az élők közül első sorban Kornis Gyula, Czettler Jenő, Imre Sándor, Huszti József stb.

A polgári iskolai mozgalom, melyet a múltban nem egyszer mesterségesen kellett élesztetni, ma gyökeret eresztett a magyar társadalomban, azontúl pedig a törvényes intézkedésekben is. Ám a törvény betűje hamarosan holtta válhatik, mihelyt az élet tagadó jelei mutatkoznak. Ha azonban az iskola harcosai, az élet úterén tartva kezöket, iskolájok nemesen kiforrott szellemével, a paedagógiai modernségek észszerű felhasználásával, tanítványaik életbelépő sok ezre által erősítik, nevelik a mögöttük álló társadalmi réteget, közte és az iskola közt eleven hidat építenek akkor az iskola is nőni fog, terjeszkedni számban, mélyülni belső életében s nagyobbodni szervezetében. Az a felső tagozat, melyet az Eötvös triászta hetven esztendővel ezelőtt megalkotott, vissza fog térni a műveltség-terjeszkedéssel, amit minden jó iskola előmozdíthat, csak ne feledkezzék meg az imént említett hídról, melyen mint szabad és hatalmas átjárón visz az út az elmaradhatatlan boldogulás felé.

Az az út pedig, melyet a hazai neveléstudomány és kultúrpolitika különösen az összeomlás óta a jövő nemzedék boldogulásáért egyenget, hogy úgy mondjam: tünete az eljövendő jobb időknek. A magyar pedagógia harcosai ma a nagy-politika vezéregyéniségei is, s ott a legelőkelőbb helyen érvényesíthetik eszményeiket; nevelés-ügyünk tehát nem is lehet hamupipókéje többé a művelődés hatalmas törekvésének, hisz az iskola, tanító, tanár ma elsőrendű élharcosok, mert elsőrendű ügyet is szolgálnak. Az iskolai mozgalmaknak ma már nagy társadalmi jelentőségük van, nem csupán egy-két embernek ügyei, mert egy-egy tektonikusabb megmozdulásra szinte egész társadalmi rétegek jelentkeznek. Nem akarjuk túlbecsülni ezt a jelenséget, de már van akkora, hogy föl tudja ébresztetni bennünk a bizalmat és a hitet. Kisugárzó erejét érezzük az átalakuló gondolkozásban, a tevőleges nyilvánulásban, midőn a szakemberek teremtő, izzó szavait halljuk s a laikusok őszinte érdeklődésével találkozunk az életben.

Elmúlt éveink sokszoros aggodalmát enyhíti és oszlatja ez az

új levegő, melyben annyi termő és teremtő csirának érezzük megmozdulását. Mintha ez már az idők közeledő tavaszodása volna. Melegség, tett, az élet fénye, mint az is, ami ott gyűlad föl a tanyai meg a városi iskolafalak közt, mikor az átadott szellem, a nemesveretű szó igévé finomul és tőstté leszzen.

Csak a serényen dolgozó polgári iskola területén tettünk egy rövid szemleutat, vizsgáltuk kapcsolatait az étellel, találkoztunk energiájával és eredményeivel. Alapítása, megtett hetvenesztendő útja, szervezete arról tanúskodik, hogy társadalmunkban, ha nehéz útkeresséssel is, immár megtalálta helyét. Gyakorlati célkitűzése most már nyilvánvaló; rendelkezésére álló eszközeivel e földadat szolgálásban igen sokat tehet és tett is már. Tanítványát, a jövendő termelőt kultúreszményekkel látja el; látkörét tágítja, hogy vérmes számításait majdan mérsékelje s ennek fejében reális megélhetéshez jusson. A szervezkedő vágyat, a vállalkozó szellemet, a fizikai munka megbecsülését korán, a serdülés idején neveli már beléje s evvel egy nagy népréteg egészséges kialakulását segíti elő. Ez az értelmessé lett munkálkodó, tán nemsokára a világpiac számára termelő bátor kezdéseivel, sikeres alapításaival (csemegeszőlő-telep, gyümölcsös, zöldségtermelés, baromfi- és állattenyésztő farmok stb), fokozódó kivitelünkkel a túltengő hivatalnok-szellem tétlenségét, sorvasztó éhletlenségét vissza fogja szorítani. Íme a felső tagozatnak magától ígérkező kialakulása.

Összefoglalva most már röviden a mondottak eredményét, polgári iskolai mozgalmunk társadalmi jelentősége ez:

1. a demokratikus életfelfogás meggyökeresítése a nemzetéletben;

2. a nagy tömegekben élő, de elhanyagolt értéként otffejtett parasztságunk fölemelése;

3. a nagyközségek, városok, ipari és kereskedelmi telepek dolgozó rétegeinek észszerű szellemi ellátása, egyrészt hogy megtalálják pályájukon az étellel való szebb kapcsolatokat, másrészt, hogy erkölcsi és anyagi helyzetüket munkásságuk értékéhez méltóan biztosíthassák;

4. általában a kultúrjavarokban eddig szegényül hányódó munkásemberek sorsának békés átalakulása, akiket legfeljebb szánalommal nézett a köz s kihasznált a nagy tőke ridegsége;

5. ennek a kiformalódó erőnek a társadalmi köztudatba beicikelyezését, az óriás rétegnek a nemzettestbe szerves beiktatását az a világosabb fejű munka-nemzedék fogja kiérdemelni és kiharcolni, mely ma a megújhodott polgári iskolában szerzi meg világnézeti alapjait.

A szegedi tanárképző gyakorló polgári iskolája mult tanévi értesítőjében olvasom, hogy a mindkét nemű polgári iskoláink negyedik osztályát végzett 20,000 tanuló közül 37·5% szakiskolákban folytatta tanulmányait, 62·5% pedig közvetlenül az életbe lépett, fele keresőpályán a munka életében, fele meg otthon maradt a családi környezetben.

Eötvösék őrtálló szelleme bizonyára meg van elégedve ezzel az eredménnyel.

Ezért az iskoláért mozgalmat kelteni, ezt megértő hűséggel szolgálni: társadalmunk virágzóbb kialakulását előmozdító érdem, s boldog vagyok, hogy annyi esztendőn át szolgálhattam szeretettel én is.

Havas István.

IRODALOM.

A budapesti egyetem orvostudományi karának története.

Az orvostudományi kar története. 1770—1935. Írta nádudvari Győry Tibor. Az Egyetem 300 éves fennállásának ünnepe alkalmából kiadja a Pázmány Péter Tudományegyetem. Budapest, 1936.

A Pázmány Péter alapította egyetem orvosi karának létesítése egybeesik az egyetemnek újjáalkotásával, melyet Mária Terézia Van Swieten útján hajtott végre. Az orvosi kar az egyetem négy kara között a legfiatalabb, az egyetem alapítása után másfélszázaddal létesült. A párizsi egyetem orvosi kara 500 évvel, a bécsi 400 évvel előbb keletkezett, viszont a berlini, a boroszlói, a londoni fiatalabbak. Az 50 és 100 éves évfordulók alkalmasak arra, hogy a mult tanulságait értékesítsük. Ezért azt indítványoztam, hogy 1930-ban egyetemünk orvosi kara 150 éves fennállásának évfordulóját ünnepelje meg. Az egyetem tanácsa azonban e javaslatot, melyet az orvosi kar is pártolt, nem fogadta el, mert nem óhajtotta az egyetem közelgő 300 éves évfordulóját megelőzni és annak jelentőségét csökkenteni. Az egyetem 1935-ben nagy ünneppel ülte meg 300-ik születésnapját. Az ünnepély előkészítésével éveken át külön jubileumi bizottság foglalkozott és maradandó alkotások voltak tervbe véve. Éppen úgy, mint az egyetem újjáalakításának 100. évfordulójakor, ezek legnagyobb része nem valósult meg. Annál örvedetesebb, hogy az egyetem történetének most már 4. kötete jelent meg, de még mindig hiányzik a theológiai kar története és az általános kötet, melynek megírására Szekfű Gyula kapott megbízást.

Az orvosi kar történetét Győry Tibor most adta közre. Az 53 ívnyi hatalmas kötet az adatok valóságos kincsesára, melyből hosszú ideig mindenki meríteni fog, aki a kar ügyeivel foglalkozik. Amint előszavában mondja, a kar történelmének megírásakor két módszer között kellett választania, ezek: az anyag egyes főkérdések szerint való csoportosítása és az időrendi ismertetése között. A szerző utóbbit, a kor jellemzésére alkalmasabb módot választotta. A munka

1935-ig terjed, a szerző helyesen mutat rá, hogy a történetírásra szükséges távlat hiánya nehézségeket okozott, ezeket azonban az enyhíti, hogy az egyetem történelmének előkészítésére kiküldött bizottság az élő személyek működésének méltatását mellőzte. Ezáltal az utolsó 20 év története csak vázlatos, de azért alapul szolgálhat a későbbi idők történetírójának a feldolgozásra. Egészben véve azonban a figyelmes olvasó és az események ismerője arra a meggyőződésre jut, hogy jobb lett volna a történetírást a háború kitörésével vagy legalább is annak befejezésével bevégezni.

A könyv kilenc részre oszlik. Az első az orvosi kar felállítását megelőző időszak (1635—1769-ig), a második az orvosi kar megszervezése és felállítása (1769—1770-ig), a harmadik az orvosi kar Nagyszombaton (1770—1777), a negyedik az orvosi kar Budára, majd Pestre helyezése s története a Nova Ratio Educationis megjelenéséig (1777—1784—1806), az ötödik a II. Ratio Educationistól (1806) 1848. márciusáig, a hatodik 1848. márciustól az 1867-es kiegyezés idejéig, a hetedik a kiegyezéstől a világháború kitöréséig (1867—1914), a nyolcadik a világháború és következményei (1914—1922) s végül a jelen (1922—1935).

A könyvet 13 kép díszíti, közöttük Mária Terézia, Van Swieten, Balassa János, Semmelweis, Markusovszky, b. Korányi Frigyes, Tauffer Vilmos, Fodor József, Hőgyes Endre és Tóth Lajos képei, kiknek a magyar orvosi tudomány megalkotásában, fejlesztésében elvülhetetlen érdemei vannak. Az olvasó a kimerítő név- és tárgymutatónak nagy hasznát veszi. A könyv értékét nagy mértékben emeli, hogy eredeti forrásokra, okleveles kútfőkre támaszkodik, ez évekre terjedő levéltári kutatások megbecsülhetetlen eredménye.

Sőt e fáradságos munka egy része nagy terjedelménél fogva nem is volt közölhető, úgy hogy szerző a még nem értékesített anyagot az orvosi kar levéltárába helyezi el, miáltal azok feldolgozása s értékesítése a jövő történetírónak nagy könnyebbségére lesz. A feldolgozott anyag maga rendkívül gazdag s a magyar művelődéstörténelem igen értékes része, melyet minden művelt ember a legnagyobb érdeklődéssel olvashat.

Az orvosi kar felállítását megelőző időszak ismertetésében az ország közegészségi állapotáról hű képet nyerünk. Az orvoshiány miatt az orvosi kar létesítését már a XVIII. század elején tervezték, de csak Van Swietennek, Boerhaave tanítványának, a Mária Terézia által Bécsbe meghívott orvosnak sikerült a nehézségeket leküzdeni. Van Swieten munkásságát Gyóry Tibor 1931-ben kimerítően ismertette. Van Swieten Mária Terézia bizalmát a legnagyobb mértékben

megnyerte, úgy hogy az ő befolyása egyetemi és orvosi ügyekben döntő volt.

A bécsi egyetem orvosi fakultása első négyszáz évéről nem sok jót tudunk, sőt Kink az erkölcsi és tudományos színvonal mély süllyedéséről beszél. Mária Terézia Van Swieten bízta meg a reform kidolgozásával, ki tervezetét 1749. január 17-én terjesztette elő, a nagy királynő haladéktalanul áttanulmányozta s már 1749. február 7-én «*Medicinae Studii Verbesserung*» címmel mint «*placetum regium*» meg is jelent s egy év alatt végrehajtva a bécsi egyetem orvosi fakultásának első virágzására vezetett. A bécsi egyetem orvosi fakultásának reformját nyomon követte a nagyszombati egyetem orvosi fakultásának felállítása. Miután Mária Terézia az orvosi fakultás költségeiről gondoskodott, 1769. december 14-vel megjelent elhatározása, hogy a fakultást felállítja. A tanszékek számát ötben s a tanárok fizetését 1200 forintban állapította meg. Az újjászervezett egyetemet Mária Terézia királyi gondozása és hatalma alá helyezte, s így az érseki egyetem «királyivá» vált. 1769. december 14-én jelent meg a nagyszombati egyetemnek a béccsel való «conformálása». Az orvosi kar 1770—1777. Nagyszombatban sok nehézséggel küzdött. Az öt kinevezett tanár már az 1770/71. iskolai évben kimerítő memorandumban terjesztette fel a kar érdekében tett javaslatait. De Störk — Van Swieten utóda — a bécsi egyetem orvosi karával szemben tanusított érdeklődését és jóakarátát korán sem terjesztette ki a nagyszombatra. Nagyszombatban nem voltak az oktatás számára hullák, nem volt botanikus kert és megfelelő chemiai laboratórium, a klinikai gyakorlati oktatást Nagyszombat városa megghiúsította, amennyiben kórházát e célra nem engedte át. E mesteri módon megírt fejezet rendkívül tanulságos és érdekes olvasmány. Az egyetem Budára helyezésével az orvosi karnak új korszaka kezdődik. A *Ratio Educationis*, Ürményi József munkája, mely egybefoglalta az ország egész közoktatási ügyét, az orvosi kar szervezetére is fontos intézkedéseket tartalmaz. A 64. § azt is kimondta, hogy vallása miatt senkinek semmiféle nehézségei ne legyenek, a béke és egyetértés megzavarását pedig szigorúan büntessék. A Budára áthelyezett egyetem ünnepélyes megnyitása a királynő koronázásának évfordulóján 1780. június 25-én fényes ünnepély keretében történt. Ezt megelőzőleg adta ki a királynő az egyetem Magna Chartáját, a «diploma inauguralét». Mária Terézia 1780. november 29-én elhunyt, halála előtt a magyar kancellárnak a következőket mondta: «Esterházy, én meghalok, mondja meg nemzetének, hogy hálával emlékezem róla utolsó percemig».

A szerző József császár rendelkezéseivel behatóan foglalkozik és míg egyrészt ismerteti sérelmes germanizáló törekvését, mely a nemzet jogos ellenállását keltette fel, elismeri a császár emberszeretetét és jószándékát. A tanszékek betöltésekor a következő elvet állította fel: «Az a legnagyobb gonddal és körültekintéssel történjék, tekintet nélkül nemzetiségre és felekezetre». Az általános tandíjmentesség megszüntetésével a tandíjból szegény és szorgalmas egyetemi hallgatók ösztöndíjakat kaptak. József császár trónralépése után meglátogatta az egyetemet és az orvosi kar helyiségeit s Esterházyhoz intézett leveleiben a kórház állapotáról igen elítélően nyilatkozik. Az egyetemnek Pestre való elhelyezésével az orvosi fakultás az Ujvilág-utcai Jezsuita-házba került, mely egy századon át szolgált e célra. Igen érdekes, hogy József császár azt kívánta, hogy csakis «a legmegváltottabb tehetségek»-et bocsássák az orvosi karra. Arra is ismételve figyelmeztette a kart, hogy a szigorlatokat szigorúan kell venni. A «Reformatio Studiorum Josephina» alapja Ürményi József elaboratuma volt. Az uralkodó az intézkedések egész sorát tette az orvosi oktatás érdekében. Az Ujvilág-utcai Jezsuita-házban elhelyezett klinikákat meglátogatta s azok helyzetén erélyes intézkedéseivel javított. A szerző idézi József császárnak halála előtt tett nyilatkozatát: «Sohasem hagytam semmit figyelmen kívül, bármit találtak is ki a betegek és sebesült emberek gyógyítására, könnyítésére és életbentartására, minden egyes ember értékes volt előttem».

II. Lipót 1791. június 4-i elhatározásával az egyetemnek visszaadta mindazon jogokat, melyeknek II. József előtt birtokában volt. József császár az oktatás nyelvét a latin helyett a németet jelölte meg, halála után ismét a latin foglalta el helyét, de a magyar is lépésről-lépésre tért nyert. A Ratio Educationis reformjával külön bizottság foglalkozott. Sok bíráló s javaslat merült fel, ezek között igen érdekes Winterlé, mely az egyetemek hiányairól beszél. Az első fejezetben a tanszékek helyes betöltésének nehézségeiről szól, a másodikban a tanári hivatásra való nevelés eszközeinek hiányairól, végül a szigorlatok hibáit sorolja fel. A szerző kimerítően tárgyalja az orvosképzés reformjára vonatkozó törekvéseket. A napoleoni háborúk alatt az orvosi kar tagjai a felkelő seregnél teljesítettek szolgálatot. Igen érdekes, hogy a helytartótanács milyen kívánalmakat állított össze Magyarországon legelső protomedikusának, Veza Gábornak a halálakor megüresedett állásra: «Legyen böles és jólelkű, érett megfontolású, másokhoz szerényen közeledő, tudományáról híres, a többi orvos bizalmának birtokosa s végül oly férfiú, aki a magyar királyság alkotmányát jól ismeri».

Az 1806-ban megjelent II. Ratio Educationis két feladat megoldását jelölte ki: az emberek egészségének megőrzését és a beteg vagy sebesült emberek egészségének helyreállítását. E két feladatot bölcsen egybefoglalta. A tanulmányi időt öt évben állapította meg. A tanszékek betöltésének igen tanulságos nehézségeit ismerjük meg a könyv 1848-ig terjedő fejezetében. Az intézetek javadalmazása igen csekély volt, a pénz elégtelenedése következtében a tanári fizetések is elégtelenné váltak. Igen érdekes Pest városának ellenállása egyes klinikáknak a Rókus-kórházban való elhelyezésével és a betegeknek az oktatás céljaira való felhasználásával szemben. Sajnálatos, hogy a főváros és az egyetem összhangos együttműködése egészen az egyetem 300 éves jubileumáig hiányzott. 1935-ben történt az első lépés, amikor Balogh Ernő kitartó, céltudatos munkásságának sikerült a fővárostól némi segínyt kieszközölni, még pedig tüdővésztes pavillon létesítésére. Sajnos, az építkezés még most sem indult meg, mert teleknehézségek merültek fel.

A szerző a tanszékeket betöltő tanárok személyével is behatóan foglalkozik, miáltal az életrajzok egész sorozatát nyújtja. A Stifft báróval való 20 éves harcot igen tanulságosan vázolja, úgyszintén azt a küzdelmet, melyet az orvosi kar folytatott, hogy a dékáni állást tanár is betölthesse. Sajátságos módon hosszú ideig e tisztséget ú. n. bekebelezett doktoroknak tartották fenn.

1830-ban az egyetem újjászervezésének és az orvosi kar alapításának félszázados évfordulóját nagy ünnepéellyel ülték meg. 1835-ben az egyetem 200 éves fennállását ünnepelték. Ez alkalommal Fejér György könyvtárigazgató megírta az egyetem történetét. Báró Stifft működésének és a bécsi orvosi iskola helyzetének ismertetése világot vet arra, hogy a budapesti orvosi kar fejlődésére milyen befolyást gyakorolt az osztrák kormány és a bécsi fakultás. Így Balassa János tanszékét a bécsi kar javaslatára s Ferdinánd király elhatározásából nyerte el. Győry a történetíró igazságosságával megállapítja, hogy a kar javaslata ellenére alkalmazott tanárok nem egyszer beváltak s az egyetem díszévé lettek. A forradalmat megelőző idők részletes tárgyalása tájékoztatást nyújt a tanszékek betöltéséről, az orvosegyesületek alakulásáról, az orvoskari intézetek és klinikák jobb elhelyezésére irányuló törekvésekről. Az 1844. évi törvénycikk a magyar nyelvet teljes jogaiba ültette, 1847-ben a király az országgyűlést megnyitó beszédében magyarul szólt a nemzethez. Az 1848. nagy átalakulás következménye az 1848. évi 19. tc., mely az egyetemet a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatósága alá helyezi, a tanszabadságot kimondja és a magántanári intézményt létesíti. A békés munkát

csakhamar megakasztotta a szabadságharc kitörése. E fejezet drámai elevensége megkapó, úgyszintén érdekesen írja le a szabadság leveretése után következő helyzetet. Balassa börtönben, az «igazoltató» eljárás folyamatban. Kimerítően tárgyalja gróf Thun miniszterségét, kinek intézkedései részben még ma is érvényben vannak. A Bach-korszakot követő provisorium részletes tárgyalása után az 1867-től 1914-ig terjedő időszak a könyv 167 oldalát foglalja el: méltán, mert e korszak, amint a szerző is mondja, Ferenc József uralkodásának virágkora volt. Szinte példátlan a fejlődés és erősödés ezen félszázada. Rupp János 1867. szeptember 30-án azt mondta: egy új, egy fényes kor küszöbén állunk. Az események e jóslást beváltották. Az orvosi kar kívánságai gyors egymásutánban teljesültek. A tanszékek jobb elhelyezést és felszerelést nyertek. A fiatalság külföldi tanulmányútjai számára ösztöndíjakat létesítettek, az ösztöndíjasok egy részéből egyetemi tanár lett (Genersich, Pertik, Verebély László, Kétly Károly, Schulek Vilmos stb.), igazolásul annak, hogy a kiválasztás helyesen történt. Eötvös József miniszter javaslatára az országgyűlés a tanári fizetéseket 1865 forintról 2500 forintra emelte. Az 1868. évi 44. tc. kimondotta, hogy az egyetemen az előadás nyelve magyar. A magántanárok 1869. június 28-án tartott értekezletök alapján többek között azt is kérték, hogy a nyilvános rendes tanárokat 60 éves korukban nyugdíjazzák. Az orvosi kar az egyetemi kórház létesítését sürgette. A főváros a kilátásba helyezett telket nem volt hajlandó utóbb átengedni. Eötvös halála és Pauler rövid minisztersége után Trefort 16 évig tartó minisztersége következett. Ő azt tartotta, hogy «a világhossz felülről terjed és a felsőoktatás a legfontosabb.» Trefort miniszterségének kezdetén az ország pénzügyei igen súlyosak voltak, de az orvoskari klinikák és intézetek kedvezőtlen elhelyezése sürgős segítséget igényelt. Az I. belgyógyászatnak 34, a II.-nak 27 ágya volt. A Hatvani-utcai épületben a sebészetnek 38, szülészetnek 34, szemészetnek 39 ágya volt s a klinikák elhelyezése a lehető legkedvezőtlenebb. A hallgatók száma pedig az első belgyógyászati tanszéknél 170, a másodikonál 73. Az orvoskari tanárok folyton sürgették az építkezés megkezdését, Korányi Frigyes a királynál is járt. Trefort erélyének sikerült a mult mulasztásainak egy részét pótolni, a tanári fizetéseket a képviselőház 1872-ben 2500 forintban állapította meg, 315 forint évtizedes pótlékkal.

Trefort nemcsak a tanszékek jobb elhelyezéséről, hanem azok megfelelő betöltéséről is gondoskodott és ha a kar javaslataival késett, azokat erélyesen megsürgette, sőt azok elmaradása esetén intézkedett. Az orvosi kar a Trefort-korszakban hatalmasan fejlődött.

Ebben Markusovszky Lajosnak is nagy része volt. Mindketten élénk összeköttetést tartottak fenn az orvosi kar tanáraival. Győry a Markusovszky-Társaság szerepét is megemlíti, anélkül Müller Kálmán szavait idézi: «Nem volt orvosi közügy, mely ennek a körnek figyelmét elkerülte volna, viszont alig került ekkor olyan nagyobb közügy napirendre, mely nem innen indult volna ki». Markusovszky halála után utódja, Tóth Lajos, is tagja volt e társaságnak, jellege azonban, mint Győry helyesen jegyzi meg, megváltozott, befolyása a közügyekre megszűnt. Ma a vidéki egyetemek orvosi karainak érintkezése a kormánnyal sokkal közvetlenebb, mint a budapestiének, aminek következménye különben szembeötlők.

Az orvosi továbbképzést a szünidei orvosi kurzusok formájában 1883-ban Fodor József, Markusovszky Lajos és Korányi Frigyes kezdeményezték. A középiskolai egészségtan-tanári és iskolaorvosi tanfolyamot 1885-ben Fodor József szervezte. Egyik tanszéket a másik után állították fel, egyik épület a másik után emelkedett. Markusovszky e munkáját Tóth Lajos folytatta, kinek az orvosi oktatás fejlesztése terén elévülhetetlen érdemei vannak. 1889-ben a főváros és az orvosi fakultás között kiújult a régi súrlódás, amire okot az a tilalom adott, hogy a kórházakból klinikákra oktatás céljából nem szabad beteget áthelyezni.

1899-ben a monarchia két államában kiállított orvosdoktori oklevelek kölcsönössége megszűnt, ami az orvosi fakultás hallgatói létszámának emelkedésére vezetett. Az intézetek és klinikák nagyobbitása evvel nem tartott lépést. 1892-ben új magántanári szabályzatot adtak ki, mely azonban nem tudta megakadályozni a habilitáció devalválását. 1896-ban az adjunktusi intézmény újból létesült, 1894-ben Fodor a tanszékeivel kapcsolatos közegészségtani intézet létesítését javasolta, ez a belügyminisztérium hatáskörében 40 évvel későbbben kezdte meg működését. Högyes Endre 1895-ben az orvostanhallgatók számának évről-évre való csökkenéséről tett jelentést. 1871-ben 579, 1883-ban 1046, 1895-ben 812 volt a rendes orvostanhallgatók száma. E csökkenést már a háború előtt hatalmas emelkedés váltotta fel, mely közvetlenül a háború után még folytatódott, ami 1920-ban a numerus clausus létesítésére vezetett. 1895-ben jelent meg Wlassics rendelete a nőknek az orvosi és bölcsészettudományi karra való felvétele engedélyezéséről. 1895-ben merült fel az a terv, hogy az Üllői-úti dohánygyár területén klinikák épüljenek. Tauffer Vilmos nagy befolyásával és kitartásával elérte, hogy a II. női klinika a botanikus kert sarkán épült fel és evvel alapját vetette a további építkezéseknek.

1901-ben új szigorlati rend lépett életbe, mely a közbeeső vizsgálatot megkövetelte s mely a kórházi gyakorlati évet — megelőzve sok nyugati államot — kötelezővé tette.

Az 1904. évi XIV. tc. végre fedezetet nyújtott a klinikák elégtelen ágyszámának kiegészítésére, amennyiben a budapesti kir. egyetem orvosi kara mellett létesítendő egyetemi kórház építésére ötmillió koronát irányzott elő. A tárgyalások folyamán azonban e sorok írójának sikerült meggyőzni a klinikai bizottságot, a kart, Tóth Lajost s gróf Apponyi Albertet, hogy a célt párhuzamos klinikai telep létesítése szolgálná legjobban. A miniszter ez értelemben döntött s az 1909-ben tartott nemzetközi orvosi kongresszus idejére az új klinikák el is készültek s ezáltal az orvosképzésre rendelkezésre álló ágyszám 750-ről 1500-ra emelkedett. Az I. sz. szemklinika s a fogászati klinika építkezéséről a költségvetés külön gondoskodott. Ez időszakban az orvosi kar fejlesztésére kb. 9 millió korona beruházást fordítottak. Ekkor azonban hosszú időre stagnálás következett. Pedig az orvosi tudományok hatalmas fejlődése mellett a stagnálás hanyatlást jelent. Az orvosi kar a háború alatt derekasan kivette a maga részét a harctéren s az ország belterületén. A forradalmak súlyos megpróbáltatások elé állították, ezek után pedig az ország pénzügyi erejét a vidéki egyetemek orvosi karának kiépítése foglalta le, úgy hogy a budapesti egyetem orvosi karának felszerelése hiányossá vált, elhelyezésében is hátramaradt. Az 1929/30. év költségvetése végre reményt nyújtott a helyzet javulására, de az 1931. évi gazdasági válság a megtakarítások sorát nyitotta meg. A budapesti egyetem költségvetését néhány év alatt 2 millió pengővel apasztották, s ennek túlnyomó része a klinikák üzemére esett. A tanszékek számát pedig 31-ről 24-re csökkentették. Az utolsó 20 év a küzdelmek, a szenvedések kora. Győry ez időszakot igen helyesen csak vázlatosan ismerteti, a jövő történetírójának feladata annak részletes ismertetése, amikor a tárgyas bírálókat szubjektív mozzanatok többé nem befolyásolják.

A könyv kiállítása az Egyetemi Nyomda ízlését és szaktudását dicséri. Győry igen nagy szolgálatot tett munkájával az orvosi fakultásnak, az egyetemnek s az országnak. Nagyon kívánatos, hogy rövidített alakban valamely világnyelven is megjelenjék. Az is kívánatos, hogy e könyv gazdag anyagának tanulságait levonjuk. Erre szerény kísérletet legközelebb magam is teszek.

Háromszáz éves egyetemünk valóban monumentális emléket emelt avval, hogy a négy kar történetét kiadta.

Grósz Emil.

Magyar versek könyve.

Magyar versek könyve. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetszótárral ellátta Horváth János. Budapest, 1937. A Magyar Szemle Társaság kiadása. 592 + 26 l.

A *Magyar versek könyve* a sokaktól várva-várt «Nagy antológia», a legteljesebb magyar verseskönyv. Azt lehetne mondani, hogy nemcsak a költészet szerelmeseinek, hanem minden magyaroknak számára : a könyvek könyve.

Még most is, hogy e sorokat írjuk, hatása alatt vagyunk a hazafias elérzékenyedéssel olvasott gondolatoknak, melyekkel Horváth János bevezetése a mű jelentőségét hangsúlyozza : «Magyar lélek, szív és ész, magyar szó és dallam színe-lángja szól hozzánk a közlött versek és énekek jobbjaiból. Meg vannak örökítve bennök lelki vonzalmaink, gondolat- és érzésvilágunk, jellemünk, kedvünk, humorunk, változatos hangulataink, szeretett tájaink, eredeti embertípusaink, nagyjaink emléke, történetünk, köz-sorsunk, minden örömünk és bánatunk, egész nemzeti egyéniségünk és műveltségi formánk : mindaz, amiben történetileg egyek vagyunk. Elmerülve olvasásukba, elemi erővel érezzük, hogy ez a kincs a *mienk*, s őrzésére csak mi vagyunk hivatottak és elkötelezettek. Becsüli-e mindazt a nagyvilág, ismeri-e az idegen? — nem kérdezzük. A *mi* lelki otthonunk ez : benne igazán «magunk közt» vagyunk. De ha nyelvi határainkon kívül eső művelt embertársaink nem ismerik is, mi jól tudjuk, hogy ebben a mi legsajátabb otthonunkban ők is jelen vannak : jelen van az európai műveltség leglelke, jelen van az «ember».

E szárnyaló és igaz szavak hangulati erejét nem fokozhatjuk, s így a mű jelentőségének további körülírása helyett ismertessük meg az olvasóval nagyjában a kötet tartalmát, beosztását, a szerkesztő szempontjait s a mű hatása alatt kelt benyomásainkat.

Miben különbözik a *Magyar versek könyve* az előző versgyűjteményektől? Első pillanatra felötlük, hogy Horváth János a jelen határánál «leeresztette a sorompót» s a ma még élő költők műveiből semmit se közölt. Antológiai irodalmunkban ez a kezdeményezés, mint látni fogjuk, annyira gyümölcsöző, hogy nem is dícsérhető eléggé. Amily bátorság a jelennel szemben, oly kegyelet a múlt iránt. Az élő «alanyi költők!» Már Mikszáth óvott tőlük talpraesett ötletével : a költő olyan, mint a havasi kürt, csak messziről jó hallani. E «messzeiséget» a bölcs antológia-szerkesztő még messzebbre tolja ki, a másvilágba s Aranyt követve inkább azokkal időzik, «akik másszor voltak». Amit az élők megvonnak tőle : a nyugalmat itt megadják a holtak. A szerkesztőnek nem kell ádáz, de meddő harcot vívnia a

könyörtelen hiúság és telhetetlen igények élő költői erényei ellen, nem kell alkudoznia a versek válogatásakor, a halottak nemes türelemmel hagyják jóvá a szemelvények számát is. Ha az ember nem ismerne nagyrabecsült kivételeket, szinte felkiálthatna: Csak aki közlőről ismeri az élőket, tiszteli igazán a halottakat! De e szubjektív szempontot nem tekintve is, jellemezheti-e az antológiákban szereplő élő költő egy-egy vagy egy-két verse azt a kort, amelyben él, mikor még saját magát sem jellemzi vele? S rábeszélhető-e a költő, hogy jobb verseket ezután ne írjon a közölt szemelvényeknél, nehogy ezek értéke csökkenjen? Versgyűjteményeink eddig azért avultak el oly rövid idő alatt, mert az élő költők nagy száma miatt a mult költészete csak nagyon fogyatékosan jelenhetett meg bennök, viszont a mai költők részben további fejlődésük miatt, részben mert csak egy-egy verssel szerepeltek, szintén nem mutatkozhattak be az olvasónak kellő súllyal. Mult és jelen, élők és halottak tehát csak külön-külön versgyűjteményekbe oszthatók be. A halott költő pályája lezárt egész s nincs folytatása; az élő költő oly antológiába kívánkozik, mely — Mikszáth Almanachjainak példájára — időről-időre számol be a jelen alakulásáról és különféle irányú fejlődéséről.

A mondottak helyességét Horváth Jánosnak következő gondolata is igazolja. Multunk költészetében meg kell szoknunk a nyelvi és formai régiességeket, nehogy a külső köntös elvonja figyelmünket az egyéntől, ki lélek szerint kíván szólni olvasójához, esetleg évszázadok messzeségein át. Ezért kell egy-egy ízlésfaj, egy-egy korszak, egy-egy jeles költő verseiből aránylag sokat nyújtani az olvasónak, *hadd tudjon jól rátalálni az ízére*. «Ha mindenféleből egy-két árva darabbal kellene beérnie, az olyan lenne, mintha egy kosárban mindenféle gyümölcsből kapna ajándékba egy-egy szemet: alig kezdené megérezni egyiknek az ízét, a következő már el is felejtetné vele, a nélkül, hogy bármelyik is kielégíthetné». Ezért a *Magyar versek könyve* az antológiákban megszokottnál sokkal többet ad jelesebb s legnagyobb költőinktől s ezt tekinti Horváth János a gyűjtemény törzsanyagának, annak a legkisebb mértéknek, amelyet minden művelt magyar embernek ismernie illik és szeretni kell.

Hogy a kötet gazdagságát szemléltessük, hasonlítsuk össze a jelesebb költőinktől fölvevett versek számát egy kilenc évvel ezelőtt megjelent gyűjteménnyel. Ez a Magyar Népművelés Könyvei közt jelent meg két kötetben *Magyar költők* címmel s szerkesztői Zlinszky Aladár és Vajthó László. Megjegyzendő, hogy mind a két szerkesztő igen gondos munkát végzett, de a maga nemében kitűnő antológiában az élő költők besorozása miatt épp multunk legnagyobb költői rövidültek meg.

<i>Magyar költők:</i>		<i>Magyar versek könyve:</i>
Kölcssey	10 vers	23 vers
Berzsenyi	12	21
Csokonai	12	22
Kisfaludy S. Kesergő és Boldog szerelem	6—6	24—24
Vörösmarty	19	51
Petőfi	33	76

E kis párhuzam is mutatja, mit vesztett az olvasó az előbbi mű szemelvényeiben s e veszteségért nem kárpótlás, hogy aránylag jelentéktelen élő költők suhannak előttünk egy-egy versükkel a feledésbe.

A legterjedelmesebb magyar költői antológiát: Endrődi Sándornak *A magyar költészet kincsháza* c. művét már csak e könyv iránti kegyeletből sem hasonlíthatjuk össze egy napjainkban megjelent díszművel. Endrődi hatalmas gyűjteménye évtizedeken át nevelő hatású, kedves könyve volt közönségünknek, de a költő-szerkesztő korában divatos műfaji csoportosítás miatt ma már elavult. Azóta költészetünk anyaga — mind a régi, mind az új — bővült; hogy csak három adatot említsek: a *Kincsháznak* (1895) sejtelve sem lehetett Mária siralmáról, a *Magyar versek könyvének* első verséről, nem tudhatott Ady Endréről, s a gyűjteményünket bezáró *Hitvallásról*, a «Magyar hiszekegy»-ről. A nagyszabású *Kincsház* azonban nem is e természetes hiányok miatt nem felel meg a mai igényeknek, hanem mert műfajok szerinti tagozásával nem tüntetheti föl költészetünk fejlődését.

Horváth János versgyűjteménye ezzel szemben minden eddiginél teljesebben mutatja be régibb költészetünket s nagy költőinket. A bőséges szemelvények időrendi csoportosításából fokról-fokra, szemléletesen bontakozik ki a magyar költői nyelv, verselés, tárgy, forma, hangulat, szóval az egész költészet hetedfélszázados fejlődésének képe. Ezt a fejlődést még világosabbá teszi az az értelmezés és magyarázat, mellyel a szerkesztő kitűnő, mindenre kiterjedő bevezetésével támogatja az olvasót. Itt-ott tanulmányainak egészen új eredményeivel is megismerkedünk, mint pl. mikor Zrínyi verseléséről azt mondja: «Gyöngyösiével szemben az övét hibáztatni szokás, mintha a Zrínyiászt tizenkettes soraiban a sormetszetet (a hatodik szótag után) ritmusérzékének fogyatékosága miatt hanyagolta volna el. Nem úgy van! Ha a sor szótagszámára nézve tudott kifogástalanul pontos lenni, tudott volna a félsorokéra nézve is. Igenis, jó vers az övé is, csak azt kell tudnunk hozzá, hogy Zrínyiászában oly dallam-mintát követett, mely a soron belül egyáltalán nem kívánt meg

nyugvópontokat, metszeteket. Nem rossz tizenkettéseket írt tehát, hanem másfajtajúkat, mint Gyöngyösi». Ennek az új megállapításnak igazságát még áttetszőbbé teszi Horváth János énekes költészetünk fejlődéséről szólóban, amikor az énekszótól való fokozatos elválást, az irodalmi szöveggé született ritmikus vers kialakulását tárgyalja. Megragadók Horváth Jánosnak azok a fejtegetései is, melyekben költészetünk rövid fejlődésrajzát adva egy-két főszerpontot jelöl meg az olvasó számára, hogy az ne csak élvezze a verseket, hanem történeti jelentőségüket is meg tudja ítélni. A Bevezetés e része oly újszerű, mély és érdekes, hogy a szakemberre nézve is termékenyítő, friss élmény. Horváth magyarázatában világosodik meg valójában, hogy mért irodalomtörténeti forduló a XVIII. század. Általában azt tapasztaljuk, hogy új szempontokban gazdag fejtegetései nyomán összefüggőbben és tisztábban látjuk az irodalmi jelenségeket s tanulmányai nyomán lassan-lassan újjászületik a magyar irodalomtörténet.

A *Magyar versek könyvéhez* ezek az olvasót kimerítőn tájékoztató lapok épp oly méltók, mint a kötet jegyzetszótára. Ebben gondos életrajzi adatokat s szómagyarázatokat talál az olvasó. Természetes, hogy a szemelvények kiválogatásában is megnyilatkozik a szerkesztő műérzéke és minden jellemző vonásra kiterjedő figyelme. Egyetlen szépséghibája van a hatalmas gyűjteménynek, de ennek okairól maga Horváth János világosít fel. «Szükségesnek tartjuk megjegyezni, — úgymond — hogy az érvényben levő kiadói és szerzői jogok korlátozása következtében egyes újabbkori költőinket — és éppen a legnagyobbakat — nem állt módunkban olyan mértékben bemutatni, mint ahogy azt irodalmi jelentőségük és a könyv arányai megkívánták volna». Sajnos, e tekintetben egyetlen antológia sem kaphat szabad kezet, míg a törvényes korlátozás alól az írói művek fel nem szabadulnak. Különösen az Arany-szemelvényeken érzik e korlátozás. Remélhető azonban, hogy nemsokára mégis csak meg fog jelenni az olcsóbb Arany-kiadás s minden művelt olvasó számára hozzáférhetőbb lesz egyik legnagyobb költőnk, kit különben sem antológiai szemelvényekből, hanem műveiből illik ismerni. A *Magyar versek könyve* ezenkívül «a történelmi érdeklődésű művelt közönségre s annak nevelőjére : az iskolára számít első sorban», ezeknek pedig Arany birtokában van. De nincs birtokában a «Nagy antológia» legnagyobb részének, mely századokra visszamenve a legjellemzőbb lírai adatokban: megható és megragadó vallomásokban tükrözi nemzetünk történetét.

Keményfy János.

Africa Romana.

(*Scritti* di A. G. Amatucci, F. Arnaldi, C. Cecchelli, E. Ciaceri, G. M. Columba, F. S. Grazioli, G. Guidi, A. Momigliano, R. Paribeni, P. Romanelli, D. Siciliani. LVIII tavole. Istituto di Studi Romani. Milano, U. Hoepli.)

Az új Róma etiópiai hódításának évében sorompóba léptek az olasz tudósok és ebben az *Africa Romana* című kötetben összefoglaló képet adták a rómaiak ókori afrikai hódításainak és gyarmatosításának. Tizenkét kitűnő szakember tanulmányait tartalmazza a pompás képekkel díszített kötet, amelynek a tudományos hitelességen kívül megvan az a nagy érdeme is, hogy minden ízében időszerű. És bár a tanulmányok szerzői sehol sem kevernek mondanivalójukba politikát, fejtegetéseik háttérében, mindig ott hangzik az az igazság, hogy Rómának kétezeréves jogcíme van a Földközi-tengerre és arra az Afrikára, amelynek földjén elsőnek az Imperium Romanum terjesztette a civilizációt és a kultúrát.

A kötet monografiáit három szempont irányítja: a politikai, a katonai és a művelődéstörténeti. Katonai és politikai szempontból kétségtelenül döntő fontosságú az a szívós, szerves és rendszeres hódító munka, amelyet a római légiók Afrikában végeztek. Ciaceri és Siciliani tanulmányai Afrika római meghódításával s a Jugurtháborúval foglalkoznak és világosan kidomborítják a világ urának, a római szenátusnak páratlanul ügyes diplomáciai munkáját, amelynek során mindig pompásan össze tudta egyeztetni a szükséges óvatosságot a kényszerű terjeszkedés politikájával. Az az igazság, amelynek nevében Mussolini az etiópiai hadjáratot megindította, kétezeréves igazság: Itália a Földközi-tenger természetes és jogos ura, s mivel maga nem tudja eltartani rohanosan szaporodó népét, a «Mare nostro» partvidékén kell természetszerűleg terjeszkednie. Az említett két tanulmány pompásan mutatja meg, hogy Róma a kényszerű hódítás mellett is megtalálta a módját, hogy megnyugtassa a meghódított nemzeteket és mennél szorosabb baráti viszonyba lépjen velük. Róma civilizáló munkájának igazolásához és megértéséhez az adatok egész halmazát sorolja fel és rendszerezi Momigliano kitűnő tanulmánya a római Afrika barbár országairól. Ezekben az országokban, a rómaiak előtt, a Földközi-tengeri hellenisztikus műveltség csökevényeit is egyre jobban elnyomta és már-már kiirtotta a bennszülöttek barbár műveletlensége s így valószínű, hogy a római hódítás nélkül megsemmisültek és szétzüllöttek volna. Róma új és erősen megalapozott műveltséget adott ezeknek a barbár országoknak és így a maga szín-

vonására emelte az ókori Afrikát. Mint Afrika bámulatos római emlékei mutatják, igazi római nagyvárosi élet fejlődött ki ezeken az egykor barbár földeken; a közigazgatás, a bíraskodás nagyszerű csarnokai mellett a pompás templomok egész sora, valamint a nagyszerű fürdőépületek mutatják, hogy Róma kultúrája szervesen belegyökerezett Afrika földjébe. Columba tanár tanulmánya meggyőzőn igazolja ezt a folyamatot, mikor érdekes történelmi áttekintésében az Afrikából származott római császárok személyével és működésével igazolja a római Afrika teljes áthasonulását.

Ezt a katonai és politikai szempontot mintegy magasabb egységbe foglalja Fransesco Saverio Grazioli tábornok ragyogó tanulmánya Scipio Africanusról, a római Afrika heros eponymosáról. Scipio afrikai hadjárata, mint Grazioli tanulmánya kimutatja, mai vezérkari elvek szempontjából is a legnagyobb katonai teljesítmények közé tartozik. Ez a tanulmány, különösen a zamai ütközet mesteri elemzése és a hozzácsatolt néhány vázlat, még a szakember előtt is új fényben mutatja a kitűnő római hadvezért s még a tájékozott történettudós előtt is felfedezés-számba megy. De mindjárt itt meg kell mondanunk, — és ez a megállapításunk a kötet többi tanulmányára is vonatkozik — hogy tanulmánya írói szempontból is kitűnő munka, élvezetes és lendületes olvasmány.

A politikai és katonai szempont mellett nem hanyagolja el a kötet a római Afrika-kutatás egyéb kérdéseit sem. Kitűnő szakemberek boncolják ennek az ősi római földnek archaeológiai, philológiai, művészeti és vallási kérdéseit, emlékeit, hagyományait. Arnaldi tanár pompás arcképet fest a neves latin regényíróról, Apuleiusról és vele kapcsolatban a római Afrika pogány latin irodalmjáról. Apuleius regénye, az *Arany számár*, a latin novellisztika egyetlen nagyszabású emléke; szerzőjének sallangos, barokk stílusa, babonás világnézete, furcsa és kalandos élete minden ízében rávall az afrikai rómaira, szinte típusa és megtestesülése a római kultúrával átítatott afrikai embernek. Amatucci már kénytelen volt rövidebbre fogni tanulmányát, amelyben az afrikai keresztény irodalmat ismerteti, de ezt egészen természetesnek kell találnunk. Az első századok keresztény latin írói nagyrészt afrikaiak és így valósággal teljes keresztény latin irodalomtörténetet kellett volna adnia, ha arra törekedett volna, hogy kimerítő előadásban ismertesse Afrika szerepét a keresztény irodalomban. Elég Tertullianusra, Lactantiusra és Szent Ágostonra gondolnunk, hogy meggyőződjünk ennek az állításnak helyességéről. Amatucci tud mértéket tartani és ura a roppant anyagnak; legfeljebb azt kifogásolhatom, hogy Commodianust, a III. század népies

keresztény költőjét is az afrikaiak közé sorolja. Erre nincs elegendő alapunk.

Kimagaslik a kötetből Paribeni tanárnak, az Olasz Akadémia tagjának tanulmánya a római Egyiptomról. A Nilus völgyét a mindennapi élet és a küzdelmes történet ezer meg ezer szála fűzte az ókori Rómához és éppen ezért érdekes és izgalmas nyomon kísérni azt a kutató munkát, amelynek során a kitűnő olasz philologus mesteri módszerrel fölfejté ezeket a szálakat. A tudósra valló tanulmány természetesen nem hangoztat politikai szempontokat, de politikai némaságában is eleven tiltakozás az egyiptomi angol uralom ellen pusztán a maga történeti tényeivel és adataival, amelyek fényesen igazolják Róma elsőbbségi jogát a Nilus völgyében. Ugyancsak ki kell emelnünk a kötetből Giacomo Guidi alapos tanulmányát a római Tripolitania archaeológiai emlékeiről és Cecchelli pompás és eredeti összefoglalását a keresztény Afrika archaeológiai maradványairól. Mind a kettő hangsúlyozza az afrikai művészet félreismerhetetlen római jellegét, mind a kettő kitűnően tájékoztat a legújabb ásatások és felfedezések eredményeiről, de Cecchelli tanulmánya ezenfelül azért is különösen érdekes, mert számos új és meglepő, eddig kiadatlan emlékekkel tudja igazolni a római és afrikai keresztény művészet egységét és kapcsolatát.

A kötet képanyaga 58 igen szép tábla. Különösen ki kell emelnem a keresztény emlékek rendkívül érdekes képanyagát, amely sok ponton jelentékenyen gazdagítja az eddigi anyagot és kiegészíti Kaufmann — különben kitűnő — keresztény archaeológiai kézikönyvét.

Az új Itália lépten-nyomon tudatosan hangsúlyozza szerves kapcsolatát az ókor Rómájával. A történeti tudatnak ezt a megszakítatlan folytonosságát Mussolini hangsúlyozta először és ugyancsak ő tett meg és tesz meg mindent, hogy a nemzet is átérezze és élje ezt a történeti folytonosságot. Az ő kezdeményezésének köszönhető az ókori Róma egyre nagyobb arányú feltárása épp úgy, mint az afrikai római kultúra és gyarmatosítás történetének, életének és emlékeinek ez a pompás adatgyűjteménye is. Az ilyen könyvek minden szónoklatnál szebben és meggyőzőbben beszélnek és minden mesterséges propagandánál jobban hirdetik az örök Róma vérrel és munkával szerzett, elvülhetetlen jogát a Földközi-tenger partvidékeire, az Africa Romana-ra.

Révay József.

A DICSŐSÉGES LEGYŐZÖTT.

(Jellemrajz-kísérlet.)

Felolvastatott a M. Tud. Akadémia 1937. május 2-án tartott
ünnepi közülésén.

Pascal szerint : az emberek azért buzgólkodnak anyyira szellemi és anyagi téren, hogy meneküljenek a nagy kérdések elől, melyeket a magány és a tétlenség fölvet előttük. Ezek a könnyörtelen kérdések a Miért? Honnan? Hová?

Rákóczi Ferenc, bár jó ideig országokat és népeket mozgóató események központjában állott, bár maga is történelmi erő volt, nem menekült önmaga elől a külső életbe, a lelke nem kérgesedett meg, mint a tett embereié többnyire, hanem érzékeny, vívódó és szenvedő lélek maradt, élő emberi lélek, amely Rákóczi haláláig nőtt, fejlődött és nemesedett.

Vallásos hitének egész erejével vallotta, hogy őt a Gondviselés szólította a magyar nemzet élére, hogy kivívja annak szabadságát. A népek szabadsága az Ég gyönyörű ajándéka, amelyet semmiféle földi hatalomnak sincs joga elkoboznia vagy megcsontkítania.

Miután sok küzdelem és hosszú hányattatás után végre mentőrévra talált Franciaországban : a sors első hívó szavára otthagya megint a grosbois-i remetelakot és útrakelt Törökországba, újabb harcokra, újabb szenvedésekre elkészülten. Úgy okoskodott, vezeklő életével csak a maga lelkét menthetné meg, de egy egész nép boldogulása előbbre való. Midőn török útja legelején arról értesült, hogy a padisah hatalma megsemmisítő vereséget szenvedett Belgrádnál és így füstbe mentek a remények, melyeket útjához fűzött : volt bátorsága, hogy a Szabadság Istenébe vetett hitét megvédelmezze saját meggyőződése, sőt a józan logika ellenére is. «Ne engedd, Istenem, hogy a veszedelmek előrelátása megzavarjon engem kötelességem teljesítésében!» — így

imádkozott. És tovább : «Engedj remélnem akkor is, mikor nincs mit remélni. Mert hiszen jól tudom, hogy természetfölötti erők segítségével nélkül nem vihetem végbe a munkámat!»

A hegyeket mozgató hit ereje teszi érthetővé azt az emberfölötti munkát, melyet Rákóczi a nemzete szolgálatában végzett. A munkateljesítménye valóban emberfölötti volt.

Pedig a fejedelem sohasem volt harcos természet. Ellenkezően : bensejében «a csendes és nyugodalmas élet édességére» vágyott. Kisfiú korában, mikor iskolatársai bizonyára fegyverekről és harci kalandokról ábrándoztak, szerzetes akart lenni. Ezt a gondolatot — mint följegyzéseiben mondja — jezsuita tanítói verték ki a fejéből. Férfikorában, mikor démonként szállott a nemzeti fölkelés véres viharfelhőiben : meg-megszólal lelkében a nosztalgia a csendes, elvonult élet után. Ez a vágyakozás nagyon is különbözött a barokk kultúra affektált természetimádásától ; egy magában járó ember istenkeresése volt.

Nem volt harcos természet, de még kevésbé született forradalmárnak. A XVIII. századbeli grandseigneur-nek, aki Európa egyik leggazdagabb és legelőbbkelő főnemesi családjának sarja, a tekintélytisztelet a vérében van. Igaz, a családjában ellentétes hagyományok viaskodtak egymással. Édesanyja, akinek neve elé legszívesebben a «dicső» jelzőt írta, a Zrinyi- és Frangepán-vérrel együtt örökölte a két horvát nemzetség németgyűlöletét. Nagyanyja azonban, az erős akaratú Báthory Zsófia, aki katolikus hitre térítette a Rákócziakat, rajongó pápista és kimondott aulikus volt. Föltehető, hogy a család forradalmi és konzervatív hajlamai egyensúlyban tartották egymást a csendes és higgadt ifjú lelkében. Hogy később mégis ő lett «a nagy rebellis», annak okát kizárólag a bécsi kormánypolitikában kell keresnünk, mely elképesztő balkezes következetességgel, lépésről-lépésre, beleszorította a fiatal fejedelmet a lázadásba és vérontásba. Ha értelmesebb és lelkiismeretesebb miniszterek ülnek Bécsben : Rákócziból talán I. Lipót leghívebb alattvalója és a trón támasza lesz. A tokaji-zendülés, a bécsújhelyi fogság és az első lengyelországi emigráció tapasztalatai reákény-

szerítették a meggyőződést, hogy a kormány szavában bízni a botorság volna. Ameddig ő a Rákóczi nevet viseli, addig élete és vagyona csak annyira biztos, amennyire karddal a kezében meg tudja védeni. Egy ezópusi mese valósult meg: a népek pásztorai addig kiáltottak farkast, míg az betört a vereckei szoroson. A bécsi politika szinte ideálisan rossz volt, mert az ellenkezőjét érte el annak, ami szándékában volt.

Rákóczi egyéniségének képét jó ideig fölismerhetetlenné tette az a rajongó kultusz, amely mindenáron félistent igyekezett formálni a hősből és nem tűrt meg rajta emberi vonásokat. Pedig ő a ritka történelmi alakok sorába tartozik, akik annál nagyobbak, minél józanabb és élesebb világlátásban mutatják magukat. Ha lefoszlik róla a hamis páthosz, melyet a hazafias rajongás és a költői legenda tapasztott hozzá, igazi ember áll előttünk, akinek embersége térdre kényszeríti magát a szkepszist is.

A legendakör mellett, mely a fejedelem alakját körülfelhőzte, becsempésződött a köztudatba az a lappangó fel-fogás is, hogy a kuruc felkelés tulajdonképpen lelke Bercsényi Miklós gróf volt. Rákóczi maga inkább szimbólikus szerepet vitt, mint a zászló a háborúban. Igazság azonban, hogy a fejedelemben több volt a tudás, akaraterő, lendület, szervező képesség és gyakorlatias szellem, mint Bercsényiben, sőt több, mint az összes kuruc generálisokban együttvéve.

A rokokó-herceg rettenthetetlen bátorságú férfi volt. Bő alkalma volt, hogy erről meggyőzze kortársait, mert évtizedeken keresztül állandóan nyomában voltak a bér-gyilkosok. Európa-szerte köztudomású volt, hogy főúri vagyont szerezhet minden éhenkórász, aki egy pisztolylövéssel vagy késszúrással megszabadítja tőle Bécset. A fejedelem az orgyilkos próbálkozásokat csodálatos hidegvérrel és villámgyors elhatározással tudta kivédeni.

Ha a Rákóczi-korabeli Bécs ellen háborgunk, nem szükséges sem az uralkodóházra, sem az osztrák népre gondolnunk. Gondoljunk inkább arra a veséig romlott, tehetségtelen, kicsinyes és farkaséhségű hivatalnok-arisztokráciára, melyről Anglia bécsi követe azt mondta: «A Gondviselés ezeket a minisztereket a Habsburg-ház ostorául rendelte».

Háborúk tüzeiben fölemelkedett család sarjadéka volt Rákóczi, meg is voltak benne a jó katona ösztönös erényei, — hadvezérnek azonban nem született. Följegyzéseiben ezt ő maga ismételtén megállapítja. A tábornokai közt sem volt vezéri lángész. Ha csak egy olyan generálisa lett volna, amilyen Pálffy János volt a császár szolgálatában, valószínű, hogy a kuruc háború nem a majtényi síkon ért volna véget. Szilaj bátorságú, elképesztő lovasbravurokra képes csapat-tisztjei nagy számmal voltak a kuruc hadseregnek, a tábornokok azonban nem értettek nagyobb csapatok vezetéséhez, valahányszor döntő csatát akartak vívni, szinte kivétel nélkül mindig gyászos vereséget szenvedtek a császáriaktól. Bercsényi Miklós azt mondta a nagyszombati ütközet után: «A németet mi vertük meg, minket meg a konfuzió!»

Csodával határos, hogy ennyi harcéri kudarc után a kurucság nyolc évig helyt tudott állani a világ legelső hadseregének. Ezt a csodát Rákóczi művelte. A kuruc szívósság magyarázata: a vezérlő fejedelem csodálatos jellemereje és az a körülmény, hogy ő volt minden idők egyik legnagyobb szervező tehetsége. Sohasem vesztette el a fejét, minden csatavesztés után rögtön talpra szökött megint, meghazudtolta a magyar szalmatűzről szóló szállóigét, újból és újból összeszedte hazaszéledt ezredeit és lelket vert katonáiba. Valahányszor a császári hadvezérek azt hitték, megsemmisítő csapást mértek a rebellisekre, válaszképpen megjelentek Bécs külvárosai előtt a portyázó kurucok, rémületet terjesztve és hideg vízzel öntvén le a győztesek diadalmámorát. Európában elterjedt a felfogás, hogy a császáriak szét tudják uralni a kurucokat, de megtörni nem képesek.

Nyolc esztendeig a fejedelem a maga vállán hordta a nemzeti felkelés minden terhét és gondját. Néhány száz rosszul fegyverzett paraszttal jött be Lengyelországból és egy pár esztendő múlva százezernél több katona harcolt a zászlói alatt. A haderejét jóformán a semmiből teremtette, ruházta, fegyverezte és élmezte olyan országban, amely a török kitarodása után félig sivatag, félig rommező volt, egy vérző országban, ahol a népet elvadította és elzüllesztette az idegen uralom és ahol a parasztság csontjaiból a

velőt is kiszívta a császári lobogók alatt gyülekező nemzetközi zsoldosnép.

A nemzeti fölkelés egyik mellékes következménye, hogy Rákóczi Ferenc megismerkedett a magyar néppel. Az izgága és olykor a beszámíthatatlanságig egocentrikus urakról gyakran nyilatkozott keserű hangon, a népről azonban mindig a legnagyobb szeretet, mondhatnók mélységes tisztelet hangján. «Ez a nép olyan lelki nagyságot mutat, — írja följegyzéseiben — melyet le nem törhet, de meg sem hajthat a legnagyobb szerencsétlenség sem». Igaz, a parasztság a tizenkettedik óráig minden áldozatra kész, rendületlen hűséggel csüngött rajta.

Ekkor ébredt föl a vezérlő fejedelemben az az érzelme, melyet ma «szociálisnak» neveznénk. Alkalmasint ő volt az első magyar politikus, aki az adóterhek igazságos megosztásán, a közteherviselés problémáján törte a fejét. «Mindenkinek adózzon az után, amije van!». A nemesi kastélyok lakói meghökkenetek a szokatlan hangtól, — mert mi hát a magyar szabadság, ha nem a nemesség adómentessége? — és midőn Rákóczit beiktatták erdélyi fejedelemségébe, ott már az a rémhír keringett, hogy a jobbágyok segítségével Erdély korlátlan urává akarja magát tenni.

Hallottunk és olvastunk róla, hogy a fejedelem kevésbé tudott ellentállani a női bájnak. Ha nem a nemzet bálványáról volna szó, akkor talán szoknyavadász lett volna. Rákóczi életrajzában azonban nincs adat, amely ilyen föltevésre jogosítana. Egész életében, édesanyjától eltekintve, csak két nőnek jutott nagyobb szerepe: hitvesének és Szienyivszka lengyel hercegnének. A feleségéről ma már köztudomású, hogy sohasem értette meg azt a nagyszerű hivatást, mely a Rákóczi névvel reáharult. A házasságuk kezdetén okatlan és vak féltékenységgel aláta meg urát, később, mikor valóban oka lett volna a féltékenységre, nem értette meg a saját helyzete tragikumát, hanem örökös pénzköveteléseivel és kicsinyes házi villongásokkal idegesítette azt a férfit, aki egy egész nemzet gondjait viselte az agyában és a szívében. Rákóczi az élete estéjén szemrehányásokat tett magának, — és pedig joggal! — hogy nem törődött eléggé a

felszínes lelkű gyermekasszonnyal, aki mindenkor csak viasz volt a sors kezében. Ez a házasság is, mint annyi más érték, pernyévé égett a kuruc fölkelés tüzeiben.

A fejedelemnek csak egy szerelmi viszonyáról van tudomásunk. A Szienyiavszkához való barátságának erős politikai vonatkozásai is voltak, mert a hercegné, akinek nagy befolyása volt hazája közéletére, talán leglelkesebb tagja volt annak a pártnak, amely Rákóczit a lengyel trónra kívánta emelni. A szép, eszes és ritka erélyű asszony, akinek arcképét ismerjük, legkevésbé sem emlékeztet a védtelen erdei nimfára, akit elragadhat az első szatír, — inkább amazon-típus és olyan nő benyomását teszi, akivel az történik, amit ő akar.

Bizonyos, hogy Rákócziban, mint a nagy népvezérekben általában, megvoltak a titokzatos biológiai föltételek, amelyek ellenállhatatlanul feléje sodorták az emberek vonzalmát; férfiakét úgy, mint nőkét. Tudunk egy züllött lengyel főnemesről, aki nagy jutalom fejében arra vállalkozott, hogy elteszi a bujdosó fejedelmet láb alól. Rákóczi egyedül és fegyvertelenül fölkereste az erdőben, nyílt és fölényes föllépésével megszégyenítette és lefegyverezte a lengyelt. Arról is van tudomásunk, hogy Nagy Péter orosz cár első találkozásuk óta szinte szenvedélyes barátságot érzett iránta, az orosz barbár barokk ellenlábasa pedig, XIV. Lajos király, franciaországi tartózkodása idején elhalmozta Rákóczit ajándékokkal és kitüntetésekkel és állandóan a szűkebb környezetében kívánta látni. Annaira persze már nem ment barátságában a Napkirály, hogy beváltotta volna a politikai ígéreteket, melyeket Rákóczinak tett.

Szienyiavszka tehát meghódolt a varázs előtt, mely Rákóczi egyéniségéből áradt. Hogy mennyire nem volt Don Juan a fejedelem, kitűnik abból, hogy ennek a kalandnak emlékét később úgy vitte magával, mint lelkének nagy és többé el nem tüntethető szégyenfoltját. — Még nem volt negyven esztendő, amikor megfogadta, hogy végleg kikapcsolja érzelmi életéből a nőt. Ennek Conti hercegnő volt az oka, aki valami jelentéktelen ízetlenség miatt a versailles-i udvar nyelvére adta Sárosy grófot. Rákóczi ezt a fogadalmát

meg is tartotta, pedig ő, mint annyi férfias férfi, baráti odaadást csak nőekkel szemben tudott érezni.

Nem hinném, hogy a bibliai Jóbon kívül élt volna még ember a földön, aki annyit vesztett, annyit csalódott és szenvedett volna, mint Rákóczi Ferenc. Kettőjük közt az a különbség, hogy Jóbra az Úr mérte a csapásokat, próbára téve istenfélelmét, Rákóczi azonban önként vállalta az élet minden nyomorúságát, hogy hű maradhasson Istenéhez és önmagához. Azzal, hogy megtagadta a szatmári békeponthoz elfogadását, elvesztette óriás vagyonát és fényes társadalmi állását, mely Európa egyik legnagyobb urává tette. Örökre elvesztette hazáját is, mely után a halála órájáig minden csepp vére sírt. Királya megbélyegezte mint árulót, hadserege elpártolt tőle, barátai megtagadták, a magyar országgyűlés egyhangú határozattal kiátkozta. De elvesztette fiait is, akiket a bécsi nevelés tervszerűen képtelenné tett arra, hogy méltó hordozói lehessenek a Rákóczi névnek. Midőn György úrfi megjelent Rodostóban, a száműzöttek elszörnyedtek a tudatlanságán és léhaságán.

Nem ismerjük a gondolatmenetet, mely ehhez a heroikus elhatározásához kalauzolta Rákóczit, de el tudjuk képzelni, hogy elsősorban a szégyentől való félelem irányította büszke és érzékeny lelkét. Miután nyolc esztendőn keresztül véres háborúra ösztökelte nemzetét, nem volt erkölcsi bátorsága, hogy a saját anyagi haszna kedvéért megtagadja elveit. De bizonyára ismerte is a maga magyarjait: ha ilyen módon cserbenhagyja a szabadságot, akkor ebben az országban száz esztendeig ne merje senki ajkára venni ezt a szót. Inkább a büszke és tiszta szegénységet választotta és ezzel kezdődik a vezérlő fejedelem dicsőséges és szomorú vándorútja olyan erkölcsi magasságok felé, ahol anyától lett ember még nem igen járt előtte: az elvhűség hideg és tündöklő sztratoszféráiban. Élete alkonyán olyan férfi képét nyújtja, aki teljesen föléje emelkedett az anyagnak, föléje a saját sorsának is. Félelem, remény és vágy nélküli intellektussá finomodott, eszmévé lett, ideállá légiesedett. Ez csodálatos és lesujtó. Végrendeletének szavai, amelyekkel megköszöni Teremtőjének, hogy elvette tőle a fejedelemséget és mindazt,

amit javaknak nevez a világ, és ezzel módot adott neki, hogy megtalálja Istenét és önmagát : megrázóan szépek.

Szeretném most fölvetni a tragikus kérdést, melyen rodostói téli éjszakákon az öregedő Rákóczi bizonyára sokat törte a fejét : Hasznára vagy kárára volt a magyar nemzetnek a kuruc fölkelés? A választ megkapjuk, ha összevetjük azt a Magyarországot, amelyet Rákóczi itt talált, azzal, amelyet itt hagyott.

A török kitakarodása után reménytelen volt az ország helyzete. A külföld megfélelkezett már népünkről, a bécsi kormány pedig úgy bánt vele, mint valami kultúrképtelen, alsóbbrendű fajjal, amelyet legjobb lenne kipusztítani, mint az indiánokat, hogy németeket meg szerbeket telepítsenek a helyébe. A nép csakugyan tudatlan és vad volt, de a kormány — és ez Rákóczi egyik vádpontja! — egyetlen iskolát sem állított az országban! A nép tudatlanságát megvetette Bécs, vadságát pedig büntette. A magyar úriosztályt sem az udvarnál, sem a hadseregben nem látták szívesen. Húszszor annyi olasznevű katonatiszt volt az országban, mint magyar. A családi várakat császári katonaság szállotta meg és a parancsnokok igényt tartottak a várhoz tartozó földekre. Az adókat katonaság hajtotta be, a késedelmes fizetőket véresre, sok esetben halálra korbácsolták. A magyar parasztleányok csapatosan szökdöstek török földre ; úgy tudták, a pogány emberségesebben bánik velük, mint a keresztény kormány. És szörnyű divatja volt a szegény nép között a tömeges öngyilkosságnak.

Ekkor lépett a történelem színpadjára Rákóczi Ferenc. Réá azt a feladatot bízta a Gondviselés, hogy kivezesse népét a reménytelenség éjszakájából. Az ő háborúja, ha szörnyű áldozatok árán is, ismét öntudatos nemzetet formált az alakatlan és jellemtelen népocsúdból, mely a török után itt maradt. Ő bevezette a magyar parasztságot, ha nem is az alkotmány, de legalább a nemzeti szolidaritás sáncai közé. Visszaadta a magyarságnak harcias hírét, ismertté tette nevét Európában, visszaadta becsületét és önbizalmát. Bécs azelőtt megvetette a magyarságot ; ezentúl félt tőle. Megértette, hogy ez a nép, ha korbácsot emelnek reá, oroszláncokmokkal vag

vissza. Rákóczi *után* Magyarországgal már nem mertek úgy bánni, mint Rákóczi *előtt*.

Magyarországot nem katonai győzelmei, hanem fiainak áldozatkészsége tartotta fenn annyi századon át. Rákóczi a magyarság dicsőséges legyőzöttje; az ő áldozatkészsége nélkül alkalmasint gyászosan megszakadt volna Árpád népének élete. Ő hozzábogozta a magyar multat a jövőhöz. Lelket adott a nemzetnek. Igen, lelket! Pedig az országok igazi ereje nem hadseregekben és tág országhatárokbán, hanem a néplélekben van. Ha lelke van a nemzetnek: hadsereget tud magának állítani, határokat tud magának szerezni. Ezért joggal ünnepeljük Rákócziban a magyar gondolat gyarapítóját; vesztett csatái után is a nemzet diadalmas vezérét.

HERCZEG FERENC.

•

RÁKÓCZI.

Amikor Rákóczi 1735. április 8-án elhalt Rodostóban, a konstantinápolyi császári követ azonnal külön futárt küldött Bécsbe Rákóczi halálának hírével. S III. Károly király és miniszterei nem titkolták, hogy a konstantinápolyi követ-jelentés olvasására nagy kő esett le szívükről, mert saját beismerésük szerint Rákóczi állandó veszedelmet jelentett számukra.

Szinte elképzelhetetlen, hogy egy törődött száműzött, aki azóta, hogy két évtizeddel előbb (1715) a magyar országgyűlés a császár parancsára nevéől és vagyonától megfosztotta, idegen hatalmak kegyelemkenyerére utalva, a legszerényebb viszonyok közt élt a Márvány-tenger partján, álmatlan éjszakákat okozhatott a császári birodalom mindenható urának és minisztereinek. Pedig így van. Bécsben féltek Rákóczitól s éppen e miatt állandóan figyeltették és kémekkel vétették körül.

A bécsi udvarnak Rákóczitól való félelme nem volt alaptalan. Bár Rákóczi 1711, vagyis a szatmári béke megkötése óta állandóan távol élt Magyarországtól, Lengyelországban, Franciaországban és Törökországban, sőt magyar embernek még csak alkalmja sem volt vele találkozni vagy vele beszélni, a királyi és császári hivatalokhoz szinte minden esztendőben érkeztek olyan hírek és jelentések, mintha Rákóczi vagy valamelyik vezére (legtöbbnyire Bercsényi Miklós) áruhában felbukkant volna az országban s a népet izgatná a császári család és a kormány ellen. Bécszet tulajdonképpen nem Rákóczi vagy a kuruc vezérek állítólagos felbukkanásának híre nyugtalanította, hanem az a kétségtelen tény, hogy a magyar

nép rögtön lázban égett, mihelyt Rákócziról vagy a kuruc vezérekről hallott. A kormány ezt nem tudta megérteni. Hiszen Thököly Imre, akit a magyar nép kuruc- királynak nevezett, két évtizeden át állott harcban a császárral, sikerei is voltak, nevét egész Európa ismerte s mégis mikor 1705-ben meghalt, rögtön elfelejtették, senki sem beszélt többé róla sem a külföldön, sem nálunk. Rákóczi ellenben még mindig elevenen él a magyar nép lelkében, pedig a szatmári béke sem ért el többet, mint az az emlékezetes 1681-i soproni országgyűlés, amikor is tudvalevőleg a kormány kénytelen volt visszaállítani a magyar alkotmányt a Thököly által kivívott diadalok hatása alatt. Honnan ez az ellentét?

Onnan, — de ezt Bécsben nem tudták, vagy talán nem akarták megérteni — hogy Rodostó lassanként lelki Mekkája lett a magyarságnak, ahová lélekben, gondolatban és érzésben bizalommal elzarándokoltak azok, akiknek magyar érzésén, önérzetén vagy hitén sebek estek. Rákóczi lett a nemzet profétája, kitől segítséget, vagy legalább is biztatást és vigasztalást vártak a szegények, az üldözöttek és a mindennapi élet hajótöröttjei. Mert Rákóczit nem a gazdagok, hanem a szegények emlegették. A Rákóczi-tisztelet nem a gazdagoknak, hanem a kismanes-i osztálynak és a parasztságnak volt a tisztelete. A polgári és a főúri társadalom idegenül állott ezzel szemben, amit megértünk, ha tudjuk, hogy hovatovább egyik sem képviselte a magyarságot. A magyar köznemes és a magyar paraszt, ha lemaradt is a világ haladó szekereéről s alig vett tudomást a világ folyásáról, magyar maradt, így élte a maga befelé néző, szemlélődő, csendes életét. Csak a multba tekintett vissza, amikor össze akarta hasonlítani a régi időket a mostaniakkal, akkori életét a maival. S ez a multba való visszatekintgetés, a nuli eseményeinek és szereplő személyeinek ez az állandó felidézgetése lassanként, szinte észrevétlenül bírálata lett a multnak és a jelennek, a személyeknek és a tényeknek. S miről jobban telt az idő s minél messzebbre került a magyar határoktól a száműzött fejedelem, ebből az időbeli és térbeli távolságból annál tisztábban és ragyogóbban bontakozott ki a kismanes és a paraszt lelke előtt a rodostói száműzött fejedelem

alakja, mint a magyar függetlenségi törekvéseknek és a legszélesebb magyar néprétegek érdekeinek eszménné fínomult megtestesítője, akit éppen ezért szinte vallásos kegyelettel vett körül mind a magyar köznemes, mind a magyar paraszt.

Ha végigtekintünk a magyar történelmen, arra az eredményre jutunk, hogy az egyes társadalmi osztályok vagy a nagy tömegek gyakran változtatják eszményeiket, tiszteletük vagy hódolatuk tárgyát. Hiszen a tömegek nem gondolkoznak, hanem éreznek. Ha tehát a társadalmi osztályoknak, vagy a tömegeknek eszményei nemzedékeken át nem változnak, hanem ugyanazok maradnak, akkor kétségtelen, hogy ott magasabb erkölcsi erők és tényezők hatását kell keresni. Olyanokét, melyek előtt a társadalom és annak osztályai önként, készségesen meghódolnak. A Rákóczi-tiszteletet a kormányhatóságok tiltották és büntették, s ennek ellenére volt, fennmaradt, sőt virágzott a Rákóczi-tisztelet. Nyilvánvaló tehát, hogy ebben olyan magas erkölcsi tényezők hatását kell keresni és feltételezni, melyek egyaránt megvoltak Rákóczi egyéniségében és megvoltak a magyar társadalom említett egyes osztályaiban is.

Ezek az erkölcsi tényezők sokfélék. Ha valaki Rákócziban a hazaszeretet eszményképét látja, ebben nem téved. Rákócziról még ellenségei is elismerték, hogy jobban szereti hazáját, mint családját. Nem tartozott ugyan azok közé, akik folyton a hazaszeretetet emlegették, mert azt hirdette, hogy gyanús az a hazaszeretet, melyet folytonosan emleget valaki, de egész életével, minden tétével és írásával megmutatta, hogyan kell értelmezni a hazaszeretetet. A magyar alkotmányt szentnek tartotta, a magyar törvényekhez lelkiismeretesen alkalmazkodott és a törvények megtartását szigorúan megkövetelte mindenkitől. Jellemző reá, hogy bár mindenki az ország fejedelmének tekintette, hiszen fejedelmi családból származott, — csak akkor hívatta magát fejedelemnek, amikor 1705-ben a rendek megválasztották vezérlő fejedelemmé. Nem volt magyar fejedelem, aki a legalkotmányosabb jelzöt annyira megérdemelte volna, mint Rákóczi Ferenc.

Ha azonban valaki Rákócziban főként az önzetlenség eszményképét látná, el kellene ismerni, hogy megtalálta azon lelki tulajdonságok egyikét, amelyek Rákóczit jellemezték. Rákóczi sohasem tekintett magára ; nem kereste a fényt, a pompát, a rangot és a címet, mert hiszen mindebből mint Magyarország leggazdagabb főúrának bőven volt része. Előtte legfőbb cél a közjó, az ország s a nép java volt ; attól fogva, hogy kitűzte a szabadságharc zászlaját, vagyona összes jövedelmét a magyar szabadságharc ügyének támogatására fordította, a maga számára éppen csak a legszükségesebbeket tartván meg. Hogy mennyire nem volt rabja a vagyonnak, legjobban az mutatja, hogy nem fogadta el a szatmári békét, pedig azt becsületének sérelme nélkül elfogadhatta volna, hanem feláldozta roppant nagy vagyonát, melyhez fogható (körülbelül egymillió kétszázezer kat. hold) nem volt még magánember kezén Magyarországon és Erdélyben. Inkább választotta a bizonytalan jövőt, a lemondással járó szegénységet, mintsem hogy kiegyezett volna a bécsi udvarral. Sohasem volt magyar államférfiú, aki elveiért akkora áldozatot hozott volna, mint Rákóczi. Ha valaki az önzetlenségnek és elvhűségnek szobrát akarná megmintázni, a mintát Rákócziról kellene vennie.

A hazafiság, önzetlenség és elvhűség bizonyára oly erkölcsi tényezők, melyek előtt a tömegek éppúgy meg szoktak hódolni, mint az egyesek. A hódolat azonban nem szükségképpen szeretet is. A magyar nép nagy tömegeire is nagy hatással volt a fejedelem személyét jellemző erkölcsi tisztaság és fenség, mely a képzeletet is foglalkoztatta, ez a hatás azonban akkor változott át szeretetté, amikor nyilvánvaló volt, hogy a fejedelem jellemét alkotó vonások között a szociális érzék egyike a legjellegzetesebbeknek.

Rákóczi az első, aki a «magyar nép» fogalmát belevitte a köztudatba és aki a népnek nagyobb szerepet szánt politikai céljaiban. Ki kell emelnünk, hogy Rákóczi nem egyes társadalmi osztályoknak és nem az akkori politikai nemzetnek, a nemességnek érdekeiért szállott síkra, pedig az akkori felfogás szerint ez lett volna a legtermészetesebb, hanem az összességért, nyelvre, vallásra, jogokra és jognélküliségre

való tekintet nélkül, mely magát Magyarország lakosának tartotta. A szerbeket kivéve, akiket a bécsi kormány a csak néhány évvel korábban adott terjedelmes kiváltságok erejénél fogva kezében tartott, az ország többi nemzetisége Rákóczi-t vallotta vezérének, amikor 1703-ban kardot rántott. Rákóczi nem hirdetett nemzetiségi politikát, — ez a fogalom: nemzetiség, akkoriban még ismeretlen volt — hanem arra törekedett, hogy azokat a korlátokat, melyek a nemzetiségeket elválasztották a magyarságtól, eltávolítsa és mindazokat, akik együtt élnek a Kárpátok medencéjében, egymáshoz közelebb hozza. S a nemzetiségek hittek Rákócziiban és bíztak törekvéseinek őszinteségében. Tudták, mert számtalanszor volt alkalmuk meggyőződni róla, hogy Rákóczi nem a származást, hanem az arravalóságot, a tehetséget, az egyéni értéket nézi. Ez a felfogás pedig nem egyéb, mint az első lépés, az első kísérlet a társadalmi egyenlőségnek a gyakorlati életben való megvalósítása felé. Rákóczi, mint az ország vezérlő fejedelme, azt az elvet képviselte s annak igyekezett mindenben és mindenütt érvényt szerezni, hogy senkit nem szabad származása, nemzetisége vagy vallása miatt elzárni a boldogulás útja elől.

Rákóczi-t méltán nevezték a magyar rendek a haza atyjának. S Rákóczi igyekezett is ennek a megtisztelő címnek a legteljesebb mértékben megfelelni. Ha leveleit olvassuk, lépten-nyomon látjuk, hogy a kisemberek kisszerű ügyesbajos dolgait is megható figyelemmel és türelemmel igyekezett elintézni s nem elégedett meg e tekintetben parancsok vagy rendeletek kiadásával, hanem szigorúan ellenőrizte a kiadott rendeletek vagy parancsok végrehajtását. A magyar parasztnak éreznie kellett és érezte is, hogy a nagyságos fejedelem — mert ez volt a fejedelem címe — nem néz el a feje felett, hanem őt is a magyar haza fiának tartja, csakúgy, mint a nemest és a polgárt. S míg addig a parasztot leginkább csak az adózás szempontjából vették számba, most már mint embert is kezdték értékelni. Ha a paraszt arravaló volt, elérhette a katonai vagy a hivatalnoki pályán a legmagasabb fokozatokat. Számos olyan ezredest ismerünk Rákóczi seregében, aki jobbágyfiúból lett azzá vitézsége, megbízhatósága és

talán szerencséje által. Nem csoda, hogy a magyar paraszt úgy tekintett Rákóczira, mint felszabadítójára.

Rákóczinak valósággal atyai gondoskodását katonáinak és a szegény embereknek érdekeiről sok példával bizonyíthatnók. Ez alkalommal azonban talán elég lesz néhány esetre hivatkoznunk.

1709. elején arra utasította Károlyi Sándor generálist, semmiképpen se tűrje, hogy a Felsőbányához tartozó falvak lakosságát mindenféle adóval gyötörjék. 1710. végén, amikor már erősen hanyatlóban volt a felkelés ügye, arra figyelmeztette Károlyit, legyen gondja arra, hogy a Tiszántúlra rendelt egyik hivatalnokának családja biztonságban érje el Debrecent. Néhány nappal azelőtt, hogy 1711. februáriusának végén örökre elhagyta Magyarországot, meghagyta Károlynak, gondoskodják azoknak a sorsáról, akik az ő kíséretét alkották, de akiket nem vihet ki magával Lengyelországba. S mindezen intézkedéseket akkor tette, amikor már számolnia kellett a felkelés ügyének bukásával. Mennyi azon rendeleteknek, parancsoknak a száma, melyeket a korábbi szerencsésebb években intézett a katonai és világi hatóságokhoz a hadifoglyok, az özvegyek és árvák, a nyomorúsággal küszködő falvak terheinek könnyítése vagy kirívó igazságtalanságok haladéktalan orvoslása végett! Gyakran azon kell csodálkoznunk, hogyan jutott ideje országos gondjai között a kismembek apró-cseprő ügyeivel annyit foglalkozni. Sőt néha arra is gondolunk, hogy szinte kár volt annyi időt fordítania jelentéktelen ügyekre. Csakhogy a fejedelem nem azt nézte, hogy fontos-e a panasz tárgya, vagy sem. Ő annyit látott, hogy a szegény paraszt vagy kismemes azért folyamodik hozzá, mert bízik az ő igazságosságában s Rákóczi nem akarta, hogy benne bárki is csalódjék. Ő volt a közfelfogás szerint az igazságosság kútforrása, melyből mindenkinek jogában állott meríteni. Őbenne látta mindenki legtermészetesebb védőjét, innen az a határtalan bizalom, melyet a legsanyarúbb sorsban élő jobbjágy is érzett a fejedelem személye iránt. Mátyás király óta senkit sem emlegettek annyi szeretettel és melegséggel, mint Rákóczi Ferencet, akinek örök halhatatlanságot adott a nép képzelme, mert hiszen még évtizedekkel

halála után is szerepeltették az ország legkülönbözőbb helyein, a nélkül, hogy Rákóczi életben létében a parasztság vagy a kisenemesség körében bárki is kételkedett volna.

Ha mindezek után Rákóczit a szegények fejedelmének tekintjük, alig térünk el a valóságtól. A szegénység hálás volt. A nép ajkára vette a fejedelem nevét, életét, tetteit, őt magát pedig szívébe zárta és halhatatlanná tette. Idővel a fejedelem neve fogalommá lett, a magyar szabadságot és a függetlenséget jelentette. Bécs ellenben a Rákóczi névben a forradalom megszemélyesítését látta, innen van az, hogy még száz esztendő múlva is ezzel a névvel jellemezték azokat, akik a magyar ügy érdekében erőteljesebb formában szót emeltek. Ma, a magyar történelem legszomorúbb korában, amikor a szegénység egyenlősége kapcsolja össze Csonka-Magyarország lakosságát, úgy érezzük, hogy Rákóczinak, a szegények fejedelmének igazságossága, önzetlensége és megalkuvást nem tűrő nemes hazaszeretete azok az irányelvek, melyek bennünket, talán sok megpróbáltatás és szenvedés árán, elvisznek az Adriáig, a Lajtaig és a Kárpátokig.

LUKINICH IMRE.

NÉGYESY LÁSZLÓ EMLÉKEZETE.

Hetvenedik életévének küszöbén, visszatekintve pályájára, egyik barátjához írt levelében ezt a vallomást tette Négyesy László: «Életem alkonyán megvan az az örömem, hogy a legkomolyabb elmék nem tartják haszontalannak igyekezetemet. Van ebben részükről optikai csalódás; ami oldalról nézve ritka volt, most végéről tekintve sűrűnek látszik. Mindegy; az elismerés napja, mely sokszor elborult, a hetvenedik év körül kisütött. Jutalom ez. Magam szigorúbb bírāja vagyok magamnak. Hol vannak azok a nagy munkák, amelyeket meg kellett volna alkotnom? A nagy életrajzok, az irodalom története, az esztetika, Arany magyarázata, az új költészet kritikai értékelése? Az irodalomelmélet terén voltak gondolataim s lehettek volna felfedezéseim, mint voltak a verstan terén kezdetben... Azonban ne vádoljuk a sorsot. Tettük, amit a körülmények és diszpozíciók engedtek.»

Távrolról nézve csakugyan úgy látszik s az irodalmi köztudat egy részében is úgy él, hogy elaprózta tehetségét s adós maradt azokkal a nagy munkákkal, amelyeket joggal várt tőle irodalmunk. Ő maga is nem egyszer mondta, hogy önmaga tett magának a legtöbb szemrehányást és kifejtett munkájával ő van legkevésbé megelégedve.

A jól végzett munka öntudata ritka ajándéka a sorsnak kivételes lelkek számára; ő is lehetett hát elégedetlen önmagával; de mi, akiknek immár módunkban áll végigkísérni őt pályáján s mérlegre tenni ennek eredményeit, jogosulatlanok tartjuk ezt a szemrehányást. Mert Négyesy László nem volt szobatudós, hanem a közéletnek tágabb terén is működött és értéke sem mérhető csak ránk maradt dolgozatai

alapján. Kétségtelen, hogy jóval több volt annál, amennyinek irodalmi hagyatéka mutatja. Pedig ez a hagyatéka is jelentékeny és értékes.

Egy feltörekvő, lelkes és dolgos nemzedéknek volt tagja, mely a kiegyezés után bő teret talált munkavágya számára. Optimizmusában mintegy a század első felének határtalan idealizmusa lobbant új lángra: a nemzeti közösség nagy egységében lát és értékkel mindent s életfeladatául is a nemzeti közösség javára teljesített szolgálatot, a nemzeti közösség haladásán építő munkát tekinti. Tömerdek a teendő, s mindenki boldogan vállalja a nagy munkából reá háruló részt. A jobb és tevékenyebb lelkek vonakodás nélkül szentelik idejüket és erejüket olyan feladatokra, amelyekhez semmiféle egyéni érdek vagy haszon sem kapcsolja őket. Egész sorát vállalja Négyesy is az ilyen természetű teendőknél, bizonyára abban a meggyőződésben, hogy tudományos munkásságánál nem csekélyebb jelentőségű szolgálatot teljesít közművelődésünknek, ha jó tankönyvekkel látja el iskoláinkat, ha közreműködik a középiskoláink rendszerét építő szép munkában, az egészséges tanári közszellem kialakításában, tudományos és irodalmi társaságaink tevékenységében s, legfájdalmasabb feladatként, az összeomlott haza romjainak eltakarításában. Mint a jó magvető nem sajnálja a magot, ha a szomszéd táblájába hull is, mert tudja, hogy ott is kenyér terem belőle, Négyesy László sem takarékoskodott elméjének fényével és szívének melegével, mert tudta, hogy ha nem szaktudománya szűkebb körében értékesíti is, végeredményben a magyar közművelődést szolgálja. Elaprózta tehetségét? De ki tudja, mennyi nemes ösztönzést, mennyi hathatós indítást, milyen eszméltető példaadást eredményezett ez, s ki merné állítani, hogy nagyobb hasznot hajtott volna a köz javára, ha megmarad a tudomány elhatárolt területén?

Az olyan életpálya, mint a Négyesy Lászlóé, igazságosan csak egészében értékelhető. Ő és a vele rokon szellemek nem egy munkájukkal, hanem egész munkásságukkal fejtették ki hatásukat és szerezték érdemeiket. Nem volna sem méltányos, sem igazságos szempont életéből mintegy kiemelni tudomá-

nyos munkásságát s elszigetelten csak erről szólni. Szerves összefüggésben van ez önála egész pályájával s csak úgy méltatható való értéke szerint, ha rávilágítunk pályájának törekvéseire s kapcsolatba hozzuk ezekkel tudományos munkásságát.

*

«Tettük, amit a körülmények és a diszpozíciók engedtek», — ezzel végzi pályájával való számvetését. A körülmények és diszpozíciók meglehetősen küzdelmessé tették az ő életét. Nemes becsvágya, eszményi lelkesedése, mindvégig éber kötelességérzete s tehetségének sokoldalúsága már korán oly tág munkateret nyitott számára, hogy nem élhetett annak, aminek tervezgetése sírjáig elkísérte. Sok idejét elrabolta a robot, a kényszerű munka is. Ereje és munkakedve legszebb idejében panaszolja: «Szeretnék már egyszer dolgozni, nem robotolni. De nyomorult lexikoni cikkeket kell írnom a kenyérért... Nekem ünnep volna, ha egyszer igazán dolgozhatnám. Elvesztegetem a drága időt és erőt ilyen ephemer dolgokra.»

Gyermekkorra sem volt gondtalan. A szentesi határ roppant tanyavilágának Eperjes nevű részén született 1861. márc. 6-án. Apai ősei Felsőmagyarországról kerültek ide. Atyja, József, eléggé jómódú, értelmes és megfontolt beszédű kisbirtokos volt, de volt benne valamelyes könnyelműség is, úgy hogy birtoka egyre szűkebbre szorult. Édesanyjáról, Bellér Erzsébetről, maga Négyesy így nyilatkozott ennek 1894. koraőszen bekövetkezett halálakor: «Édesanyámban kimondhatatlan sokat vesztettem. Igazi édesanya volt, jószívű, vallásos, de erélyes, munkás és okos asszony. Emelkedett lelke volt és sorsához képest meglehetősen olvasottsága s némi történeti ismeretei. Engem nemcsak erkölcsileg nevelt, hanem szellemileg is. Tudott velem örülni annak, amit tanultam, s résztvevő gondja erős ösztönzőm volt a tanulásban. Nem kímélt semmi áldozatot tőlem, amennyire a többi gyermekei iránt való igazságérzete engedte. Mindnyájunkat nagyon szeretett, az én előmenetelemnek is nagyon örült.» Hat gyermekkel áldotta meg Isten házasságukat. A négy fiú

között László a legfiatalabb volt, két nővére közül az egyik még leánykorában elhalt, József nevű bátyja pedig anyjuk elhunytá előtt kevéssel tragikus körülmények közt halt el.

Gyermekéveit künn, a várostól mintegy húsz kilométerre fekvő tanyájukon töltötte s elemi iskoláit is a tanyájuktól több mint egy jó órajárásnyira eső nagykiráltságai tanyai iskolában járta. Elevenen élt az ő lelkében is az értelmesebb tanyasi gyermekeknek kultúra s messze tájak után sovárgó nagy vágyódása. Ez hajtotta, mikor tizenegy éves korában szüleinek tudta nélkül elgyalogolt a távol fekvő Orosházára, csak azért, hogy vasutat láthasson.

Befogták mezei munkára is és talán meg is maradt volna ebben az életkörben, ha 1872. októberében Stammer Sándor alispán rá nem beszéli atyját, hogy írassa be a szentesi középiskolába. A jó eszű fiú nov. 4-én felvételi vizsgára áll s ennek alapján beiratkozik a szentesi középiskola, vagy akkori nevén a «Szentes városi hat osztályú gimn. tanfolyammal egybekötött polgári fitanoda» I. osztályába. Volt tanuló-társainak emlékezése szerint komoly, megfontolt beszédű, szorgalmas, de nem törtető diák volt. Már ebben a korban is jellemezte az, hogy amit igaznak és helyesnek tartott, azt bátran és határozottan ki is mondta. Közepes eredményel végezte az alsóbb osztályokat, csak a történelemből tanusított kiváló előmenetelt. A III. osztálytól kezdve verseivel is magára vonta tanárainak figyelmét, sőt már vers-tani kérdések iránt is érdeklődött s osztálytársainak visszaemlékezései szerint, noha nem volt zeneértő, sokszor próbál-gatta az iskola zongorájának billentyűin a magyar versek ritmusát. A VI. osztályban már az élre került s ő nyerte év végén a legjobb magyar dolgozat készítőjének s a legjobb szavalónak felajánlott jutalmat, sőt pályadíjat nyert egy természetrajzi dolgozattal is, melynek tétele a szentesi Nép-kert flórájának leírása volt.

Mínthogy a szentesi középiskolának csak hat osztálya volt, a hetedikre a ciszterciták egri gimnáziumába iratkozott be. Mint idegenből odakerültet, osztályában egyelőre az utolsó helyre ültették. Ez nagyon bántotta önérdetét s olyan

becsvággal látott neki a tanulásnak, hogy csakhamar az első helyek egyikére küzdötte fel magát.

Egri iskolázása több szempontból is fontossá vált számára. Itt kötötte egész életre szóló barátságát Balogh Péterrel. Ennek a nagyképzettségű és éles ítéletű, jószívű és hűséges barátnak szerény alakja úgy kíséri végig pályáján Négyesyt, mint jó sorsának egyik ajándéka. Sokat ígérő tanári és tudós pályáján mindjárt indulásakor szárnyát szegték magányos életének töprengései s gyöngye egészségi állapota, így hát nem emelkedhetett barátjával együtt. A barátoknak ahhoz a megbecsülhetetlen fajtájához tartozott, amely mindig közvetlen őszinteséggel szól s amelynek higgadt véleményére mindig biztosan lehet támaszkodni. A kissé lobbanékony Négyesyt mindig «szerény és tárgyilagos magatartás»-ra intette s ezt többnyire meg is fogadta az, mert magánál érettebbnek tartotta barátját s ítéletét a magáénál jobbnak. Még pályája vége felé is ezt írja neki: «Mellettem állsz most is, mint ifjúkorunkban és életem nagy fordulópontjain mindenkor. Megvilágítod előttem ritka látásoddal feladataimat és az erőmhöz mért lehetőségeket, melyekkel megoldáshoz foghatok. Szavaidban megszólal mintegy a lelkem jobbik fele, lelkiismeretem, mely önbírálatra int, és lelki emelkedésem, mely kishitűségbe süllyedni nem enged. Jól esik a lelkemnek, hogy mellettem vagy.»

Ugyancsak Egerben barátkozik össze Mátray Lajossal, a költői tehetségű későbbi szatmári tanárral. Ő már Balogh Péternél kevésbé simuló és engedékeny természet, többször össze is különböznek s ismét megbékélnek. Igen jellemző pl. az akkori vidéki ujságírói lelkiismeretességre is egyik ilyen összezördülésük oka. Négyesy ajánlatára Mátraynak több verse jelent meg a Szentesi Ujságban. Aztán az a hír terjedt el, hogy ezek Négyesy versei, Mátray az ő álneve. Eljutott ez a hír Mátrayhoz is. Ez meg volt győződve arról, hogy Négyesy terjeszti a hírt, s halálosan megbántva érezte magát költői becsvágyában. Haragját még jobban fokozta egy jelentéktelen változtatás egyik versen. Mikor Négyesy felvilágosítást kért a szerkesztőtől, ez azt mondta, hogy nem is olvasta a verseket, mert «Berzsenyi, Vörösmarty és Arany

versein kívül senkiét sem szenvedheti», — de mivel Négyesy ajánlotta, meg sem nézte, hanem rendre közölte őket. Mikor távozott a laptól, utódjára mint Négyesy által beküldötteket örökítette a még közre nem adottakat s ebből az utód azt következtette, hogy Négyesy a szerző, ki «ilyen regényes álnév alatt tilinkól». Az álnevet annál inkább viselhette, mert úgysis a Mátra vidékén tanult két évig.

Jelentőssé vált Négyesyre egri diáksága pályaválasztása szempontjából is. Írói becsvágyának jó iskolájául szolgált az önképzőkör, mely nyomtatásban is közrebocsátotta a tagok sikerültebb zsengeit, köztük Négyesyéit is. Ösztönző hatással volt rá az az általános tisztelet és nagyrabecsülés is, melyet az iskola kiváló igazgatójának, Szvorényi Józsefnek, tudományos és pedagógiai munkássága szerzett. Így tehát itt határozottabb irányba terelődik érdeklődése s kialakul hivatásérzete. Elvégezve középiskolai tanulmányait, beiratkozik a pesti egyetem bölcsészeti karán a latin-magyar szakra. Ugyanezt teszi a két egri barát is, — együtt marad a triumvirátus.

Négyesy lelke sajtószerű hullámvászonban él ekkor. Ha Pesten van, írói terveket forgat a fejében, tudós becsvágy nyugtalanítja, ki akar emelkedni; de ha Szentesre kerül haza, megelégszik azzal, hogy verseket és tárcákat ír a Szentesi Ujságba, eljár a kaszinóba s a tanári szobába, látogatásokat tesz és udvarolgat lányos házaknál s egy vidéki tanári állás elnyerésének boldogságát színezgeti képzelete. Alapvizsgálata után egészségi állapota nagyon megromlik, úgy hogy hosszabb időt kénytelen otthon tölteni. A vérhányás legyengíti, de mindig azt írja magáról, hogy semmi bajt sem érez.

Életkedve egyszerre szinte szenvedélyes lánggal s boldog ujjongással csap föl, mikor megismerkedik azzal a leánnyal, aki aztán életének hűséges társává, valósággal védőangyalává lett. Ruziczky Claudia volt a neve, Ruziczky Györgynek, a szentesi adóhivatal főnökének volt a leánya. Az atya lengyel származású katonatisztként került hazánkba s a szabadságharcban még ellenünk harcolt, aztán Marosvásárhelyt feleségül vette nemes Nagy Jozefint. Innen Lombárdiába helyez-

ték át, de felesége nem bírta itt a levegőt s haza kívánczozott. Férje erre kilépett a katonaságtól s itthon adótisztséget vállalt. Több helyütt szolgált, míg Szentesre került.

A fiatalok, úgylátszik, hamar megszerették egymást s vonzalmukat a szülők is örömmel látták. Négyesynek megadta sorsa, hogy a szerelem érzését intenzív elmélyedéssel élje át, szinte romantikus hévvel, a szenvedélyes érzés rajongásával, sóvárgásaival, tündérálmaival s felszárnyaló boldogságával. Egy szerelmes gimnazista rajongó imádatával, egy tiszta szív túlaradó elragadtatásával ír barátjának az ő egyetlenéről: «Barátom, ez a lány megbecsülhetetlen kincs, és nem adhatok elég hálát az Istennek, hogy utainkat összehozta.» «Ő egy igazi nőnek az eszménye, kiben szépség, szív és jellem oly gyönyörű harmoniában olvad össze. Mindenkit elbájol, ami legkülönösebb: magukat a nőket is, mert előnyeiket végtelen jószíve és nemessége nem hagyja feltűnővé tenni, úgy hogy a többi sértse. Legünnepeltebb, modora legelőkelőbb, nagyvilági modor, föllépése diskkrét, nem túlszerény, öntudatos és rendkívül kellemes. Műveltsége, ízlése nem közönséges... Maga a tökéletesség.» «Mért nem vagy e pillanatban mellettem, hogy véghetetlen boldogságomnak tanúja lennél, örömemben osztoznál! Szívem nem bír magával, ki kell ömlenie... Elértem, aminél nagyobb soha nem érhetnék el. Enyém az a leány, kinek bírásáért annyian epedtek! Enyém Szentes gyöngye, enyém a kerek világ legdrágább gyémántja! Enyém az, kiért oly régóta epeszt a vágy s kiért örökké élve örökké küzdenék! Előttem az élet új becset nyert, s tudom, hogy küzdelmem nem esik hiába.» «Most meg vagyok elégedve sorsommal... Minő pesszimista voltam én azelőtt. Igazi jókedvem nem volt hat éven át soha. Elkeseredett voltam mindig. És mikor tavaly beteg lettem, egy csöppet sem borzadtam a gondolattól, hogy meg kell halnom. De testi üdülésem lelki üdüléssé is lőn. Azalatt jöttem össze annyiszor Claudiámmal és ismertem föl benne boldogságomat. Engem igazán az a betegség váltott meg, az a halálos veszély adta vissza az életet. S azóta átalakultam, állandó jókedvem van, dolgozni szeretek és a világot szép színben látom. Szinte jobbnak is érzem magamat.»

Siet tehát, bármily nehéz is vizsgára készülnie, hogy mennél hamarabb megszerezze oklevelét. Lelkét csak egy vágy tölti el: «Istenem, csak adnál nekem egy kis nyugodt helyet, ahol csöndes fészket rakhatnék az én kedvesemmel, ahol háborítatlan boldogságban élhetnénk szerelmünknek. Nem kívánok én most hírt, szereplést, arra — változatosság okáért — lesz még idő, nem kívánok örömet, boldogságot sem, ez mind megvan már, csak egy kis helyet adj e boldogságnak s oltalmazd azt mindennemű háborgatástól.»

Előbb arra számított, hogy Szentesen kap állást. Az állam ugyanis nem engedélyezette tovább az «öszvériskolá»-nak csúfolt, gimn. tanfolyammal egybekötött polgári iskolát. Gimnáziummá akarták átalakítani s ez esetben Négyesy lett volna egyik tanár, de az előmunkálatok annyira elhúzódtak, hogy még egy évig maradt minden a régiben. Így Négyesy ott lett tanár, ahol nem is gondolta: Egerben. Egyik beteg tanár helyére alkalmazták, egyelőre egy évre, míg végző klerikussal tölthetik be az állást.

Négyesy bizonyos aggálllyal szánta rá magát az állás elfoglalására. Félt attól, hogy a többiek mint lógóst lenézik és mint egykori tanítványuknak semmi tekintélye sem lesz előttük. De kellemesen csalódott. Szeretettel fogadták, Szvorényi rendkívül nyájas volt hozzá s örvendett előhaladásán. A többiek is mind szerették, hitták sakkozni vagy sétára, mentek hozzá beszélgetni. Egykori tanárával, Maczki Valérral esztetikai kérdésekről vitatkozott s leginkább «megegyeztek». Maczki zeneértő is volt s szívesen foglalkozott ritmikai kérdésekkel. Sokszor mondta neki vita közben: «Ez az, amit én vagy öt éve forgatok már a fejemben. Nagyon szépen gondolta ki.»

Nagyon meg voltak elégedve vele s Szvorényi úgy nyilatkozott előtte, hogy ha szeret köztük lenni, ő megvallja, szerencsájüknek fogják tartani, ha köztük marad. Négyesy nem is igyekezett az államhoz, mert úgy számított, hogy Egerben hamarabb elérheti a rendes tanári jelleget, s ha ez megvan, akkor mindent elkövet, hogy az államhoz tétesse át magát. Eléggé biztosnak látva jövőjét, 1886 húsvét másodnapján jegyet váltott imádottjával s most már igyekezett

még hátralevő vizsgáláival végezni. Június 4-én doktori szigorlatot tett a magyar irodalomtörténetből mint főtárgyból s a magyar nyelvészetből és esztetikából mint melléktárgyakból. Szigorlata summa cum laude sikerült. «Nem hiába sikerült oly jól, — írja Balogh Péternek — mert volt, aki imádkozott értem.» Másnap már fel is avatták. «Most már a tudományok felesketett vitéze vagyok — írja imént említett levelében. — Örülök sikeremnek . . . azért is, mert az új cím társaimnak s a városbelieknek is imponál. De legfőképp azért, mert az a hódolat, melyet Claudiámnak nyujtok, ezzel is értékesebb.»

Akinek képe így betöltötte egész lelkét, azt aug. 21-én a szentesi kath. templomban oltár elé vezette. Eljutott életének nyugalmas, boldogító révébe. Vártak még rá viharok és küzdelmek, de ha ezeket megharcolta, otthon pihentető béke s megnyugtató mosoly fogadta. «Mondhatom, — írja barátjának — áldás az emberre a szerelem. Van az ember életének célja, van kiért, miért fáradnia. S azóta édesebb a munka, mióta *másért* teszem. Bizonyos neme ez az önfeláldozásnak, mely édes büszkeséggel tölti el a keblet . . . Mennyivel más a házasember élete! Olyan színt, olyan meleget, gyöngédséget lehell körülötte minden. A legkisebb tárgyban a rendező kedvességét látja az ember, csak ha átmegy a szobán, a ruha suhogása mintha átvarázslaná a levegőt.» Csendes, boldog örömben éltek egri otthonukban. Alig szerezte meg dec. elején tanári oklevelét, buzgóságának elismerésül Szvorényi javaslatára a zirci apát másfélévi helyettes tanárkodás után rendes tanárnak nevezte ki. Jövőjét azonban ez sem biztosította, mert kikötötték, hogy nem számíthat az állami intézeteknél szokásos évi fizetésre, véglegesítését nem kívánhatja s nyugdíjra nem tarthat számot. Így hát igyekeznie kellett mennél hamarabb az államhoz.

Meg is tette Pesten a szükséges lépéseket. Éppen akkor tüntette ki az Akadémia a Sámuel-jutalommal s ez jó ajánlólevél volt számára. A fővárosba szeretett volna jutni, de visszariadt, mikor látta, hogy oda «ezeren tolulnak». Pártfogói azonban biztatták, Beöthy Zsolt kivételével, aki közölte vele, hogy nem sok kilátása lehet, mert Haraszti Gyulát akarják felhozni, de ígérte, hogy kieszközli neki a váradi

tanárságot. Gyulai ellenben erősen biztatta s hangoztatta, hogy nagy előnye az akadémiai kitüntetés. «Trefort (akkor az Akadémia elnöke) csak respektálni fogja azon testület szavát, melynek éppen elnöke?» — mondogatta. Szarvas Gábor is, ki a Nyelvőrbe írt dolgozatai révén nagyrabecsülte tehetségét, mindenáron Pestre akarta hozni. A Barcsay-utcai gimnáziumban volt két üresedés. A rengeteg pályázó közt ott volt Endrődi Sándor, Badics Ferenc, Haraszi Gyula, Váradi Antal, Versényi György. Négyesy elrémült. Ezek mellett ő pehelynek érezte magát. De Köpesdy Sándor, az intézet igazgatója, biztatta, hogy ő a minisztériumban azt javasolja, ne hozzanak Pestre novellistát, meg versírót, azok rendesen rossz tanárok, hanem hozzanak olyant, aki az irodalomtörténettel, nyelvészettel tudományosan foglalkozik s ilyenek a fiatalabbak közt vannak. «Hejh, ha Pestre tennének! Egy-két év alatt habilitáltatnám magamat az egyetemen» — fejezi be barátjának írt beszámolóját pesti útjáról.

A kineveztetés egyelőre csak vidékre sikerült. A szolnoki hat osztályú városi kath. nagygimnáziumot, melyben 1831 óta ferencrendi szerzetesek tanítottak, átvette s nyolc osztályúvá fejlesztette az állam. Az ide kinevezett világi tanárok közt volt Négyesy is. «Tehát megvan! — írja örvendve Balogh Péternek. — Itt a jövő a kezemben. Meg van már alapítva, ami miatt te is aggódtál nősülésemkor. S hozzá ez a gyors carrière. Rendes tanár vagyok! 1400 frt fizetéssel, két év alatt! Ha egyenest az államnál kezdtem volna, nem lettem volna tán öt év múlva sem ennyire... Ezer hála Szvorényinek, Szarvasnak, Gyulainak, hogy így dolgoztak értem!» Öröme annál is indokoltabb volt, mert Szolnokra nem kevesebb; mint 274 pályázó volt.

Búcsut vett tehát Egertől, amelyhez annyi kedves emléke fűződött. Tudós pályájára is szerencse volt Szvorényival való érintkezése, aki nyelvtudományi és irodalomtörténeti munkásságával bizonyára ösztönzően hatott rá. Négyesy nagy jelentőséget tulajdonít dolgozataiban azoknak az «indítások»-nak, amelyeket kiváló egyénektől nyer az író. Ilyent köszönhetett ő Egernek, első sorban Szvorényinek.

Most már azt is tapasztalta, hogy neki is milyen megbecsülést szerez irodalmi munkássága, s ennek tudatában egész lélekkel lát neki a tudományos tevékenységnek, hogy ezzel a leghatásosabban segíthesse elő a fővárosba jutását is. A túlfeszített munkát azonban megsínylette egészsége s kénytelen volt az 1889/90. évre szabadságot kérni. Amint szabadságáról visszatért, felvetődött, úgy látszik, az a gondolat is, hogy tegyen lépéseket az egri reáliskola igazgatói állásáért, de ehhez nem volt kedve. Becsvágya most már csak a főváros felé vonzotta.

Írói ambíció volt ez elsősorban, de a kegyes sors mindjárt olyan helyre juttatta, ahol pedagógiai becsvágya is teljes kielégülést találhatott: 1891. júliusban a tanárképző-intézet gyakorló főgimnáziumához neveztetett ki vezető tanárnak. Örömet eleinte megrontotta az a nem is leplezett ellenérzés, amellyel kineveztetését új kartársai fogadták. Az intézet tanárai ugyanis Alexander Bernátot óhajtották meghívni, majd, mikor ezt visszautasította a miniszter, Némethy Gézát kívánták megnyerni, ezért klasszika-filológiai tanszékre szerettek volna pályázatot hirdetni, de Beöthy Zsolt kívánságára, ki akkor a tanárképző-intézet élén állott s ki határozottan Négyesyvel akarta az állást betölteni, mégis magyar-latin szakra írták ki a pályázatot s a miniszter Négyesyt nevezte ki az állásra. Beöthy, úgy látszik, igen megkedvelte Négyesyt és sokat várt tőle. Nála tett látogatásáról Balogh Péternek beszámolva egyebek közt ezt írja 1888. május 5-ről keltezett levelében Négyesy: «Beöthy igen érthető célzásokat tett négy szemközt, hogy újabb tanítványai igen szorgalmasak, de nincs bennök tehetség, az ember vénül, gyengül, olykor megfordul fejében, hogy utódot kiben is nevelt magának. Engem igen buzdított a dolgozásra. Mivel tanítványból akar utódot hagyni, e jelölt alig lehet más, mint én, mit abból is következtetek, hogy az ő szavai szerint Trefortnak azt mondta: ezt az embert ajánlhatom, senkit sem inkább Magyarországon . . . Gyulai is egész büszke rám . . . Úgy látszik, belőlem akarnak valamit csinálni. Azt hiszem, a magántanári habilitáció egy évre igen csak meglesz.»

Azt a kellemetlen érzést is, amelyet új kartársainak

eleinte leplezetlen ellenszenve keltett benne, feledtette vele Beöthy üdvözlete, aki igen melegen fejezte ki a feletti örömét, hogy amint egykor tanár- és tanítványképpen együtt dolgoztak, úgy innentúl is iskolában és irodalomban egymás oldalán, közös lelkesedéssel és közös törekvéssel munkatársak lehetnek». Tanártársai is hamar megkedvelték, úgy hogy már négy év múlva órá bízták a Magyar Paedagógia szerkesztését. Ezen a nem várt tisztségen először ő maga is megütközött, de aztán úgy alakult a helyzet, hogy el kellett fogadnia. Az eszme tulajdonképpen a volt szerkesztőé, a gyakorló gimnáziumból a kolozsvári egyetemre kinevezett Csengery Jánosé volt s azzal győzték meg Négyesy aggályait, hogy gyakorlóiskolai érdekeknek mondták, hogy a folyóirat kezükben maradjon.

Beöthy barátságába fogadta Négyesyt, s úgy látszik, csak átmeneti állomásnak szánta számára a gyakorlóiskolai tanárságot és mindenképpen egyengette útját az egyetemre. 1893-ban már magántanárrá habilitálta az irodalom segédtudományaiból s Négyesy már az őszi félévre előadásokat is hirdetett a költészetтанból. Tudós előhaladásán érzett örömét s férji boldogságát atyai örömmel is tetézte ugyanebben az évben a sors: május 10-én született egyetlen gyermekök, György.

A következő évben már fölvetette Beöthy az egyetemen Négyesy nyilv. rendkívüli tanárként való kineveztetésének gondolatát. Anyagi tekintetben ez nem lett volna rá nézve valami nagyon előnyös, de ebben a szabadabb állásban mégis sokkal több ideje lett volna a munkára. Csakhamar a kolozsvári egyetemen is fölmerült egy akár esztétikai, akár művelődés- vagy művészettörténeti tanszék szüksége. A miniszter az esztétikai tanszék mellett döntött s nem hagyott kétséget arra nézve sem, hogy betöltésénél Négyesyre gondol elsősorban. De ez is úgy húzódott, mint a pesti, majd a tanszéket sürgető küldöttségnek azt felelte a miniszter, hogy megígérte a tanszéket, de nem azonnalra s vonakodása mögött a beavatottak azt sejtették, hogy időközben történt befolyásolás eredményeként Ferenczy Józsefet szeretné oda szolgálattételre beosztani a művelődés- vagy művészettörténet

tanítására. A tanszék ügye csakhamar elaludt s Pesten is, hosszas húzavona után, 1897-ben a bölcsészeti kar leszavazta Hegedüs Istvánnak erre vonatkozó indítványát. Négyesynek nagyon fájt ez a fordulat. «Az egyetemen bánt a kudarc — írja barátjának. — Hiszen, hogy milyen szükséges tárgyat tanítok, az mutatja, hogy 96 hallgatóm van. Nem elég ez egy szerény magántanárnak, aki igazán csak ereje legnagyobb megfeszítésével tud sokféle kötelességeinek megfelelni?»

Tudós munkásságának egy másik elismeréséhez sem minden keserűség nélkül jutott. 1895-ben levelező tagnak ajánlották Akadémiánk széptudományi alosztályába. Egy hely volt üresedésben s ugyanarra a helyre ajánlták Ráth Györgyöt is. Négyesynek egyik legjobb akarója, Gyulai Pál, azt szerette volna, ha Négyesy visszalép, s ezt azzal indokolta, hogy Ráth György előkelő állású úr, kúriai bírósági írnok s öreg ember, nem kell kitenni bukásnak. Így aztán Négyesy bukott meg, de a következő évben igen szép eredménnyel beválasztották, most azonban már nem a széptudományi alosztályba. Itt csak egy hely volt üresedésben, erre Riedl Frigyeset akarták megválasztani. A nyelvtudományi alosztályban négy hely volt üres, ide választották tehát be Volf György ajánlására. Huszonkét esztendeig működött ez alosztály tagjaként, amikor aztán azt kérte, minősítsék át a széptudományi alosztályba lev. tagnak. Az osztály erre azt felelte, hogy van ott rendes tagsági hely is, és meg is választották rendes tagnak. Ezt 1930-ban a tiszteleti tagság követte. A széptudományi író másik nagy kitüntetése, a Kisfaludy-társasági tagság is osztályrészeül jutott 1904-ben.

A dísszel együtt a teher is gyarapodott. Társasági és közéleti teendőik egyre több idejét rabolták el a nyugodt irodalmi tevékenységtől. Terhes tanári elfoglaltságán kívül tankönyveket kell írnia, tagja a Tanárvizsgáló Bizottságnak, előadó tanácsosa a Közoktatási Tanácsnak s egyik vezérembere az Országos Középiszkolai Tanáregyesületnek. Ez utóbbi különösen sok idejét rabolta el és sok izgalmat korbácsolt föl benne; de az is kétségtelen, hogy közéleti tevékenységének egyik legjelentékenyebb, szinte hivatás-szerű oldala volt. 1896-ban vállalta el az Egyesület főtitkári

tisztét. Az Egyesület akkor, Beöthy Zsolt elnöksége idején, fénykorát élte s különösen közgyűlései, melyeknek rendezése Négyesy érdeme volt, szinte országos jelentőségre emelkedtek. A századforduló után azonban belső villongások felborították az Egyesület békéjét s Beöthyt elkedvetlenítették a vezetéstől. Négyesy nem akarta kockáztatni, hogy veszendőbe menjen mindaz, aminek kivívásában neki is olyan jelentős része volt, s ezért 1907-ben ő állott a távozó Beöthy helyére. Tízéves elnökségének idejét leghívebb munkatársa, Sajó Sándor, az Egyesület legküzdelmesebb éveinek mondja, a világnézeti összeütközések, a tanárok erkölcsi és anyagi érdekeiért vívott harcok idejének. Jó barátai szerették volna lebeszélni, hogy ne tékozzolja energiáját ezekre a meddő harcokra, de ő erre egyéniségét is nagyon jellemző módon azt felelte, hogy mindig a tanári tisztességért küzdött s nem távozhatik helyéről olyan módon, hogy ennek a zászlója porba hulljon, nem hagyhatja cserben hűtlenül és gyáván azokat, kik mellette akarnak tömörülni olyan eszményekért, melyekért addig élt. Még idegőrlőbb feladatot jelentett számára a tanári és tanügyi kongresszusok vezetése. Végre 1917-ben megvált ettől a háládatlan tisztségétől, amelyre oly sok idejét és erejét tékozolta el.

Pedig ekkor már, ha böles számvetéssel már előbb visszavonul, meg lett volna a lehetősége a nyugodt tudományos munkára. 1910. nov. 16-án a pesti egyetem bölcsészeti kara nagy szótöbbséggel meghívta Katona Lajosnak tragikus hamarsággal megüresedett irodalomtörténeti tanszékére. Régi vágyának boldog beteljesülését jelentette ez. Maga is érezte, hogy most már egészen csak tudós hivatásának kellene élnie. «Koncentrálni akarom az erőmet a tudományszakomra — írja barátjának 1910. nov. 25-én. — Vissza akarok vonulni az egyesületi tevékenységtől is, mihelyt becsülettel tehetem. Szomjuhozom igen a könyveket és az olvasást. Talán még tudok valamit csinálni.»

Módja nyílt volna ugyanebben az időben arra is, hogy pedagógiai téren vezető szerepet vállaljon: átvehette volna a minisztériumban a középiskolai ügyosztály vezetését. «Lehet, — írja Balogh Péternek — hogy itt kevesebb fárad-

sággal is jobban beváltam volna. Okos emberek mondják, hogy itt gondviselésszerű szerepet tölthettem volna be, s hogy az egyetemen tudok-e jelentős munkát végezni, az bizonytalan. De én úgy érzem, hogy megőriztem még fiatalkoromból sok fogékonyságot, elhoztam sok probléma-rügyet, amiből még termés lehet, s hogy az irodalom-elmélet nekem kedvesebb a pedagógiánál is, az iskolaügynél is. Azt hiszem, ha összpontosítom az erőmet, fogok eredeti gondolatokat teremlni.»

Mintha alkalmat akart volna nyújtani jó sorsa, hogy minden régi vágya teljesüljön most : az egyetemi tanszék mellé lehetőséget adott arra is, hogy legforróbb irodalmi óhaját valóra válthassa : megírhatta a magyar irodalom szintézisét. A Franklin-Társulat Egyetemes Irodalomtörténetének V. kötetéül a magyar irodalom történetét szánta. Széchy Károly, ki megírására vállalkozott, elhunyt, s most Négyesyt kérték fel. Vállalta is, de megírását folyton halogatta. Nem volt elég lelki ereje ahhoz, hogy lerázza sok mellékes teendőjét, melyeknek hínárjából nem is szabadult egészen haláláig. Képtelen volt idejét a tudományos munkára összpontosítani s így az irodalomtörténet megírása is húzódtott. Még 1915. aug. 20-án is ezt írja : «Nagy irodalomtörténetem nem volna robotmunka, ha nem zaklatnának vele. Magam számára is át kell dolgoznom az anyagot s az ember talál is sok új dolgot. Persze kár, hogy korlátozva van térben és időben és arányokban. Most eleget foglalkozom elméletileg is a költői képzelet kérdésével s látom, milyen kár volt rég ki nem dolgoznom 1893-i magántanári próba-előadásom témáját. Hány embert megelőztem volna! de persze a robot sok időt elrabolt tőlem.»

A kiadó végül is Császár Elemért kérte fel társszerzőnek, aki hamarosan el is készült irodalmunknak a felújulástól kezdődő része megírásával. Négyesy is elkészítette a reá maradt anyag legnagyobb részét egészen 1711-ig, erről a tördelt revíziós ívek is megvannak — s a munka mégsem jelent meg. Csak találgatásokra volnánk utalva, ha okát keresnők. Így továbbra is csak mint hő vágyat melengethette Négyesy ezt a kedves tervét.

Elkövetkeztek a világháború szörnyű évei s annál kevésbé volt meg a lehetősége a nyugodt munkára, mert az általános nyomorúságon felül harctéren küzdő egyetlen fia életéért is aggódnia kellett. Az összeomlás után ismét olyan feladatot vállalt, amely eltávolította a tudós elmélyedéstől: az 1920—22-i első nemzetgyűlésen Szentes városát képviselte. Eltékozolt két esztendő volt ez is, ami dízét sem öregbítette; de, úgy látszik, a szülőváros iránt való szeretet és használni kívánó készség ösztönözte erre a vállalkozásra.

Pedig már hosszabbodtak az árnyak, közelgett az alkonyat. Testi ereje szemmel láthatóan kezdett hanyatlani. Még egyszer megfürdette lelkét Itália és a művészet örök verőfényében. 1930. májusában családjával fölkereste Venetia, Bologna, Flórenc és Róma műkincesit. Felfrissülve tért haza s életkedvét még inkább fokozta az a meleg ünneplés, melyben hetvenedik életévébe lépése alkalmából részesítették azok a testületek, melyeknek tagja volt. Aztán dolgozott tovább; húzódozás nélkül, szíves készséggel vállalt minden közérdekű teendőt, még akkor is, mikor az egyetemről már nyugalomba vonult. Testi ereje fogyott, de lelke erős volt és még mindig szinte szomjazta a tevékenységet. A Nemzeti Színház pályázatára érkezett darabokat olvasta mint pályabíró 1933 jan. 6-án is, amikor váratlanul megjelent s kiterjesztette föléje sötét szárnyát a halál angyala. Hirtelen rosszüllététől megrettentek családtagjai, de ő mosolyogva szólt hozzájuk: «Olyan rosszak ezek a drámák, hogy nem esoda, ha rosszul lesz tőlök az ember; de ne féljeteK, elmúlik ez hamarosan.» S egypár óra múlva halott volt.

*

Ha semmit sem írt volna Négyesy, akkor is megérdemelné ez az életpálya s ennek sokoldalú, hű és odaadó munkássága az elismerést. Ő azonban tollával is szolgálta közművelődésünk ügyét s élete célját azoknak a nagyobb műveknek megalkotásában látta volna megvalósulni, amelyekre hivatást érzett magában, de sorsa úgy hozta magával, hogy adós maradt velük. Főműve a magyar irodalom szintézise lett volna s aligha van, aki erre a feladatra nála ala-

posabban felkészült volna. Ő ugyan azt vallotta, hogy igazi hivatásának az irodalomelméletet érzi, nem az irodalomtörténetet. Mindenesetre kár, hogy idevágó gondolatait s mélyen szántó irodalombölcseleti elmélkedéseit egyes problémákról nem szedhette rendszerbe. Ennek a könyvnek a megírására is kevesen voltak annyira hivatottak, mint ő. Problémaszomja, logikus, a kérdéseket minden vonatkozásban átfogó gondolkozásmódja, éles ítélőképessége szinte ráutalták erre a térre.

Az irodalomról alkotott felfogásának központi gondolata az, hogy az irodalom szerves evolúcióban levő egész, az irodalom élete «tényszerű fejlődési folyamat». Nem hiába lelkesedett ő is már egyetemi hallgató korában Taine-ért. Felhívja rá barátjának is a figyelmét, hogy lássa, «milyen az irodalomtörténet modern felfogása és tárgyalási módja . . . Élvezet azt olvasni . . . Hja, Taine jobb psychologus, mint historikus. No persze, mert ő a históriában is a psychológiát kutatja. Ő az irodalmakat s művészeteket úgy fogja fel, mint fiziológiai tényeztetet, s azért nem elbeszélés a műve, hanem az organismusnak, a sejteknek, a növés elvének a magyarázata. Ilyen az egész angol irodalom története s ilyenek egyéb művei is . . . Napjainknak alig van nála nagyobb esztétikusa. És mindenesetre érdekes lehet az a műelméleti irány, mely az irodalmat mint fiziológiát, ha tetszik, mint biológiát fogja fel.»

Négyesy nem a korokat, a nemzedékeket, az embereket nézte az irodalomban, hanem a maga életét élő nemzetegészet. Az irodalmat az élő nemzet életrajzába beállítva szerette látni s jelenségeiben az élet jelenségeit kereste. Evolúciós nagy egységnek fogja fel az egész irodalmi életet, fejlődésrajzot, az ezt irányító tényezők feltárását, a nagy kapcsolatok és áramlások nyomon kísérését és a történeti folytonosság éreztetését kívánja az irodalomtörténetírótól. Tárja fel az irodalmi fejlődésnek két főtenyezőjét: a hagyományt és az egyéni kezdeményezést; világítson rá, hogy «az újabb jelenségek mikép sarjadnak a régiékből, hogyan képződnek a hagyományok, hogy' esnek szét, elemeik hogy' kapcsolódnak új szintézisekké; hogyan támadnak eszmék, eszmények,

ízlésformák, hogyan ömlenek be az irodalomba ösztönző hatások, tárgyak, motívumok a nemzeti élet egyéb köreiből és más irodalmakból.» Elődeinél szabatosabban jelöli meg az esztetikai szempont érvényesítésének mértékét is. «Csak a történeti szempont szolgálatában» tartja érvényesíthetőnek s feladatául nem annyira az értékelést tekinti, mint inkább a jellemzést, de ehhez is két természettudományos színezetű jelzőt tesz: az *objektív* és *organikus* jellemzést han- goztatja.

Irodalomelméletének lényegét Horváth János tömören így foglalja össze: «A nemzeti irodalomtörténet, mint nyelv- problematikával kiteljesült szaktudományi típus, Négyesy László tudós gyakorlatában és elméleti tanításában jutott el maig leghatározottabb öntudatra.» A fejlődésrajzban ugyanis elkerülhetetlenül szembetalálja magát a kutató a forma és lényeg viszonyának s a formaváltások okainak és mivoltának kérdésével. A formatörténeti problémák jelentőségét egészen addig senki sem látta oly világosan, mint Négyesy László.

Ő mintegy rendszeresen készült ezeknek a megoldására. Nyelvészeti dolgozatokkal kezdte tudományos pályáját. Mindjárt első nagyobb dolgozatában a szegedi nyelvjárás hangtanát írta meg, de már itt sem elégszik meg a száraz, felsoroló tárgyalással, hanem problémát vet fel, azt t. i., hogy ennek a nyelvjárásnak az ő-je az eredetibb-e, vagy a többiek é-je. Ilyenféle kérdéseket vet föl abban a nagyobb cikkében is, mely ezt a címet viselte: *Megérett kérdések a magyar vocalismus köréből*. Ez heves támadást hitt ki maga ellen nyelvészek részéről, de Négyesynek eszmecsere indítása volt a célja. «Lehet, hogy egészen összetörnek, — írja ekkor — de legalább én indítottam meg a kérdés tisztázását.»

Nem maradt meg a nyelvészet terén, de mindvégig meg- őrizte vonzalmát iránta s nyelvtudományunknak csaknem minden ágát gazdagította egy-egy értékes megfigyeléssel vagy termékenyítő gondolattal. Nyelvtudományi iskolázottsága mindenesetre kitűnő előkészületül szolgált az irodalom- történeti bűvárnak s nemcsak arra eszméltette, hogy az iro- dalom fogalmának elválaszthatatlan jegye a nyelvbeliség, hanem különösen jó hasznát látta a szöveg- és stíluskritika

terén a nyelvtudományi kutatásban elsajátított szigorú módszerességnek s az okfejtésben és következtetésben megszokott önfegyelmzésnek.

Innen a verselmélet és verstörténet terére lépett át. Ez az ő igazi pályakezdő munkássága, mely főként a magyar vers tudományos vizsgálatára, a magyar verselmélet kritikai történetének megírására s rendszeres és tudományos verstan készítésére irányult. Tanulmányainak eredményét *Mi a magyar vers?* címmel terjedelmesebb munkában foglalta össze s ezt a Kisfaludy-Társaságnak ajánlta fel kiadásra, 1885-ben. A Társaságban élénk vitát keltett a munka, különösen modern, ritmikai alapelve támasztott erős ellenmondást, úgy hogy a Társaság azt határozta felőle, hogy elméleti részét «többszöri következetlenségei miatt» mellőzi, de a bírálóktól véleménykülönbség nélkül legértékesebbnek mondott részt, *A magyar verselmélet kritikai történetét* ülésén felolvastatja s Évlapjaiban kiadja. «Ez is díszes hely lesz — írja Négyesy. — A többi részt átalakítom brochure-ré, jó népszerű stílusban, fűszeresen, és azt is kiadom.» De nem talált rá kiadót, végül is Szvorényi bocsátotta közre az egri gimn. 1886/7. évi értesítőjében *A magyar vers* címmel.

Közben, egri tanárságának mindjárt a kezdetén, egy hónap alatt megírta iskolai használatra szánt *Verstanát* is, amely első munkája gyanánt jelent meg. Könyvének kettős érdeme: alapelve és módszere. Ritmikai alapelve helyezte verstanunkat s tudományosan rendszerezte a rá vonatkozó ismereteket, — ahogy ő kifejezte magát: a szakismeret számára követelte azt a helyet, amelyet addig a műkedvelősködés foglalt el. Tanulni csak Aranytól és Thewrewk Emil-től tanult, igazi ritmikai apparátust csak Thewrewknél talált. Módszere is új, melyet szemléltető, illetőleg hallató módszernek mond. Ezzel a rávezető módszerével a legelvontabb kérdéseket is egyszerűen és világosan érteti meg. Egyszerűvé teszi a görög formák egész rendszerét, amint a négy alapütemet megmagyarázza. Míg ezeknél megállapított eredményeket népszerűsít, a magyar versformáknál ő állít föl rendszert, mely a népszerű előadás köntösében is elárulja a ritmikailag iskolázott szakembert. A magyar sorokban is talál

kompozíciót, amin azelőtt csak átsurrantak. Ő fedezi fel, milyen szép szabályosság van a magyar sorokban is: hogy minden ütem egyenlő ideig hangzik s minden ütem két egyenlő idejű részre oszlik. Ő állapítja meg az ütemegyenlőség és ütemfeleződés törvényét. A prozódikus és ritmikus elv megkülönböztetésével véget vet az addigi végzetes zavaroknak, melyeknek szerinte e két szempont összetévesztése volt az oka. Hangsúlyozza, hogy nem hangsúlyos és időmértékes csoportra kell osztani a verseket, hanem a nemzetek szerint: magyar, görög, német stb. versekre, mert mindegyik nemzet géniusza saját formákat teremtett, van tehát saját zenéje, tánca és versalakja. Ez a nemzeti karakter keresendő a versformákban, ez különbözteti meg őket. A versformákban nem száraz schémákat lát, hanem karaktert keres bennük, jellemzi őket. Tanulságos minden egyes formánál a kompozíció megmagyarázása, az illető forma esztetikai elve, hangulata, jelleme, irodalmi alkalmazása, történeti kifejlődése stb. Példáit a régi s új írókból és a népköltésből egyaránt válogatja, hogy már irodalomtörténeti mozzanatok iránt is érdeklődést keltsen.

Ennek ellenére is verstani munkája nem talált arra a fogadtatásra, amelyet remélt. Gyulai Pál, bár szíves készséggel elősegítette iskolai verstanának megjelenését, nem egyszer emlegette s nem is csak tréfásan, hogy Négyesy elrontotta azt, amit Arany jól megírt a magyar versről. Szász Károly nyíltan megmondta neki, hogy nem mozdíthatja elő olyan munka kiadását, amely azt tanítja, hogy két szótag annyi, mint négy szótag. Bántotta Négyesyt az is, hogy bár jóakarólag, de bosszantó felületességgel írtak verstanáról. «Hogy én mily nagy olvasottsággal és tárgyyszeretettel elemezem Arany és mások után a magyar verset, mely nem egyéb, mint az ütemes vers! Én mások után! Én, mint szorgalmas professzor, mily buzgalommal fejtegetem azt, amit mások régen elmondtak. Minő becsületes látvány vagyok én!» — írja keserűen.

Négyesy verstani bűvárlatai reményt keltettek a Kisfaludy-Társaságban költészetünk egyik érdekes kérdésének, a kölcsönversek történetének tisztázására s így tűzte ki a

Társaság 1888-ban pályatételül: Kivántatik a mértékes magyar verselés (a klasszikai és nyugateurópai formák) története. Egyik-másik újság gúnyolódott a tételen, Négyesy ellenben ezt írta Balogh Péternek: «Hiába gúnyolódnak némely lapok, lehet arról érdekesen írni. Talán ép tőlem várják a megfejtését s én el vagyok tökéelve a pályázatra.»

Mindjárt hozzá is fogott a magyar versformák lexikális összeállításához: hogy «melyik sor és szakforma melyik költőnél hányszor fordul elő, hány strófában vagy sorban és hány költeményben? az egyes formáknál százalékokban is kitüntetve a használat az egyes költőknél, egyes korokban és az egész költészettörténetben. Nagy munka lesz, de alapos — írja. — Pár év is kell tán neki.» Nem is készült el a pályázat határidejéig, csak tervet nyújtott be egy elég tartalmas bevezetéssel és a munka elejével (Barótiig). A pályabírák jelentése alapján elismerését és bizalmát az ifjú szerző iránt azon a szokatlan módon fejezte ki a Kisfaludy-Társaság, hogy nemcsak megbízást adott neki a pályakérdés kidolgozására, hanem a jutalmat is kiadta. Egy esztendő alatt befejezte a munkát szerzője s pár év múlva ez nyomtatásban is megjelent, mint az első nagyobb szabású verstörténeti munkánk, mely nemcsak költői technikánk fejlődését világítja meg, hanem értékes verstani eredményekre is vezet. Tervezett egy nagyobb német verstani dolgozatot is, melyben a német verselés terén akarta érvényesíteni rendszerét. Ez azonban csak terv maradt.

Verstani tanulmányaival kapcsolatban fölmerül benne egy jó költészettan írásának a terve is. Ami akkor az oktatásnak rendelkezésére állott, az igen száraz, gondolatot nem keltő volt, az újabb irodalmat nem vette figyelembe s példáit még akkor is Virág Benedekből meg Sujánszkyból szedte. Mintaképeül Beöthy irodalomtörténeti kézikönyvére gondolt, jó és alkalmas kompendiumot tervezett. Így fordul érdeklődése a stílus kérdései felé kitűnő tankönyveiben s egyre jobban elmélyed az irodalomnak ú. n. segédtudományaiban. Ez irodalomtörténeti munkásságának is megadja majd sajátos színét. Rávezeti a lényeg és forma benső kapcsolatának megérzésére, az irodalom nyelvi és alaki saját-

ságainak lényeges és jelentős voltára s minden más kortársáénál kiműveltebb fogékonyságot fejleszt benne az irodalomnak formatörténeti problémái iránt.

Nem hanyagolja el esztetikai önművelését sem. Olvassa pl. Schaslert s rendszerének ismertetését tervezgeti a Budapesti Szemle számára. Nagyobb dolgozatot tervez a mimézis elvéről a zenében és építésben; azt akarja bebizonyítani, hogy ezek is utánoznak, még pedig nemcsak egyes részleteikben, hanem alapkonceptiójukban is. Pályázni akar az Akadémiaánál az esztetika ó- és középkori történetére, a Kisfaludy-Társaságnál a dal elméletére. Nem sokat bízik abban, hogy nyer, de legalább ezzel is tanul. «Az embernek emelkedni kell, s hogy emelkedjék, mozognia kell» — teszi hozzá tervezgetéseihez. De azt is belátja, hogy sokat akar markolni, s igen jó önismerettel, mintegy egész pályájának egyik jellemző vonását emeli ki: «Csak az bánt, hogy örökké tervezek és haladni kevésre haladok. Többet beszélek: mit fogok csinálni, mint amennyi teljesül.»

Tovább haladva a kitűnő irodalomtörténetíró önképzésének útján, jeles kritikai kiadásokat készít Ráday Pál, Amade László és Faludi Ferenc munkáiból s kitanulja a forrástanulmány és szövegkritika iskoláját is. Az első ilyen munkával, Ráday kiadásával, Gyulai Pál bízta meg az Olcsó Könyvtár számára. Maga megvallja, hogy csak azért mert vállalkozni, mert remélte, hogy igénybe veheti Szvorényi segítségét, aki jónéven vette, ha hozzá fordult. Hogy aztán mily magasra emelkedett ezen a téren is, azt legmeggyőzőbben mutatja forrásbúvárlat, szövegkritika, tárgyi és nyelvi jegyzetek tekintetében egyaránt mintaszerű Zrínyi-kiadása.

Ezekkel a módszertani eszközökkel s mélyreható esztetikai és világirodalmi tanulmányokkal fegyverkezik fel irodalomtörténetírói hivatásérzete s keresi a maga egyéni útját. Tehetségének legfőbb vonásai: éles szem, módszeresen kutató, finoman és fegyelmezetten elemző képesség s gondolatait logikus láncolatokban végiggondoló eszmélkedés. Épp oly biztos a lélektani elemzésben, mint az esztetikai jellemzésben vagy a fejlődés rajzában. Fegyelmezett és nagyszerűen egyensúlyozott írói egyéniségét mélyen áthatja a

tudományos igazság áhitatos tisztelete s felelősségérzete minden leírt szaváért. Hitt abban, hogy a szép megnemesíti életünket s ezért meg is becsülte a szépet. Amily nagy jelentőséget tulajdonított az irodalom formai elemeinek, olyan lelkiismeretes gondot fordított a maga stílusára is.

Érdeklődése s ismeretekben való gazdagsága kiterjedt irodalmunk egész történetére, de különösebben is érdekelté pályája első évtizedében a felújulás kora, utolsó harminc évében pedig irodalmunk nagy százada, a tizenkilencedik. A felújulás korának irodalmából Kazinczy foglalkoztatta a legmélyebben s leghosszabb ideig. Már 1887-ben fölkelte érdeklődését az Akadémiának Kazinczy életrajzára hirdetett pályázata s számba vevén, kik pályázhatnak, bátorságát azzal indokolja, hogy neki egy nagy előnye van azokkal szemben. «Azok mind csak irodalomtörténethez értenek, Kazinczy megítéléséhez pedig több oldalú készültség szükséges. Nyelvújítását objektíve csak olyan ember becsülheti meg, aki nyelvész is. Reformjának a költői technikában megbírálása egyenest az én illetékességem körébe vág. Azonkívül az irodalomtörténeti szempontok iránt is eléggé tájékozott vagyok s ezen a téren is adtam már egy próbát: Rádayt, mellyel Gyulai teljesen meg van elégedve. Én mint irodalomtörténetíró, mint pályanyertes nyelvész, mint ritmikus, sőt mint antikista is, bírom Kazinczy pályája megítélésének legfőbb alanyi biztosítékait.» Akkor azonban még tervezetet sem tudott benyújtani, teljesen kifogyott az időből. S csaknem félszázad telt el, amikor mégis megírhatta a tervezetett életrajzot az Akadémia ünnepi kiadványaként Kazinczy halálának százados fordulója alkalmából. Ehhez sem állott elég idő rendelkezésére s maga is emlegette, hogy a munka második felét plasztikusabbá kellett volna tennie, ha lett volna rá ideje. Így Kazinczy álláspontjának a lényege helyesen van kiemelve, ellenfeleié kevésbé. E könyvével kapcsolatban igen érdekesen nyilatkozott Balogh Péterhez írt levelében arról a felfogásról, amely az ú. n. nemzetietlen korról a közfelfogással szemben benne kialakult s amelynek ebben a könyvében kifejezést adott.

«Ami az ú. n. süllyedés korát illeti, — írja ebben a levelé-

ben — hát azt épen eleget szidták és szidják is. Nekem is hatásos háttérül kínálkozott volna egy sötétre festett kor-kép az előtérbe, fényes világításba állítandó hősöm mögé. De én nem a korokat, az embereket, a nemzedékeket nézem, hanem a maga életét élő nemzetegészet, és ebből a szempontból az a kor úgy tűnik fel, mint a kimerültség, a fáradság, az ernyedtség kora . . . ; de lényegében az az állapot volt ez, amely végződhetett halállal vagy felébredéssel, a szerint, hogy az alvóban marad-e még eszmélet s regenerálódik-e testi ereje. És ébredés jött utána, nem külső ébresztésre, hanem a belső erők megújulása következtében. A nemzet az Alföld dús tevényén megszaporodott, fizikai erejében megújult. De lelkileg is belülről született újra. Tudatfolytonossága megmaradt. Eszmélete, a jobb fejekben, nem szakadt meg. Ez a kor teremtette meg a *tudományos* magyar történetírást, ez alapozta meg az irodalomtörténetet, kezdte az összehasonlító nyelvészetet, sőt kezdett irodalmi, stilisztikai újításokat is Rádayval, Faludival. Szekfű ide, Szekfű oda, ezek annak a jelei, hogy a nemzetben maradt eszmélet és a jövő felé kezdett fordulni, s ebből sarjadt a Berzsenyiék, Kazinczyék hazafias lelkesedése is . . . Nekem *az élő nemzet életrajzában* számba kellett vennem nemcsak a nagy lomha tömeg lélek-állapotát, hanem a vezető elméket is, és meg kellett látni az élet jelenségeit bennük. Tettem ezt nem újsághajhászat kedvéért, hanem hogy megtaláljam a nemzet életerejében a folytonosság fonalát.»

Kazinczy-könyvéhez hasonló sors jutott osztályrészül másik kedves tervének is. A nagy magyar század írói közül Vörösmarty és Arany álltak legközelebb szívéhez. Vörösmarty életét megírta Gyulai Pál, s Négyesy-től távol állott a szándék, hogy ezzel versenyezzen ; de Arany életrajzát szerette volna megírni. Kapóra jött volna neki, ha ideje és nyugalma lett volna az elmélyedő munkára, a Kisfaludy-Társaságnak 1892-ben hirdetett pályatétele : Kívántatik Arany János életének és munkáinak ismertetése a művelt közönség számára.

A pályázat két ízben is eredménytelen maradt, de 1896-ban harmadszor is kitzúta a Társaság. Négyesy most egy kész

fejezetet s részletes életrajzi tervezetet nyújtott be; ezt bírálói komoly figyelemre méltónak mondták, de nem eléggé alaposnak arra, hogy ennek alapján megbízást javasolhattak volna, ezért a Társaság a szerzőt véglegesen megállapított tervrajz s egy ennek a nyomán kidolgozott nagyobb részlet benyújtására szólította fel. Ő azonban ezt nem küldte be s ezzel a sokat ígérő kezdet elakadt. Úgy látszik, a tudós elmélyedéstől s nyugodt munkától egyre távolabb sodorták sokasodó testületi s közéleti teendői. Kár, mert ez nemcsak méltó, hanem lelki hajlamainak is minden irányban megfelelő feladat lett volna számára.

Húsz esztendő múlva, Arany születésének százados fordulója alkalmából a sors mégis lehetőséget nyújtott számára, hogy a szívéen melengetett tervet, ha szerény keretek közt is, megvalósíthassa. A Kisfaludy-Társaság elhatározta, hogy a centenáriumra «egy Arany János nagy költői és nemzeti jelentőségét megfelelően ismertető munkát nyomat és osztat ki az iskolákban ingyen.» Megírására Négyesy Lászlót kérték fel. Az emlékfüzetben, melyből mintegy 14,000 példányt küldtek szét az iskoláknak, meglátszik, hogy szerzőjét két évtizednél hosszabb idő óta foglalkoztatta Arany lángelméje. Szinte csodálatos, mily gazdag anyagot halmozott össze ebbe a kitűnően szerkesztett s lendületes és választékos előadású kis füzetben s mennyire meleg és egységes tónussal vonja be az egészet Arany költészetébe való komoly és bensőséges elmélyedése. Nagy örömmel fogadta már magát a megbízatást is. «Meg akarom írni Arany-könyvemet — írja Balogh Péternek. — Volna hozzá szempontom is elég. S meglenne benne a «lélektani kompozíció», amit mostanában emlegetni szoktam s amiben Aranyt is nagynak találom s amivel szorosabban akarom azt (vagy nem is egészen azt) megjelölni, amit Gyulai belső kompozíciónak mond. Egyszóval az organikus fejlődést látom már Aranyban s talán fel bírnám tüntetni.» A könyvecskének minden jelessége mellett is már maga Négyesy is megállapította, hogy rendeltetéséhez képest nehéz, s egyszerűsíteni szeretett volna rajta, ha nem fogyott volna ki az időből.

Arany mellett a nagy század többi jelesit is: Kisfaludy

Károlyt, Katonát, Bajzát, Toldy Ferencet, Eötvös Józsefet, Petőfit, Tompát, Madáchot, Jókait, Gyulait, Lévy Józsefet s Mikszáthot számos értékes tanulmányban és ünnepi beszédben méltatta és ünnepelte. Ezekben nemcsak írói hivatottsága szólal meg, hanem igazságérzete s a múlt értékeihez és hagyományaihoz ragaszkodó hűsége is, mikor akár indokolatlan újjáértékelési törekvéssel, akár rosszhiszeműséggel találkozott. Tanulmányaiban is legvonzóbb problémájának tartalom és forma kapcsolatát érzi. A lélektani esztetika módszereivel elemzi ki költészetéből és bontja szét egy-egy nagy költő egyéniségét legjellemzőbb vonásaira s világít rá a kifejezésnek, a formának ezekkel oksági kapcsolatban levő egyéni sajátosságaira. Általában erősen és mélyen foglalkoztatják a költészet lélektani tényezői.

Mindezek csak mintegy előkészületei voltak a nagy munkához, mely életének főműve lett volna: irodalmunk egész történetének megírásához. Erre lehetősége is nyílt, de, sajnos, körülményei miatt el kellett ejtenie a tervet, irodalmunk történetének csak egy részét írta meg s az sem látott napvilágot. Az irodalmi szintézisre vonatkozó vezető szempontjait ismerjük Pintér Jenő nagy Irodalomtörténeti Kézíkönyvéről írt terjedelmes bírálatából, melyet *Kritika és irodalomtörténet* címmel külön is közrebocsátott. Ehhez a nagy irodalomtörténethez szolgált mintegy előtanulmányul két szép dolgozata: *A magyar költészet eredete s az Árpádkori compositio* és bizonyos mértékig a nagy mű vázlatául tekinthetjük a Pallas Lexikonába írt magyar irodalomtörténeti tárgyú cikkeit, melyek magasan fölötte állanak az effajta dolgozatoknak.

Amit megírt tervezett irodalomtörténetéből, kiadatlan maradt; de megérdemli szempontjainak és beosztásának rövid ismertetését a megmaradt nyomdai ívek alapján.

Az első kérdés, amely erősen foglalkoztatta, költészetünk eredetének kérdése. Ennek a nyomozásában minden elődjénél messzebbre ment vissza, egészen a finn-ugor közösség koráig. Abból indul ki, hogy irodalmunk virágkorának nagy költőit nem lehet megmagyarázni idegen elemekből, nemzeti költői tőke és ízlés áthasonító hatása nélkül. Amiben

Ők eredeti jelenségek voltak, az nem mind csupán az ő egyéniségük művészi érvényesítése, hanem a mellett a magyar faji léleknek s még ezenfelül a magyar faj költői szellemének és esztetikai ízlésének is addig nem tapasztalt megnyilatkozása . . . Ők nemcsak maguk jutottak szóhoz, hanem a nép költői szellemét is szóhoz juttatták s az irodalmat természetes és ősi alapjára helyezték.» Irodalmunknak legősibb gyökere a népköltés, amely egész életén át táplálta költészetünk fejlődését. A költészet régibb az irodalomnál, mert a naiv népléleknek már első nyilatkozásául jelentkezik. Codexeink kora előtt is volt magyar néplélek s az pedig mintegy élet-tani szükség, hogy ez kifejezésre jusson a költészet formájában is. Irodalmunk első forrásvidéke nem a kolostorok irodalma, hanem az az ősi nemzeti költészet, melynek részben folytatása a népköltés. Mikor aztán erős idegen kultúrhatás alá került a keresztyénség felvétele után nemzetünk, a tudathasadáshoz hasonló jelenség állott elő ; mintegy kettős szellemi és irodalmi élet támadt : egy felső és egy alsó, a tanul-tak beplántált irodalma és a magától tovább tenyésző népköltés.

Az ő célkitűzése szerint «a magyar irodalomtörténet problémája nem az, hogy a középkori latin nyelvű egyházi iratok fordításaiból hogyan lett később eredeti magyar irodalom s egyáltalán hogy különféle irodalmak hatásai minő sorrendben vegyülve eredményezték nálunk az európai irodalmak egy új, de leszármazott változatát, hanem az, hogy az autochton magyar költői és írói szellem az adott természeti és történeti, gazdasági és művelődési viszonyok közt mikép alakult és fejlődött, minő appercipiáló munkát fejtett ki az európai kultúrfolyamatok és irodalmi hatások feldolgozásában, a kiegyenlítődés minő folyamatában állította helyre megoszlott belső egységét és e közben hogyan fejlődött európai irodalomná.»

Vizsgálatainak eredményét a következő pontokba foglalta :

1. Vannak irodalmunknak és különösen költészetünknek az európai irodalmak nemzetközi forgalmából meg nem magyarázható elemei, melyek se kölcsönzés útján nem kerül-

hettek hozzánk, sem itt, hazai hagyomány nélkül, idegen elemek kereszteződéséből nem keletkezhettek.

2. Ezek az elemek a nép széles rétegének költői szellemében otthonosak, századokra visszamenőleg kimutathatók, legnemzetibb íróinkat jellemzik, az idegen elemekkel szemben áthasonítólag viselkednek, kapcsolatosak a magyar nép zenéjének, táncának, nyelvének sajátosságaival, vagyis ezek az irodalomnak elsősleges elemei, megelőzték az európai irodalmi hatásokat, megadják irodalmunknak történeti változásai közt is, jelen gazdag tagozatában is, formai és állománybeli egységét.

3. E kettőből következik, hogy irodalmunk főgyökerei közül az egyik, a legfőbbik, eredeti ; ennél fogva irodalmunk is általában eredeti, nem pedig receptív, és ősi : azaz honfoglalóink ide költészetet hoztak magukkal, mely szerves tartozéka volt és maradt a nép-psychének és alapja lett későbbi fejlődésnek.

4. Az őskori (honfoglalás előtti) költészetre ugyanezek a megállapítások szükségképek, mert tapasztalati tény, hogy minden népnek van költészete s a népköltés a népléleknek biológiai függvénye.

5. A költészet lényegileg olyan eredetű, mint a nemzet ; a magyar költészet egyidős a magyar néplélekkel. Akár egy korábbi népegységből kiszakadva, akár két külön népből keveredve alakult meg a magyarság, mióta etnikai folytonossága tart, azóta költészete is folytonosságot alkot.

6. Irodalmunk egész fejlődésében küzdelem és kiegyenlítődés foly két erő közt : irodalmunk nemzeti jellege és az európai irodalom hatása közt. Kultúrális helyzetünkből kifolyólag a két erő viszonya nem volt sem egyenletes, sem állandó s irodalmunk fejlődése noha egészben véve szerves, de mégis egyenetlen, sok tekintetben szakadozott és töredékes.

Irodalmunknak korszakokra osztása tekintetében is új szempontot jelöl ki s ő ajánlja először egyetemes korhatár gyanánt a szóbeliségről az írásbeliségre s ezen belül a kéziratosságról a nyomtatásra való áttérés idejét. Nála is irodalmi életünk ízületeinek évszámai : 1001, 1526, 1772 ; de ő nem az irodalom lényegén kívül eső, hanem annak lényegét

érintő változások hordozóiként emeli ki ezeket az évszámokat. Az első a keresztyénség felvételét, az európai civilizáció közösségébe való belépést hozta s ezzel együtt járt az élőszo mellett az írás térhódítása. A másik korhatároló változás a vallás mellett a tudást is jogához juttatja s a nyomtatott betűt teszi uralkodóvá. A harmadik nagy fordulat az irodalom intézményes szervezkedését, a tudatos irodalmi életet hozza magával, amikor az irodalom nemzeti közüggé, az íráság életpályává lesz. Ez a három korhatár irodalmunkat négy korszakra osztja : 1. az őskor vagy pogánykor, az örökre elhangzott ősköltészet kora ; 2. a keresztyén középkor ; 3. a vallási és nemzeti küzdelmek s a pihenés kora ; 4. az irodalom újabb fejlődésének kora. Ezeken belül kisebb korszakokat is megkülönböztet s itt már nagyjában Beöthy Zsolt korszakos felosztását teszi magáévá.

Ebben a keretben tárgyalja aztán irodalmunkat egészen Misztótfalusi Kis Miklósig. Nagyon széles alapot vetett, nagy kedvvel és részletességgel, finom elemzéssel és erős logikával tárgyalja a legrégebbi kort is, ahol inkább a következtetések, mint a tények világára van utalva a kutató s amelyen többnyire eléggé könnyen átsiklanak irodalomtörténeteink. Úgy látszik, egyre lehangolóbban nehezedett rá annak a tudata, hogy ilyen széles alapon kirívó aránytalanság nélkül nem soríthatja bele irodalmunk egész történetét a kiadó által megszabott egy kötetnyi terjedelembé, s lassanként elkedvetlenedett az egész munkától.

Négyesyt rendületlen ragaszkodása irodalmunknak legnemesebb eszményeihez és hagyományaihoz élete végén kemény harcokba sodorta s ezekben is bátran és hűségesen adott hangot a magyar klasszicizmus nemzeti és emberi idealizmusának s hirdette, hogy kritikánknak ezt a drága örökséget nem szabad eltékozolnia, hanem tovább kell örökítenie. Már Bajzáról mondott emlékbeszédében igen határozottan emelte ki a kritika jelentőségét szellemi életünk egészséges fejlődésére s azokat a nagy hagyományokat, melyek ezt a kritikát éltették : a becsületességet, jóhiszeműséget, függetlenséget és nemzeti fontosságának erős tudatát.

Már fiatalabb korában is visszatetszéssel nézett minden titánkodó és modernkedő handabandát. Még egyetemi hallgató korában írt egy tárcát a Szentesi Ujságba *Az ifjú Magyarország* címmel. A Kammon-kávéház írói «forradalmát» figurázta ki benne s egyebek közt ezt írta: «Oh forduljon a nemzet szeme a Kammon-kávéházra. Forradalom készül itt, erős és heves. Itt tömörül az a fiatal gárda, mely a mostani szellemvilágot alapostul felforgatni s átalakítani van hivatva. Gárda, melynek minden közkatonája vezérnek is megtenné. Óriás mind, valamennyi. És genie mind. Ők a középszerűségnek üzennek élet-halálharcot. Az ifjú magyar nem azért ifjú magyar, hogy magyar legyen, ő járt úton nem halad, ő maga csinál utat, ő nem lesz nemzeti, ő lesz egyéni. A tekintély előtte semmis. A nemzeti lángész nem eredeti, az elismert nagyság bitorló. Aranyt nem tiszteli, ő Istent nem ismer. S ha már imád, két aranyborjút imád: Vajdát és Tolnait. Ő eredeti, egyéni. Neki tiszta ing nem kell, hisz az oly köznap. Gyűlöli az alexandrint és a szappant».

Élete alkonyán inkább az írói lelkiismeretlenségen érzett felháborodása adta kezébe a tollat s a jelszavak terrorjával is bátran szembeszállva, kényelmi szempontokkal mit sem örödvé kelt nagy hagyományainknak védelmére. Nemcsak irodalmi, hanem nemzeti és etikai eszményeit is megtámadva érezte s fölemelte a közízlés félrevezetése miatt aggódó szavát a túlcsapongó Ady-kultusz ellen, mely nagy magyar lángelmék hátratessékelésével, becses régi értékeknek egyegy hatásvadászó kiszólás kedvéért történő könnyelmű devalválásával akarta a legelső helyre juttatni bálványát. Élénk emlékezetben van még Hegedüs Loránt ellen az Ady-kérdésben vívott harca.

Ez a vita csak részben zajlott le a nyilvánosság előtt, mert Négyesy sok olyan mozzanatot elhallgatott, amelyet kevésbé gyöngéd ellenfél kíméletlenül kiaknázott volna. Gondoskodott azonban arról, hogy azok, akiknek a véleményére súlyt vetett, egészében is megismerjék s ezeknek eljuttatta a vita egész anyagát.

Négyesy eleinte sem gondolt arra, hogy a nyilvánosság előtt támadja meg Hegedüs Lorántot. Mikor 1926. október

10-én a Pesti Hírlapnak egy színes tudósítása szerint Hegedüs Loránt egyetemi pénzügytani megnyitó előadásán egyszerűen kinevezte Ady Endrét «Petőfi után legnagyobb költőnek», Négyesy magánlevélben figyelmeztette ennek a túlcсаpongó Ady-kultusznak igazságtalanságára és veszélyeire. A levelet mégis kénytelen volt közzétenni a következő év húsvétján a Budapesti Hírlapban, mert Hegedüs kezdte idézgetni «nem éppen pontos hűséggel». Hegedüs csakhamar takarodót fűjt azzal az indokolással, hogy a Pesti Hírlap az akkori papirosbíány miatt nem adhat teret irodalmi vitákra, e helyett nyilvános szóharcot ajánlott az Akadémián vagy a Kisfaludy-Társaságban. Négyesy nobilisan elhallgatta, hogy a Pesti Hírlap minden vasárnap nyújtott teret Hegedüsnek, nem tessékelté át őt a Budapesti Hírlaphoz, ahol kapott volna helyet, nem tárta fel, hogy az Akadémiára és a Kisfaludy-Társaságra való hivatkozás csak a visszavonulás leplezése volt, mert hiszen Hegedüs is tudta, hogy ezek a testületek nem szoktak ilyen vitaestélyeket rendezni. Irodalmi kérdéseket különben is csak a nyomtatott betű útján szoktak elintézni. Egyébként is Négyesy tétele az volt, hogy tessék reális Ady-kultuszt űzni, erről pedig semmi szükség sem volt vitázni. Ezekre való utalás helyett Négyesy *Az Ady-pör* címmel levelet tett közzé a Pesti Hírlapban, ebben lovagiasan tisztelgett a porondról visszalépett ellenfél előtt s kijelentette, hogy bármikor kész kiállni ebben az ügyben vitára. Az egész levélből kiérzett Négyesynek az a nemes indítéka, hogy nem harcolni és győzedelmeskedni akart, hanem arra eszméltetni a túlsó oldalt, hogy az Ady-kultusznak Ady költészete reális elemzésére, jellemzésére és értékelésére kell irányulnia, nem szabad költészetünk nagyjainak rovására túlcсаpongania s az ifjúságot és közönséget Ady kedvéért előző irodalmunktól elszoktatni, ha nem akarjuk szétszakítani a nemzeti lélek folytonosságát.

Ez a levél némi lehangoltságot keltett Négyesy híveiben, akik úgy érezték, hogy Négyesy túlságos engedékenységgel és szentimentalizmussal nagyon is elnézően értelmezte Hegedüsnek takarodót fűvő levelét, amelyben ők csak annak megengedését látták, hogy Vörösmarty és Arany is nagy

költők, akiket Hegedüs hajlandó nagyrabecsülni. Kifogásolták azokat az összeméréseket is, hogy Vörösmarty és Arany egyenlően nagy Adyval s az afféle összehasonlításokat, hogy a lírikus Ady nagyobb, mint a lírikus Vörösmarty és a lírikus Arany.

Talán igazuk is volt, mert három év mulva Hegedüs már azt írta, hogy jól esett neki egy német nyelvű tanulmánynak az a része, mely Ady Endre irodalmi elismerését attól az időtől számítja, amikor ő a Pesti Hírlapban megkezdte harcát a budapesti egyetem tanárainak konok felfogásával szemben. Négyesy ismét nem akart a nyilvánosság elé menni, csak *in camera caritatis*, magánlevélben igazította helyre Hegedüsnek két állítását. Egyik az, hogy Ady irodalmi elismerését Hegedüs harcolta ki. «Mi szükség Magadnak dicsekedni ezzel nyilvánosan? — írja Négyesy. — Ezt csak olyan tájékozatlanok hiszik el, akiknek emlékezete három évnél messzibbre nem terjed. Minden komoly ember csak a fejét csóválja erre. A Nyugat régi törzskara kinevet érte, magának követeli ezt az érdemet. Csakugyan Ady már vagy húsz éve ünnepelt költő volt, mikor Te ünnepelni kezdted . . . Semmi nem árt egy író hitelének annyit, mint a nyilvánvaló tévedés, a köztudattal szemben magának tulajdonított érdem. Ez a megalomania hírébe keveri». Hozzá még arra is emlékezteti, hogy az idézett tanulmány, Szirmayné Pulszky Henrietté, nem azt állítja, hogy Ady elismerése a Hegedüs fellépésétől számítható, csak azt, hogy Makkai könyvének megjelenése idején a konzervatívok frontja inogni kezdett, például Hegedüs Loránt is 1927-ben Ady hívének vallotta magát. Tehát csak egy konzervatív író áttérésének példájául hozza fel Hegedüst. Csak Hegedüs adja az ő mondatának azt az értelmezést, hogy ő vívta ki Ady elismerését. Második túlzásnak azt mondja, hogy Hegedüs harcot kezdett a budapesti egyetemi tanárok felfogásával szemben. A valóság az, hogy Hegedüs nem küzdött semmiféle egyetemi front ellen, ilyenről szó sem volt akkori cikkeiben. Hegedüs egyáltalán nem kezdett harcot Ady mellett, hanem Négyesy kezdett harcot Hegedüsnek az ellen az elhamarkodott nyilatkozata ellen, hogy Ady Petőfi mellett a legnagyobb magyar költő; ő Vörösmartyt, Aranyt

és a többit védte, reális Ady-kultuszt sürgetett az indokolatlan túlcspongással szemben.

Ugyanebben az időben egy másik vitája is zajlott le Hegedüssel. Hegedüs a Pesti Hírlapban 1930. ápr. 13-án *Két rossz spondeusz* címmel cikket közölt s ebben indokolatlan támadást intézett Négyesy ellen Babits Mihálynak a Kisfaludy-Társaságba történt megválasztásával kapcsolatban s karikírózó célzattal meglehetősen badar együgyűséget tulajdonított neki. Négyesy nagyon higgadt feleletében a tárgyi tévedéseket igazította helyre s rámutatott, hogy Hegedüs egész beállítása koholt. Ennek újabb cikkére olaszországi útjáról küldte meg válaszát Négyesy Nyílt levél alakjában. Kimutatja, hogy ellenfele mesét költött s azt az ő nyakába varrta. «Tartózkodom az eset további minősítésétől ; — írja — de jól teszi, ha más ellenfelének nem ad többé ilyen előnyt magával szemben, mert más kíméletlenebb lesz». Hangoztatja, hogy kénytelen fálnak szorítani ellenfelét, mert magát és az irodalmi igazmondást védi. De a személyi rész mellett az elvi oldalt is kiemeli. «Szabad karikatúrát rajzolni, de nem szabad valóságos ténynek tüntetni fel egy kitalált esetet, nem szabad tantuszt adni aranypénz helyett». Megvilágítja Babits ajánlásában a maga és Hegedüs szerepét s utal arra, hogy Hegedüs nem valami lovagias testületi érzéssel úgy tünteti fel a Kisfaludy-Társaság nagy részét, mint valami bandát, amelyben ő képviseli a tisztító elemet s ő a protektora a tehetségeknek. Arra a kacér kérdésre, hogy nem órá gondol-e elsősorban Négyesy az irodalmi radikálisok említésekor, Négyesy azt feleli, hogy egyáltalán semmiféle irodalmi irány reprezentatív emberének nem tartja őt. Inkább csak uszálynak. «Ő az irodalmi irányokat csak utólag fedezi fel, csak az *arrivé*ket ünnepli. Húsz évvel Ady Endre feltűnése után «kezd védeni» Adyt. Babitsért is akkor lelkesedik, mikor Babits ő nélküle is nagy befolyású író lett. Hegedüs Loránt is úgy tesz, mint az önálló ízlésítélettel nem bírók : mások ítélete után indul, az árral úszik és akkor nagy zajt csinál, mert fél, hogy máskép maradnak tartják».

A Nyílt levelet a Pesti Hírlap szerkesztősége azzal küldte vissza Négyesynek, hogy Hegedüs magánlevélben válaszol

rá. Ebben Hegedüs felajánlotta, hogy hajlandó a nyilvánosság előtt helyreigazítani tévedéseit. Négyesy ezt a feltétellel fogadta el, hogy a nyilatkozat fejezze ki, hogy a rovására kiszínezett jelenet nem történt meg, s ne tartalmazzon újabb támadást, illetőleg helyreigazításra szoruló állítást, mert levelében is vannak félreértések. Különösen megengedhetlennek tartja, hogy egy bizalmas értekezlet anyaga nyilvánosságra kerüljön. «Nincs jogunk kivinni az utcára a mi belső vitáinkat». Erre Hegedüs ezt írja: «Leveledet megkapva, kijelentem, hogy lelki nemességgeddel kiütöttem kezemből a fegyvert» — s mellékeli a nyilatkozatot, mely aztán *Az irodalmi disputa befejezése* címmel meg is jelent s végét vetette a vitának, amelyben igazán semmi öröme sem lehetett Négyesynek, aki a magyar irodalomnak régibb, egészen más fegyverekkel vívott küzdelmeire emlékezhetett. Erélyesen visszautasította Négyesy azt a könnyelmű elszólást is, mely a megszállás alatt sínylődő magyarság szellemi életének szabadságát magasztalta az itthoninak a rovására. Négyesy örömmel érezte, hogy a közönség értékesebb része az ő pártján van s ez kifejezésre is jutott abban a melegségben, ahogyan 70. születésnapját ünnepelték. «Ünneplésemhez mindenesetre hozzájárult — írja — a Hegedüssel való polemia is. Ezt követte a második harc Móricz Zsigmond ellen. Otromba volt Móricz támadása, de már nagyon szelíd a védekezése. Elfelejtett káromkodni, amint Hegedüs is elfelejtett viccelődni. Mind a ketten elsompolyogtak. Mind a két esetben az igazság győzött, nem én. Lehet, hogy debatteri ügyességem is felér ellenfeleimével, de a fő az, hogy igazam volt. A közvélemény pedig szintén nekem ad igazat. És ez örvendetes. Nem igaz, hogy a mi eszményeink elavultak, ellenkezőleg, azok az életrevalók, azok lelkesítenek most is».

Látva azt, hogy mennyire tájékozatlan még a jobb irányban érdeklődő közönség is az újabb irodalmi jelenségekkel szemben s mily könnyen félrevezetheti a meggorodolatlan vagy lelkiismeretlen hetykeség, elhatározta, hogy 1927. nyarán alaposan nekilát az újabb irodalmi irányok kritikai tanulmányozásának és őszre egy tanulmányban részletesen kifejti azokat az elveket és szempontokat, amelyeket az esztetika

Ady Endre és körének költészetével szemben felállíthat. Sajnos, sem ez a munkája, sem az Adyról tervezett könyve nem készült el. A konzervatív kritikának régi mulasztását pótolta volna s bizonyára jelentős állomásául szolgált volna a kérdés fejlődésének. Felfogását és szempontjait egyébként eléggé határozottan jelzi a Hegedüs Loránttal folytatott polémiában s a Révai Nagy Lexikonának 19. kötetében Adyról írott cikkében.

Az írói munkásságáról festett képre végül rokonszenves, gyorsan átvillanó pasztell-szín gyanánt vetődik költeményeinek megemlítése. Ezeket is írt diák és egyetemi hallgató korában. Legnagyobb részük ahhoz szólt, aki egész lelkét betöltötte, s fűzérüket egyetlenének nyujtotta át holdog hódolati ajándékként. Túláradó gyöngédség, szinte áhítatos hódolat nyilatkozik ezekben a finoman udvarló s kecsesen bókoló versekben. Talán legjellemzőbb köztük a menyasszonya emlékkönyvébe írott :

Méltót írjak hozzád?	S mit szóljon szegény szív?
Kimerjem a tengert?	Szólni hogyan merhet,
Lényed bája ellen	Mikor diadallal,
Erőt veszt a szellem	Zsarnok hatalommal
S lerakja a fegyvert.	Rabigába verted?

Ilyen gyöngéden udvarló hangon fejezi ki szerelmi vívódását is :

Bár lehetnék innen távol,	Vagy lehetnék mindig veled,
Szívem örök izgalmától,	Ha már megvert bűvös szemed,
Felőled a hír se szólna,	Gyönyör és kín, hogyha látlak,
... Bár sohse láttalak volna.	De bár mindig láthatnálak!

Ah nem könnyű a feledés,
 Levegőm már az epedés,
 Hogyha szívom, mérget veszek,
 De nélküle nem élhetek.

Minthogy menyasszonya szépen zongorázott s szívesen szerzett dallamokat könnyebb szövegekre, ilyeneket is írt. Hadd idézzünk egyet mutatónak ezek közül is :

Ilyen kedvem soha nem volt, de majd lesz,
 Engem ugyan szomorúvá mi sem tesz,
 Hű társam volt az örökös fájdalom,
 De hívebb lesz az én szép kis vigasztaló angyalom.

Könnyes arccal hogyha állok elébe,
 Belenézek ragyogó két szemébe,
 Úgy eloszlik, úgy felszárad bánatom,
 Mint a harmat hideg gyöngye verőfényes szép napon.

A sok érzelmes vers közt, melyekbe egy-egy kis oktató elem is elvegyül, megpróbálkozott Heine fordulatosságával, könnyedén gúnyoros hangjának tolmácsolásával is *Emma* című versében :

Emma, szólj igazat, kedves,
 Mert magam már ki nem sütöm,
 Szerelemből lettem bolond?
 Vagy bolondságból szerelmes?

Ah, úgy gyötör, kedves Emma
 Nem csupán örült szerelmem,
 És szerelmes örültségem,
 De még rá ez a dilemma!

Egyébként már VI. gimnazista korában (1878 tavaszán) írt két olyan epigrammát, amelyek nyomtatásban is megjelentek. Az egyik *Fekete és kék szem* címmel s így hangzik :

Nőre ne bízd magadat! Hazudik két szép szeme gyakran.
 Mint ég nyílik a kék, s mint pokol a fekete.
 S nékem az égszín szem poklok gyötrelmeit adta.
 Míg a sötét színű mennyei üdvre vezet.

A másik az *Író toll* című :

Isteni író toll! mondják, méz foly tebelőled :
 Tán csak azért oly sok a henye tintanyaló.

Ezekről, úgy látszik, tartott valamit, mert mind a kettőt felolvasta egyetemi hallgató korában Greguss Ágostnak, az epigramma egyik magyar mesterének stílusgyakorlatán. Aztán hamarosan búcsút mondott a költészetnek s csak az

ő gyöngéd lényéhez annyira illő módon szólalt meg időnként : hitvese nevenapjára írt verses köszöntőket fiuk számára.

*

Életének és irodalmi munkásságának ez a vázlata képeletünk elé idézi rokonszenves és tiszteletreméltó egyéniségét is. Az életnek minden vonatkozásában férfias és korrekt volt, kötelességtudó, elveihez tántoríthatatlanul ragaszkodó, lelkiismeretes és az igazsághoz fanatikusan hű. Nemcsak kötelességtudásban, hanem gondolkodásban, érzésben és erkölcsben is egész ember. Visszautasított minden megalkuvást. Mikor a vezetése alatt álló Tanáregyesületről azt írták, hogy élete örökös taktikázásban telik el, Négyesy felháborodva tiltakozott ez ellen : «Én mindig nyílt kártyákkal játszottam s mindig kimondtam a nézetemet minden irányban. Soha nem volt kedvem valamire vállalkozni csak a látszat kedvéért, míg magam is meg nem győződtem valamiről, s nem féltem kimondani a szót, ha népszerűségemet kockáztattam is, amit különben sem kerestem volt. Az én taktikám az egyenesség és nyíltság volt, mással igazán nem taktikáztam». Megvolt benne az is, ami írókban és tudósokban gyakran hiányzik : a bátorság. «Van bennem egy vonás, — írja Balogh Péternek — amiből adhatnék neked : a bátorság. Én sohase tudom megérteni, hogy az affajta okos emberek, mint ti, akik annyira tudjátok fegyelmezni magatokat, mért csak egy irányban gyakoroljátok az önfegyelmezés művészetét? Tudtok parancsolni vágyaitoknak, reményeiteknek, bátorságtoknak : mért nem parancsoltok csüggedéstekeknek is, mért nem fegyelmeztetek magatokat abban is, hogy a szenvedésnek egészen átengeditek magatokat? Annyi erővel ezt is megtehetnétek és javatokra válnék».

Komoly becsvágy töltötte el lelkét s a tartalmas és hivatásszerűen leélt életről már fiatalkorában alkotott eszményéhez mindvégig hű maradt. Dolgozott, míg a mécese ki nem lobbant.

Egészében tartalmas, európai látkörű, de lelke mélyéig magyar érzésű, nemes eszményektől lelkesített egyéniség, szeretetreméltó, gyöngéd és jó ember, becsületes, puritán

és emelkedett jellem volt. Magát is jellemezte azokkal a szép szavakkal, amelyeket hajdani szentesi igazgatójáról, Zolnay Károlyról mondott arcképének leleplezési ünnepélyén : «Nem görögtúzzal dolgozott, mint a szemfényvesztők, hanem állandóan fűtött szívvel, melynek lángja bent ég, lobogása kívülről nem látszik, csak hatását észlelhetjük. Konzervatív egyéniség volt, mégis mindig épített. Nem sietett el semmit, őrizte a hagyományt, óvta, erősítette a meglevő alapokat ; de ha eljött az ideje, nem habozott új falakat rakni az erős alapokra. Mindig jó pénzzel, nemes valutával fizetett».

Hálás szívvel s áldó szóval őrizzük emlékezetét.

KÉKY LAJOS.

TAKÁTS SÁNDOR.

— Ötödik közlemény.¹ —

Dolgozatainak harmadik csoportjaként szólunk a XIX. század első felének országgyűlései alatt szokásos társadalmi életet ismertető cikkeiről. Az országgyűlések idején Pozsonyban igen mozgalmas élet folyt. Az 1840-es évekig, mikor a pártok élesebben kerültek szembe egymással, együtt szórakoztak a követek. Általában nagy volt a fényűzés s felkapott a kártyajáték, mely számos családot tett tönkre. Őszi ülések idején jótékony célra kedélyes szüreti mulatságot rendeztek, farsangok alatt pedig táncmulatságokat. Még 1848 első hónapjaiban is minden csütörtökön bál volt, melyeken a követek feleségei és lányai, valamint az országgyűlési ifjúság vettek részt. Gyakoriak voltak a lakomák, amelyeken elmondott pohárköszöntők — a kémjelentések ezekről is megemlékeznek — hű kifejezői voltak a közhangulatnak. (*Társasélet a pozsonyi országgyűléseken az Emlékezzünk eleinkről* című kötetben és *Régi országgyűlési szüretek a Kémvilág* című kötetben.)

Széchenyi volt a hazafias kaszinók megalapítója. Két évvel a Nemzeti Kaszinó életrehívása előtt, 1825-ben teremti meg gróf Károlyi Györggyel együtt Pozsonyban a patrióta-klubot. Ugyancsak az ő kezdeményezésére nyílnak a vidéken is meg a kaszinók, mint a nemzeti közszellem, érzés és nyelv fejlesztésének intézményei. Az 1843/44. évi országgyűlés idején már hét kaszinó volt Pozsonyban. Külön említést érdemel a Széchenyi 1825-ben alapított reuniója (társaskör), melyben a titkos rendőri jelentések szerint többször tanács-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1937. évi 710., 711., 712. és 713. számában.

koztak az Akadémia felállításáról is. E reüniónak két vezető tagja volt gróf Dessewffy József és Felsőbüki Nagy Pál, kiknek felszólalásai után ajánlotta fel tudvalevőleg Széchenyi az 1825. november 3-i kerületi ülésen egyévi jövedelmét az Akadémia megalapításának céljaira. Aznap este lelkes hangulat töltötte el a reüniót, ahol négy nap mulva indítványt tettek a magyar írók jutalmazására és a nagy magyar szótár kiadására is. (*Első kaszinóink és Metternich a Hangok a múltból és Széchenyi István gróf reüniója és az Akadémia alapítása a Kémvilág* című kötetben.)

1825-től jöttek divatba a politikai párbajok. A legcsekélyebb ok elég volt a kihíváshoz. Nem egy párbajnak volt halálos a kimenetele. A titkos rendőrség jelentései szerint egyik legfélelmetesebb párbajozó és vívó gr. Teleki László, a tragikus sorsú, kitűnő hazafi volt. Más oldalról egy-egy követ elhúnyta a részvét főlemelő nyilvánítására nyújtott alkalmat. Ilyenkor a végtisztességre az országbíró és a személynök vezetése alatt fekete díszmagyarban, kardosan vonult ki az alsótábla minden tagja. (*Országgyűlési párbajok az Emlékezünk eleinkről és Csicseri Orosz Elek halála a Magyar küzdelmek* c. kötetben.)

Számos új adattal gazdagítják a reformkor kiválóságaira vonatkozó ismereteinket azok a cikkei, melyeket a kémjelentések alapján a felső- és alsótábla egyes kimagasló tagjairól írt. A legtöbbször egyoldalú és magyargyűlölő titkos rendőri följegyzések megvilágításánál még nagyobbaknak látjuk a tudásban, jellemben, áldozatkészségben és hazaszeretetben oly nagy férfainkat, akik legtöbbet tettek az új Magyarországért.

Gróf Illésházy Istvánnal, a nagymultú család utolsó férfisarjával kezdjük, ki 1790-től 1830-ig egyik vezető szelleme volt országgyűléseinknek, kitől többször kért tanácsot József nádor is, s akinek oly nagy volt a népszerűsége, hogy a titkos rendőri jelentések szerint 1825-ben nádorválasztás esetén őt választották volna meg. Bátor meggyőződéséből sohasem csinált titkot, sőt 1825-től nyíltan az ellenzékhez csatlakozott, noha mint dúsvagyónú főurat a bécsi kormány elhalmozta kitüntetéseivel, csakhogy a maga pártjára vonja.

Mint Trencsén megye főispánja a megyei közgyűléseken magyarul beszélt és 1826 július 17-én az ő javaslatára mondta ki a megye, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvet jövőre csak magyar nyelven vezeti. Ezt a példát követte egy év múlva Liptó megye is, melynek szintén ő volt a főispánja. Egyik legnagyobb érdeme, hogy ő részesítette politikai nevelésben az ifjú gróf Széchenyi Istvánt, kit a kémjelentés Illésházy ünnepelt tanítványának nevez. (*Magyar küzdelmek.*)

A titkos rendőri iratok megállapítása szerint az erdélyi arisztokratákat a magyarországiaktól nagyobb hazafiságuk, szerénységük s külföldi egyetemeken és utazásokon szerzett magasabb műveltségük különböztette meg. Mindezt jól tudta a közvélemény is, az okokkal együtt: kisebb vagyonuk, a nagyobb távolság Bécs vonzókörétől és a ritkább összeházasodás külföldi családokkal. Ennek a lelkes magyar erdélyi főúri társaságnak három kiváló tagjáról is ír Takáts, azzal a melegséggel, mely minden sorát áthatja, mikor igaz hazafiaink emlékét újítja fel. Az első közülök gr. Kendeffy Ádám, akit a titkos jelentések Erdély Széchenyi Istvánjának neveznek. Ritka szép külsejű, nagyszerű vívó, céllövő, lovas, úszó, mintagazda, jeles szónok, bátorszívű ellenzéki, iskoláink iránt áldozatkész főúr, akinek 1834. februárban, 39 éves korában bekövetkezett váratlan halála mély gyászba döntötte Erdély magyarságát. (*Magyar küzdelmek.*)

Nemzeti újjászületésünknek egy másik, szintén rég elfelejtett hőse a kortársak előtt «vándor hazafi» néven ismert báró Bánffy László. Az 1834. május 26-ra összehívott erdélyi országgyűlésen tűnik fel először, melynek kilenc hónap múlva történt feloszlata után az anyaországhoz csatolt Részek egyik megyéjének (Kraszna) követeként jött át az 1839/40. évi országgyűlésre Pozsonyba, hol mint az erdélyi unió egyik lelkes harcosa csakhamar az ellenzéknek egyik legnépszerűbb tagja lett. Hirtelen, korai elhúnyta (1840. jan.) nagy vesztesége volt a magyar ügynek. (*Emlékezzünk eleinkről.*)

Szép emléket állít a lelkiismereti szabadság s a protesztánsok teljes egyenjogúsága legtüzesebb harcosának, Beöthy Ödönnek, a katonából lett politikusnak. 1830-ban válasz-

totta először Bihar megye első követéül, ki mellett az 1832/36. évi országgyűlésen Tisza Lajos volt a megye másik követe. Kezdetben meleg barátságuk rövidesen nyílt ellentétté változott, melynek során Lajcsák püspök, a szigorú katolikus álláspont egyik legerősebb képviselője a katolikus Beöthy ellen a kemény református Tisza Lajossal, akkor már Bihar megye adminisztrátorával fogott össze. A kor vallási küzdelmeit jellemzi a titkos rendőrségnek az az 1843. június 9-ről kelt adata, hogy ha az országgyűléshez a vallás ügyében kedvezőtlen döntés érkezik, egész sereg kath. követ tér protestáns hitre Beöthyvel együtt. (*Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai a Hangok a multból* c. kötetben.)

A leghosszabb fejezetet Wesselényi Miklós bárónak szenteli, kit 1825-ben vesz a titkos rendőrség megfigyelés alá. A kormányra és kémjeire jellemző, hogy Wesselényiről törhetetlen magyarsága és szokimondó ellenzéki magatartása miatt mint a leggonoszabb emberről írnak. Az is jellemző a kormányra, hogy egyik kémjéül Wesselényinek anyai ágról való rokonát, Cserey őrnagyot szerezte meg, aki azonban Wesselényivel is fenntartotta a barátságot, amiért a haditanács megfosztotta tiszti rangjától. Másik kém volt körülötte Istvánffy Antal, előzőleg szintén katonatiszt, aki egyik jelentésében nem átallja pénzhamisítással vádolni a nagy hazafit. Harmadik besugóul Wesselényi egyik volt kancellistáját szerződtették, bár nem sok hasznot húztak belőle. Ferstl Lipótnak, aki 1825-től 1848. márc 17-ig, mikor Pozsonyból menekülnie kellett s aki 1824-ben még csak rendőrfőigazgatósági titkár volt, utóbb cs. kir. valóságos udvari tanácsosi rangban az országgyűlési titkos rendőrség élén állott, jelentéseiből megállapíthatólag még Zsibón, Wesselényi állandó lakóhelyén is voltak titkos megbizottak, köztük lovaském is. Ez a Ferstl már 1834. szept. 19-én sürgeti az erdélyi országgyűlés felosztatását s ez időben írja, hogy Wesselényinek vagy az örültek házába vagy őrizet alá kell kerülnie. A titkos rendőri följegyzések alapján Takáts 1844. márc. 11-ig kíséri a megvakulás előtt álló, lelkében is megtört Wesselényi életét, ki lemondóan írja e napon Zsibóról: «Nemsokára a zöldelő fákat már alig láthatom». Annak, aki meg fogja írni Wes-

selényi igazi életrajzát, egyik értékes forrása lesz ez a tanulmány (*Kémvilág*).

Hasonlóan becses adatokat hord össze a kémjelentések-ből Kőlcsey országgyűlési szerepléséről is. Mélyen bevilágít a kormány lelkébe, hogy besugói az ideális, szelídlelkű magyar hazafiról mint hírhedt demagógról írnak, miként Széchenyi-ről is mint kétszínű felforgatóról tesznek említést. Tudvalevőleg Wesselényi védelme Kőlcsey munkájaként ismeretes irodalmunkban. A titkos jelentésekből megállapítja Takáts, hogy a védelem első sorban a Deák műve volt. (*Magyar küzdelmek*.)

Két cikkben is foglalkozik Deák Ferenczel, akit Metternichnek az uralkodó jóváhagyásával kiadott parancsára Sedlnitzky titkos megbízottaival szintén állandóan figyelemmel kísértetett. Ez a megfigyelés havi 10—20 frt-jába, mai értékben tekintélyes összegbe került az államnak. Egyébként már e jelentésekből is kibontakozik a fiatal Deák nagysága, mély belátása. Barátságos a kezdő követekhez, sűrűn érintkezik az írókkal s följegyzik azt a kijelentését is, hogy hibát követ el a kormány, mikor minden demokratikus gondolattól megijed, mert ha engedne kissé a félelme és nagyobb lesz a szabadság, azonnal megszűnik nálunk a demokratikus irányzat, nem lévén a világon arisztokratikusabb nemzet a magyarnál. További pontos följegyzések vannak Deáknak az 1839. februárban Bécsbe, a három évre elítélt Wesselényi érdekében tett útjáról, az 1843. évi választáson Deák ellen Zalában és Székesfehérvárt nagy pénzáldozattal rendezett zavargásokról, melyekkel gr. Zichy Domokos veszprémi püspök Deákkal együtt az adókérdést is meg akarta buktatni. Ez időből közli a titkos rendőrség Deáknak egy hosszabb levelét, melyben kifejti a bocskoros nemesség demoralizáltságát, a középnemesség megvesztegethetőségét, a főnemesség jellemhiányát és a papság intrikáit. A korteskedő pártelnök ellen a független bíróságot ajánlja s a bíraskodás elválasztását a politikától.

A második cikk szerint 1839-ben a titkos rendőrség minden jelentése Deákot még az uralkodó előtt is az ellenzék igazi vezéréként emlegeti, kivel szemben a követek és a jurátusok minden alkalmat megragadnak hálájuk és szeretetük kimutatására. Így Deáknak az 1839. okt. 2-án, a

kerületi ülésen a szólásszabadság védelmére mondott hatalmas beszéde után, a következő napon tiszteletére az ifjúság fáklyás-zenét rendezett, 4-én pedig, a kerületi ülésen Palóczy László üdvözölte nevenapján a követek nevében. (Mindkét cikk az *Emlékezzünk eleinkről* c. kötetben.)

Rendkívül meleg emlékezést ír Palóczy Lászlóról, melynek során a kémjelentések alapján régebbi történetíróinknak, köztük Horváth Mihálynak több téves adatát igazítja helyre. Az 1836. jan. 30-i kerületi ülésen ő indítványozta először, hogy Pesten országházat és nemzeti színházat építsenek. Ez utóbbi indítványát el is fogadták. Mint kerületi jegyző ő szerkesztette elsőnek magyarul a jegyzőkönyveket. 1839. október 25-én pedig kijelentette, hogy nem fordít többé latinra semmi előterjesztést. Köztudomású, hogy az 1827-től 1861-ig tartott országgyűléseknek egyik legnépszerűbb tagja volt, az 1848/49. és az 1861. évi országgyűlések képviselőházának pedig korelnöke. (*Budapesti Szemle*, 1933. jan.)

Id. Andrassy Gyula grófról, ki az utolsó rendi országgyűlésen jutott először politikai szerepléshez, mint Zemplén vármegye egyik követe, azt az epizódot írja meg, mikor 1847. december 16-án séta közben észrevette 12 katonától közrefogott jurátusát, kinek szájából az élelmezési hivatal előtt álló őr kiütötte a szivart, mire a jurátus, a nagyerejű Gőcze János, az őrt pofonvágtá és behajította a faköponyegbe. Andrassy sétapálcával a kezében az őrséget vezető tizedes felé indult, aki kicsibe múlt, hogy át nem dőfte őt szuronyával. Az alsótábla hiába követelt ezért elégtételt, mert Mailáth György országbíró a katonáknak adott igazat, amin még István főherceg nádor is meglepődött. Ferstl egyoldalú jelentése alapján Sedlnitzky a királynak is megírta az esetet. (*Hangok a multból.*)

Számtalan új vagy alig ismert adatot közöl Takáts az országgyűlési ifjúságról (jurátusok, patvaristák, kancellisták). Szinte azt mondhatnók, többet írt róluk egymaga, mint valamennyi történetírónk együtt, és mindenkor azzal a megértéssel és szeretettel, melyet a fiatalság iránt már tanár korában tanúsított. Mivel a megyék, a követek és a vagyonosabb urak mennél több ifjat igyekeztek Pozsonyba vinni,

számuk több százra rugott, sőt néha az ezret is meghaladta. Fejenként 1 frt-ot kaptak napjára. Ennek ellenében az ő kötelességük volt a javaslatoknak, jelentéseknek, üzeneteknek, válaszüzeneteknek, feliratoknak stb. sokszorosítása, miért is, ha olykor bárminő okból megtagadták vagy késedelmesen végezték másoló munkájukat a diktatúrán (másoló hivatal), másnap nem lehetett az ülést megtartani. Tüzes magyar lélek fűtötte mindnyájukat, s így érthető, hogy nem elégedtek meg a passzív szerepléssel, hanem hangulatuk néha annyira elragadta őket, hogy az ülésteremben is zajos tetszéssel vagy a nem tetszés különféle nyilvánulásaival kísérték a felszólalásokat. Azonfelül alkalmilag hatalmas utcai tüntetéseket is rendeztek, melyeken a hazafiaknak fáklyásmenettel egybekötött szerenádokat adtak, a kormánypárt fejeinek pedig macskazenét. A színházi tüntetéseken viszont a német színészek magyarsértő tréfáit torolták meg. Megrendszabályozásuk sok gondot okozott. Volt rá eset, hogy maga Ferenc sürgetett a nádornál ellenük megfelelő intézkedéseket. Sőt az is megtörtént, hogy mikor 1844 nyarán hat jurátus száznál több pozsonyi német polgárt megkergetett, a város vezetősége fölfegyverzett mészáros- és hajóslegényeket bérelt föl ellenük. A kir. tábla ugyan a hat jurátust ítélte el, de az ifjakat nem sikerült még a börtönbüntetéssel sem megfélemlítenie.

A reformkorszak nagy politikai küzdelmei és eredményei el sem volnának képzelhetők az országgyűlési fiatalság közreműködése nélkül. Egyetlen nemzeti mozgalom sem indulhatott meg nélkülök. Az országgyűléseken fölmerült új eszméket ők vitték haza a megyékbe, az ő soraikból kerültek ki az emisszáriusok, akik egy-egy főúr költségén végezték szerte a hazában ezt a lelkes felvilágosító munkát, sőt sokan lettek közülök utóbb maguk is követek, kiváló szónokok és még miniszterek is. Kohlmayer pesti születésű kém 1807. nov. 26. kelt jelentése még modern nevelésű és püspök-, főispán- stb. principálistaiknál helyesebb ítéletű egyénekként jellemzi őket, de később általában mint csőcselékről szólnak róluk. Az 1833. jan. 1-én kelt jelentés szerint az országgyűlési ifjúság sohasem volt oly gonosz és exaltált, mint akkor. Ez országgyűlés alatt alakult meg részint a francia, német és olasz

ifjak hasonló egyesületeinek, részint az egyre szaporodó kaszinóinknak példájára a jurátusok Társalkodási egyesülete, melynek alapszabályait maga Deák készítette. Az egyesületből, mely a leendő követek és a leendő írók iskolája is volt, szigorúan kitiltották az alkoholfogyasztást és a szerencsejátékot. A kormány azonban, mely rémülten látta a szabadság és a hasonló külföldi ifjúsági egyletek szellemének terjedését, az alapszabályokat nem vette tudomásul s az ügyvédi vizsgától való eltiltással igyekezett elvonni a tagokat az egyesülettől, melynek a kormány zsoldjában álló két tagja (Fabianovics és Lapsánszky), hogy magának érdemeket szerezzen, az egyesületet titkos jelentéseiben lázítással, felségsértéssel vádolta. Erre Metternich és Sedlnitzky gyors cselekvésre határozták el magukat. Eljárásuk s az ifjak vezéreinek elfogatása és elítélésének körülményei eléggé ismeretesek, sőt Wertheimer Ede a rájuk vonatkozó titkos rendőri jelentéseket is feldolgozta.¹

Mellőzve ez ismert részleteket, érdemes megemlíteni, hogy — mint a kének fölterjesztéseiből megállapítja Takáts — az ifjúság már a következő, 1839/40. évi országgyűlés alatt, még hozzá engedély nélkül, újra megalakította olvasóköreit. Ezúttal azonban Metternich az ország hangulata miatt nem látta tanácsosnak fellépni ellene. Épp így, felsőbb engedély nélkül működött az 1843/44. és az 1847/48. évi országgyűlések alatt is a jurátusok olvasóköre.

Takáts jóformán az első történetírónk, — a szakírók értékes munkáiról itt nem szólván — aki az országgyűlésekkel kapcsolatban, ugyancsak a titkos rendőri jelentések alapján, az első magyar országgyűlési gyorsírókról is megemlékszik. A reformkorszak nagy küzdelmei a kormány és a nemzet közt az ország önrendelkezési jogáért s az alkotmányt biztosító közszabadságokért folytak. Tudvalevőleg 1790 előtt egyáltalában nem adták közre az országgyűlési tárgyalások anyagát, csupán a már szentesített törvényeket s még évtizedek multával is az alsó tábla naplója és az 1840. febr. 25-től kezdve kiadott főrendi napló csak jóval az illető országgyűlések bezárása után jelent meg, mikor már alig keltett érdeklődést. Természetes tehát, hogy a rendek ugyanakkor, amidőn

¹ *Budapesti Szemle* 1908. évf., jan., febr. számok.

a szólásszabadságért harcoltak, egyszersmind az országgyűlési tárgyalások nyilvánossága mellett is fölemelték szavukat, már pedig a beszédek megörökítése a közbeszólók neveivel együtt gyorsírók följegyzései nélkül még ma, a hangos filmek korában sem lehetséges. A szólásszabadság és a nyilvánosság szoros kapcsolata hozta magával, hogy Takáts már a titkos rendőri iratok kiválogatásánál figyelemmel kísérte a gyorsírókra vonatkozó jelentéseket is, melyek másolatainak hosszú sorát őrzi főleg 1833-tól 1848-ig az országgyűlési levéltár, mert a titkos rendőrség a nevesebb politikusokkal együtt megfigyelés alatt tartotta a gyorsírókat is, mint veszedelmes, sőt az egyik kémjelentésben még elzárásra is méltónak mondott egyéneket. Ebből a művelődéstörténetünkre és kivált gyorsírásunk történetére nézve is egyaránt becses anyagból elszórtan több adatot közöl is.

Az első és egyszersmind gyorsírásunk történetében kétségkívül egyik legkorábbi az 1807. évi országgyűlés egyik udvari kémjének: Kohlmayernek már idézett, 1807. nov. 26-án kelt jelentése, mely szerint «a jurátusok titkárai (attachés) a püspököknek, prelátusoknak, főispánoknak stb. Mindenre pontosan figyelnek s gyorsírók is és modern nevelésüknél fogva helyesebben ítélnek, mint főnökeik.»¹

Az 1833. jan. 24-én kelt jelentésében a titkos rendőrség tudomására hozza Sedlnitzkynek, hogy a legjelentősebb titkos konventikulumok Széchenyi István grófnál, Wesselényi Miklós bárónál stb., stb. szoktak megéssni. Wesselényi szállásán Széchenyi az ellenzékhez tartozó fiatal mágnásokkal és a túlzó ellenzéki követekkel szokott megjelenni s e tanácskozásokon Hajnik, Bertha (a műben sajtóhibával Bartha olvasható) és Munkátsy gyorsírókat is alkalmazták.²

1835-ből és 1839-ből több jelentés emlékszik meg Stuller Ferencről,³ Wesselényi hűséges gyorsírójáról, aki az utóbbi év febr. 9-én elkísérte Wesselényit a budai kaszárnyában kijelölt börtönébe is.

További becses adalékot tartalmaz Istvánffy 1834. márc.

¹ *Hangok a múltból* 145. l.

² *Kémvilág* II. köt. 77. l.

³ *Kémvilág* I. köt. 37, 60. l. II. köt. 84. l.

23-iki kémjelentése a nagyenyedi polgári kaszinó létesítéséről, megnyitásáról és több más erdélyi esemény híréről, többek közt arról, hogy «Nagyenyeden református részről gyorsírókat tanítanak be, hogy az országgyűlésen a beszédek följegyezhessek.»¹

Az említett adatokon kívül még számos oly darab van az országgyűlési levéltár másolatai között, melyek szorosan hozzátartoznak gyorsírázatunk történetéhez, melyeket azonban már nem dolgozhatott föl Takáts, de pusztá összegyűjtésükkel is nagy hálaára kötelezte a gyorsírástörténet minden barátját.²

A XIX. század első felével foglalkozó munkásságának utolsó csoportjaként tárgyaljuk azokat a dolgozatait, amelyek a nemzeti szellem ébredéséről, ennek eszközeiről, külső nyilvánulásának módjairól szólnak s ismertetésünket lezárjuk az előző csoportokba nem illeszthető cikkeivel.

A magyar nyelv érvényesüléséért folyt küzdelem megvilágításához három kémjelentés közlésével szolgáltat újabb adalékokat. Az elsőben a már említett Kohlmayer írja 1807. december 8-i kelettel a következőket: «A magyar nyelv segítségével próbálják az ősi magyar jellemet ismét életre kelteni. De ez egyenesen komikus. Mi a feledhetlen II. József császár kora óta a német kultúrában annyira előhaladtunk, hogy a társaságokban a magyar nyelvet alig használjuk, s ha néha mégis megesisik ez, akkor is világosan látszik, hogy a fej németül gondolkodik s csak a száj beszél magyarul. Szeretném azt látni, aki a dolgoknak ezt az állapotát meg tudná változtatni». (*Hangok a múltból* 149. l.)

Ez a kémjelentés azonban aligha fedte a valóságot, mert különben a titkos rendőrség 1811. dec. 15-ről nem írhatta volna, hogy a követek közt nagy a feszültség a magyar nyelv ügye miatt. «A düh, — mondja tovább a jelentés — mellyel a már imponáló kálvinista felekezet a magyar nyelv általános bevezetését és elterjesztését követelte, minden határt felülmúl. Ezek az emberek vak elfogultságukban azt kívánják, hogy mind az iskoláknak, mind a bíróságoknak ez legyen a

¹ *Hangok a múltból* 184. l.

² L. részletesen a *Politika és gyorsírás* c. tanulmányban (Egységes magyar gyorsírás könyvtára 114. sz.)

nyelve. E hallatlan követelést a főpapok és a mágnások szerencsére visszautasították». (*Magyar küzdelmek* 434. l.)

Ekkor azonban már a katolikus püspökök közt is voltak többen, akik a magyar nyelv terjesztésén fáradoztak. Ilyen volt a derék, komáromi születésű Király József pécsi püspök, aki egy 1811-ben kelt titkos rendőri jelentés szerint «még a német községekben is magyarul prédikáltatott. E mellett kijelentette, hogy ha a reformátusok nem lettek volna, nyelvünk egészen feledésbe merült volna, egyedül nekik köszönhetjük ennek újraéledését». (*Kémvilág* II. köt. 63. l.)

További újabb részletekkel világítja meg nemzeti újjászületésünkben az irodalom szerepét, és az irodalmi és politikai törekvések karöltve haladását, melynek egyik következményeként Pozsony 1825-től az országgyűlések idején a magyar írók centruma lett, ahol tömérdek cikk, vers, röpirat, pasquillus, karikatúra stb. jelent meg, melyek nagyrésze elveszett, néhányat azonban megőrzött közülök a titkos rendőrség levéltára.

Az irodalom mellett a nemzeti nyelv, szellem és a haladás eszméje ápolásának kitűnő társadalmi eszközei voltak a Széchenyi szereplésével kapcsolatban fentebb már említett kaszinók. Itt csak a Vörösmarty *Nemzeti Köréről* szólunk, melynek tagjai közt találjuk Deákot, Teleki László és Batthyány Lajos grófokat, Wesselényi Miklós és Eötvös József bárókat, Kossuthot, Petőfit, Fáy Andrást stb. Felolvasó estéi irodalmi esemény számba mentek. E Kör hatásának ellensúlyozására alapították a kormány emberei a Gyűlést. Sok tagja — főként papok, tisztviselők — ellenére sem tudott befolyásra szert tenni.

A nemzeti öntudat ébredését nagyban előmozdították a hazafias színielőadások is. Színészetünknek e hőskorában a budai magyar színtársulat, de a pesti Nemzeti Színház is állandó deficittel küzdött, mert a nagyrészt német polgárság a német színházat látogatta. A színház vezetősége, látván, hogy a drámai előadásokkal nem boldogul, hetenként 1—2 zenés darabot is bemutatott. Ezekben lép fel először 1837. november 4-én Schodelné Klein Róza, kinek minden fellépése telt színházat jelentett. Bár az ő nevéhez fűződik a magyar operaelőadások bevezetése, sok irigye volt, köztük Déryné, ki számos valótlanságot ír róla naplójában. Az opera ellen kifogást

emelte nyilván nemzeti szempontból Bajza és Vörösmarty is. Egyébként még 1855-ben is drámai előadások alatt üres volt a Nemzeti Színház, holott operákra megtelt. Csak Pest megmagyarosodása után indulhatott a magyar színművészet virágzásnak. Az adatokban gazdag tanulmány színészetünk történetének néhány ismeretlen részletén kívül Schodelné életrajzát is adja. (*Harc az operaelőadások ellen, a Hangok a multból* c. kötetben.)

A nemzeti szellem és nyelv diadaláért megindított küzdelem nagy hatással volt asszonyainkra is. Már az 1811/12. évi országgyűlésen is több főúri nő akadt, aki magyarság dolgában túltett férjén is. Az 1825. évi országgyűlés megnyitására és a királyné koronázására talpig magyar ruhában jelentek meg a főnemesi hölgyek is, kik közül legszebb példával ez évtizedekben is az erdélyiek jártak elől, az anyaországiak közül pedig gr. Batthyány Lajos neje és sógornője, a két Zichy-nővér. A főúri családok visszamagyarosodásával egyidejűleg indult meg, részben annak következményeként a német városi polgárság elmagyarosodása. Ugyancsak 1825 körül kezdenek elterjedni a kuruc nóták. A titkos rendőrségnek e veszélyes dalok eredete ügyében Sedlnitzky parancsára végzett nyomozása szerint Nógrád megyében jöttek először divatba. A magyar ruhához való visszatérést szintén 1825-ben gr. Csáky aradmegyei főispán indítványozta. A magyar nadrágból és az Attiláról elnevezett dolmányból álló viselet az ő főispáni beiktatásán, Aradon tűnt fel először. Csakhamar Temes és Bihar megye is átvette a főispán-beiktatásra s még ez év őszén a pozsonyi országgyűlésre is bevonult a nemzeti öltözet, sőt az udvar is magyar ruhában jelent meg, miként 1840. jan. 23-án báró Bánffy László követ temetésén az épp Pozsonyban tartózkodó és nagy lelkesedéssel fogadott Liszt Ferenc vagy az 1847/48. évi országgyűlés megnyitásán Metternich és Kolowrat is. Jellemző a nemzeti közszellem hódítására, hogy a közvélemény súlyosan elítélte I. Ferenc abszolutisztikus kormányzatát, önkényes adókiivetését, újonc-szedését s az országnak értéktelen papírpénzzel való elárasztását. Mikor pedig Ferenc kívánságára Rudnay primás kihirdette, hogy 1827. nov. 4-én meg kell ülni a Habsburgok háromszázéves magyar királyságát, az ünnep ugyancsak kényszeredett volt.

A haladásra való törekvés nyilvánult meg a reformkor-szak tagjainak azokban a terveiben, melyek célja hazánk gazdasági és szellemi emelése volt. A 30-as és 40-es évek országgyűlései egymás után állanak elő vasútvonalak és csatornák építésének terveivel, melyeket azonban az osztrák kormány megghiúsítani igyekezett, úgyhogy pl. József nádor útján megtiltotta a Dunabalparti vasúttársaság felhívásának hírlapi közlését is. E tervek több külföldi pénzembert csábítottak hazánkba, így köztük Sina Simon és Rothschild Salamon bárókat, de a külföldi tőke elhelyezkedését magyar földön a bécsi politika lehetetlenné tette. 1844 őszén a nagy-hírű List Frigyes is meglátogatta több követ meghívására országunkat a pozsonyi ellenzéki kaszinóban előadást is tartott arról, hogyan lehetne a gyáripárt meghonosítani magyar földön, német telepésekkel.

Annak a bécsi kormányzati bölcseségnek, mely a legelső alkalmas pillanattól kezdve a szláv népekkel és az oláhokkal való szövetkezésben és nemzeti törekvéseik támogatásában látta a magyarság minden politikai és társadalmi megmozdulásának ellenszerét s amely szükségképpen vezetett a monarchia pusztulásához, egyik példája az illírismus nagyra növesztése, melynek élén többnyire a zágrábi püspökök állottak, kik jórészt magyarországi papok voltak előbb, mint Alagovich Sándor, korábban rozsnyói püspök. Ez az egyházi férfiú, ki utóbb jutalmul az esztergomi primási méltóságot kérte az uralkodótól, 1834-ben horvát nemzeti ünnepet akart rendezni annak örömeire, hogy a magyar országgyűlés nem tudta keresztülvinni Horvátországban a protestánsok egyenjogúsítását, hogy t. i. utóbbiak is vásárolhassanak ott birtokot. Másik példája a drávántúli régi magyar vármegyék sorsa, melyek lakossága a gróf Andrássy Gyula miniszterelnök megbízásából a helyszínre utazott Türr István tábornok és Mogyoródy Adolf ezredes jelentése szerint népszavazás esetén az anyaország mellett foglalt volna állást, de azért e megyék mégis, lakóik megkérdezése nélkül, Horvátországhoz csatoltattak. (*Hangok a múltból* c. kötetben : a *Horvát nemzeti ünnep* és *Megemlékezés Türr tábornokról* c. fejezetek.)

Történetünknek egy merőben elhanyagolt részletét írja meg a *Régi polgári örhadainkról* szóló kiváló tanulmányában.

Mária Terézia alatt kezdődik nálunk a rendszeres polgári őrsergek kora. Mivel a hétéves háborúban várőrségeinket is a harcterekre vitték, a királynő elrendelte a polgári őrhadak szervezését, melyek átvették a várak őrzését. Pl. Komáromban a főlesküdt polgári őrség öt századból állott, egyik szenátor, mint kapitány, és előkelőbb polgárokból választott tisztek vezetése alatt. Városaink lakossága nagyrészt német lévén, a polgári őrhadak vezényleti nyelve német, formaruhájuk és zászlójuk színe az osztrák csapatoké volt. A napoleoni háborúk során ezeket is fölfegyverezték, míg a nemesi fölkelőket elhanyagolták, mert mint magyarokban nem bíztak. Valóságban e polgárőrsegek inkább parádéztek, az őrszolgálat elől ellenben megszöktek. A magyar szellem és nyelv terjedésével, mikor 1844-ben és 1845-ben újjászervezték a polgári őrhadakat, több városunkban magyarrá lettek e csapatok. Fényes zászlószentelési ünnepeket tartottak 1837-ben Kassán, 1844-ben Pesten, a Rákos mezején. Itt a zenekar Kölcsey Himnuszát játszotta és 40,000 ember éneke kísérte. Az erősödő magyar szellem szemet szúrt a titkos rendőrségnek is. 1848-ban a polgárőrsegek nagy része belépett az 1848: XXII. t.-cikkkel szervezett nemzetőrségbe. (*Kémvilág.*)

Hátralevő dolgozataiban néhány, a korra és egyes szereplőkre jellemző apróságot mond el. A napoleoni háborúk idejéből írott két cikke közül az elsőben a Napoleon nemzetünkhöz intézett kiáltványa teljes kudarcának arra az eddig legtöbbször hallgatással mellőzött okára mutat rá, hogy a franciák dunántúli pusztításai és kegyetlenkedései a legnagyobb gyűlöletet keltették ellenük mindenütt. A másodikban a kötéllel fogott katonák szomorú sorsát vázolja. A rossz bánásmód miatt sokan szöktek meg a zászlók alól s részint idegen államok szolgálatába léptek, részint az erdőkben húzódtak meg, mire I. Ferenc 1810. ápr. havában elrendelte kiirtásukat. Azonban sem a megyék, sem a katonaság nem boldogultak velük, mert a nép a szegény bujdosókat támogatta. (*Emlékezünk eleinkről* c. kötetből *A győri csata után* és a *Kémvilág* c. kötetből az *Embervadászat Napoleon korában nálunk* c. fejezetek).

Érdekes képet rajzol az 1830-as évek Pestjéről, melyet a titkos rendőrség és az egykorú lipcsei újságok *Kalandorok*

városának neveznek. Egész sereg menekült (lengyel) és még több kalandor, szélhámos, pénzügynök élt a magyar urak vendégszeretetéből, melyről az országban megfordult idegenek a legnagyobb magasztalás hangján emlékeznek meg (*A magyar mult tarlójáról* c. kötetben).

I. Ferencre és a magyarság iránt tanúsított bizalmatlanságra jellemző adalék Tisza Lajosnak, Bihar megye főjegyzőjének s egyszersmind legnagyobb birtokosának esete, aki felesége kedvéért, hogy Bécsben lakhassanak, 1831-ben a magyar kir. udv. kancelláriánál tiszteletbeli titkári állásért folyamodott. Bár a legtöbb jelentés a legnagyobb dicsérettel szólt róla, sőt Reviczky kancellár is melegen ajánlotta, mégsem kapta meg a kért díjtalan állást s folyamodványát «ad acta» tették (*Kémvilág*).

A különben igen népszerű József nádor megítélésében beállott változásról szól *Két nevezetes beiktatás 1836*-ban c. dolgozata. Ez a hangulatváltozás akkor következett be, mikor a nádor az országgyűlési ifjak, Wesselényi, Balogh, Kossuth ellen indított pörökben a bécsi kormány eszközéül engedte fölhasználtatni magát. Épp ez időben ülte nádorságának negyvenedik évfordulóját, amely alkalomból a királytól adományként az alcsúti és a kisjenői uradalmat kapta, illetőleg az utóbbinak nagy részét már előbb megvásárolta. Az alcsúti uradalomba való beiktatás szépen folyt le, de a kisjenői beiktatásnál 1836. szept. 20-án váratlanul megjelent mintegy százfőnyi fiatalember, akik Magyarországot és Erdélyt, Wesselényit és a magyar alkotmányt éltetve, minden lehetőt összezúztak.

Utolsó ebből a korból *Földváry Gábor és Pálffy Fidél* c. cikke. Az előbbi Pest megye kitűnő második alispánja, kinek nevéhez fűződik a Nemzeti Színház fölépítése s aki hazafisága miatt összeütközésbe került a nádorral is, miért is a király szigorú rendőri felügyelet alá helyezte. Utóbbi az udvari kancellár, a nemzetellenes politika készséges eszköze, aki az elítélt országgyűlési ifjak ügyében Földváry vezetése alatt Bécsbe ment pestmegyei küldöttséggel igen nyersen bánt, de Földváry sem maradt adós a talpraesett, magyaros válaszzal (*Kémvilág*).

NAGY MIKLÓS.

«GONDOLKODOM, TEHÁT VAGYOK.»¹

Descartes az újkori gondolkodásnak egyik megindítója. Az úttörésnek ebben az érdemében osztozik vele idősebb angol kortársa, Bacon, valamint a XVI. századnak új utakon járó olasz bölcselei, kiváltképp Giordano Bruno. Valamennyien egyeznek abban, hogy támadó éllel szembefordulnak a skolasztikával, küzdenek a tekintély elve ellen s hirdetik az ész autonómiáját; újítóknak tudják magukat és határtalan bizakodással tekintenek a megismerés jövő lehetőségei elé. Ami Descartes-ot kitünteti, az, hogy nála jelentkezik először az újkorban teljes tisztasággal az igazságkereső gondolat mint önmagáért becses élettartalom, mint abszolút értékesség, amelynek minden más életjavát alárendel. Bacon is kutatja a megismerés útjait-módjait, de az elméleti igazság nála nem önérték, hanem eszköz a természet leigázására: «a tudás hatalom». Bruno is hirdeti az ész felsőbbbőségét; de még nem ismeri az óvatosan haladó módszeres elmélkedést, hanem viharzó képzelete szárnyain emelkedik a mindenséget átfogó magasságokba s túl is megy az elmélet nyugalmas légkörén: új világszemléletének harcoslelkű apostola és vértanúja. Ezzel szemben Descartes-nál a gondolat lehiggad s mintegy elszigetelődik a logikai körön kívüleső érdekektől; csak egy szenvedély hajtja: az igazságnak tiszta, minden elhomályosító mozzanattól ment felismeréséé. S ez a szenvedély könnyen kielégül a személyes birtokbavétellel, az igazságnak pusztán a maga számára való meghódításával. Ezért nem is tartja fontosnak, hogy új felismeréseit azonnal közreadja. Bölcse-

¹ Descartes *Discours de la Méthode*-ja megjelenésének 300. évfordulójára.

letének első, ránk maradt fogalmazását, az *Értekezést a módszerről* (Discours de la Méthode),¹ amelynek háromszázeshatvanötödik emlékét most idézzük föl, évekig őrizte kéziratban. Amikor azután elhatározta kinyomatását, az a hír, hogy Galileit világszemléleti felfogásáért perbefogták, s egyéb okok is arra késztették, hogy ismét elodázza művének közzétételét. Tudatában van ugyan annak, hogy az «emberek közös jóléte» érdekében nem volna szabad rejtve tartania új gondolatait, mégis újabb és újabb ürügyet talál a maga megnyugtatóra, hogy helyesebb várni közlésükkel. Tartózkodásának igazi oka pedig, amelyet nem is nehéz kiolvasni vallomásaiból, az, hogy félti lelkinyugalmát és idejét azoktól a vitáktól, amelyekbe gondolatainak közzététele sodorhatná, fél mindentől, ami elmélkedő munkájában megzavarhatná. Mert Descartes az ő külső életét is teljesen alárendelte gondolkodói feladatának s tőle telhetőleg távol tartott magától mindent, ami munkás nyugalomát veszélyeztethette. Ezért kereste mindenütt a magányt és ismeretlenséget, ezért hagyta el a zajos Párizst és ment a háborítatlansággal kecsegtető Hollandiába. Életrajzírói feljegyzik, hogy valahányszor ismerősei felfedezték lakhelyét, mindig más városba költözött. A Hollandiában töltött húsz év alatt (1629—1649) huszonnégyszer változtatta tartózkodási helyét. Élete és tanítása teljes összhangban van egymással: mind a kettő az elmélkedő életformának szinte homálytalan tisztaságú nyilatkozása.

Az *Értekezés a módszerről* nemcsak mint az újkori gondolkodás egyik kiindulópontja jelentős számunkra, hanem azért is, mert egyikét nyújtja azoknak a ritka alkalmaknak, amikor mintegy közvetlen közletről szemléljük a bölcséleti gondolat felbugyogását a lélek mélységéből. E mű önvallomás, egy eszmélkedő szellem számotadása arról, miként jutott el a kínzó bizonytalanságtól a lelket-értelmet megnyugtató bizonyossághoz, a felszabadító bölcséleti élményhez. Az elvont gondolat itt, bármily kristályos is magában, még nem

¹ Magyarra fordította az *Elmélkedésekkel és A filozófia elvei* I. részével együtt Alexander Bernát a Filozófiai Írók Társasága I. kötetében, Budapest, Franklin-Társulat.

szakadt el a meleg életfolyamtól, amelyből felmerült ; az eszméknek logikusan kapcsolódó láncolata egy vívódó, igazságkeresésében végül diadalmaskodó léleknek drámai feszültségű történetébe van beágyazva. De ez az egyéni lélektörténet egyetemes jelentőséget nyer azáltal, hogy a bölceleti gondolkodásnak örök emberi indítékait mutatja szinte felül nem múlható átlátszósággal. Ha Platon szerint minden bölcelet kezdete a csodálkozás, Descartes-nál viszont a bölcelet kezdete a kételkedés. E kételkedésre pedig a kor tudományába vetett hitnek megrendülése szolgáltatott okot.

Nyolcéves korában, 1604-ben, lép be a gyenge testalkatú, de igen eleven eszű gyermek Franciaországban akkor egyik leghíresebb iskolájába, a jezsuitáknak IV. Henriktől Anjucuban alapított La Flèche-kollégiumába. Az *Értekezésből* eleven képet kapunk Descartes iskolázásának belső történetéről. A szellemileg gyorsan érő ifjú szomjuhozó lélekkel vetette magát a különféle tudományokra. Az iskolának egyik legjobb tanulója volt ; mégis tanulmányai befejeztével azt látta, hogy semmiről sincs biztos ismerete, hosszú évek tanulása után mindinkább nyilvánvaló lett előtte tudatlansága. Csak egy tudományt talált, amely okoskodásainak bizonyossága miatt nagyon tetszett neki, a matematikát. De ennek még nem látta át igazi hasznát s csodálkozott, hogy reá mint szilárd alapra nem építettek valami magasabbat. Annál ingadozóbbnak tűnt fel előtte a bölcelet. Látta, hogy noha évszázadokon át a legkitünőbb elmék foglalkoztak vele, még sincs egyetlen tétele sem, amely minden vitán és kétségen felülállna. Lehet-e ily gyenge alapra szilárd épületet emelni? Pedig a többi tudomány a bölceletből meríti elveit. Mindaddig, míg a bölcelet nem jut el megbízható igazságokhoz, a tudományban sem várható valódi haladás. E belátástól vezetve, mihelyt kinőtt az iskolából, tizenhat éves korában, egészen lemondott a könyvekben található tudományról s elhatározta, hogy ezentúl csak «a világ nagy könyvéből» fog tanulni. Ifjúsága hátralevő idejét utazással, udvarok és hadseregek látogatásával töltötte, tapasztalatokat gyűjtött, különböző állású és műveltségű emberek társaságát kereste, mert úgy vélekedett, hogy sokkal többet

lehet tanulni a gyakorlati embereknek saját ügyeikre vonatkozó okoskodásaiból, amelyek, ha tévesek, nagyon hamar megbosszulják magukat, mint a szobatudósok elmélkedéseiből, amelyeknek téves volta semmiféle gyakorlati következményt nem von maga után. Miután ily módon több éven át a tapasztalat iskoláját járta, elérkezettnek látta az időt, hogy most már önmagában is kutatva, keresse az utakat, amelyeken előbbre juthat.

Ez az önmagában való kutatás, a tekintetnek befelé fordítása, előbbre is fogja vinni bölcselőnket, sőt oly eszmei felfedezésekhez fogja vezetni, amelyek új irányt szabnak majd az európai gondolkodás továbbfejlődésének. De a fiatal Descartes csak nagy óvatossággal halad előre. Mindenekelőtt azt tartja szükségesnek, hogy a megismerés helyes módszerét keresse. De vajjon melyik tudományból merítheti ezt a módszert? Ifjúkorának tanulmányai közül a logika, az algebra és a geometria nyújthat neki némi segítséget. Csak-hogy szerinte a logika szabályai inkább arra alkalmasak, hogy másoknak megmagyarázzuk azt, amit már tudunk, semmint arra, hogy velük új igazságokat fedezzünk fel; a sok hasznos szabály mellett sok káros és felesleges is van benne; az algebra és geometria pedig nagyon is elvont tárgyra vonatkoznak, amelyeknek hasznát nem látjuk. Mind-
ezt mérlegelve, Descartes oly módszert keres, amely ama három tudomány jó tulajdonságait egyesíti magában annak hibái nélkül. Új módszerét négy szabályban foglalja össze. Az első az, hogy csak azt fogadjuk el igaznak, amit az ész előtt igazolni tudunk, azaz ami oly tiszta és határozott, hogy nem lehet benne kételkedni. A második az, hogy minden nehezebb tárgyat annyi részre kell osztani, ahányra csak lehet, s a részmegfejtéseken át kell az egész feladatot megoldani. A harmadik az, hogy a legegyszerűbb és legkönnyebben megismerhető tárgytól haladjunk fokozatosan a legösszetettebbek megismerése felé s bizonyos rendet vigyünk bele a dolgokba még ott is, ahol természettől fogva ily rend nem tapasztalható. A negyedik szabály pedig az, hogy mindenütt teljes felsorolásra törekedjünk, úgy hogy biztosak lehessünk abban, hogy feladatunk köréből semmit ki nem hagytunk.

E módszertani szabályokat olvasva, várakozásunkban csalódottnak érezhetjük magunkat. A *Discours de la Méthode*-től részletesebb módszeres fejtegetéseket várunk s íme, mindössze néhány sovány szabályt kapunk, amely terjedelemben is csak kis része az egész műnek. Másrészt, ami még fontosabb ennél, ezek a szabályok nagyon is általánosak, inkább csak a gondolkozás fegyelmezésére vonatkozó hasznos óvatossági utasítások, semmint új igazságok felfedezésére szolgáló eljárás módok fogalmazásai. Descartes magyarázói már régebben észrevették az *Értekezés* e részének kivonatjellegét s meg is találták ennek magyarázatát. Descartes hátrahagyott művei között van egy részletes módszertant tartalmazó, latin nyelvű töredék, *Szabályok az elme vezetéséről*, amely 1701-ben jelent meg. Natorp és mások kutatásai kimutatták, hogy ezt a töredéket Descartes előbb írta, mint az *Értekezést*, és hogy ennek módszertani utasításai a *Szabályok* részletesebb fejtegetéseinek kivonata.¹ Mindamellet kétségtelen, hogy, ha a fiatal Descartes e vívódásai idején eszményi módszerre gondolt, ez, minden előzetes bírálata ellenére is, a geometria módszere. Mindjárt a négy módszertani szabály felsorolása után olvassuk: «Azok a hosszú, egészen egyszerű és könnyű okorok, amelyekkel a geometerek szoktak élni, hogy legnehezebb bizonyításaikhoz eljussanak, bennem azt a gondolatot keltették, hogy az emberi ismeret számára hozzáférhető dolgok mind hasonló rendben követik egymást; s ha mindig csak arra ügyelünk, hogy ne fogadjunk el igaznak olyat, ami nem az, s hogy a rendet megtartsuk, amely az egyiknek a másiktól való leszámaztatására szükséges, akkor nincs az a távoli igazság, amelyhez végre el nem jutunk, s nincs olyan rejtett, melyet föl nem fedezünk».² S később: «Minthogy pedig nem kötöttem módszeremet semmiféle különös tartalomhoz, joggal várhattam, hogy amily haszonnal alkalmaztam a matematikában, ugyanoly haszonnal alkalmazhatom majd a többi tudományok nehezebb

¹ V. ö. Alexander Bernát: *Descartes*. Fil. Ir. Tára, I. köt., 2. kiad., 258.

² U. o. 23.

kérdéseiben is».¹ Vajjon a huszonhárom éves ifjúnak hitét a matematikai módszer egyetemességében igazolta-e maga Descartes az ő filozófiai alkotásában? A geometria módszerével jutott-e el ahhoz a gondolathoz, amelyben abszolút bizonyosságot áhító elméje megnyugodott? A felelet erre alig lehet kétséges. Az a döntő, új felismerés, amely egész bölcséletének alapja lesz, nem logikai levezetés, hanem intuíció eredménye. Azonban történeti kihatásában Descartes-nak a geometriai módszerre vonatkozó nézete mégis nagy jelentőségre tett szert. Descartes követői ugyanis, a cartesianusok, a geometria módszerét otthonossá tették a bölcséletben. Általuk lett a bölcséleti gondolkifejtés eszménye: néhány legfőbb igazságból levezetni az igazságok egész rendszerét, mint Euklides geometriájában is a definíciók és axiomák segítségével le lehet vezetni, azaz be lehet bizonyítani a mértani tételek egész rendszerét. Ezzel a szigorú módszerességgel fejtette ki Spinoza is híres Etikáját, miután már előbb Descartes bölcséletét öntötte új formába annak *more geometrico* való felépítésével. S a geometriai módszer megtartotta tekintélyét a XVIII. században is, mígnem Kant, rámutatva a matematikai ismeretnek és a bölcséleti ismeretnek logikailag különböző jellegére, világossá tette, hogy a geometria módszere nem alkalmazható a bölcséletben.

Kilenc év telt el azóta, hogy Descartes módszeres elveket állított fel a maga gondolkodása számára s még mindig nem fogott hozzá egy új, biztosabb alapú bölcsélet kereséséhez. De azért ez a kilenc év sem múlt el tétlenül, hanem nagy céltudatossággal szervesen illeszkedik bele a bölcselő élettervének egészébe. Külső élete szinte eseménytelen; ide-oda bolyong a világban, de nem elegendik forgatagába; az élet komédiáiban inkább néző akar lenni, mintsem szereplő. Annál mozgalmasabb, ami bensejében megy végbe. Mert Descartes érzi, hogy mielőtt egy új bölcséletnek vethetné meg alapját, előbb le kell számolnia régi nézeteivel, amelyek kritikátlanul kerültek tudatába, amelyeket elfogadott pusztán tekintély alapján, a nélkül, hogy a maga eszével vizsgálta

¹ U. o. 25.

volna helyességüket. Egy nagy, egyetemes revíziónak akarja Descartes alávetni minden eddig szerzett ismeretét, eleve akar mindenben kételkedni s csak azt akarja megtartani a tudatban, ami az ész belátásával igazolható. Így Descartes egyetemes kételkedése nem a megismerés lehetőségét tagadó, az igazságról lemondó kételkedés; ő maga igen tudatosan állapítja meg a különbséget közte és a szkeptikusok között; ezek csak azért kételkednek, hogy kételkedjenek, ő azonban bízik abban, hogy végül bizonyossághoz jut s hogy «az ingó földön és a honokon át sziklára vagy agyagföldre talál».¹ Sőt e kritikai művelet magában is meggyőzi őt a bizonyosság lehetőségéről, mert hiszen valamely tétel hibás voltának kimutatása csak világos és biztos érvelés segítségével lehetséges s igazság az is, ha bebizonyítjuk, hogy valamely tétel semmi bizonyosat nem foglal magában. De véget érhet-e valaha ez a kritikai munka? Descartes-ot egy váratlan körülmény készítette arra, hogy mintegy lezárva a multat, új bölcselét felépítéséhez fogjon. Többen ugyanis azt híresztelték róla, hogy ez az új bölcsélet már készen van, s Descartes most becsületbeli dolognak tartotta, hogy érdemessé tegye magát erre a reá ruházott hírnévre.

Descartes bölcselete a kételkedésből indul ki, de a kételkedés nála nemcsak az új gondolatot megelőző negáció, hanem a legbensőségesebb kapcsolatban van a döntő, új felismeréssel. Más gondolkodók is kételkednek; kétségbe vonják az eddigi felfogásokat, vagy a maguk korábbi véleményét s csak a hibás nézeteknek az útból való eltakarítása után jutnak el új felismeréseikhez. Ebben nincs semmi rendkívüli. De Descartes nemcsak a kételkedés után, hanem magából a kételkedés tényéből jut el a bizonyossághoz; a kételkedés nemcsak lélektani, hanem logikai előzménye is az új igazságnak. Descartes elvileg elvetendőnek ítél mindent, amihez a kételynek csak legkisebb árnyéka is férhet. A kételkedés árja így elborítja nála szinte az egész ismeretvilágot. Elvileg kételkedhetem érzékeink tanuságában, mert hiszen érzékeink némelykor csalnak. Kételkedhetem a geo-

¹ U. o. 30.

metriai bizonyítások helyességében, mert hiszen vannak emberek, akik olykor tévednek ilyenmű okoskodásaikban, s miért ne tévedhetnék én is, mint bárki más? Kétkelkedhetem az ébrenlét élményeinek igazságában, mert hiszen hasonlók hozzájuk az álomképek, pedig ezek nem igazak ; s mi jogom van feltenni, hogy az ébrenlét képei igazabbak, mint az álom csalóképei? De ha mindezekben kétkelkedhetem is, teljes-séggel bizonyosnak kell elfogadnom azt, hogy kétkelkedem, azaz gondolkodom, s hogy én is, aki ezeket gondolom, szükségképpen vagyok valami. Így ez a tétel: *gondolkodom, tehát vagyok* az első megdönthetetlen igazság, az új bölceletnek amaz alapvető elve, amelyet kerestünk.

Gondolkodom, tehát vagyok: ez volna tehát az a tétel, amely a régi bölceletet kiemeli sarkából s új irányú gondolkodás lehetőségeit hordja méhében? Ha van benne valami meglepő, bizonyára nem termékeny újszerűségének szembe-szőkö volta, hanem inkább túlságos egyszerűsége és látszólagos súlytalansága. Van benne, ha az összefüggésből kiszakítva halljuk, valami mosolyra készítő, talán azért, mert némi össze nem illőséget érzünk a tétel komoly, igényes következtetési formája s a következtetett igazság magától értetődése között. Másrészt, azt hisszük, épp e sajátos fogalmazásának köszönheti e tétel szállóigyszerű ismertségét s azt, hogy mintegy bélyege, ismertető jegye a descartes-i bölceletnek. A tétel következtetési formája joggal kifogásolható. Mert egy tétel csak akkor mondható alapvetőnek, ha nem következik másból, ha önmagában rejti bizonyosságát ; már pedig a szóbanforgó igazság úgy tűnik fel alakilag, mintha egy szillogizmusnak volna a zárótétele : aki gondolkodik az van, én gondolkodom, tehát vagyok. Így nem az én létezőmet állító tétel volna a feltétlenül bizonyos első igazság, hanem az az általánosabb tétel, hogy aki gondolkodik, az van. Már Descartes kortársai tették ezt az eilenvetést, s a bölcselő, elismerve jogosságát, szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy ez az ő alapvető, első tétele nem következtetés eredménye, hanem intuitív felismerése : én gondolkodó lénynek ismerem fel magamat, gondolkodó lény vagyok, *cogitans sum*. A lényeges azonban itt az, hogy a bölcselő, aki mindenben kétkelkedik,

amit addig bizonyosnak véltek, végül egy pontot talál, ahol lábát szilárdan megvetheti, s ez *saját öntudata*. Ebben pedig valóban egy nagy jelentőségű, a mindennapi gondolkodástól merőben különböző elvi állásfoglalás rejlik. A mindennapi gondolkodás számára semmi sem magától értetődőbb, mint az, hogy a külső világ létezik, ebben akar eligazodni a gyakorlati ember, ez a tárgya a tudós vizsgálódásának. De aki a kételkedés elvét következetesen végig viszi, a külső világ létezését is kétségbe vonhatja; hiszen a külső világ minden színességével és mozgalmasságával álom is lehet — amint-hogy Descartes a később megjelent *Elmélkedésekben*, jobban kiaknázva az álom lehetőségének indítékát, azt mondja, hogy talán egy szeszélyes démon űzi velünk játékát, egy álomvilágot tükrözve élénk, amelyet valóságként fogadtat el velünk. A külső világ létezése tehát elvileg nem hozzáférhetetlen a kételkedés számára, belőle nem lehet kiindulni mint feltétlenül bizonyos igazságból. Belső világom létezése azonban kétségbevonhatatlan, mert ha kételkedem benne, ez csak megerősíti, hogy gondolkodó lény vagyok.

Ebben a fogalmazásban az alapvető intuíciónak egy másik mozzanata hangsúlyozódik, az, amely az én létének mineműségére vonatkozik. Az *Értekezés* előadásában úgy tűnik fel, mintha az erre való ráeszmélés egy új felismeréshez vezető gondolatlépés volna. «Azután figyelmesen megvizsgáltam, — írja Descartes — hogy mi vagyok én; . . . láttam, hogy szubstancia vagyok, melynek egész lényege vagy mivolta abban áll, hogy gondolkodik, s melynek léte nem függ se valamely helytől a térben, se valamely anyagi dologtól, elannyira, hogy az az én, azaz a lélek, mely által az vagyok, ami vagyok, egészen más valami, mint a test . . .»¹ Az én tehát mivoltára nézve lélek, szellem, tudat, azaz Descartes szavával: gondolkodás. De hiszen ez a felismerés benne foglaltatik az eredeti intuícióban, a gondolkodás ténye az első bizonyosság, amely a bölcselő számára egybeesik az én létének bizonyosságával. Az én lélek-, szellem-voltának e külön hangsúlyozása azért mégis igen jellemző, mert még vilá-

¹ U. o. 34.

gosabban mutatja Descartes-nak szubjektivisztikus, a világot a megismerő én szempontjából értelmező elvi állásfoglalását. Későbbi műveiben Descartes eltér ettől a spiritualisztikus felfogástól s azt vallja, hogy az ember két szubstanciából áll, a gondolkodó és a kiterjedő szubstanciából, azaz lélekből és testből. E tanításával súlyos problémát hagy utódaira, a lélek és test viszonyának kérdését, amely századokon át foglalkoztatja majd a gondolkodókat. De dualizmusában is, noha test és lélek elvileg úgyszólván egyenrangú szubstanciák, észrevehetően a lelki oldalra billen a túlsúly.

A lelki oldalnak, a megismerő énnek ez a túlsúlyra jutása a bölcselekedésben: a legmélyebb értelme a *gondolkodom, tehát vagyok* tételének. Korszakos jelentőségének mértéke, hogy a descartes-i állásfoglalás szubjektívizmusa szinte az egész újkori gondolkodásra rányomja bélyegét. Hatását éppúgy mutatja a lényegileg más előfeltevésekből induló angol tapasztalati bölcselet, mint a vele rokonabb szárazföldi racionalizmus. Már Locke értékbeli különbséget vesz fel a tapasztalat két forrása között s a belső tapasztalat tanúságát bizonyosabbnak mondja, mint a külsőét. Belső állapotainkat intuitív módon ismerjük meg, rájuk vonatkozó ismereteink teljesen bizonyosak. A külső tapasztalat az érzékelés útján történik; közvetlen bizonyosságunk csak az érzetokről van, ezekből legfeljebb arra lehet következtetni, hogy valamilyen külső tárgy van, de nem mondanak semmit a külső tárgy mineműségéről. Ezzel Locke-nál megkezdődik a külső világ, a testi szubstancia fogalmának kritikája. Berkeley már teljesen tagadja a testi szubstanciák, a külső világ létét. Tapasztalatunk csak érzeteket mutat; amit testnek nevezünk, nem egyéb érzetcsomónál. Csak szellemek, elmék vannak s ezek érzetei. A dolgok csak annyiban léteznek, hogy gondoljuk őket. *Esse est percipi*. A külső világ így nem egyéb, mint az elmék által gondolt képzettartalom. A világ az én képzetem — tanította hasonló értelemben több mint egy századdal később Schopenhauer. Hasonlít Berkeley felfogásához, bár Descartes-tól egészen más fejlődési vonal vezetett el hozzá, Leibnizé. Szerinte az egyedüli szubstanciák a monaszok, azaz egyéni lelki valók, amelyeknek lényege a

képzetalkotás. A monaszok nem hathatnak egymásra, «nincsenek ablakaik», így minden monasz önmagából alkotja meg, mintegy álmodja a maga világát. Az egész világegyetem (külső világ) a monasz (lélek) képzettartalma s az egyezés a különböző lelkek képzetfolyamatai között a *praestabilita harmoniának*, az Istentől eleve meghatározott összhangnak eredménye. De az újkori gondolkodás leggyökeresebb fordulata, Kant kriticizmusa is, nem egyéb, mint a bölcselkedés súlypontjának teljességgel a megismerő alanyra való áthelyezése. Nem a külső világot vizsgálja, hanem a megismerő tudatot, benne akarja felmutatni azokat a tapasztalattól független szemléleti formákat, értelmi fogalmakat és ítéleteket, amelyek világképünk formai alkatát egyetemes és szükséges érvényességgel meghatározzák. Ez valóban «kopernikusi» szempontváltoztatás: nem a mi értelmünk igazodik a természet után, hanem a természet igazodik a mi értelmünk után, értelmünk szab törvényt a természetnek. De ez a természet nem a tudatunktól függetlenül létező magánvaló dolgok világa, hanem a minden ízében tudatunktól függő jelenségeké, amelynek anyagát érzeteink alkotják, formáját pedig a tudat szintétikus tevékenységei szabják meg. Mi marad ilyformán a külső világból? Csak a megismerhetetlen, «problematikus» *Ding an sich*, amely azután Fichte bölcséletében semmivé foszlik. A Kantot követő idealisztikus bölcselőknel a világszemléletnek ez a szubjektívisztikus jellege még hangsúlyozottabb. Fichte, Schelling és Hegel a világot mint az «ész rendszerét» értelmezik; fel akarják mutatni az észnek azokat a tevékenységeit, amelyek által a tárgyat, a dolgot, a világot létrehozta. Ezt az alapszemléletet talán Fichte fejezte ki legplasztikusabban azzal a szembeállítással, hogy a dogmatizmus szerint a tudat a dolgok produktuma, az idealizmus szerint viszont a dolgok a tudat produktumai. Az a Kanthoz visszatérő, sokféle bölcséleti irányzat is, amelyet *újkantianizmus* néven szoktak összefoglalni, a megismerő tudat törvényszerűségétől való függésében próbálja a világot értelmezni. Így a *gondolkodom, tehát vagyok* tételében rejlő elvnek érvényesülését az újkori bölcséletben egészen napjainkig követhetjük.

De térjünk vissza az *Értekezés* eszmemenetéhez. Miután a *gondolkodom, tehát vagyok* tételét Descartes mint feltétlenül bizonyos igazságot ismerte meg, felmerül a kérdés : mi tünteti ki ezt az igazságot, mi az, ami megadja neki a feltétlen bizonyosság bélyegét? Descartes szerint ez a tétel azért áll felette minden kételynek, mert egészen tisztán és világosan átlátjuk. Ebből általánosítással azt vonhatjuk le, hogy minden tétel, amelyet egészen tisztán és világosan átlátunk, igaz. Az igazság kritériuma : az ész belátása. Ezzel a megállapítással Descartes kimondja az új bölceletnek, a történelmi tekintély gyámkodása alól felszabaduló gondolatnak jel-szavát, az ész autonómiájának nagy elvét. Ennek az elvnek alapján akarja Descartes a megismerés egész birodalmát megújítani s a mindenség rendjét megérteni. A XVIII. század felvilágosodása azután ezt az elvet átviszi gyakorlati térére s az ész mértékét az állam és társadalom berendezkedésére, a történelmileg fejlődött intézményekre is alkalmazza, hogy ledöntse mindazt, ami a bírálatot ki nem állja, s az ész elvei szerint építsen új világot. Ezzel a tisztán elméletinek induló descartes-i ész-elv forradalmi energiává lett s egyik hajtóereje a századvég világtörténelmi változásainak.

Az igazság kritériumának megtalálása után Descartes-ra most már az a feladat vár, hogy ezt a kritériumot a különböző ismeretekre alkalmazza s hogy ezeket mintegy szembesítve vele, megállapítsa, igaz ismeretek-e, vagy nem. Az első igazság, amelyet ily módon bizonyít, Isten léte. Figyelemreméltó, hogy az *Értekezés*ben Isten fogalmának bevezetése az elmélkedés eszmemenetébe logikailag nem szükségszerű. «Ezután — írja Descartes — elmélkedvén arról, hogy kételkedem, . . . eszembe jutott kutatni, honnét van az, hogy nálamnál tökéletesebb dologra gondolok, s csakhamar átláttam, hogy ennek oka csak oly lényben lehet, amely valóban is tökéletesebb nálamnál».¹ E fogalmazás szerint a tökéletes lény eszméjének felmerülésében van valami esetlegesség ; könnyen elgondolható, hogy a bölcselőnek valamely más tárgy jut eszébe. Azonban az *Elmélkedések*-

¹ U. o. 34.

ből, amely nagyjában megismétli az *Értekezés* gondolatmenetét, kitűnik, hogy Isten létének ezen a helyen való tárgyalása szervesen kapcsolódik az előző fejtegetésekhez. Ugyanis a legbiztosabbnak vélt ismeret is helyet ad annak a kételynek : hátha Isten olyannak teremtett bennünket, hogy még a legvilágosabbnak látszó dologban is csalódunk? Ez a kétely csak úgy szüntethető meg, ha be tudjuk bizonyítani Isten létét s hogy Isten, igazságosságánál fogva, nem csalhat meg bennünket. Az igazság kritériuma tehát még végső igazolást követel ; innen van, hogy a descartes-i gondolatláncon a következő láncszem szükségkép Isten létének bizonyítása. Descartes okoskodása kétféle bizonyítékra támaszkodik. Az egyik abból a lélektani tényből indul ki, hogy magamban találok egy tökéletes lény fogalmát. Ez a fogalom nem származhatik tőlem, mert hiszen lehetetlen, hogy a tökéletes valami kevésbé tökéletestől származzék. Ennélfogva csak egy valóban létező tökéletes lény helyezhette belém : Isten. Ez az érvelés logikailag nem kifogástalan. Descartes magától értetődőnek veszi, hogy az ember, mint tökéletlen lény, magából nem képes megalkotni a tökéletes lény fogalmát, holott azt előbb be kellene bizonyítania. A másik bizonyíték Isten metafizikai fogalmából indul ki. Isten abszolút tökéletes lény ; az abszolút tökéletesség magában foglalja a létet is ; ennélfogva Isten szükségkép létezik. Ennek a bizonyítéknak bírálatát Kant adta meg, kimutatván, hogy a lét nem tulajdonság, tehát nem is tartozhatik a tökéletességhez, hanem valaminek a létezéséről csak tapasztalat útján szerezhetünk bizonyosságot. De feltéve, hogy ezek az érvelések megtámadhatatlanok volnának is, mégsem erősítenék feltétlenül a bölcselő álláspontját, mert Isten létének észkokokkal való bizonyítása a logikai körforgás hibáját viszi bele az okoskodásba : az ész belátása alapján akarja bizonyítani Isten létét s viszont Isten létevel és igazságosságával bizonyítja az ész belátásának megbízhatóságát. Ha Descartes főérdeke a tiszta és világos belátás bizonyosságának igazolása az igazságnak egy abszolútumban, az isteneszmében való lehorgonyzásával, csak úgy kerülheti el a logika hálójában való megbotlást, ha nem racionális bizonyítékokra,

hanem irracionális meggyőződésre alapítja istenhitét. De ha feltesszük, hogy a bölcselő főérdeke e helyen Isten létének bizonyítása, — s nem zárkozhatunk el azon benyomás elől, hogy az *Értekezés* szövege ezt a feltevést is megengedi — akkor szükségképi gondolatviszonyt láthatunk az ész belátásának elve és az isteneszme között oly értelemben, hogy azon elv követeli Isten létének bizonyosságát. A két istenbizonyíték tárgyalása után ugyanis Descartes ezt írja: «Végre ha vannak, kiket a felhozott okok Istennek . . . létéről meg nem győztek, azoknak azt mondom, hogy minden egyéb, amiről talán azt hiszik, hogy biztosabban tudják, pl. hogy testük van, hogy csillagok vannak, hogy a föld van s több efféle, sokkal kevésbé bizonyos . . . Honnan tudjuk, hogy álombeli gondolataink hazugok, holott elégszer éppoly élénkek s éppoly határozottak, mint a többiek? Nem hiszem, hogy a legjobb elmék, bármennyit is tépelődjenek rajta, fel tudnának hozni oly okot, mely e kételyt el tudná oszlatni, hacsak előbb Isten lételetét nem tételezik fel. Mert mindenekelőtt az, amit az imént szabálynak vettem, t. i. amit tisztán és határozottan átlátunk, mind igaz, maga is csak azért bizonyos, mert Isten van, vagy létezik, mert Isten tökéletes lény, s mert minden, ami bennünk van, tőle származik».¹ Értelmi belátásunk helyességének feltétele tehát Isten léte. Ez Isten létének nem bizonyítása, hanem követelése. Kell lennie Istennek, egy tökéletes, igazságos lénynek, mert különben nem bízhatnánk abban, hogy az, amit eszünk igaznak fog fel, valóban az. Logikai szerkezetére nézve ez a gondolatkapcsolat hasonlít ahhoz a «morális bizonyíték»-hoz, amellyel Kant erkölcsbölcselete igazolja Isten létét. Erkölcsi tudatunk a legfőbb jó valóságát, az erénynek a boldogsággal való jutalmazását követeli; mivel ez a legfőbb jó a földi életben nem valósul meg, kell hogy a lélek halhatatlan, legyen, hogy legyen erkölcsi világregend s létezzék Isten mint ennek biztosítéka. Az erkölcsi tudat követelménye tehát csak úgy valósulhat meg, ha létezik Isten, aki azt megvalósítja. Hasonlóképpen Descartes-nál a tiszta és világos belátás csak akkor

¹ U. o. 37.

teljes bizonyossággal igaz, ha létezik Isten, aki, mert tökéletes lény, nem akarhat megtéveszteni. Isten léte Kantnál *erkölcsi követelmény*, Descartes-nál *logikai követelmény*. Így Descartes egész gondolatrendszere végelemzésben Isten létének érzelmi bizonyosságára támaszkodik; minden egyes igazság a ráció ítélőszéke előtt kénytelen magát igazolni, de maga a ráció, ha igazolást keres, ezt csak az irracionális istenhitben találhatja.

Ámde azzal, hogy az ész belátásának bizonyosságát Isten létére alapítja, Descartes egy súlyos kérdés felvetésére ad alkalmat. Ha minden, amit tisztán és világosan átlátunk, azért kétségbevonhatatlan, mert Isten nem csalhat meg bennünket, akkor honnan vannak tévedéseink? A helyes ismeret kritériumának Isten tökéletességében való gyökereztetésével az igazság a bölcselő szerint kielégítő magyarázatot nyert. De mintha túlságosan is sokat bizonyított volna; most a tévedés szorul magyarázatra: hogyan lehetséges, hogy az ész belátása igaznak bélyegez valamit, ami utóbb nem igaznak bizonyul? Azonban ily határozott alakban a tévedés lehetőségének kérdését az *Értekezésben* Descartes még nem veti fel. Éppen csak érinti s amit vele kapcsolatban mond, alig mehet magyarázat számba.¹ De már az *Elmélkedésekben* ezt a kérdést teljes jelentőségében látja meg s külön fejezetben tárgyalja. Felfogásának lényege az, hogy tévedéseink két ok közreműködésétől függnék: értelmünktől és akaratunktól. Az értelem egymagában nem oka a tévedésnek, csak elgondol bizonyos fogalomkapcsolatot, de nem állít s nem tagad semmit. Az állítás és a tagadás az akarat dolga. Már pedig akaratunk szabad; ennél fogva tőlünk, azaz akaratunktól függ, hogy azt, amit értelmünk elénk tár, elfogadjuk-e, vagy elvetjük. Ha már most oly dologban, amelyet nem látunk át egészen világosan és határozottan, mégis ítéletet mondunk, azaz állításra vagy tagadásra hatá-

¹ «Ha pedig elég gyakran foglalmaink tévedést foglalnak magukban, ez csak azoknál a fogalmaknál lehetséges, amelyekben zavar s homály van, mert annyiban részük van a semmiben: azaz ezek a fogalmak csak azért oly zavarosak bennünk, mert nem vagyunk egészen tökéletesek.» L. u. o. 37.

rozzuk el magunkat, holott tartózkodnunk kellene : akkor megeshetik, hogy igaznak mondjuk a nem igazat s megfordítva. A tévedés forrása tehát szabad akaratunk helytelen használatában van. Könnyen belátható, hogy a tévedésnek ez a magyarázata nem egyeztethető össze teljesen az ész belátásának elvével. Eddig azt hihettük döntőnek valamely tétel igazságára nézve, hogy azt világosan és határozottan átlátjuk. Most ez a végsőnek tartott kritérium mintha elvesztené döntő szerepét, mert hiszen szabad akaratunktól függ, hogy amit világosan és határozottan átlátunk, elfogadjuk-e vagy nem. Igaz, hogy Descartes kiemeli, hogy az akarat és az értelem köre nem fedi egymást ; az akarat köre nagyobb, mint az értelemé, s oly dolgokban is ítéel, amelyeket nem értünk. De mi az ismertető jegye annak, hogy amit világosnak és határozottnak vélek, mégsem az, vagyis hogy amit az ész belátásánál fogva igaznak tartok, mégis téves? Nem jutunk túl az ész belátásának kritériumán s nem tudjuk megérteni, mi szerepe lehet még ezentúl vagy e felett az akarat döntésének. Ha a világos és határozott belátásnak logikailag kényszerítő ereje van, mondhatjuk-e, hogy az ítélet szabad akaratunktól függ? Ha pedig valóban az akarat a döntő, mi értéke van akkor a világos és határozott belátásnak? Súlyos problémák bonyolódnak itt egymással, amelyeknek kibogozását a szabad akarat megoldhatatlannak látszó rejtélye is megnehezíti. De ha a tévedés descartes-i magyarázata nem is kielégítő, mégis rámutathatunk egy mozzanatra, amely az újabb logikai elmélkedéssel való kapcsolata miatt különös figyelmet érdemel. Ez az akarat elem szerepe a logikai életben. Modern logikai gondolkodók is abban látják az ítélet lényegét, hogy nemcsak az alany- és az állítmányfogalomnak kopulával való összekapcsolása, hanem egyszerűsre mind értékelő állásfoglalás e kapcsolattal szemben, helyeslése vagy elvetése, állítása vagy tagadása. Ez alapvető, a logika egészére nagyjelentőségű felfogás nem Descartes-ból indul ; közvetlen történeti előzményeit másutt kell keresnünk ; de benne egy descartes-i gondolatmotívum éled fel újra s bontakoztatja ki termékenyítő hatását.

Próbáltuk méltatni az *Értekezés* főgondolatait, amint

a *gondolkodom, tehát vagyok* eszmemagvából egymás után s egymással láncolatban kisarjadnak. Descartes-nak egyéb bölceleti tanításait, amelyekkel csak későbbi műveiben találkozunk, itt mellőzhetjük; annál is inkább, mert ezek az első művében kifejtett gondolatok a legjellemzőbbek Descartes-ra nézve s mindenesetre a legelőbbek. Élő a világ-szemléletnek az énre alapítása, az öntudat bizonyosságából való kiindulás, mert ebben egy tipikus állásfoglalás, tehát örök emberi szemlélésmód nyilatkozik. S élő mindenekelőtt — még minden bölceleti állásfoglaláson innen — az ész öntörvényűségének s az igazságnak mint abszolút bizonyosságnak hirdetése, ami egy a bölcelet elvi lehetőségének megalapozásával. Vannak korok, amelyek e bizonyosságnak nyugalmas, kétségektől nem érintett tudatában élnek, úgy hogy igazolása feleslegesnek látszhatik. De más korokban viszont az abszolút igazság lehetősége kérdésessé válik, s megrendülnek a bölcelet s minden tudományosság végső alapjai. Ilyenkor szükség van oly szellemekre, akik e végső alapokat teszik vizsgálat tárgyává, akik előlről — az első elveknél — kezdik a gondolatmunkát s akikben egyaránt megvan a gondolkodásnak mélyreható kritikai ereje és a bölceleti erosznak, az igazságra való vágyódásnak olthatatlan izzása. Ilyen szellem volt Descartes. Abban a történeti pillanatban, amikor a renaissance-szal megindult új gondolkodás tétovázva és bizonytalanul kereste további útját, Descartes megtalálta a megváltó szót, amely épp egyszerűségével és világosságával eldöntötte, vagy legalább is bizonyos irányba térítette nemzedékek hosszú sorának bölcselkedését. A háromszázados *Értekezés a módszerről* nem színevestett, immár történetivé halványult emlék csupán, hanem a bölcselői lelkiismeretnek ma is megkapó, örökértékű dokumentuma: a bölcelet géniuszának egyik legbensőségesebb, legtisztább nyilvánulása.

SZEMERE SAMU.

GONDOLATOK GÜL-BABA SÍRJÁNÁL.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

A keleti ember a középkor végén gazdaságföldrajzilag hátrányba került az európaival szemben. A keleti ember lelkvilágában kialudt a szabadság mécsese és belenyugodott abba, hogy tudósai a nagy elődök jogi véleményein kérődzenek s minden meglevőt szentnek és sérthetetlennek nyilvánítsanak. A parancsuralmi rendszer a kormányzatban ugyancsak a *noli me tangere* elvén épült és az iszlám nemcsak vallás a szó szoros értelmében, hanem vallásos alapon nyugvó állam, és fejlődése — amennyiben az első századok után erről szó lehet, szorosan összeesik az államforma életével. A vallás és politika elválaszthatatlan az iszlám történetében, sőt a scholasztika, amely szorosan a formális logika eszközével dolgozik, szintén a politika szolgálatában állt. Más égöv alatt, más történelmi környezetben az emberi szellem másképpen reagált volna az iszlám tanaira. A keresztény középkori dogmatikát felfedezései és földrajzi határainak kiterjedése folytán másképpen értelmezi az újkor. Valószínű, hogy ha az iszlám hódítása nem állt volna meg Spanyolországban, hanem tovább terjedt volna Közép-Európára, akkor, Gibbon szavai szerint, ma arabul beszélnének Angliában, sőt akkor a renaissance két égöv kultúrájában, a latin-keresztény és az arab-moszlim kultúrában sarjadzott volna ki. De a renaissance Európában már nem talált iszlámra. A spanyol-mór kiskirályok századok óta vetélkedtek egymással és nem alkotnak politikai egységet a velük szemben egységesen fellépő, az európai keresztény nemzeti öntudattól vezérelt spanyolok-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1937. évi 713. számában.

kal szemben. Stratégiaileg hátrányos helyzetben voltak, mert az iszlám világa nem törődött velük, sőt sokan örültek, hogy vetélytársaiktól megszabadulnak.

Ugyanakkor Kelet-Európában a török moszlimok hódítottak nagy területeket, de ezek a hódítások nem lehettek véglegesek, mert nem támogatta őket gazdasági és kulturális fejlődés.

Európában a reformáció vallásháborúi nyomán a nemzeti eszme és a nemzeti állam megerősödött, az iszlám világ szervezete pedig megmaradt theológiai autocratiának, amelynek uralmi érdeke ellenkezett a népszabadsággal és a népszéles rétegének a társadalmi életbe való bekapcsolásával. Egyiptomnak, amely a XVI. század elején török hódoltság alá került, a francia megszállásig nem volt története. Nubar pasa a XIX. század közepén az egyiptomi oklevelek alapján meg akarta írni az egyiptomi nép történetét, de a mameluk bégek civódásán kívül semmiféle pozitív fejlődésre, haladásra vagy változásra nem akadt. Ugyanez volt a helyzet Szíriában és Mezopotámiában is. Egyéni becsvágyak játékszerévé súlydta a nép Keleten akkor, amikor Európában erős egyének a nép tehetségét, szellemi ébredését vették igénybe államaik kiépítésére. A világ gazdasági tengelyének az óceánokra való eltolódása azután a keleti népeket a nyersanyagszállító gyarmat szintjére súlyesztette, amelyből korszerűtlen, diszharmonikus észjárásukkal már nem tudtak többé kiemelkedni. A történelemben esetlegesen fellépő nagy egyéniségek a forró égövrre szorult iszlám világában sajátosképpen teljesen kimaradnak és ötszáz év óta ez a földrész egyetlen kultúrtejesítményt sem tud felmutatni. Voltak nagy hódítói, mint Szulejmán, de ez a vallásháborúban elfoglalt Európával szemben csak hadi téren tudott érvényesülni, a kultúra többi ágaiban hátramaradt népének nem biztosított fejlődést. Óriási birodalmát saját egyénisége tartotta össze ugyanakkor, amikor az az irányzat volt emelkedőben, hogy az európai nagyhatalmak létét a gazdasági imperializmus biztosítja. Akbar Indiában egy pánindiai syncretismusra törekedett, amelyben a keresztény, a moszlim és a hindu vallás egyesül és ezzel nagy indiai birodalomnak veti meg alapját. Ő volt

a Kelet legnagyobb moszlim uralkodója, s habár írni-olvasni nem tudott,¹ lángésznek bizonyult, de ő és dinasztiája csak ragyogó epizód volt India történetében, melyben mint megszálló várurak uralkodtak a megfélemlített nép fölött. A megfélemlített nép pedig elsorvadt egymással az adóért vetélkedő kiskirályok és kormányzók jogarai alatt.

A moszlim lelkiség elernyedése a keleti nyelvek jellegét is nagy mértékben meghatározta. Az arab nyelv az összes semita nyelvek között a legközelebb áll az ősi típushoz és formagazdagsága mellett rendkívül egyoldalú fejlődést tüntet fel szókinésében. Míg bizonyos kultúrfogalmakra nincsen szava, addig a pusztai élet legapróbb mozzanatát is meg tudja nyelvileg rögzíteni. Az arab szótárírók dicsekedve említik, hogy a tevére, lóra, kardra, dárdára stb. hány szava van az arabnak, de ezeknek a szóknak jórésze tulajdonságot jelentő melléknév. Az arab nyelv sajátosága és főnehézsége nem a szók nagy számában rejlik, hanem abban, hogy míg a többi nyelvben összetett szókkal vagy körülírással fejezünk ki bizonyos fogalmakat, addig az arab azt különlegesen erre a célra szolgáló szóval jelzi, amelynek gyöke semmiféle kapcsolatban sincs ezzel a derivált jelentéssel. Valószínű, hogy etymológiailag nincs is köze az illető gyökhöz, hanem a szótárírók szerkesztették így a szótárt és különféle tájszókat forrasztottak egybe az irodalmi nyelvben. Az arab kultúra tetőpontján a természettudományi és a philológiai tudományok egyformán fejlődtek, de később a természettudományi gondolkozás a philológiai munka mögött háttérbe szorult, és ez a memorizálásra szoktató disciplina megölte a gondolkozásra való hajlamot. Míg a XIII. században megáll a megfigyelésen, kísérleteken alapuló természettudomány az arab birodalomban, a feldolgozó, kommentáló, a régin élőködő philológia tovább él. Az arab nyelv és irodalma megtartotta az érdeklődést még akkor is, amikor már a tanultak elvesztették érzéküket a többi tudomány iránt, de ez az érdeklődés csak a holt anyag philológiai megértésére irányult, a nélkül, hogy tápot nyújtott volna

¹ Az írástudás nem jelenti egyúttal a genialitást. Mohammed a próféta, Oszmán, a török birodalom alapítója, Akbar mogul császár, Mehemed Ali, az új Egyiptom megteremtője, írástudatlanok voltak.

új irodalmi művek alkotására. Ahhoz pedig, hogy művelt arab a régi irodalmat megértse, sok kommentár kellett, mert e nélkül senki sem ismerte az aprólékos jelentésű szókat, helyneveket, utalásokat. A régi arab költészetet arab ember szótár és magyarázat nélkül éppen oly kevéssé olvashatja, akár egy teljesen idegen nyelvet. Még legjelesebb nyelvészeikről sem tételezték fel, hogy fejből ismerjenek minden szót. A versolvasásnak az az élvezete, amelyet mi Európában ismerünk és amelyben a hangsúly az egész költemény harmónikus egységén, az értelemnek spontán megnyilatkozásán van, nem általános Keleten. A keleti ember a burkolt, a kibogozandó tömör jelentésben találja a szépséget, és a költészetnek olyan gyöngyöket kell rejtegetnie, amelyeket nagy nehézséggel tud a bűvár a felszínre hozni. Az arab nyelv pedig fent vázolt sajátosságával tökéletesen kielégíti a keleti ember aprólékos türelemjátékát. Mi, európaiak, a régi arab költészetben sokkal inkább találunk érdekes nyelvészeti rejtvényeket, mint valódi műélvezetet.¹

A nem arab nyelvű moszlim népeket annyira lenyűgözte a Korán nyelve, hogy eredeti szókincsüknek főrészt arab szókkal helyettesítették és elarabosították nyelvüket. Első sorban a perzsák, mert ezek voltak az első nem-arab nép, amely az iszlámot felvette, utánuk a törökök és az Indiába nyomult hódítók, akik az arab szók mellett nagyszámú perzsa elemet tömtek nyelvükbe.

A török irodalom a perzsa nagymestereket utánozta

¹ Az arab szók jelentésére néhány találmásra előszedett példa, amilyen ezrével van: *sarra* gyök alatt a következő jelentéseket olvashatjuk a szótárban: kiáltani, nyikorogni, süvíteni, előrehaladni, valakire megszorítani, kiterpeszkedni, rohanni, állhatatosan megmaradni, keskenynek lenni, metsző hideg, heves meleg, harc, zaj, csapat, zacskó, kalász, terebélyes fa, szomj, szükség, agglegény, magaslat, amelyhez víz nem ér, tücsök, állhatatosság, sercegés, ezüstpénz, belek. A *nakhaba* gyök: gyáva, csipni, a legjavát kivenni, felkészítő, elnyűtt. Meglepő a testrészek legaprólékosabb megjelölése a régi arab költészetben, amelyhez hasonlót a mai sebészeti tudomány sem produkál. Pl. *farsh*: szőnyeg, gyékény, mező, gabonahozam, fiatal tevék; származékai: lepke, *koponyaalap*, vastű, kevés víz, fűrge.

szolgai hűséggel, a költői nyelvet teletömték perzsa hangzatos szókkal, de a versmérték bizonyos korlátokat szabott ennek a mesterkélt erőszakoskodásnak, a prózában azonban szabadon tobzódott a tudálékosságnak eltévelyedett formája, amely érthetetlen zagyvasággá súlyosztja nem egy török író művét. Az urdu nyelvre körülbelül ugyanez áll, ebben is szigorú formákat kellett az íróknak követni, amelyeket a százados ízlés előírt. Az urdu próza oly virágos volt, hogy gyakran 10—15 sorban alig van egy szemernyi értelem. Ez a hóbortos divat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az értelmetlen zagyvasághoz szokott indus muszlim lassan elvesztette érzékét a gondolkodásra és a szép költői művek megbecsülésére. Az egészséges szépirodalmat lenézte a XVII—XVIII. században, amikor Európában Shakespeare-től Goetheig majd minden nép nemzeti nyelven alkotott a nép számára költői műveket, sőt a régi keleti irodalom remekeit is közkinccsé tették fordításaikkal.

A nép nagy tömege nem tudott olvasni és a műveltek keverék nyelvét nem is értette. Ahhoz, hogy egy perzsa, indus vagy török megértse saját irodalmi vagy tudományos nyelvét, olyan nyelvészeti képzettséget kellett elsajátítani, amilyent ma az egyetemeken szereznek, sőt az araboknak is külön meg kellett tanulniok az irodalom nyelvét, mert a nagy arab birodalomban mindenütt népies tájszólásokon beszéltek, amelyek igen eltérőek a klasszikus arabtól. Az uralkodó osztály, amely érzésben és műveltségben idegen volt, szívesen látta a plebs contribuens tanulatlanságát. A XIII. századtól fogva már egy fajilag is különböző uralkodó osztály töltötte be a fontosabb helyeket a moszlim világban: az oszmán-törököknek a rablott keresztény gyermekekből nevelt bégjei, az egyiptomi cserkesz és török mamelukok és a tatárok Perzsiában. Ezek nyelvben is távol tartották maguktól a népet. Az oszmán nyelv mesterkélt zavarékká vált; a török uralom alatt Egyiptomban és Szíriában az arab nyelv az állati sorban sínylődő *felláh* szegényes konyhanyelvévé súlyodt. Már csak az *Azhar* mecsetiskola seikhjei ismerték és többé-kevésbé beszéltek a klasszikus arab nyelvet, az uralkodó osztály, amely az arabokat le-

nézte, törökül társalgott. Az Azhar seikhjei pedig a theologiai kézikönyveken és néhány régi költemény-foliánszon kívül vajmi kevéssel törődtek. Az arab irodalomnak nemcsak a folytonossága szűnt meg, hanem a régi is lezárt könyvvé vált. A népirodalommal senki sem törődött, ez csak a pórok mulatóságául szolgált, amit pedig az uralkodó osztály számára hivatalos írók gyártottak, nem nevezhető irodalomnak vagy tudománynak.

Az irodalommal való foglalkozást rendkívüli módon megnéhezítette az arab írás, amelyet valamennyi mohamedán nép elfogadott, tekintet nélkül arra, vajjon alkalmas-e nyelvére vagy sem. Ez az írás magán hordja a jelény-írás minden ornamentális előnyét sokkal súlyosabb hátrányaival együtt. A magánhangzókat csak felületesen érzékelteti és megtanulásához hosszabb gyakorlat szükséges, mint a külön betűkből álló latin írásjelekéhez. Európában a könyvnyomtatás, majd a nemzeti nyelveknek irodalmi eszközzé fejlődése nagyobb embertömeget állított be a szellemi munkások táborába, akiknek figyelmét nem kötötték le a tisztán nyelvi nehézségek, hanem a nyelvet csak eszköznek tekintették gondolataik kifejezésére. Ezen a téren is a szabad gondolkodás jellemzi az európai szellemi termékeket a keleti, formákhoz kötött irodalmi ízléssel szemben. A keleti irodalmakban nagy elődök szófüzései, allegóriái és irodalmi formái szolgáltak az igyekvő utódok számára mintául, amelytől való eltérés biztos sikertelenséget jelentett. A középkor utáni keleti írók tehetségüket nem a természet és énjük közti viszonylat irodalmi formába való öntésére irányították, hanem saját gondolataikat, vagy a régieknek már amúgyis agyoncsépelet gondolatait a művelteknek erősen konzervatív ízlése szerint, az elfogadott szólásmódokkal igyekeztek kifejezni. Ezért hemzsegnek a keleti irodalmak az irodalmi közhelyektől: az éjjeli lepke ezer perzsa és török költő tollán át repül a körülrajongott gyertyalángba, hogy szerelme tárgyában lelje halálát, a célköltemény (kaszida) ezer éven át érdekelte az arabokat, a maga széteső, hol tömören leíró, hol fellengzős szólamú frázisaival, amelyek között csak itt-ott csillant meg egy-egy mély gondolatú verssor. A keleti lírai költészetben

mi európaiak nem találjuk a líra legfontosabb tényezőjét, az *egyéni* érzéseket, és hangjából egy *univerzális* sebzett szív nyögdecselését halljuk.

A keleti irodalomra vonatkozólag is helytálló az a megállapítás, hogy a középkor óta Európa szelleme individualizálódott, míg a Kelet egy síkon élt tovább: a meglévőt akarta mindjobban megismerni, feldolgozni és benne el akart merülni. Számára a világtörténelem bevégzettséget jelent, az európai számára megújhódást, a keleti ember vallásos, mert a kinyilatkoztatásban örök és megmásíthatatlan törvényt lát, az európai ember szimbolumot.

Az általános tespedés Keleten nem hagyta érintetlenül a nép jellemét sem. A moszlim országokban a megbízhatatlanságnak, a pontatlanságnak és a lelkiismeretlen mulasztásoknak olyan formáival találkozunk a nyugateurópai ember, hogy kénytelen ehhez az erkölcsi légkörhöz külön alkalmazkodni, ha ott akar élni. A kormányzás, amely valóságos rablógazdaságot űzött testiekben és lelkiekben, a középosztályból törtető besúgókat, az alsó osztályból páriákat nevelt. A nyomor és a látszat-jólét egyrészt szolgálalkúséget, másrészt álnokságot fejlesztett a népben. A megvesztegetésnek Keleten fontos politikai eseményekben nagy szerepe volt. Török, indiai, egyiptomi vezérek pénzért adták el uralkodóikat és az európaiak nagy hadi sikerei az orosz-török, angol-indiai és egyiptomi harctereken jórésztben árulás eredménye voltak. Az iszlám a szerénységet és becsületességet olyan mély meggyőződéssel hirdeti és olyan szigorú erkölcsi fokmérőt állít fel, hogy a szereplő moszlimok közül csak igen kevesen remélhetik bejuthatásukat a paradicsomi kertbe. Az ember ördögi természete ebben a pontban is túltette magát a vallás fennkölt tanításán. Az úgynevezett értelmiség jórészt cseliszövényekre fecsérli el erejét. Ugyanilyen romlott erkölcsi-séggel találkozunk Oroszországban és a Balkánon is. A hátramaradottság következtében elterjedt betegségek (malária) nemcsak a testet, hanem a lelki erőt is elsorvasztják s az agyongyötört nép a miszticizmusban és másfajta obscurantizmusban keres menedéket s gyakran csak az álszenteskedés az egyetlen fegyvere, amellyel fenntartja életét. A jellem

megromlása, az önzés felülkerekedése, az erkölcsi nevelés elhanyagolása és mindezeknek káros következményei nemcsak a kor szellemét ássák alá, hanem kihatással vannak az utódokra is és megváltoztatják a faj erkölcsi és szellemi képességét. Ezért látjuk, hogy hajdan erőteljes népfajok miként gyengülnek és merülnek ki, mások viszont céltudatos vezetéssel miként kapnak erőre. A nemzetnevelés a szó szoros értelmében egyike a leghatásosabb történelmi tényezőknél. Az iszlám pietisztikus és erkölcsi tanításait a szultánok nem valósították meg az életben. A keleti uralkodó a gyakorlatban, ha nem is a Sheriat-jog értelmében, feltétlen ura és birtokosa volt országa egész vagyonának s lakói életének. A török szultán alattvalóit «kul» (rabszolga) szóval illette s még a XIX. század derekán is Iszmail khedive sem értette meg, hogy az állam vagyona, jövedelme nem azonos az ő személyes vagyonával és jövedelmével. Az igazán vallásos moszlim undorral fordult el a gazdasági és erkölcsi kizsákmányolástól s a földi élet hiúságát, hiábavalóságát nem egy misztikus Omar Khayyám énekelte meg. A földi élettől való elfordulás és lemondás, a vallási elmélyülés és a miszticizmus nem hogy felébresztette volna a nép öntudatát, hanem szabad utat engedett a szultánok, bégek, emirek önző garázdálkodásának.

A moszliméknél nem fejlődött nemzeti öntudat. A középkor szellemének megfelelő egységes világrendben, amelyet a vallásjog szabályozott, rangban és minőségben minden moszlim egyforma a teremtő Isten szemében. Az iszlám az Isten országát volt hivatva megteremteni a földön és saját határain belül egy eszményi államot (dár-ul-iszlám) hozott létre, amely a nemzeti negativizmust tette meg alapjával. Ez a *dár-ul-iszlám* egy lépés az utopisztikus világpolgárság felé, amely a középkori keresztény egyházban is kifejezésre jutott. Tagadhatatlan, hogy a részekre különülés, amely az ember természetében rejlik, mindig erősen érezte hatását az iszlám történetében is. A *hidsra* első századában az arab gőg túltengett s a déli és északi arab törzsek vetélkedése még a távoli Spanyolországban is tovább tartott. A *shi'a* szakadás nyomán a perzsa önérték is felébredt és az abasszida

kalifátus győzelmében jórésze volt ennek a faji ellentétnek, de az orthodox iszlám nemzeti különállást és nemzeti büszkeséget nem ismert el, sőt kárhoyzhatta azt. Az iszlám ethico-politikai egysége nem tűrt el más tényezőt maga mellett és a népek különbözőségét (šu'ub) csak jelentéktelen külsőségnek s határozottan *materialis* jellegűnek tartotta. Isten előtt és ezért természetesen az emberi logika előtt is a középkor valláserkölcsi felfogása szerint csak hívő (muszlim) és nem-muszlim létezett. Muszlim az, aki felismerte az isteni akaratot és annak alávetette magát. Az Isten törvénye és joga teljes mértékben vonatkozik rá, élvezi annak védelmét és érzi annak teljes szigorát. Tudatában kell lennie erkölcsi felelősségének és a szerint kell cselekednie. Mint az iszlám állama derék polgárának ismernie és tisztelnie kell vallása törvényeit. A «jó muszlim» a XX. század nyelvére lefordítva a «jó hazafi»-nak felel meg. A nem-muszlimeket két csoportba sorolták. Az első csoportba tartoztak a «könyv birtokosai», azaz kinyilatkoztatott vallások hívei (zsidók, keresztények és zoroastrianusok). Ezeket megtűrték az iszlám államában, szerződéses alapon, birtokukat megtartották, vallásukat gyakorolhatták, de propagandát nem fejthettek ki. Jogi felelősségük az iszlám államával és annak vallásjogával szemben csekélyebb volt, mint a muszlimoké és nem szenvedtek üldözést. A második csoport a bálványimádók nagy tömege, akik nem ismerték fel az isteni egységet és ezekkel szemben az iszlám nem ismert kíméletet. Ezek a *káfirok* (gyaur), akiket megsemmisülésükig vagy az iszlámra való áttérésükig üldözni kell. Ez alól a szigorú rendelkezés alól a körülmények folytán a hindukat, akik nem tartoztak a kinyilatkoztatott vallások hívei közé, kivették és úgy kezelték őket, mint a keresztényeket.

Ez a valláserkölcsi felfogás az emberek osztályozásában, bár rokonszenvesebb a nyelv, faj, szóval testi sajátságok szerint történő megkülönböztetésnél, útját állta a nemzeti államok és különösen a nemzeti öntudat kifejlődésének s helyi, földrajzi, szűkebb társadalmi és gazdasági érdekközösségek megerősödésének. A kereskedelmi utak eltolódásával, a gyarmatok keletkezésével Európa népe vagyonosodásnak

indult. A gyarmatosok és kereskedők nem a lovagok és nemesek sorából kerültek ki, hanem a legalsóbb néposztály fiaiból, akik szabad pályákon nyert gazdagságukkal függetlenítették magukat a központi hatalomtól. A gyarmatok pedig alkalmat adtak kivándorlásra azoknak, akiket otthon vallási vagy politikai okokból üldöztek. A moszlimeknek nem nyílt alkalmuk ilyen kivándorlásra, de — és ez sokkal súlyosabban esik latba — nem is változtak volna a kivándorlással, mert oly kérelmelhetetlenül ragaszkodtak volna az iszlám zárt vallásjogának szigorú megtartásához, mint otthon maradt társaik. Erre abból lehet következtetni, hogy azok a moszlimek, akik a XVII. század vége óta európai uralom alá kerültek, inkább otthagyták szülőföldjüket és visszamenekültek a *dár ul iszlám*ba, semhogy a nekik idegen uralom légkörében elhelyezkedjenek. Éppen vallásjogi szempontok, amelyekkel szemben nem érvényesült a szülőföld szeretete s az egyéni öntudat és boldogulás, késztették őket arra, hogy menekültek gyanánt kísérik a visszahúzódó moszlim-török hadakat. Indiában pedig a mogul császárság bukása után duzzogva visszahúzódtak a közélettől, átengedték a teret a hinduknak, akik mohón rávetették magukat az angol-európai kultúra elsajátítására.

A muszlim lelki kettőzöttsége a XVII. századtól fogva mind nyíltabban lép előtérbe. A vallásháborúik védelmi háborúkká váltak, az iszlám szerves egésze megdőlt és helyébe nem lépett nemzeti öntudat. Ez a nemzeti öntudat az új Európának új társadalmi hatóerőt adott, a mellett, hogy az embertömegeket egy könnyebben kezelhető, a helyi földrajz-gazdasági és társadalmi viszonyokat sokkal inkább tekintetbe vevő fogalom, a *nemzet* fogalma alatt csoportosította. Ez a csoportosítás önként adódott a történelem minden korszakában s minden imperializmus küszködött a helyi csoportok és az egész között fennálló érdek ellentétével, de tudatosan csak az újkori nacionalizmus szervezte meg a népeket egy, a metafizikával és túlvilági jutalommal vagy büntetéssel közvetlenül nem törődő materialis alapon. A nacionalizmus a jogot előbbrevalónak tartotta a kötelességnél, ezért a szabadság (valami lekötöttség alól való felszabadulás)

jelszavával megragadta a népeket. Az európai tudomány fejlődése a szabad kutatás felé közvetve maga után vonta az emberi önértetnek és önhittségnek azt a formáját, amely hátat fordított a vallás mindenhatóságába vetett hitének s földi életét akarta mennél gyümölcsözőbben berendezni.

A nacionalismus a maga tudatalatti materialismusával Európa népeinek óriási előnyt biztosított a Kelet felett. A nemzeti eszme az emberi jellemet földi zsarnokaival szemben merevebb ellenállásra képesítette. Míg Európában a nép fellázadt a pápaság ellen, fellázadt idegen származású zsarnokok ellen és a XVI. századtól kezdve napjainkig fokozatosan épültek ki a nemzetiségi államok, a moszlimok panaszszó nélkül túrték a legsötétebb elnyomást, gazdasági és erkölcsi kizsákmányolást. A sorsba való megnyugvás, a *kiszmet*, szállóigévé vált és az iszlám tanával hozták tévesen kapcsolatba. Az iszlám a tettet és az érdemeket jutalmazza s a túlvilági jólét a földi élet alatt elkövetett erkölcsös, törvénytisztelő cselekedetek következménye. Az a fatalismus, amelyet Keleten tapasztalunk, nem az iszlám tanításából ered (az orosz nép mindent eltűrő *nicsevo*-ja még súlyosabb fatalismus, viszont a kálvinistáknak a praedestinatio tana szerint éppen olyan lemondóknak, mindenbe beletörődőknek kellene lenni, mint a moszlimeknek), hanem a keleti ember évszázados elnyomatottságának eredménye.

Az iszlám mai hátrányos helyzete a keresztény európai-val szemben még siralmasabb színben tűnik fel, ha a számarányokat vizsgáljuk. Míg az európai kultúrájú keresztények számát a népszámlálás alapján pontosan ismerjük, addig a moszlimek számáról nincs egészen pontos tudomásunk. Általában 250—300 millió között ingadoznak a becslések, amelyek a részletekben is nagyon eltérők. Keleti ember fantáziája számokban is szeret túlozni és a moszlimek számát hihetetlenül felduzzasztják, különösen olyan területeken, amelyek nem esnek európai ellenőrzés alá, amilyenek Szibéria, Kína, a maláji szigetek és Afrika belseje. Az azonban bizonyos, hogy ha még a legmagasabb becslést vesszük is alapul és a moszlimek egyforma számú millióit szembeállítjuk a keresztény milliókkal gazdasági és kulturális szempontból, szomorú

eredményre jutunk. A moszlimok túlnyomó többsége (talán 95%) teljesen vagyontalan és műveletlen. Ez a gazdasági és kulturális elmaradottság még a legjelentékenyebb országokban is elrettentő: Egyiptomban, Szíriában, Indiában, Törökországban (ez utóbbiban még az arab betűs írás korszakában) a férfi analfabéták száma 80%, a női írástudatlanok száma 95%-ra rúg. A vagyoneelosztás épp ilyen arányban egyoldalú. Ha az iszlám követőinek számát ebből a szempontból korrigáljuk, az iszlám világának mai süllyedése és gyengesége döbbenetesen megnyilvánul.

Ma az iszlám világ éppen úgy harcban áll a keresztény világgal, mint azelőtt, de éppen ezeknek a gazdasági és kulturális fegyvereknek gyengesége az egyik oldalon és azok kétségtelen fensőbbesége a másik táborban az iszlám országokban magukban minden aktív vagy passzív ellenállást eleve bukásra ítélt.

Az a gondolat, hogy az iszlám saját magából, Európától elkülönülve megújul és mint valami afrikai-ázsiai veszedelem a saját kultúrájával kiszorítja az európai politikai uralmat országaiból, a szudáni mahdi-mozgalom és az arabiai wahhabita puritanizmusban öltött testet. Az a kezdeti siker, amely a mahdi-mozgalom kapcsán oly súlyos veszteségeket okozott az angol-egyiptomi seregeknek, a terep járhatatlanságából és sivatagi elkülönüléséből adódott. Ugyanez áll a wahhabiták előnyomulására is azzal a különbséggel, hogy Ibn Szaud bölcs mérséklete, hitének és kormányzatának puritanizmusa lelkesítő hatással volt és lehet azokra a muszlimekre, akik csüggedten látták, miként kebelezi be az európai hódítás az iszlám országait. Ibn Szaud ismét egy kézben egyesítette Nyugat- és Közép-Arábiát erőteljes központi uralom alatt, amilyenben Arábiának az első kalifák óta nem volt része. Szigorúan a hanbalita ritus jobboldalú irányzatát honosította meg az ország vallásjogi kormányzatában, de a vak túlbuzgóság szertelenségét, amelyről különösen egyiptomi írók szeretnek megemlékezni, Arábiában nem észleltem. Ez az ősi iszlám a maga relativ tisztaságában azonban csak Arábia sivatagi jellegének felel meg és a wahhabiták esetleges politikai terjeszkedése esetén kénytelenek lesznek a szomszéd

földterületek gazdaságkultúrai állapotának megfelelően olyan engedményeket tenni, amelyek Európával hozzák szorosabb kapcsolatba őket. Így történt ez a VII. századbéli arab hódítás idején is.

Az iszlám jövő útját csak az biztosíthatja, ha azt a kultúrát fogadja el, amely az újkor óta Európában fejlődött, állami kormányzatban, tudományban, módszerben és művészetben egyaránt, olyképpen, hogy azt elmaradott állapotának megfelelően fokozatosan bevezeti és meghonosítja. Ez a kultúra Európában szervesen fejlődött századokon át és a társadalom minden rétegét átjárta, úgy, hogy ma mint szerves egész lép elénk minden kiválóságával és hibáival együtt. A Keleten e kultúrszínvonal és a régi keleti kultúra között óriási űr tátong, amelyet nem lehet máról holnapra áthidalni. Nagy akadály a tökehiány és a műveletlenség, de viszont könnyebb eltanulni valami készet, mint apró téglákból felépíteni. Kelet ma erre az eltanulásra és az eltanultnak saját légkörébe való átültetésére van utalva. Ezzel szemben minden vita merő akadémikuskodás. Ez az eltanulás olyan állapotot fog teremteni, — ahogy már teremtett is — amelyet Kayserling soffőr-kultúrájának nevezett, igen találóan. Indiai tartózkodásom alatt számtalanszor figyeltem meg, mily ügyesen és vakmerően vezetik a szikh soffőrök gépkocsijukat, fejükön terebélyes turbán, hosszú fonatos hajukban fésű, karjukon ezüstperec, lábszárukon a köteles alsóruha, szóval a szikh hagyományos öt vallási jelkép és kezükben egy olyan finom műszer, amely százados elmemunka eredménye, amelynek szerves fejlődésétől távol állnak és mégis bárány módra engedelmeskedik nekik. Arábiai vándorlásaim alatt ugyanez a gondolat foglalkoztatott, amikor egy éjjelen Ibn Szaud autóján Dsiddától Mekkába utaztam a végtelen arab homokpusztán át. A soffőr nem a terepet, hanem a csillagos eget nézte, és úgy vezette kocsiját, hogy a Sirius jobbkéz felől táguló szögben forduljon el tőlünk. Ez az írástudatlan beduin soffőr tökéletesen fel tudta *használni* Európa szellemi kultúrájának egyik eredményét, a nélkül, hogy annak részese lett volna, és átültette a maga pusztai környezetébe. Beduinok kezelik Ibn Szaud 35 szikratávíró állomását is. De mikor

fognak ezek az agyak odáig fejlődni, hogy maguk is tudjanak alkotni ebben a kultúrkörben? Ehhez nemcsak eltanulás, hanem szellemi áthasonulás, azaz tökéletes ismeret szükséges. Ez a szellemi áthasonulás nem fogja az iszlám vallást mint vallást érinteni, hanem annak erkölcsi tanítását a ma körülményeinek megfelelően fogja alkalmazni és minden vallásban rejlő igazsággal és lelki erővel fogja támogatni az embert Isten által rendelt útjának folytatásában. Ahogyan a keresztény etika és világnézet az újkor bölcséletétől, természettudományától, gazdasági életberendezésétől nem hogy gyengült volna, hanem elmélyült, tökéletesedett és megerősödött, úgy várható az iszlám világ népeinek megújrodása is a mindent megismerni és megérteni akarástól.

A muszlim Kelet feltartóztathatlanul halad az európaizálás útján. Törökország áll e tekintetben az élen. Államformája köztársaság, a vallást feloldotta az állami ellenőrzés alól és az államot felszabadította a vallásjog gyámkodása alól, nyelvét ismét törökké, egyszerűvé és mindenki számára érthetővé tette, írását a gyorsabb felfogásnak és a tartalomban való elmélyedésnek megfelelőbb latin betűkre változtatta át. A mai gazdasági étellel összhangban álló, emberi elhatározáson nyugvó jogot honosított meg és irodalma is a mai ember életkörülményeit világítja meg s a ma gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Már régebben elvetették egyes török írók a hagyományos keleti formákat és megteremtették a török regényt, mely ötvenéves multra tekinthet vissza s néhány magas színvonalú műben a nemzet életét rajzolja. A török népnyelv diadalra jutásával a drámai irodalom is ki fog lépni a könyvdrámák köréből és a nemzeti művelődésnek éppen olyan eszköze lesz, mint az európai országokban. A török tudományos módszert ma még erősen befolyásolja a mult politikai megtagadásának vihara. A török történelem és nyelvtudomány ma még erősen küzd a dilettáns lelkesedéssel, amely Agamemnon mythikus mykenaei királyban (Agha memnun!), a trójaiakban, a mezopotámiaiakban törököket vél felismerni és a turáni bölcsőben találta meg a világkultúra kisedét. A török szógyártás sok tréfás megjegyzésre ad alkalmat. A «cultura» szót a török

kültürmak igéből, a «hôtel» szót az *od-el* (tűzhely), a «tunnel»-t a *tün-el-* (éjjeli, sötét hely) -ből származtatják és ezzel a török kultúra őseredetét bizonyítgatják. De tagadhatatlan, hogy az elnyűtt memorizáló rendszernek hátat fordítottak és olyan kérdésekkel foglalkoznak, amelyek tudományos problémák és amelyek a visszahatás okainak ellanyhulásával egészséges irányba fogják terelni a gondolkodást.

Perzsiában sokkal később és sokkal kisebb mértékben látjuk ugyanezeket a mozgatóerőket működni. A perzsa forradalom nyomán az iráni nemzeti öntudat felébredt és igen hathatósan mérsékelte a *shi'a* túlzásokat. A baháismust, amely erősen elterjedt a nép minden rétegében, nem üldözik, sőt Zoroaster tana, amely Perzsiából kiszorult, ismét visszanyerte hitelét s hívei szabadon szervezkedhetnek. Európai rendszerű iskolákat állítanak fel és a törökök mintájára ők is a latinbetűs írás elfogadásán tanakodnak s hozzáfogtak a perzsa nyelv megtisztításához és a régi iráni szók fölelevenítéséhez az irodalomban. Az új perzsa irodalom alkotásaiiban még nem érte el azt a színvonalat, amelyre a török írók már eljutottak, habár az Indiában élő Mohammed Iqbál perzsa nyelvű tankölteményei (*Asrár-i-Khudi* és *Asrár-i-Bikkhudi*) mély társadalombölcseleti művek. A perzsa szellemi irányzat is határozottan a nemzeti és európai tudományos módszerek felé hajlik s az iszlám előtti perzsa történelemben keresi megújulásának eszményképét.

Indiában az iszlám a X. század óta uralkodó államokat hozott létre. Örökös harcban a hindu rádsákkal és a hindu nagy tömegekkel egyrészt a megfélemlítő táborhelyek, másrészt a való tényekkel megalkuvó kisebbségek szerepét töltötte be. Az Indiába nyomult muszlim hódítók az óriási tömegű hindut le tudták ugyan igázni, de kis számuk miatt nem voltak képesek azokat felszívni. Az iszlám mindenütt, ahová árja eljutott, vagy politikailag elgyengült, vagy műveltségben visszamaradt népre akadt, amelyek jórésze önként tért át. Indiában bölcseleti gondolkodásban és tudományban messze felülemelkedő néppel került összeütközésbe, amelyet csak hadi téren tudott meghódítani. Kénytelen volt a hindu «pogány»-okkal egységre lépni, a hinduk az isz-

lámra részben kényszerűségből, földi előnyökért tértek át és túlnyomó többségben a pária osztályhoz tartoztak, akik áttérésük által egyenrangúakká váltak embertársaikkal s kiszabadultak megalázó helyzetükből. India muszlim lakossága arab, afgán, perzsa, török és sokfajú bennszülött népelemek keverékéből való. A szunnita muszlimok túlnyomó többségben vannak (93%), a siiták mindkét (ithna asharia és iszmaili) csoportja képviselve van; az iszmaili szektához tartozó *khodsa* és *bhora* vagyonos, de fanatikus hívei nagy szerepet játszanak Indiában. Az előbbieket feje az Agha khán, az imám utódja, Isten földi megtestesülése, aki egyike India legműveltebb és legvilágibb embereinek: angol politikai könyveket ír, állandóan Európában él és tobzódik, európai feleségei vannak és versenystállót tart. Hívei rajongásig imádják és busás adókat fizetnek neki. Ez a felemás jelleg a muszlim-hindu keverékben lépten-nyomon szemünk elé tűnik. Hinduknak és muszlimeknek sokhelyütt közös szentjeik vannak és a muszlimek sok vidéken nem esznek marhahúst, mert ez a hinduk szent állatja; a radspuotok között szokás, hogy a házassági szertartást muszlim pap és brahmin együtt, egymásután végzik s több muszlim mecsetben megmaradt a lánc, amelyen a hindu harang lógott. Az indiai muszlim folklora tele van hindu elemekkel és a muszlimek nyelve, az urdu, tulajdonképpen «tábornyelv», a hindi nyelvtanon épült arab-perzsa keverék.

Ebből a sajátságos kultúrkeverékből és abból, hogy az indiai muszlimok vérben is nagyon különböznek egymástól (a teljesen fehérbőrű mogultól a fekete madrasi teluguig, minden színárnyalat képviselve van), természetesen következett, hogy magatartásuk az iszlám tanával szemben sem egységes. Az indiai muszlim ma két kő között őrlődik: az egyik az európai uralom, a másik a hindu náationalismus. E két ellentétes, de egyformán idegen nyomás alatt nem tudott még egyöntetűen szervezkedni. Egy része (10 millió) az orthodox wahhabita irányban találja fennmaradását biztosítva (ahl-i-hadith), mások a hanefita ritust követik az elődök scholasticus iskolája szerint; egy kis, de annál harciasabb csoport Mirza Ghulám Ahmed hívei (Ahmediyya).

Ghulám Ahmed magát Krisztus megtestesülésének tartotta és ádáz harcot vívott a hindu reformszektával (Árya-Szamáds), a keresztény missionáriusokkal és az orthodox szunnitákkal. Csak kevesen vannak, akik az angol iskoláztatás kapcsán az európai kultúrával megismerkedtek és annak eredményeit magukévá tették. E tekintetben messze a hinduk mögött maradtak, mert az angol uralmat a maguk jogai hitorlásának tekintették és semmiféle vonatkozásba sem akartak jutni azzal. Míg a hinduk már egy századdal ezelőtt beálltak az angolok szolgálatába, a muszlimek csak néhány évtized óta kezdték az európai kultúra fölényét elismerni.

Az 1857-i lázadás leverésével az indiai iszlám végképpen védelmi helyzetbe szorult. A hatvanas években a muszlimek közül néhányan tudatára ébredtek ennek a szomorú valóságnak. Elsőnek Sir Szeyid Ahmed khán, aki fáradhatatlan buzgalommal gyűjtött pénzt és embert, hogy hittársait kiemelje a szellemi és gazdasági posványból, amelybe közönyösségükkel süllyedtek, és megteremtette Aligarhban az angol-muszlim főiskolát. Ezen a főiskolán angol nyelven az iszlám vallásának tiszteletben tartásával európai tudományokat adatott elő. Igyekezete sok akadályba ütközött és sok gúnynak és vádaskodásnak volt kitéve, de hajthatatlan maradt. Ma e főiskola egyetemi rangot nyert és innen kerülnek ki India tanult mohamedánjai.

Az indiai iszlám védekező helyzete szülte a legkiválóbb muszlim apologetát, Szeid Amir Alit, aki az európai racionalismus módszerével írta angol műveit nemcsak az európai túlzó orientalisták ellen, hanem honfitársainak okulására is, hogy ébredjenek fel arra a tényre, hogy a mogulok ideje elmúlt és Európa szellemi fölénye el fogja söpörni őket, ha nem sajátítják el annak fegyvereit. Amir Alinak ma számos tanítványa és híve harcol Indiában. Legkiválóbb képviselőjük Sir Mohamed Iqbál, a mohamedán liga elnöke, a kerekasztal konferencián az indiai muszlimek képviselője, kiváló urdu és perzsa költő (Petőfiről szóló költeményét Londesz Elek magyarra is lefordította), kultúrfilozófus, aki előadásaiban az iszlámnak reformálása mellett tört lándsát.

Indiában az iszlám még nem ébredt nemzeti öntudatra,

mert nem tartozik szorosan meghatározható nemzetiséghez. Egy kis töredék kitart a Gandhi által a kalifátus-mozgalom idején létesített hindu-moszlim együttműködés mellett, és ez a csoport Ansári († 1936.) vezetése alatt résztvett a Congress munkájában s az indiai nemzeti eszmét vallja. A delhii Dsámia Islámia Millia (Nemzeti mohamedán egyetem) diákjai a fehér vászon Gandhi-sapkát viselik és azt a sisyphusi munkát kísérlik meg, hogy vallási és faji ellentétek elsimításával egy nemzeti Indiát hívjanak életre. Ezt a rokonszenves, de kilátástalan kísérletet nem tekintve az indiai moszlimok voltak mindig a védekező, vagy harcias panislamismus legkitartóbb katonái. Míg az iszlám-világ ma éppen olyan nemzeti irányban igazodik, mint Európa, India tétován keresi ideálját. Kashmirban 93% tanulatlan mohamedán felett hindu maharadsa uralkodik és kormányoz tanult hindu panditjaival, Haydarábádban az 5% északi indus muszlim foglalja el a kormányzó tisztségeket, élükön a muszlim Nizám ul-Mulk-kal, a világ leggazdagabb és legigénytelenebb uralkodójával, akiknek urdu hivatalos nyelve teljesen idegen a hindu lakosság telugu, kanári és mahratti nyelvétől. Valamikor az urdu nyelv volt India közlekedési nyelve, ma az angol foglalta el a helyét és az indus muszlim kétségbeesve kapaszkodik alkotmányjogi biztosítékokba, nehogy a többségi hindu az indiai nacionalismus jelszavával idegen gyanánt kiszorítsa Indiából, az angolokkal együtt. Így lettek a gyűlölt angolok és a gőgös mogulok utódai fegyvertársak! A Mohammed Iqqál által felvetett terv, amely szerint Északnyugat-India, ahol a muszlimok többségben vannak, külön tartomány lenne, alkotna ugyan egy muszlim területi központot, de lakói szind, pustu, urdu és pandsábi nyelven beszélnek, a legkülönbözőbb törzsekhez és művelődési fokokhoz tartoznak, és mi lesz akkor a távoli Bengál 26 millió muszlimjával, akik csak bengáliul értenek és Kashmir dard nyelvű lakóival? E súlyos problémákat hivatottak megoldani az indiai moszlim líga és a mind sűrűbben tartott kongresszusok.

Egyiptomban az európai kolóniák már régen képviselik azt a szellemi és gazdasági fölényt a muszlimok és koptok

felett, amelyet másutt tapasztaltunk. Mohammed Ali, a jelen dinasztia megalapítója, küldte az első tanulókat Európába és megalapította a kairói orvosi és katonai iskolákat. Unokája, Ismail khedive, ez a tékozló, de nagyműveltségű keleti fejedelem, kijelentette, hogy Egyiptom Európához tartozik, és nemcsak a nyomasztó államadosságokat hagyta maga után — ahogy a mai egyiptomi közvélemény szereti hangoztatni, hanem megteremtette azt a légkört, amelyben a mai európai irányzatú egyiptomi műveltség kicsírázott.

Az egyiptomi nacionalismus első hírnöke Napoleon volt, aki egyik hadihajóján készítette az első nyomtatott arab kiáltványt az egyiptomi néphez és felszólította azt, hogy rázza le az idegen mamlukok uralmát és csatlakozzék a *liberté* nemzetéhez. Napoleon rövid egyévi egyiptomi tartózkodása alatt többet tett Egyiptom kultúrájáért, mint az összes mumlukok előtte. Az általa alapított tudományos intézetek és azok kiadványai felvilágosították az országot és bekapcsolták Európába. Az arab irodalom Egyiptomban az európai hatás alatt kelt új életre.

A perzsa eredetű politikai agitátor, Dsemal eddin al-Afgháni, hintette el egyiptomi tartózkodása alatt az iszlám politikai ellenállásának magvát és az Azhar álomba merült világába egy földgömböt vitetett, hogy felébredjenek. Az iszlám gyakorlását vissza ékarta vezetni arra a formára, amelyben az első kalifák idejében volt. Ghazáli tisztult érzelmi vallásfilozófiája lebegett szeme előtt, telítve a politikai felszabadulás lidérc lángjával. Tanítványa, a felvilágosult racionalizáló és kegyes életű Mohammed Abdu koránmagyarozatában és cikkeiben a XIX. század tudományos színvonalával akarta az iszlám szellemét összhangba hozni. Bármenyire tapogatózó, sokszor bukdácsoló és önmagával ellentmondó volt ez az igyekezet, megindította azt a folyamatot, amely a szellemiekben a liberalismus, politikai tekintetben a nacionalismus felé hajtotta az egyiptomi felsőbb osztályt. Az Arabi pasa-féle lázadás leverése után az angol megszállás közvetlenül összekapcsolta Egyiptomot Európával. Ennek az európai kapcsolatnak kettős eredménye volt : az idegen uralom az Európa szabadság eszméiben fogant irodal-

mat és az alkotmányos kormányzást ismertette meg az egyiptomi elmékkal s felkeltette bennük az érdeklődést és a politikai ellenállást.

Folyóiratok és napilapok ma többet foglalkoznak európai irodalmi és tudományos problémákkal, mint arab és muszlim kérdésekkel. Az irodalmi és tudományos egyesületek előadásain Voltaire, Goethe, Spengler, a francia dekadensek óriási közönséget vonzanak. E közönség soraiban látjuk az Azhar turbános diákjait is, akik feszült figyelemmel hallgatnak, habár nagyon is kétséges, hogy megértik-e az ilyen tartalmú előadások szellemét. Ehhez sokkal hosszabb előtanulmány kell, mint amit az Azhar nyujthat, de érdeklődésük mindenesetre biztató jelenség. Az egyiptomi művelt közönség, amely a nagyszámú európai iskolákban nevelkedett, tökéletesen beszéli a francia és angol nyelvet és szeretettel — gyakran az arab irodalom rovására — olvassa a nyugati írókat. Ezek az olvasmányok két táborra osztották az arabokat. Az egyik, amely csak arabul tud, a régiek utánzásában és azokban való elmerülésben talál kielégülést, a másik új, szabad tárgykört kíván és elfordul a dicshimnusz-tól és a multakon való kesergéstől. Az egyiptomi nacionalismus — hasonlóan a török és perzsához — az arab ideál helyett *egyiptomi* lelkiséget kíván kifejleszteni, amelyben a fáraók dicsősége éppen olyan szerepet játszik, mint Amru bnu'l-Ász, Egyiptom muszlim meghódítója.

A klasszikus arab nyelv bámulatos tökélyre fejlődött ezeknek az új egyiptomi íróknak a tollán. A különben is rendkívül hajlékony és benső kifejező erőtől duzzadó arab nyelv a modern élet minden új jelenségét hűségesen vissza tudja adni, a nélkül, hogy kölcsönkéréshez kellene folyamodnia. Ma a nyelvújítás terén egy nagy horderejű probléma a legfontosabb: vajjon az írók áttérjenek-e az egyiptomi népnyelv használatára, vagy pedig tovább is írjanak a klasszikus nyelven, amelyen csak szónoklatban beszélnek. Míg a klasszikus nyelv összekapcsolja az összes arab nyelven beszélő muszlimeket, a népnyelvnek irodalmi elismerése meg fogja bontani ezt a kulturális egységet. Az iskolázás fejlődésével a klasszikus nyelv ismerete rohamosan terjed és szá-

mosan azt remélik, hogy idővel ez a kérdés magától megoldódik. Különösen nagy nehézséget támaszt e nyelvi ketősség a drámai irodalom fejlődése elé. A kairói és alexandriai színpadokon a klasszikus nyelv dikciója fonákul hat, hiszen az életben, rendes körülmények között senki sem él vele, és meggátolja az írókat abban, hogy élethű jellemeket vigyenek a színpadra; a népnyelvű előadások viszont alacsony színvonaluknál fogva nem elégíthetik ki a művelt közönség ízlését. Míg az európai nyelvek fokozatosan fejlődtek a nép művelődésével, Keleten a tanultságnak rendkívül kisszámú kiváltságosra való szorítkozása hozta létre azt az úrt, amely ma az író, az irodalom és az azt megértő közönség között tátong. Az irodalom ma is csak kis számú olvasóra számíthat, és inkább a népszerű tudományos dolgozatok terjedhetnek el, mint a tisztán szépirodalmi művek. Egyiptom azonban, holott a kezdeményezők között sok bevándorlott szíriai volt, magához ragadta a vezetést az arab irodalomban. Csodálatos, hogy míg versírók százai ontják különféle európai és keleti mintákra faragott költeményeiket, addig a regényírás teljesen meddő maradt. Girgi Zaydán, ez a szíriai-egyiptomi polihisztor, próbálkozott történeti regényírással, de sem ő, sem Muwaylah nem közelíti meg a törököknek e fajtájú előtörését az iszlám világában. Újabban Huszain Heykelnek a népeletből vett *Zayneb* című regényétől lehetett várni, hogy megindítja a próza e műfajának fejlődését, de kísérlete meddő maradt. Taufik al Hakim regényében (*Audat ur-Rúh*) a klasszikus és a népnyelv között kompromisszumot próbál létesíteni, de kísérlete nem bizonyult döntő hatásúnak. A novella annál sikeresebben állta meg helyét. Mahmud Teymour, Táhir Lásin, al-Mázini, Amin Haszuna és mások beleláltak az egyiptomi néplélekbe és figyelemre méltó műveket alkottak.

Az iszlám maradi szelleme még erősen korlátozza a történeti és philológiai tudomány szabad fejlődését. Táhá Huszain és Ali Abdur-Rázik Canossa-járása mutatja, hogy még egy nemzedéknek kell felnőni, amíg az a munka, amelyet a szellem óriásai Európában végeztek, termékeny talajra talál az arab világban — de hogy Egyiptom és Szíria minden

orthodox ellenkezés ellenére is nemsokára teljesen be fog kapcsolódni az európai kultúrkörbe, az kétséget nem szenved.

Észak-Afrika a francia műveltség hatása alá került, s habár szellemi termékekben szegény, az egyiptomi és szíriai írók és tudósok könyveit megtaláljuk a tanultak asztalán. A középkori iszlám azalatt, míg Egyiptomban és Szíriában lassan átalakul és új synthesisnek veti meg alapját, rohamosan terjed Közép-Afrikában és Indonéziában az animista és írástudatlan nép között, amely számára ez a kultúra óriási haladást jelent. Ebben az afrikai típusú iszlámban a hívők a misztika és a lelki vezető körül csoportosulnak, aki közvetíti érzésüket és irányítja értelmüket az ész által fel nem fogható Teremtő felé.

Gül-baba, ez a bektási dervis, aki Budán alussza örök álmát, akinek koporsóját Nagy-Szuleymán szultán kísérte sírjába, örök intelem a földi dolgok mulandóságára, változására. És ki tudja, nem fog-e még kizsendülni a vetés a sívár pusztákon, nem emelkednek-e büszke városok a romok helyén s a keresztény és iszlám kultúra egy nagyszerű synthesisében nem hoz-e új erőt és megváltást a jövő emberének?

GERMANUS GYULA.

HONTALANSÁG HŐSE.

Most nem vitézség, túrés van soron.
Csak annak útján indulunk mi is. —
Oh, a túrésben oly erő vagyon,
Hová koldulni járhat a reménység.

Voinovich Géza : *Rákóczi.*

Gyermekfővel egykor úgy néztünk fel rája :
Daliás időknek legszebb daliája
Volt ő nekünk. Jelkép.
Nem is jelkép : jelszó, magvahullott szólam, —
Tüzes indulókban, tárogatószóban
Kerestük a lelkét.

Emlékét harsogták magnum áldomások,
Estek szent nevében nagy kuruckodások,
Idézték, szavalták ;
Nyalka ércalakját ültetgettük lóra,
Libertás-zászlaja hadd hevítse jóra
Késő kor magyarját.

Késő kor magyarja, ezredév magyarja
Azt vélte : lobogód aki felragadja,
Mind — Rákóczi-lélek . . .
S megváltott földjén a hontalan Halottnak
Magunk-rontására széltében lobogtak
Vak pártszenvedélyek.

Ó mi nagy volt ára, hogy már másként lássunk!
Mennyi töretésünk, micsoda hullásunk
Vezetett el Hozzád!
Újabb ezer évből most hogy fogytán félszáz :
Újabb eszményt keres, újabb erőt példáz
Sorsodban az ország.

Van okunk, van most rá, hogy gondoljunk sírva
 Sok szent ravatalra : Döblingre, Turinra,
 Régi Rodostóra —
 Vagy új nyughelyedre, mely még fájóbb annál,
 Hol most másodízben lettél hontalanná :
 A kassai dómra!

Ti vagytok hőseink, ti, halottak, némák,
 Utat ti mutattok a jelen ködén át :
 Nyomotokba kelni, —
 A magyar, ki annyit volt hős egymás ellen,
 Legyen most egymásért élő szeretetben
 Hős és fejedelmi!

Suhog Késmárk felől a gyilkos, hideg szél,
 Tízmillió magyar testvérvé lettél :
 Rabbá, rablott földön.
 De hiába őrzik durva porkolábok,
 A Megváltók sírja nem tűr zsarnokságot :
 Templom az, nem — börtön!

Imában hívlak, nem tárogatószóban,
 Lelkek fejedelme, aki rosszban-jóban
 Sorsunkat vigyázva
 Kétszáz éve állod az idők parancsát :
 Váltsd meg csüggedt néped, hívó hontalanság
 Örök glóriása!

RÉDEY TIVADAR.

SZEMLE.

Az élő Tisza István.

Ünnepi beszéd a Tisza István Társaskör Tisza-serlegvacsoráján
1937. április 22-én.

Gróf Tisza István alakja a lefolyt majdnem két évtized alatt minden pártpolitika fölé emelkedett: gazdag és egyetemes erőforrás a nemzet számára. Életében a nemzet jó nagy része nem értette: martirhalált kellett halnia, hogy megértse. Keservesen kellett többször is csalódnia a magyarság politikai érettségében és ösztönében. Hiába próbálta a nemzetet minden erejével felvilágosítani: a nemzet a valóságos politikai erőhálózatra nem is hederítve, délibábok után futott, a hideg ész politikája helyett a hevülő szív politikáját űzte, az önérdek józan belátása helyett az elvakult politikai hiúságtól s ennek üres jelszavaitól engedte magát kergetni, energiagyűjtő és építő politika helyett a terméketlen sérelmi politika uralkodott lelkén.

Így Tiszának az egész nemzet lelkét átható politikai sikerei nem voltak. Nem maradtak utána nagyszabású alkotások, pedig lelke ezekre vágyott. Az a keserves küzdelem, hogy az építő és nemzet-erősítő munka politikai előfeltételeit megteremtse, kötötte le titáni erejét. Tragikus hős: életében és halálában a görög sorstragédiák ananke-jának komor fekete felhője lebegett mindig fölötte. Testét a gyűlölet megölte, de lelke csakhamar föltámadt, itt él közöttünk, mint ma már az egész nemzetnek világitó politikai Géniusza.

Életében nemzetét égő fajszeretettel szolgálta; halottaiban jellemének és példájának sugalmazó erejével és politikai tanításainak ma is érvényes bölcsességével szolgálja. Valóban illik rá Bacon szava: the servant of posterity. Kemény jelleme olyan erények ötvözete volt, amilyenek az elvek szilárd kitűzése, a mélységes és megalkuvást nem ismerő meggyőződés, a rettenthetetlen bátorság, az öntudatos heroizmus, a közvetlen őszinteség, az elvekért való egyenes szembezállás, amelyek kortársaiból hiányoztak s amelyekkel mintegy maga ellen provokálta őket. Ma ezek a jellemvonások történeti formájuk-

ban politikai embereszménnyé szilárdultak s Tiszát a mai nemzedék előtt nagy nemzetnevelővé avatják. A tettek tüzeben kiforrott eszméivel a nemzetnek ma klasszikus oktatója is. Politikai tanításai nem doktrinér, elméletileg kicsiszolt gondolatok, hanem a gyakorlati államférfinak, a cselekvés emberének bölcsességéből és intuíciójából fakadó eszmék, amelyeknek érvényét az idők változása alig érinti.

Ezeket a tanításokat óhajtom a nemzet mostani történeti helyzete szempontjából szemügyre venni: *milyen tanácsokat ad ma a trianoni magyarságnak Tisza szelleme?* Mert sokban veszedelmesen hasonlít a mai politikai-társadalmi helyzetünk Tisza korának finaléjához: *eadem sed aliter*. Az 1918. október végi földindulás nagyrészt a jól szervezett, titkos földalatti aknamunkának eredménye volt, amelyben vállvetve vettek részt — tervszerű öntudatossággal, vagy naív tudatlansággal — magukat népbarátnak hívó, még inkább annak kikiáltó főurak, idegen eszmeáfinommal itatott és lázított munkások, jelszavaknak könnyen hívó, tapasztalatlan ifjak, a politikai élet doktrinér eunuchjai, a radikalizmust önérekből kiaknázó desperadók s a megszaladt elméjű alkalmi politikai gondolkodók. S ma? Titkon és nyíltan a társadalomnak hasonlóképp tarkán vegyített rétegei lelkesednek vadidegen eszmékért s a nyomort kiaknázva, törnek az érvényesülés felé. A hatalom náluk pusztán öncél s nem eszköz a nemzet szolgálatában. Ezekkel a felforgató törekvésekkel szemben a ma magyar államférfiától Tisza példája *rettenthetetlen akarat*erőt követel: politikai eszmények megvalósítására állhatatosan minden akadállyal szembeszállva kell törekednie. Ha a magyar államférfi ma államépítő hivatást érez magában, akkor, mint Tisza Istvánnak, feltétlen kötelességtudata és bátorsága legyen. Mi gyarló politikusok a Tisza politikai lelki modelljén tanuljuk meg, hogy a politikai lélekben a primatus az akaraté. Erről a vasöklű, kemény emberről mondja a magyarsággal éppen nem rokonszenvező Czernin, hogy «a világháború korszakában a Monarchia leghatalmasabb egyénisége gróf Tisza István volt». S mi tette ezt lehetővé? Elsősorban gigászi akarat és megfélemlíthetetlen bátorsága. A félelem szó nem volt meg a szótárában. Ez előtt a fenséges római jellem előtt «a gyávaság a legundokabb bűn» volt. Nem a szép szavak retorikájának, hanem a férfias tettek dinamikájának embere volt. Mindenki, barát és ellenfél egyaránt tudta, mit gondol, mi a meggyőződése, amelynek akaratával érvényt is fog szerezni. A politikai öszvérlelek kétértelmű, ingadozó s zavart keltő politikai kijelentéseit, a gyávaság e virágait, szíve mélyéből gyűlölte. Gondolkozásának útja épp úgy egyenes volt, mint végrehajtó akaratának útvonala. S mi okozta azt, hogy a vezetéstől

való félreállítását után az ország a lejtőn oly gyorsan lefelé csúszott a mélységbe, ahol szétmarcangoltatva, a szomszédok könnyű zsákmánya lett? Az akarat energiájának hiánya, a botor gyávaság, a fejvesztett megrettenés, a Kelet szellemi pestisével való szembezállásra képtelen tehetetlenség. A habozó, folytonos kompromisszumra hajló vezetés «vértelen forradalomra» vezetett ugyan, de ez a forradalnak belső logikája szerint a véres kommunizmus fertőjébe taszította a nemzetet.

Mi a tanulság ma ebből? Nem elvont elmejárású, kontemplatív, a feltételeken hosszasan töprengő hamleti típusú államférfiakra van az országnak szüksége, nem politikai vegetáriánusokra, akikből az erő hiányzik, mert az akarat gyengén táplálja őket, hanem aktív, tetterős emberekre, akik az ösztönszerű józan ész alapján villámszerűen a legrövidebb és leggyorsabb utat választják a cselekvésre. A cselekvő ember ütése többet ér, mint a magát agyongondolkodó államférfi következtetéseiének logikai diszlépése.

Az igazi államférfi lelki lényege az akarat és cselekvés. Tisza Istvánban megvolt az akarat-genie két jegye: a bátorság, mely nem riad vissza semmiféle tárgyi vagy személyi akadálytól; másrészt a léleknek egy pontra való teljes koncentrációja: sem jobbra, sem balra nem nézve, minden tehetségét, egész valóját politikai akarata tárgyára szegezte. Kitartóan csak egy-egy alap gondolatot, amelyet a nemzet legjelentősebb közérdekének tartott, iparkodott megvalósítani, amilyen az obstrukció letörése, a parlamenti rend helyreállítása, a Monarchia véderejének növelése, a háború sikeres vezetése és befejezése. Akaratának ebből a teljes belső összpontosításából érthető pályafutásának páratlanul egységes biodicaeája.

Ezt a bátor és szívós akaratot mélységes *erkölcsi érzés* táplálta: nem egyéni magánérdek, hanem maradék nélkül a nemzet közérdekének önzetlen, odaadó szolgálata *usque ad mortem*. A mai politikai nemzedék tőle tanulhatja meg legjobban, hogy a politika nem nyegle úri foglalkozás, nem a fölemelkedés könnyű útja, nem az intrikák alattomos vakondoktúrása, hanem megrázó benső élmény, komoly szent ügy, örökös fájdalom és szenvedés a közösség sorsán, állandó kínzó fejtörés ennek javításán. Az ő példáján eszmélhetünk rá a leg-hatékonyabban, hogy a politika nem lehet a hiúság vására, a népszerűség-hajhászás hízelgő agórája, hanem a nemzetnek példátadó szigorú erkölcsi felfogás nyilvános gyakorlótere, egyedül a nemzet közérdekét néző komoly elszántság és erő, a kemény közszolgálat és idegölő küzdelem foruma.

Tisza István politikájának legfőbb rugója a nemzet jövőendő

sorsáért való aggodalom volt. Amikor a milleniumi magyar oly büszkén nézett vissza a nemzeti mult ezeréves epopéájára s keblét regényes nagyralátó nacionalizmus s harmincmillió magyarról ábrándozó verőfényes optimizmus feszítette, akkor Tiszának lelkét a jövőndő sötétben borongó víziója töltötte el. A volgamenti lovas utódja ezer esztendő multán is a turulmadárra szegezte szemét, amely a Kárpátok bércsein komoran vijjogta fülébe : eddig tart a magyarok országa, de nem eddig tart a magyarok népe! A magyar nemzet faji határai nem esnek össze a magyar állam határaival! A magyar nemzeti állam még nem kész, most kell sürgősen elkészülnie, míg nem késő! Tisza István élénken és állandóan hallotta a veszedelemnek távolból hangzó történeti moráját akkor, amikor szavára nem hallgató honfitársai viszonylag könnyű lélekkel bíztak a jövőben, sőt színes-fényes álmokat szöttek a magyar imperializmusról. Tisza István látta, hogy a nemzet nagy alkotmányjogi hallucináció áldozata, amely örökösen obstruálja a hatalmi erők rideg valóságát : a közjogi küzdelem háttérbe szorítja a legéletbevágóbb, a magyarság életerejét fokozni hivatott gazdasági, társadalmi és művelődési kérdéseket. A politika nem volt egyéb, mint az ország közjogi helyzetével való foglalkozás ; ilyen értelemben agyonpolitizáltuk magunkat. Mélyebb és tartalmasabb nemzeti gondolkodás helyett a formai jogi észjárásé volt mindenütt *a verbum regens*. Államunk függetlenségének külső formai attributumai után futottunk hangos szóval, mint gyermek a szivárvány után : címer- és zászlókérdés, vezényleti nyelv és külön vámterület meg jegybank szemünkben teljesen kimerítette a modern államiság fogalmi körét s mellettük jelentéktelenné törpült a föld-birtokreform, a népegészségügy és a népműveltség, a munkáskérdés és a szociálizmus, az elbukó középosztály és a parasztvédelem, a rög-túró magyarnak problémája. Az állam, a külső hatalmi mechanizmus, hasonlíthatatlanul fontosabb lett, mint ennek belső lényege és lelki-sége : a nemzet. Ennek minden erejét elszívta a közjogi küzdelem és pártöldöklés. A kiegyezést követő békés félszázad, melyet a történet a belső erőgyűjtésre és szervezkedésre a nemzetnek megengedett, politikailag túlnyomóan abban pergett le, hogy a 48-asok és a 67-esek egymás torkába haraptak.

1918 vége oly mély és széles árkot vont történetünkbe, hogy minden, ami túl van rajta, most szükségképpen közömbössé szürkült, ami pedig tőle innen van, merőben új politikai alkalmazkodást követel. Egész politikai műveltségünk, ennek elméleti kategóriái és gyakorlati módszerei, érzelmhajtotta céljai és alkalmazott eszközei mind a régi dualisztikus rendszerre voltak berendezve. Akkor egy

hatalmas Monarchia dinasztiájával állottunk örökös küzdelemben : most egyszerre három, a saját húsunkból megnövesztett nemzet gyűrűje vesz körül, melyet nagy szövetségeseiknek még szélesebb világggyűrűje támogat. Új világhelyzetben új ország lettünk, amelyek politikája új módszert, új stílust, új horizontot követel.

Vannak azonban egyetemes politikai sarkigazságok, amelyek a magyar államnak minden időbeli változástól független, mintegy történetfölötti strukturájára érvényesek. A nemzet önfenntartási és önkifejtési ösztönének ragaszkodnia kell bizonyos elvekhez, amelyeknek megsértése romlását idézi elő. Tisza nagy mestere volt ezen elvek plasztikus megformulálásának, egyben meggyőződéstől áthatott végrehajtásának is.

Így Tisza István egyik legerőteljesebb védelmezője volt *a magyar történeti alkotmánynak*, amely az állampolgároknak az államhatalom gyakorlásában vagyis a törvényhozásban és kormányzatban részt biztosít s az államhatalom mindenhatóságával szemben megvédi őket. Milyen erélyesen oktatta ki Körbert, az osztrák miniszterelnököt, ezt az «előkelő idegent» a magyar alkotmányjogból, amikor ez beleártotta magát. Czernin írja, hogy celzásokat tett Tisza előtt arra, hogy a trialisztikus új alkotmánytervezetért lelkesedő Ferenc Ferdinánd trónörökös abban a hitben él, hogy Tisza küzdeni fog ellene ; ő vállalkozik a megnyugtató üzenet átadására. Tisza azonnal felelt : «Erre nem hatalmazhatom fel Önt. Én kész vagyok akár a királyom ellen is küzdeni, ha az alkotmányt bántja». Az alkotmány Tisza szemében a király fölött is állt. Nem kellett neki semmi olyan államkonstrukció, sem trializmus, sem Naumann Mitteleuropája, amely a magyar alkotmány történeti épségét érintette volna.

A magyar alkotmány sarkalatos biztosítéka a nemzet politikailag jogosult tagjainak részvétele a törvényhozásban és a kormányzásban, vagyis az országgyűlés, *a parlamenti rendszer*. Amikor Tisza huszonöt éves korában átlépte a képviselőház küszöbét, már akkor erős meggyőződése volt, hogy a nemzet önállósága és sajátzerű történeti léte a parlamenti kormányzaton nyugszik : a nemzet sorsa ennek működésétől függ, a magyarságra nézve életfeltétel a parlament helyes működése, az alkotmányos élet folytonossága és méltósága. Ezért egész életének egyik főtevékenysége a parlamenti anarchia ellen való küzdelem. Világosan látta kezdettől fogva azt a szakadékot, amelybe a rendszeresen obstruáló ellenzék a magyar parlamentarizmust dönti. Világosan látta, hogy az obstrukció csődbe juttatja a magyar alkotmányt, a saját tehetetlenségünk és szenvedélyünk okozta anarchia fogja elpusztítani a magyar alkotmány épületét. Meg akarta

védeni a képviselőház rendjét, méltóságát és munkaképességét s ezzel a nemzet jövőjét. A parlamentet erősíteni akarta, hogy a magyarságot erősítse, ennek akarata ellenére is, mert tudta, hogy a magyar parlament gyengesége és munkaképtelensége csak előmozdítja a Monarchia federatív állammá való átalakítására irányuló szláv törekvést, amely a magyar állam önállóságát és történeti épségét fenyegette.

A nemzet jogait védelmező alkotmány megszüntetését abban az időben fejedelmi önkényuralomnak, bécsi abszolutizmusnak mondtuk; ma ugyanazt diktatúrának nevezzük. Bár az utóbbinak ma többnyire nacionalista előjele van, formai lényege ugyanaz, mint az abszolutizmusé: a közszabadságok hiánya, a parlamenti rendszerrel szemben egyetlen, önkényesen uralkodó akaratnak mindenhatósága. A magyar alkotmány történeti fejlődése értelmében Tisza István szelleme éppúgy int bennünket a ma divatos diktatúra-ideológia ellen, amely hozzánk átültetve, politikai primitivizmussá silányul, mint ahogy életében aggodalommal kísérte egy új abszolutizmus tervezetét. Ha valaki, ő jól látta a parlamenti rendszer kinövéseit is, de azért esze ágában sem volt rögtön *általában* a parlamenti rendszer csődjét hánytorgatni s az országgyűlés alkotmányellenes megszüntetését célba venni. Helyesen felállított problémája ez volt: hogyan egyeztethető össze a parlament s az állam alkotmányos rendje a nemzet kárát okozó sok szabadság rendbontó elemeivel? Hogyan biztosítható a parlament helyes működésének és a szabadságjogoknak egyensúlya?

Ennek a problémának kérdőjele, ha kiegyenesíteni próbáljuk, a *választójog* kérdésébe görbül vissza, amely Tisza javaerejét éppúgy lekötötte, mint ahogy a mai trianoni magyar politikáét. A választói jog több, mint egy emberöltő óta örökösen időszerű politikai sarkkérdésünk: hogyan alakuljon ki a nemzeti közakaratot képviselő parlament?

Tisza konzervatív és óvatos volt e kérdésben, mert remegett attól, hogy a nemzet politikai érzülete túlságosan togekony a jel-szavak iránt, szenvedélyesen könnyen hívó s ebből a népkegyet hajhászó politikai vadorzók kiadós hasznot húznak. Félt attól, hogy az általános szavazati jog következtében a művelt elemek politikai befolyása elhalványodik, a nemzeti intelligencia a politikai terről lezorul, a nemzet politikai akcióképesége megsibbad. Végül sötét árnyként nehezedett Magyarország aggódó fiára a magyar nemzeti szupremaciának a nagy nemzetiségi tömegektől való fenyegetése, az egységes magyar nemzeti állam fenntartásának általános szavazati jog esetére mind nagyobb nehézsége a nemzetiségi federatív tervek-

kel szemben. Szemet szúrt neki, hogy a magyar nemzeti állam valamennyi ellensége oly hévvel követeli s kárörömmel lesi az általános választói jogot : ebben látja azt a biztosan ölü mérget, amellyel a magyar nemzeti állam elpusztítható. Remegett arra a gondolatra, hogy a radikális választói jog alapján összejött képviselőház ádáz harctere lesz a legkiméletlenebb nemzetiségi és osztályharcoknak. Az volt a meggyőződése, hogy minden hibás lépést a politikai életben jóvá lehet tenni, de a választójog kiterjesztése nem olyan folyam, amelyet aztán később vissza lehet irányítani.

Alig van megrázóbb olvasmány ma, amikor a választójog kérdése oly forrón aktuális, mint Tiszának a képviselőház választójogi bizottságában 1918. évi február hó 15-én mondott beszéde. A bizottságnak féleven át 31 ülésben való tárgyalása történeti távlatban ma oly tragikus erővel hat lelkünkre, mint az ezeréves Nagymagyarország végső haldokló vonaglása. Tisza az engedményekben elmegy a végső határig, amíg hazafias lelkiismerete megengedi. «Ki győz, ki nem győz : — mondja *rox tragica*ja — ez olyan mellékes. Most nem arról van szó, hogy valamelyikünk legyőzi a másikat s azután a tertius gaudet álláspontja következék. Most arról van szó, ha valaha, kezet fogjunk nem a mohácsi vész után, hanem a mohácsi vész előtt a magyar nemzet megmentésére».

Kezet is fogtak, de már későn : a második mohácsi vész bekövetkezett. Az elsőben délről támadt a pogány ellenség ; most meg kelet felől jöttek a nemzetgyilkos eszmék, amelyek leteperték a nemzetet. Azóta megint Nyugat felől érkeztek ide jelszavak, amelyeknek idegen ópiuma kábítja el ma a tömegeket. Trianoni megcsonkítottságunkban magától kikapcsolódván a nemzetiségi kérdés, majdnem két évtized óta általános szavazati rendszerünk van ; most a titkosság egyetemes kiterjesztése a problémánk. Az alapelvekre nézve a pártok közt a kézfogas megtörtént. De még mindig hajbakaphatnak egymással a konkrét részletkérdéseken s azoknak a «nemzeti kauteláknak» mértékén, amelyeket valamennyi polgári párt hazafias aggodalma a falu népe körében űzött demagógia, másrészt Spanyol- és Franciaország elvörösödött demokráciája láttára megkíván, de amelyre sokfélekép érthető titokzatos homály borul. Ha a parlament demokratikus alapgondolatához ragaszkodunk, hogy a nép maga döntsön képviselői útján sorsa fölött, a választás csakis titkos lehet, mint már szerte a világon. De azért ne riasszuk el magunktól az új választójog megalkotása közben Tisza géniusát, aki ma is aggodalommal int bennünket : Vigyázatok, a nemzet szellemi elitje kezéből végleg ki ne essék az ország sorsát irányító hatalom! Vigyáz-

zatok : «a parlamentárizmus egyenesen lehetetlenné válik, ha a képviselőház küzdőterén nem a készütség, tehetség és erkölcsi érték tekintetében legerősebbek kerülnek előtérbe». Tisza szellemujja most is óv bennünket, hogy a kvantitás meg ne ölje a kvalitást, a Rousseau-féle merőben kvantitatív demokrácia ne legyen politikai spanyoljárvány forrása ; a nagy demokrácia vége ne legyen kakisztokrácia, a legrosszabbak uralma s a legjobbak szolgasága ; az általános és titkos választói jog ne végződjék az egyetemes és nyílt nyomorúságban.

Rágalom az, mintha Tisza ellensége lett volna a *népnek és a népjogoknak* : a józan magyar földműves népet és ipari munkásságot jól ismerte és szerette, azonban csak művelődésük, a jelszavakkal szemben való kritikai ellenállóképességük, politikai érettségük mértékének arányában fokozatosan akarta őket beengedni a politikai életbe. Ma valamennyi pártunk szereti politikájának «népi» jellegét hangsúlyozni, a nép gazdasági, egészségügyi és művelődési színvonalának és javának társadalmpolitikai ápolását legelsőrendű politikai feladatának minősíteni. A mai nemzedéknek ezzel a programjával teljesen összhangban van Tiszának elméleti felfogása, még inkább magánéletében érvényesített gyakorlata. Nála a demokrácia nem politikai ajakgimnasztika tárgya, jólhangzó népszerű követelmény, hanem lelkében mélyen megélt valóság volt. A föld egyszerű népe iránt őszinte megbecsülést, szeretetet és ragaszkodást érzett. Azok, akik közvetlen környezetében éltek, tudják, milyen igaz barátja volt a falu népének. A birtoka környékén lakó nép fainak valóban apja volt : ha bajba jutottak, jószívvvel segítette őket, tanácsot adott nekik ; ha betegek voltak, maga gyógyította és vigasztalta őket. Nem volt «feketelelkű feudális gróf» s nem volt «a mai világból kiavult gőgös junker.» A háború alatt írt rengeteg levele tárja fel a legszemléletesebben néparát lelkét : hogyan törődött a hadbavonultak családjával, a sebesültekkel, a rokkantakkal, hadiözvegyekkel és árvákkal. Ezek fájdalma az ő fájdalma is, panaszuk az ő nagy gondja is. Apró-cseprő bajaikra kiterjed figyelme ugyanakkor, amikor Tisza a világháború drámájának egyik fő szereplője. A kisemberek ügyeinek szívén viselése erkölcsi nagyságának fényes tanúsága. Katonáinak temetésén mondott búcsúbeszédei és imái a nép szeretetének megrázó dokumentumai.

Igaz szeretet élt benne a földműves kérges keze iránt, amely a nemzetnek a kenyeret adja. Szinte romantikus testvéri szeretet lakozott lelkében az Alföld rögtűró magyarja iránt aki szemében a földkerekség népeinek virága volt. Ez az érzés fajszeretetéből fakadt : a

magyar faji sajátosságok szívós fenntartóját a faluban látta. «Nagyot vétkezünk akkor, — hangoztatta többször — amikor nem foglalkozunk eleget a magyar falu egyszerű népével».

És ezt a népet földhöz is akarta juttatni. Nagyon örvendetes ténynek minősítette, hogy az újabb évtizedekben a nagybirtok szántóföldterülete tetemesen csökken. Ki tudja jobban megformulálni ma is, amikor a népi *földbirtokreform* jelszavától visszhangzik az ország, ennek a reformpolitikának alapelvét, mint a feudális főúrnak kikiáltott Tisza István, amikor ezt mondja : «Nekünk a termelés fokozásának érdekét is fel kell áldoznunk annak a nagyobb nemzeti érdekeknek, hogy lehetőleg fokozzuk a falusi, saját gazdaságában élő, anyagilag, erkölesileg független, erőteljes magyar családoknak számát. Ez az igazi alapelv, ez kell, hogy vezesse a mi birtokpolitikánkat, ez a demokratikus alapelve a birtokpolitikának.» (1916. június 16-án mondott beszéde.) De már előre óv az elhamarkodott földosztástól is, amikor a földhöz juttatott befektetés hiányában nem tud mit kezdeni a kapott földdel : «hiszen nem az a kérdés, hány ember óhajt földet, hanem az a kérdés, hány ember van, aki rendelkezik azokkal az előfeltételekkel, amelyek folytán ő annak a földnek csakugyan ura és gazdája lehet, azt saját magának, családjának és a köznek javára használhatja».

De nemesak a falu népe, hanem az *ipari munkásréteg* nemzeti jelentőségének is teljes tudatában volt s őszinte szívvel ennek javán munkálkodott s távolról sem gátolta, hogy az ipari munkásság — jó részének szociáldemokrata politikai állásfoglalása ellenére — a megfelelő politikai jogokban részesüljön. Már az 1891. évi munkásbetegségélyezési javaslatnál meleg szavakkal sürgette az ipari munkásság helyzetének javítását. Itt is reálpolitikus volt : szemében az igazi demokrácia és szocializmus nem népbolondítás, hanem a munkásosztály gazdasági és egészségügyi helyzetének valóságos emelése. «A szociálisták gyűjtőneve alá esik — hangsúlyozta — minden olyan törekvés, amely a munkásosztály sorsának javítását állami és társadalmi eszközökkel, az államhatalom s a többi társadalmi osztályok rokonszenves támogatása mellett kívánja elérni. Ilyen értelemben szociálistáknak kell lenni mindnyájunknak». Az alsóbb társadalmi rétegekkel szemben, amelyek sötét és veszedelmes ellenségének rágalmazták el, nem volt önhitt, nem érezte magát valami Übermenschnek, hanem — bár meg volt a maga öntudata és önérzete — csak gyarló embernek gondolta magát, akinek legfőbb hivatása a mások szolgálata.

A köznek, a másoknak erre az örökös szolgálatára való hajlama

a lelkét mélyen átható humanitás érzéséből, az emberi személy mint ilyen méltóságának tiszteletéből fakadt. Ennek az érzésnek lelki talajába nyúlik Tisza *liberalizmusának* gyökere is. Mint a XIX. század fia elvileg, őszinte meggyőződésből liberális volt. Liberálizmus az egyén önrendelkezési jogát, erőinek szabad kifejtését, a jogegyenlőségből folyó szabad versenyt, mint a haladás termékeny indítékát követelte. De volt nála ennek a liberálizmusnak is egy korlátja, amelyről ma, a liberális korszellem heves kritikája korában, sem szabad megfeledkeznünk: a nacionalizmus, a nemzeti közösségnek minden fölött álló közérdeke. Ha az egyéni szabadság ebbe ütközött, Tisza minden liberális felfogása ellenére a nemzet érdekét választotta. Ha valaki, Tisza nem volt híve az egyéni szabadosságnak, különérdeknek és önzésnek, a gyenge elnyomásának az erősebb ragadozótól, a szabadság nevében véghezvitt tekintélyrombolásnak. Tisza István egyenes folytatója volt politikai eszménye, Deák Ferenc, liberálizmusának, amely az egyéni és a közszabadságnak, a törvényes jogoknak, az emberi személy méltóságának köteles tiszteletét jelentette számára.

De nem húnyt szemet a magyar liberálizmus nagy hibái és kóros túlzásai előtt sem. A világháború közepett, 1916-ban, a liberálizmus túlhajtása fölött olyan kritikát gyakorolt a képviselőházban, amely a liberalizmus mai jogos ellenfeleit is kielégítheti. «Nem akarom tagadásba venni azt, — jelentette ki felemelt hangon — hogy a gazdasági szabadság elve mindjárt a nemzet alkotmányos önrendelkezési jogának visszavétele után az egész vonalon túlrohamosan, kellő átmenet nélkül léptettetett életbe; hogy a gazdasági szabadság elvét annak teljes merevségében alkalmazzák, oly vonatkozásokban is, hol azok a gazdasági egyéniségek, akikre annak súlya ránehezedett, nem bírtak még kellő fejlettséggel a szabadság követelményeinek teljesítésére, és alkalmaztattak a nélkül, hogy megtörténtek volna azok az egyéb intézkedések, amelyek szükségesek arra, hogy a kisebb gazdasági egzisztenciák a gazdasági szabadság légkörében megállhassák helyüket. Én mindig a legnagyobb hévvel tiltakoztam az ellen, hogy a liberálizmus szent elve azonosíttassék azokkal a gazdasági irányzatokkal, melyek a gyengék iránti közönyösséget írták zászlójukra». Ha Tiszának ezeket a kritikai szavait gondolóra vesszük, a világháborút követő mai korszak államának sok oly korlátozó intézkedését látjuk igazolva bennük, amelyek célja nem a szabadságnak l'art pour l'art való megszorítása, hanem a gyengéknek a szélső és merev liberalizmus másokat elnyomó szabadosságával és önzésével szemben való védelme. A boldogságra való jog nem lehet a mások boldogtalanságára való igény.

Mély emberiességi érzése, amelyből a szabadság helyes mértékét megállapítani törekvő liberálizmusa fakadt, sugallta neki a *nemzetiségekkel* szemben tanúsított megértő politikáját is. Mintha csak érezte volna, hogy a történet kereke úgy fordulhat, hogy nagy magyar néptömbök juthatnak idegen államok igájába. Őszinte meggyőződéssel, nyiltan, a népszerűtlenséggel nem törődve, hirdette, hogy a hazai nemzetiségeknek joguk van nyelvük használatára és kultúrájuk fejlesztésére; ebben segíteni is akarta őket. A tisztviselőket buzdította, hogy tanulják meg a nemzetiségek nyelvét, hogy anyanyelvükön meg tudják érteni őket. «Idegenajkú polgártársainknak — hangsúlyozta — nemzetiségét, nyelvét, saját etnografiai egyéniségét respektálták apáink a múltban, ezt respektálni kötelességünk a jövőben is». «Akár tetszik nekünk, akár nem, az e hazában élő nemzetiségeknek jogukban áll saját kultúrájukat fejleszteni. Ebben nem szabad ellenséges lépést látnunk» — írja a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Azt szerette volna látni, hogy a magyar társadalom a maga gazdasági és kulturális vonzó erejével kösse magához a nemzetiségeket; «jogtisztelitet és igazi rokonszenvtől áthatott testvéri érzést» követelt a képviselőházban számukra. A felületes, külsőszerű magyarodást, üres sovinizmust megvetette. Milyen erősségünk ma Tiszának a nemzetiségek irányában tanúsított magatartása annak a vádnak megcáfolására, hogy a vezető magyar államférfiak született ellenségei, véres elnyomói voltak a nemzetiségeknek!

A kis-entente-ba tömörült szomszédaink immár majdnem két évtizede farkasszemet néznek a magyarsággal. A Dunavölgy békés újrendezése, bármennyire egymásra szorulnak az itt lakó népek, egyre késik. Közben a csehek katonai és légiforgalmi egyezményeikkel már megnyitották a Kárpátok kapuit az oroszoknak a dunamenti népek ügyeibe való politikai és katonai beavatkozásra. A pánszlávizmus réme megújult formában újra fenyegeti a dunai népeket, köztük Romániát. A probléma ma aktuálisan ugyanaz, mint ahogy Tisza István fölvetette a világháború közepett Vajda Sándorhoz intézett nyílt levelében: «Döntő perceket élünk. A román népnek most kell megmutatnia, a németiséggel és a magyarsággal akarja-e a megértést és a közreműködést, vagy a pánszláv kolosszus karjaiba veti-e magát?» Egy nagy világtörténelmi konjunktúra a románok ölébe dobta Erdélyt, sőt Besszarábiát is. Nagyon kétséges, hogy a legközelebbi nagy történelmi összecsapás Romániát is s vele együtt a többi egymást meg nem értő dunavölgyi népeket nem kergeti-e az orosz kancsuka alá,

A történelem a német-magyar viszony szempontjából is meg-

újrazza magát. A magyarság a világháború alatt épp úgy, mint ma, tisztelettel néz a hatalmas német birodalomra: ezeréves gazdasági, kulturális és politikai kapcsolataink kívánatossá teszik számunkra a vele való jóviszony fenntartását; a pánszláv veszedelemmel szemben pedig tőle kell várnunk elsősorban segítséget. Erre a viszonyra azonban minden lojalitásunk ellenére a múltban is, most is többször árny borul. Az 1915-ik év végén politikai egyezménytervezet készül Németország és a monarchia között. Tiszta a németek javaslatával sehogy sincs megelégedve. «Az első két pontban — írja 1915. december 30-án egyik barátjának — még fűgefalevél gyanánt odabiggyesztik a függetlenség megóvásának, persze magával e pontok egyéb tartalmával is merőben összeegyeztethetetlen frázisát, a többi pontok leplezetlen vazallus viszonyt konstruálnak a monarchia számára. Egy bizonyos felháborodással kell minden ilyen „Zumutungot“ (magyarul szót nem találok rá) visszautasítani mindenkinek, akiben egy szemernyi magyar nemzeti önérzet él.» «Senki se lehet — írja máskor, de mintha csak ma írná (természetes, hogy ily sokszor idézem, mert a saját szavait hallva, gondolatainak jobb lelki akusztikája van) — melegebb tisztelője és hűségesebb barátja Németországnak, mint én. Az is akarok maradni. Célom egy lehető belsőséges baráti viszony, de csak addig, míg ez a viszony a baráté s nem a vazallusé».

A különbéke gondolatát már csak a németek iránt való hűségből is mindig elutasította. Annál jobban fájt neki a német sajtónak és politikai irodalomnak állandóan magyartámadó magatartása, «az a nevetséges helyzet, — írja — hogy mi magyarok, akik Németország ügyének a monarchiában a legerősebb támaszai vagyunk és a köztünk élő két millió némettel harmóniában és szeretetben ugyanazon célok felé törekszünk, a német közvélemény egy tekintélyes részétől mint németfalók, zsarnokok, feudálisak és a jó Isten tudja micsodák, korholtassunk és megvettessünk.» Felháborítja őt, hogy a bukaresti német követség lapja az erdélyi «magyar zsarnokságot» hánytorgatja: *«es ist direkt ein Grift»* — panaszkodik Bertholdhoz intézett levelében.

Megdöbbsenti, hogy a német diplomácia a románoknak Erdélyre való igényét támogatja. Szakasztott ugyanúgy elítéli Tschirschky német nagykövet románbarát magatartását, mint ahogy ma fájdalommal olvassuk Rosenberg Alfrédnek a trianoni magyar-román határokat helyeslő s bennünket türelmetlenséggel vádló vezércikkét. «Németország épp úgy ránk van utalva — állapítja meg Berchtold előtt — mint mi Németországra. A fenyegetődzés köztünk nevetséges. Senki sem értékelheti nálam többre a szövetséget Németországgal. Ezt nekünk szövetségmű magatartással és lehető legnagyobb erőfeszítéssel kell erősítenünk és lehető értékesé Németország számára

alakítanunk ; a német prepotencia ily kísérleteivel szemben barátságosan nyugodt, de határozott magatartással kell sz embe szállnunk». Tiszának ez a loyális, de határozottan visszautasító hangja a mai magyar politikai nemzedék hangja is oly törekvésekkel szemben, amelyek Magyarországot a német *Südostraumba* akarják olvasztani s amelyek a német hivatalos térképészeti intézet kiadványaként megjelent s a nagynémet propagandától az egész világban szétszórt térképeken az egész Dunántúlt német színre festve, csak egy kis magyar szigetet jelentő foltot hagynak meg Somogy táján a magyarság számára.

Tisza István, amint a külpolitikában, a belpolitikában is óvatos, az erők valóságos hálózatát respektáló *réalpolitikus* volt. Üldözte a nagyhangú romantikus politika délibábjait, az üres látszatpolitikát, a doktrinér sovinizmust : mint a politika nagy praktikusa, mindig a nemzeti élet közvetlen gyakorlati érdekeire és idevágó feladataira összpontosította erejét. Akárcsak Széchenyi, éppen azért, mert a lelke mélyéből szerette faját, féltette is hibái miatt s ezeket kiméletlenül ostorozta. «A magyar nemzetnek — mondotta — erősnek kell lennie saját gyengéivel szemben mindenekeelőtt s uralkodnia kell saját szenvedélyein». S mintha csak a mai magyar politikai élet legfőbb hibája ellen fonna ostort, amikor szemünkre veti, hogy «a magyar nemzet átka a tetszetős jelszavakkal szemben való gyáva-ság». Félti a nép fiát a magyar értelmiség riasztó és félrevezethető politikai sugallataitól : «A politizáló intelligencia egyebet sem tesz, mint a népet rontja». A mai magyar fiatalsághoz is van komoly idő-szerű szava, amikor attól óvja, hogy «a felnövő generáció hivatottságot érezzen magában kellő előkészület, kellő tanulmány, kellő élet-bölcsesség nélkül szólni bele az ország ügyeinek intézésébe».

Örök politikai lélek-típusokat rajzol meg akkor, amikor a rajongó, a kalandor és a higgadt észpolitikus természetét jellemzi, olyan politikai fajképeket, amelyekre a ma vajudó magyar közélet neuraszténiája közepett is rögtön ráismerünk. «A rajongót — mondja — szenvedélyé vált meggyőződés, a kalandort az életfenntartás ösztöne hajtja előre : egész énjét, akarata, indulata egész erejét viszi a politikai küzdelembe mindkettő. A mérsékelt pártok nagy tömegét ellenben a szenvedélytől ment higgadt meggyőződés vezeti. E meggyőződésnek nagyobb fokú kötelességérzettel kell párosulnia, hogy elég erélyt, elég ellenállóképességet nyerjen amazok támadásaival szemben. A szabadság nyugodt és boldog élvezetét ki kell a nemzeteknek érdemelniök, nemcsak életüknek azon válságos napjaiban, midőn a lelkesedés, a vagyont és életet áldozni tudó haza- és szabadságszeretet egész nemzeteket tud hőstettekbe ragadni, de a közélet hétköznapi küzdelmeiben is . . . Amely nemzet többsége a kötelesség-

teljesítés e módját nem gyakorolja, a küzdelem e fajától visszavonul, hazája sorsát a szenvedély és önérdék által vezetett túlzó pártok kétes kísérleteinek önmaga szolgáltatja ki).

Tisza a nemzetet a fanatikus és a kalandorpolitikusok lázító jelszavainak és csak a kedélyt megragadó frázisainak varázsköréből akarja kiszabadítani s a feltételeknek józan és rideg megítélésére nevelni. Minden időkre, de a mára különösen érvényesek az idegen politikai elméletek észszerűtlen szuggesztíója és a népszerűség-féltés ellen intézett szavai: «Amit annyi munka, annyi dicsőség, annyi vér és szenvedés alkotott, azt a könnyelmű ideológia, vagy a népszerűséget féltő gyávaság egy önfelelt pillanatában nem szabad romba döntenünk».

*

Fogadjuk meg a tanításaiban ma is elevenen élő Tisza István tanácsait, mert ő próféta-lélek is volt: sok jóslata beteljesedett. Már 1889-ben a véderő-vita során megjósolta a világháborút, amelyről nyíltan hirdette, hogy a magyar nemzet élet-halál harca lesz. S ez a kasszandrai sötét alaphangulat végighúzódik egész politikai pályáján. Világosan látta a germán és szláv tömegek közé beékelt magyarság sorsát. Nem sokkal a nagy háború kitörése után ezt írja egyik barátjának: «Keserves hús esztendőn keresztül gyötört a gondolat, hogy ez a monarchia s benne a magyar nemzet pusztulásra van kárhoztatva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az eszét». Sokszor hangoztatta, megrázó tragikus erővel, hogy «Lengyelország sorsára jutunk s ennek a sorsfordulatnak kiindulópontja a Balkán lesz». Tíz évvel a világháború kitörése előtt ilyen rémes víziója van: «Én nyílt szemekkel látom az örvényt, amely lábaink előtt tátong». És mielőtt a katasztrófa bekövetkezett s az örvény szélén állottunk, olyan békét követelt, amely egyik hadviselő felet sem teszi tönkre és csonkít meg életfeltételeiben, mert «nem fog élni más gondolat az életre való, megalázott és letiport nemzetekben, mint a revanche gondolata». Mintha már a trianoni Magyarország térképe, ez a véres Veronika-kendő, lebegett volna lelki szemei előtt.

Ime, ezek azok a tanítások, amelyek ma Tisza géniuszának ajkairól intó hangsúllyal nekünk szólnak. «Kérve-kérem a nemzetet — így szólt 1912. júniusában, amikor a katonai javaslatokat megszavaztatta — most higgyen nekem s nem akkor, amikor már a magyar nemzeti állam romjain késő lesz».

Egyszer már későn volt. Vigyázzunk, hogy tanításainak megfogadásával még egyszer el ne késsünk! Ha életében nem értettük meg, legalább haló porában értsük!

Kornis Gyula.

IRODALOM.

Cziprus.

(Szász Károly : *Cziprus*. — Versek. — Franklin-Társulat kiadása.)

Természete az emberi szívnek, hogy kedveseinek sírját virággal ültesse be és emlékekkel jelölje. Az is természetes, hogy aki ahhoz ért, maga kezével kívánjon emléket emelni, akár kőben, akár írásban. Így tesz Szász Károly, mikor feleségének friss sírját behinti sötét cyprus-ággal, — sirató versekkel.

Egyetlen érzésről egész kötetet írni, ismétlések nélkül, egyhangúság nélkül, szinte lehetetlennek látszik. Szász Károlyt az érzés őszintesége, mélysége, nyíltsága megóvják az egyhangúságtól. Nem egy sirató éneket ismétlget. Verseiben ott van gyászának egész története : a betegéért való rettegés, a megrendülés a csapás alatt, az elárulás szívzaggató kínja, a magányosság gyötrelme, a mindennapi élet folytonos emlékeztetői ; azután az emlékek felújulása, régi levelek forgatása, a boldog múlt szomorú vígasza, a maga elmulásának óhaj-tása, a hit sugara, a fájdalom megadó enyhülése, — egészben egy nagy szenvedés lélektani mozzanatai és tisztulása. Az érzések ez összetartozása, folyamatossága, fejlődése : külön értéke a gyűjteménynek ; lélektanilag igazzá, élethűvé, művészi tekintetben változatossá teszi.

Sok szép van az egyes költeményekben is. Amint arcképekkel veszi körül magát ; beszél a képzeletében megelevenült alakkkal ; fél a tavasztól, mert a kerti virágok ültetése idején már csak a sirt virágozhatja be ; szinte elátkozza kertjüket, ha most is képes lombot, virágot hajtani, — s ezeket is gyászolni hívja ; a Balatont nézve, az elmerült kincsekre gondol, melyekből csak egy tört deszkaszálat vet ki a partra a vihar. Minden veszteségét idézi elébe, bánata újra fájdul minden benyomástól. Érzésnek, gondolatnak ez az állandón egy pontra szegeződése igaz, mély és megindító. Nem csupán vers, hanem valódi líra. Mint egyik verse mondja, valóban, tépett lelkének darabjait hinti a sírra' virágképpen.

A külső benyomásnak ily szubjektív átváltozására, átértelmezésére jó példa a *Fut az idő* . . . kezdetű szép kis vers :

Fut az idő . . . Mindhiába!
 Búval gondolok rád —
 Nem viszi le patak árja
 Partja túskebokrát.

Idő elfut, el a patak.
 Csak a gyötrő kín nem —
 Mert a tüskék ott maradnak
 Parton és a szívben.

Így egy irányba fordítja gondolatait is. Felszakad szívéből az „önző kiáltás”, mért nem őt vitte el a halál, — mégis inkább őt sujtsa az elválás fájdalma. Máskor Dante mondását magyarázza, hogy fájdalmas a visszaemlékezés boldogabb napokra; ő már emlékezni sem mer. Később mégis ragaszkodik emlékeihez. Egész elméletet állít a fájdalomba s az emlékezésbe elmerülés vígaszáról e gyönyörű sorokban:

A bú a szívnek drága kincse,
 De idegen kéz ne érintse,
 Mert mint szírom, lehull.
 A tengervész ha zúgva habzik,
 A gyöngy a mélyben úgy fogamzik
 Titkon, bántatlanul.

Zárjuk bűnkat szivünkbe mélyen.
 Szemünkben a könny akkor égjen,
 Titkos kamránk ha rejt,
 Mert drágább kincsünk nincsen annál —
 S nagyobb csapás a fájdalomnál.
 Ha már a szív felejt.

(Szívünk ha fáj . . .)

Méltó külön kiemelni *A galamb* című költeményt, Poe *Holló*-jának paraphrasisát, mely mozzanatról-mozzanatra párhuzamosan követi az angol költeményt, hangulatban, hangban, alakban, — mégis szembefordul vele, mert itt galamb a látogató, vígaszt hoz, s a kérdésekre „Sohasem” helyett „Mindörökre” szóval válaszol.

E kis kötet az igaz fájdalom könyve, megható emlék egy síron; — hisszük, sokak fájdalmát fogja majd feloldani.

v. g.

Liszt Ferenc életrajza írásban és képen.

Werner Fussmann und Dr. Béla Mátéka : *Franz Liszt. Ein Künstlerleben* in Wort und Bild. Mit über 300 Abbildungen. Julius Belz, Langensalza, Berlin-Leipzig, 1936. N. 8-r. 301 l.

A jubileumi év egész sorát hívta életre a Liszt Ferenczel foglalkozó dolgozatoknak ; közöttük kétségkívül a legtanulságosabb az a képes diszmunka, amely egy német és egy magyar műértő közös munkájaként német kiadónál, német nyelven jelent meg. A két szerző, Mátéka Béla és Fussmann Werner, vagy 100 lapnyi szöveggel és 316 képpel elének vetíti Liszt Ferenc egész pályafutását, születésétől haláláig, olyan tervszerűen, hogy végignézve a képeket és elolvasva a hozzájuk fűzött magyarázatokat, magától kirajzolódik elének Lisztnak nemcsak emberi és művészi pályája, hanem emberi és művészi egyénisége is, még pedig mindegyik a maga gazdagságában és érdekességében. Valóban minden tekintetben kitűnően oldották meg földadatukat a szerzők. Változatos képanyagukkal — arcképek és tájképek, lakóházak, koncert-termek és színházak fotográfiái, Liszt életéből vett jelenetek és szerepléséről könnyű tollal papírra vetett karikatúrák, műsorlapok és partitúra-részletek — bemutatják azokat a földeket, amelyeket Liszt bejárt, azt, amit Magyarországon és külföldön látott és átélt, azokat az embereket, akikkel kapcsolatba került, de alkotásait és diadalait is, sőt emberi valójának kifomálódását is. Egy-két, de valójában csak egy-két kép kivételével, mindegyik jellemző, mindegyik adalék az érdekes ember és a nagy művész megértéséhez.

A képek mellé adott szövegrész az, aminek lennie kell : halk, finom, tapintatos kísérő zene. A szerzők érezték, hogy könyvük súlyát és jelentőséget a képek adják meg, maguk csak annyit mondanak, amennyire éppen szükség van. Tényeket, adatokat közölnek, a képeken láthatóknak, de önmagában nem érthetőnek adják a megfejtését, és csak nagy ritkán fűznek a magyarázatba egyéni ízű megjegyzést, értékítéletet vagy lélektani megállapítást. De ha megteszik, az mindig jellemző és ízléses. Különösen ki kell emelnem azt a tapintatos módot, amint Liszt érzelni életének mozzanatait és szerelmi kapcsolatait finom ködbe burkolják, letompítva ezzel azt, ami bennük bántó lehetne.

Bizonyos, hogy a könyv elérte célját : Liszt emberi és művészi nagysága, jelentékeny szerepe a XIX. század művészetében és társadalmi életében, hatása mint zeneszerzőnek és előadó művésznek

világosan, határozottan, meggyőző erővel bontakozik ki belőle. És kibontakozik a könyvből még valami: Liszt magyarsága. Magyar közönséghez, magyarul szóló munkában ez nem volna érdem, annál nagyobbra becsüljük németnyelvű munkában ezt az érdemet, s teljes mértékben méltányoljuk a szerzőknek azt a törekvését, hogy Liszt magyarságát mennél erősebben hangsúlyozzák. Már az előszóban egy mondattal kitűnően megütik könyvük alaphangját: «Liszt magyarnak született és az volt egész szívével, de egyben a német művelődés történetének egyik legkiválóbb alakja.» Ezt igazolják könyvükben a képekkel és a szöveggel is. A képanyag tekintélyes része a magyar földet, a magyar életet mutatja be s magát Lisztet magyar környezetben és ismételt magyar ruhában, a szövegben pedig többször idézik olyan nyilatkozatait, amelyekben vallomást tesz magyarsága mellett. Jól esik szívünknek, hogy egy német szellemi termék áll igazságunk mellé. És jól esik a könyvben a magyar helyneveket magyar alakjukban látnunk, még az elszakított nyugatmagyarországiakat is.

A kötetet, amelyet Raabe Péter zenei főigazgató és Hubay Jenő meleg előszavai vezetnek be, a langensalzei Belz-cég fényesen állította ki: kréta-papíron, finoman metszett betűkkel, éles nyomású, művészi hatású képekkel. Kétségkívül egyike az 1936-os év legszebb könyveinek.

ú. é.

A FILOZÓFUS ESZMÉNYE.

— Descartes emlékezete. —

Háromszáz esztendeje annak, hogy a modern filozófia alapvető gondolkodójának, Descartes-nak első műve: a *Discours de la méthode* (1637) megjelent, ez a friss, őszinte, eleven rajza lelki fejlődésének, mintegy önmagáról szerkesztett finom szellemi önéletrajza. E kis munkában az igazság után szomjazó nemes lélekben a problémák drámai élénkséggel mintegy előttünk születnek. Benne személyiség és gondolkodás valóban azonos.

Az igazságért való önzetlen küzdelemnek ebből a személyes, megható, egyszerű és világos rajzából élénk tárul az igazi filozófusnak eszményképe, azoknak az alapvető szellemi vonásoknak belső szerves egysége, amelyek a nagy és vérbeli gondolkodók személyiségét alkotják.

I.

A filozófus szellemének alapvető vonása, személyiségének mintegy magva, a mélyen érzett hivatástudat: meg van győződve értelmi küldetéséről, arról az erkölcsi kötelességről, hogy összes gondolkodó erejét abszolút odaadással a világ végső elveinek fürkészésére kell szentelnie. Meg van lelke mélyében győződve arról, hogy a legmagasztosabb hivatás a bios theoretikus, a szemlélődésnek szentelt élet, az igazság fáradhatatlan kutatása. Ezért ég benne a filozófiai Erosz, az elvek tárgyszerelme, amelyben egész lénye felolvad, amelynek mindenestül odaadja magát, amelyért semmi áldozattól sem riad vissza. Hogyan lelkesedik Descartes a maga filozófus-hivatásáért! «Ha emberi, tisztán emberi foglalkozások között — írja — csak egy is van, mely igazán jó és fontos,

akkor azt hiszem, az a foglalkozás az, amelyet én választottam». «Szemlét tartottam — folytatja később (*Értekezés a módszerről*. Alexander Bernát fordítása. 19. l.) — az emberek különböző foglalkozásai fölött, hogy a legjobbat választ-hassam s a nélkül, hogy mások foglalkozásáról nyilatkozni akarnék, mégis úgy vélekedtem, hogy legjobb lesz, ha megmaradok a magaméban, azaz, ha egész életemet értelmem kiművelésére fordítom s a magam magamnak szabta módszer nyomán annyira, amennyire lehet, előrehaladok az igazság megismerésében. S mióta e módszerrel elkezdtem élni, annyiszor oly fölötte nagy meglepődést éreztem, hogy nem hisztem, hogy édesebbet s ártatlanabbat érezhetni ebben az életben; e módszer útján mindennap néhány elég fontosnak látszó s még eddig közönségesen nem ismert igazságot fedeztem föl, ami annyi elégedettséggel töltötte el lelke-met, hogy semmi egyéb sem érdekelt». Mintha csak Aristotelest hallanók, aki szerint a teória «a legédesebb és a legjobb» (to hediston kai ariston) és akinek szemében az igazság kutatásának szentelt élet «legközelebb áll az isteni élethez», mert az embernek, mint eszes lénynek, sajátyszerű tökéletessége és boldogsága a gondolkodásban rejlik: az életnek egyéb javai, mint az egészség, szépség, gazdagság, barátság csak bevezetők ehhez, mint az inszcenirozás a tragédiához.

A filozófus hivatástudatából rendszerint következik személyiségének másik vonása: az ész erejébe vetett rendületlen hite. Hogyan töltheti be a filozófus hivatását: az egész kozmosznak egységes elvi rendszer hálójába való fogását? Az ész tevékenysége útján. Aristoteles azzal a gondolattal kezdi metafizikáját, hogy «minden ember természetében rejlik a tudásra való törekvés». Ugyanez az optimizmus hatja át a *Discours* első mondatát is: «A józan ész azon dolgok közül való, melyek legjobban vannak elosztva az emberek között; az, amit józan észnek, értelemnek nevezünk, t. i. a helyes ítéletnek s az igazság tévedéstől való megkülönböztetésének képessége egyenlő mértékben van meg minden emberben; véleményeink tehát nem azért különböznek, mert egyikünk okosabb a másiknál, hanem mert mindegyikünknek más úton jár az esze s nem ugyanarra a tárgyra irányul».

A filozófusnak sajátyszerű kötelessége, hogy ezt a mindenben meglévő észet kibontakoztassa magából s helyesen alkalmazza. Semmit se fogadjon el igaznak, amit maga tisztán és világosan át nem lát, aminek nincs meg elméjében az evidencia-próbaköve. Descartes a maga filozófus-voltát az ész autonóm használatában pillantja meg: «Nem dicsekszem — úgymond — avval, hogy az igazságok bármelyikének én vagyok első feltalálója, hanem, hogy sem azért nem hittem el őket, mert más mondotta, sem azért, mert más nem mondotta, hanem csak azért, mert eszem meggyőződött róluk». Régi nézeteit mind ki akarja vetni elméjéből s csak azokat akarja megtartani, amelyeket eszével igazolni tud. Utazásai közben meggyőződött róla, hogy a más országbeli emberek gondolkodása mennyire elüt a mienktől, de azért ezek nem barbárok; ugyanaz az ember ugyanavval az eszével, ifjúságától fogva franciák vagy németek közt nevelkedve, milyen más emberré lesz, mint ha mindig kínaiak vagy emberevők között élt volna; milyen különösnek és nevetségesnek tetszik ma az a ruha, amely tíz évvel ezelőtt tetszett és tíz év múlva talán megint fog tetszeni. Mindebből következik, hogy «sokkal inkább szokás és példa, mint a biztos tudás után indulunk.» A nézetek tehát korok és népek szerint valóban változnak, azonban az igazság mindig csak egy lehet. Ennek megállapításában a szótöbbség, a kollektív gondolkodás, semmit sem ér. Valószínűbb, hogy egy ember az ész evidenciájával inkább megtalálja az igazságot, mint egy egész nép.» Ezért Descartes függetlenül a tömegvéleménytől, a maga útján akarja keresni az igazságot. Örök példáját adja az autonóm tudományos gondolkodásnak, amikor hangoztatja: «Úgy teszek, mint aki egyedül jár a sötétben, oly lassan megyek majd s annyi óvatossággal élek minden dologban, hogy ha nagyon keveset haladok is, mégis vigyázhatok, hogy legalább el ne essem».

Az eszményi filozófus szellemi alkatának leglényegesebb vonása az önkritika, a maga véleményeivel szemben kegyetlenül folytatott örökös kétségeskedés, a doute méthodique. Az igazságot rendületlenül fürkésző fiatal francia gondolkodó Sokrates tanítványa. Ennek «tudom, hogy semmit sem tudok»

(oida hoti ouk oida) elve tör fel kétezer év után Descartes lelkéből: «Egyéb hasznát sem láttam tanulásomnak, mint azt, hogy mindjobban felderült előttem tudatlanságom». Kilenc évi bölcsekedése legszebb gyümölcsének ezt tartja: «Nyiltabban vallottam be, hogy mit nem tudok, mint azok szokták, kik valamicskét tanultak; inkább okát adtam, miért kételkedem annyi dologban, mit mások biztosnak tartanak, mintsem hogy kész elmélettel dicsekedtem volna. Volt annyi becsület bennem, hogy nem akartam, hogy másnak tartsanak mint ami vagyok».

Kritika alá véve mind kora tudományosságát, mind a maga nézeteit, csak azt akarta elfogadni igaznak közülök, ami esze előtt oly határozott és világos, hogy lehetetlen benne kételkednie. S hol találhatott leginkább ilyen egyszerű és átlátható tételeket? A matematikában. Ennek vizsgálatába merül, hogy «elméje megszokja az igazságokat s ne érje be álokokkal». A matematika minden evidens észhasználatnak ősmódelje. «Joggal várhattam, — mondja — hogy amily haszonnal alkalmaztam módszeremet a matematikában, ugyanolyan haszonnal fogom alkalmazhatni a többi tudományok nehezebb kérdéseiben is». Ezentúl semmit sem fogad el igaznak, ami nem oly világos és biztos előtte, mint a geometria bizonyítása. Így csúszik át Descartes a racionalista bölcselet-típus útvonalára, ahol az újkor legnagyobb gondolkodói az ő nyomában járnak: ennek a határtalanul gazdag, sokszínű konkrét valóságnak magyarázatát az észnek pusztán formális elveiből akarja levezetni. Korábban a természet-tudományok éppen megindulóban voltak, azonban főképp csak a matematikával annyira összeszővődött mechanika terén. Descartes matematikai hajlamán kívül tehát a tudománytörténeti feltételekből is jól érthető, hogy a filozófusok örök törekvése: ésszel felérni az egész mindenséget, nála egyoldalúan a matematikai evidenciának, mint a tudomány egyedüli mintájának logikai síkjára tolodott. Ismeretszomja az igazságra törekedett: ilyet csak a matematikában talált. Ennek evidencia-módszerét viszi tehát át a filozófiába is. «A tudományok — írja — mind a filozófiából kénytelenek elveiket meríteni, a filozófiában pedig biztos elveket nem

találtam». Azt hiszi tehát, hogy akkor találja meg a filozófia elveit a legbiztosabban, ha ezeket a matematika módszerének mintájára keresi. Meg van győződve, hogy így töltheti be igazán a filozófus hivatását.

Meglepő a merő ellentét, amely a kor két nagy matematikus filozófusának, Descartes-nak és Pascalnak elmejárását egymással szembeszegezi éppen az ész mindenható ereje szempontjából. Descartes Pascalban csak az «intelligencia fiatal szörnnyetegét» látja. Pascal meg a nála öregebb Descartes-ot sokoldalúnak, de határozatlannak minősíti. Descartes az irracionálisban csak a racionális határát pillantja meg: «Az ész végső foka annak belátása, hogy vannak dolgok, amelyek elérhetetlenek maradnak számára». Pascal az irracionalist a szívvel, az érzelemmel akarja megragadni (à juger par le sentiment) s megrója Descartes-ot, hogy a bon sens-t fölcseréli az ésszel, holott a «józan ész» a lélek intuitív ereje.

II.

Descartes joggal nem vádolható azzal, hogy nem vette észre a világ és élet irracionális és misztikus elemeit is. Filozófusi hivatását nem pusztán az ész dedukcióival iparkodott betölteni. Jól érezte, hogy a filozófus személyiségének alapvető vonása az élet ismerete is. Hogyan tud a filozófus az emberiség számára életideákat szerkeszteni, ha sohasem hagyva el tudós szobájának csendjét, az emberi életet és társadalmat nem ismeri?

Az újkori filozófia első korszakának, a XVII. és XVIII. századnak nagy gondolkodói kétféle típusba sorozhatók: vagy a nagyvilág emberei, akikből a társadalomban való forgásuk közepett felfakad a vágy, hogy a világgal szemben magasabb egységes elvi álláspontra helyezkedjenek, amilyen Bacon, Hobbes, Hume, Shaftesbury, Leibniz; vagy a gondolkodásnak a magányba vonuló remetéi, akik a világtól távol szövik ki a maguk gondolatrendszerét, amilyen Descartes, Spinoza, Kant.

Descartes-ot előkelő származása és neveltetése, meglehetősen vagyona és családi összeköttetése, fiatal korában a

vezető francia társadalmi rétegben való forgása már eleve az első típusba utalta volna. Ő azonban, akiben a filozófus hivatása, az igazság keresése, szenvedéllé és életcélá fokozódik, a világnak nem actor-a, hanem csak spectator-a akar lenni: ezért olyan visszavonultan él, mint a szerény amsterdami köszörűs Spinoza. Párizst kellemetlen politikai és társadalmi éghajlata miatt kerüli s két évtizeden át az akkor békét élvező protestáns Hollandiában él, távol hazájától, hogy még barátai se zavarhassák szemlélődő nyugalmát. Itt huszonnégyszer változtatja tartózkodási helyét, hogy senki se bukkanhasson rá. «Ebben az országban — írja a stoikus bölcs, aki előtt az igazság vizsgálatának logikai gyönyöre mellett az élet minden egyéb öröme adiaphoron-ná törpül — egy igen tevékeny s inkább a maga ügyeivel foglalkozó, mint más emberekéire kíváncsi nagy nép között oly magányosan s oly visszavonultan élhetek, mint ha a legféltre-esőbb pusztán lennék s mégis minden kényelmet megszerezhetek, melyet a legnépesebb városban talál az ember». Itt csakugyan megvalósíthatta azt a vezérelvét, amely a filozófus eszményi szellemi habitusának egyik lényeges jegye: önmaga legyőzését, de a gondolatok fölött való hatalom diadalmas érzését. «Vezérelvem az volt, — írja — hogy arra törekedjem hogy inkább magamat, mint a sorsot győzzem le, inkább kívánságaimat, mint a világ rendjét változtassam meg, egyáltalán ahhoz a hithez szokjam, hogy egészen hatalmunkban csak saját gondolataink vannak . . . Úgy láttam, csakis ez képes megakadályozni engem abban, hogy jövőre ne kívánjak többet, mint amennyit majd meg tudok szerezni, hogy elégedett legyek . . . Azt hiszem, főleg ebben állott azoknak a filozófusoknak titka, akik régente ki tudták magukat vonni a sors hatalma alól s fájdalmaik és szegénységük ellenére boldogságban versenyre keltek az istenekkel. Mert ezek folyvást a természetszabta határokat nézték s így oly tökéletesen győződtek meg arról, hogy csakis gondolataik fölött rendelkezhetnek szabadon, hogy már ez is elég volt arra, hogy távol tartson lelküktől minden más tárgyra vonatkozó hajlamot; gondolataik fölött pedig oly föltétlenül rendelkeztek, hogy e tekintetben joggal tartották magukat

gazdagabbaknak, hatalmasabbaknak, szabadabbaknak és boldogabbaknak mindazoknál, akik, nem lévén meg bennük ez a filozófia, akármennyire kedvezett is nekik a természet s a szerencse, sohasem rendelkezhetnek annyira mindennel, amit akarnak.» Descartes stoikus magatartásának lelki kulcsa, hogy nem uralkodott rajta semmiféle szenvedély, kivéve az igazság után való sóvárgást. Barátsága is merőben értelmi szeretet volt. Hideg lelki alkata érzelmein szuverén módon uralkodott. Ha írt is a lélek szenvedélyeiről egy értekezést, (*Traité des Passions de l'âme*), ez nem volt személyes vallo-mása és önelemzése.

A gondolatoknak belső lelki szabadsága azonban még nem avatja a filozófust olyan elégedett, idillikus emberré, mint Descartes-nak fentebbi soraiból gondolhatnók. Ez a szabadság ugyanis sok belső gyötremnek, kínos vívódásnak és tragikus kétségnek forrása is: amikor már-már azt hiszi, hogy az igazság hajnali fénye lelke láthatárának szélén fölpirkad, egy ellenkező gondolat a fényt csakhamar kioltja s újra a kétség éje borul reá. Ez a kétség 1619-ben a dunamenti Neuburgban kétségbeeséssé fokozódik, amelyben már csak Istentől vár segítséget. Egy időre az észet legyőző misztikus érzés válik uralkodóvá Descartes lelkében: azt ígéri buzgó imádságban Istennek, hogy Lorettóba zarándokol, ha megszabadítja gyötrő kétségeitől. Descartes erős lelke a válságot túléli: a kínzó érzelmek köde széthasad, a sötétség fölött az ész fénye diadalmaskodik s a *lux rationis*-hoz, mint a filozófia egyedüli világitó fáklyájához, élte fogytaig hűségesen ragaszkodik.

Magányában külső nyugalmat, amely a gondolkodás szenvedélyének teljes kiélését biztosítja, minden áron meg akarja őrizni, hogy belső vívódása és alkotó gondolkodása annál termékenyebb lehessen. Ezért hiányzik belőle a tudósok természetes szellemi expansiója is: gondolatait sokáig nem óhajtja közölni. Attól fél, hogy ha művei megjelennek, ellenmondásra és vitára adnak alkalmat, ami elrabolná idejét a továbbgondolkodástól, a benne rejlő szellemi erők további termékeny kifejtésétől. Elismeri, hogy mindenkinek kötelessége gondolataival az emberiség közös érdekében munkálkodni.

De azt hiszi, több hasznot hajt a messze jövőnek, a mostanī nemzedék unokáinak, ha minden erejét új igazságok megismerésére fordítja, mint ha most a jelen kifogásaival szembeszáll s terméketlen vitákban forgácsolja szét erőt. «Mert azok, akik lassan-lassan földerítik az igazságot a tudományokban, majdnem úgy járnak, mint akik elkezdnek gazdagodni : sokkal kevesebb fáradsággal szereznek sokat, mint azelőtt, amikor még szegények voltak, szereztek sokkal kevesebbet». Mintha csak élte rövidségét érezte volna Descartes, amikor oly mélyen érezte az alkotó munka kötelességét a meddő tudományos vitákkal szemben. Önmagán gyakorolt kritikáját oly szigorúnak érezte, hogy hite szerint ezt a mások bírálata a tárgyyszerű megrostálásban alig múlhatja felül. Mélyen bepillantott a terméketlen filozófiai viták pszichológiájába, amikor ezt írta : «Azt sem láttam, hogy a vitatkozások által, amelyeket az iskolákban gyakorolnak, valamely azelőtt ismeretlen igazságot derítettek volna föl ; ott mindenki csak győzni akar, s ezért inkább csak az igazság látszatát keresik, mintsem hogy az okok s ellenokok súlyát mérnék ; akik sokáig jó ügyvédek voltak, azokból ezért még nem válnak később jó bírák is».

Descartes azért is oly óvatos gondolatai közlésében, mert örökösen attól fél, hogy eszméit félremagyarázzák, mint ahogy ez volt addig is a legtöbb filozófus sorsa. A filozófusok későbbi magyarázói «olyanok, mint a repkény, amely nem iparkodik magasabbra, mint a fa, mely támogatja ; sőt amely gyakran, miután a fának csúcsát elérte, ismét lefelé száll ; szerintem azok is lefelé szállnak, azaz kevesebbet tudnak, mint ha nem tanulnának semmit, akik nem érvénbe azzal, ami filozófusukban világosan ki van fejtve, még ezenfelül oly kérdések megoldását is meg akarják benne találni, amelyekről ő nem mond semmit, amelyekre talán soha sem gondolt». Az örökösen kákán csomót kereső és civakodó filozófusok a vak emberhez hasonlítanak, aki, hogy kára nélkül verekedhessék valakivel, aki lát, ezt egy igen sötét pince aljára vezeti. Már most ezeknek a verekedőknek, mondja Descartes, nem áll érdekükben, hogy a maga filozófiai elveit közölje ; mert ha ezeket az egyszerű és világos elveket

napvilágra hozza, olyan hatást idéz elő velük, mintha ablakot nyitna abban a pincében, ahová a civódók lementek verekedni.

Descartes azonban mégis rászánja magát iratai közlésére. Mert bár nem szereti a dicsőséget, minthogy ez megzavarja nyugalmát, mégis kénytelen iratait kiadni, mert már is hírük terjedt: ha nem közölné őket, kedvezőtlen színben tűnnék fel. Arra is, nagynehezen ugyan, de rászánja magát, hogy a kifogásokra röviden válaszoljon, bár továbbra sem fűz sok reményt az eszméknek vita útján való tisztázásához, mert az emberek azt hiszik, hogy amin más valaki húsz éven át elgondolkodott, azt ők, mihelyt csak két-három szót hallottak belőle, már egy nap alatt megtanulhatják és bírálhatják. De legfőbb indítéka műveinek nyilvánosságra való hozására az emberiség közös javának előmozdítása. «Úgy hittem, — így tör elő erkölcsi felelősségtudata és egyetemes humanitás-érzése — hogy nem tarthatom kutatásaimat elrejtve, ha csak nem akarok nagyot véteni azon törvény ellen, mely megparancsolja nekünk, hogy amennyire tőlünk telik, az emberek közös jólétén fáradozzunk». Ez különösen áll a természettudományi kutatásokra, amelyeknek gyakorlati alkalmazása rendkívül hasznos az emberiség életére: ezekkel a kutatásokkal «a természetnek mintegy uraivá s birtokosaivá tehetjük magunkat». Ez már a praktikus angolnak, Baconnak a hangja, a regnum hominis technikai pátosza, a természetet legyűrő újkori ember lelkének sóvárgása. Az utilitarisztikus angol filozófus lordkancellár és a remeteként csak gondolatainak élő francia gondolkodó egyik a tudománynak abban a technikai célzatában, hogy a kutatás «nemcsak végtelen sok oly fortély kitalálása céljából kívánatos, amelyek segítségével minden fáradtság nélkül élvezhetjük a föld gyümölcseit s minden rajta található kényelmet, hanem főkép az egészség megtartása végett is, amely kétségkívül legelső kincsünk s a földi élet minden egyéb kincseinek alapja». Ezért a tudósnek kötelessége vizsgálatai eredményeit közölni; «így mindenki ott folytathatja majd a munkát, ahol elődjei abbahagyták, mindenki többek életét és munkáját fogja egyesíthetni s együttesen valamennyien sokkal messzibbre

juthatnak, mint az egyes, ha elkülönítve halad előre». Descartes már egészen világosan előre látta a modern természettudományoknak az újkorban az összes kultúrnépek egymásután következő nemzedékeitől kimunkált hatalmas épületét, amelyet a nemzetközi tudomány együttműködő szelleme az egész emberiség számára emel. A tudományos kooperációnak erre a szellemére vonatkoznak később Pascalnak még szebb szavai: «Az embereknek századokon át egymásra következő sora azonegy embernek tekinthető, aki mindig él és folyton kutat».

A nemzetközi tudományos együttműködés célzata indítja Descartes-ot arra, hogy műveinek túlnyomó részét latinul írja. Pedig franciául, a nép nyelvén szerette volna minden munkáját kiadni, úgy ahogy első iratát: a *Discours de la méthode*-ot. Ehhez azt a reményt fűzi, hogy azok, akik csupán természetes józan eszükkel élnek, mind jól megérthetik és alaposan megítélik. A nemzeti nyelven való írás is a filozófus személyiségének racionalista vonása: az ész igaz tételei oly világosak, hogy anyanyelvén mindenki megértheti őket, nincs szükségük egy holt nyelv tudóskodó formáira. «Azt akartam, — írja egyik levelében — hogy az asszonyok is értsenek valamit belőle». A XVIII. század felvilágosodása Descartes nyomában jár: a filozófiának és a szaktudománynak latin köntösét lehányja s a nemzeti nyelvvel pótolja, elsősorban azért, hogy az ész mindenható erejének, a felvilágosodásnak minden társadalmi réteg, ne csak a latinul tudó kiváltságos osztály, részese lehessen.

III.

Descartes mimoza-lelke a magányba vonul, hogy az igazságért vívott belső küzdelmei számára a külső nyugalmat biztosítsa. De azért távolról sem lebeg előtte a filozófusnak a világtól merőben idegen, saját tudalmába bezárkózott doktrínáir eszménye. Természetes lelki szükséglete a nagyvilágtól való illetése. Már fiatal korában megcsömörlik a merő könyvtudástól. Elhatározza, hogy a világ nagy könyvéből iparkodik tudásra szert tenni. Ezért sokat utazik, udvaro-

kat és hadseregeket látogat, különféle elmejárású és társadalmi állású emberekkel társalog, tapasztalatokat gyűjt, kipróbálja magát olyan helyzetekben, amelyekbe a sors sodorja. «Úgy láttam, — mondja — hogy sokkal több igazságot találok az embereknek saját ügyeikre vonatkozó, reájuk nézve fontos okoskodásaiban, mint azokban, amelyeket holmi tudós dolgozószobájában kieszel. Egy napon aztán elhatároztam, hogy már most magamban kutatok s elmém minden erejét megfeszítem, hogy lássam, mitévő legyek. S ez, úgy hiszem, sokkal jobban sikerült, mintha hazámból s könyveim mellől soha el nem mozdultam volna». Ide-oda bolyongva a nagy világban, mindig azon volt, hogy a benne lejátszódó drámában inkább néző, mintsem szereplő legyen. Így, amikor magányba vonult, már kitephette elméjéből mindazokat a tévedéseket, amelyek azelőtt belélopódtak.

Descartes, mint igazi filozófus, hisz az igazságnak az emberi észről való elérhetőségében, bár ehhez az utat a módszeres kételkedésben találja meg. Ezért tiltakozik az ellen, hogy őt azoknak a szkeptikusoknak típusába sorolják, akik csak azért kételkednek, hogy kételkedjenek s úgy tesznek, mintha mindig határozatlanok lennének. Ezzel ellentétben Descartes minden erejével azon van, hogy bizonyosságra jusson s «az ingó földön s a homokon át sziklára vagy agyagföldre találjon». Lerontja ugyan minden régi véleményét, amelyről azt gondolja, hogy rossz alapon nyugszik, azonban fölhasználja mint anyagot a továbbgondolkodásra, éppúgy mint mikor a régi házból megtartjuk a lebontott anyagot, hogy azután, midőn újat építünk, hasznát vegyük.

A szellem történetének sajátos paradoxona: Descartes, a felvilágosodás atyja, akinek elméleti racionalista irányából gyakorlatilag másfélszázad múlva az állam életét tőből felforgató francia forradalom sarjadt ki, maga minden módszeres szkepszise és észszerűségre törekvése ellenére merőben konzervatív lélek, aki látja azokat a nagy nehézségeket, amelyekkel az államélet legkisebb megváltoztatása is jár. «Az államokat, ezeket a nagy testeket — mondja mély felelősségérzéssel s a forradalomtól való benső idegenkedéssel

— ha egyszer ledöntöttük, nagyon nehéz újra fölemelnünk ; meg sem szabad őket ingatni, különben bajos őket egyensúlyban tartani ; ha pedig eldőlnék, nagyot esnek». Az állami-társadalmi reformokat — állapítja meg a végső eredményt előrelátó filozófus lelkiismeretességével — lassan és fokozatosan kell végbevinni ; a hirtelenül mindent megváltoztató reformláz a közösséget veszedelembé sodorja : «A nagy utak is, amelyek hegyek között elkanyarodnak, ha sokat járják őket, végre oly simák és kényelmesek lesznek, hogy sokkal jobb ezeken járni, mint a sziklákat megmászva s szakadékok mélyére szállva, egyenesen a magasba törni». Ezért erős hangsúllyal helyteleníti azoknak a zavaros és nyugtalan elméjű embereknek eljárását, akiket semmi sem avat hivatottá a közügyek vezetésére, mégis mindig valami újításon törnek a fejüket. Ezért a különben racionalista, a világot ész szerint berendezni törekvő Descartes társadalmi-politikai téren a békés és lassú fejlődés híve. S mintha csak már előre érezte volna az ő elméleti gondolatirányából kifejlődő felvilágosodásnak későbbi radikális politikai törekvéseit, kétség fogja el, vajjon helyesen cselekedett-e, amikor művét nyilvánosságra bocsátotta : «Ha tudnám, hogy ebben a könyvben legcsekélyebb dolgot is találhatnának, amelyért engem az újítás örülségével vádolhatnának, nagyon sajnálnám, hogy közrebocsátásába belenyugodtam».

Szellemének konzervatív irányára legjellemzőbb a *Discours* harmadik részében közölt erkölcsi kódexe, amelyben viselkedésének vezérelveit foglalja össze. Első elve, hogy minden szkeptikus bírálata ellenére engedelmeskednie kell hazája törvényeinek és szokásainak ; állhatatosan meg akar maradni abban a vallásban, amelyre Isten kegye folytán ifjúkora óta oktatták ; minden egyéb dologban is a legmérsékeltebb s a szélsőségektől legtávolabb álló véleményeket iparkodik követni. Szilárd szabályul tűzi maga elé, hogy több vélemény közül mindig a legmérsékeltebbet válassza, részint azért, mert «a szélsőségek rendszerint rosszak szoktak lenni», részint pedig azért, hogy ha mégis téved, ne térjen le annyira az igaz útról, mintha valamelyik szélsőséget választotta volna. Ez mindenesetre okos taktika is volt tőle,

a türelmetlenség oly korában, amelyre valóban érvényes Pascal szava: «Semmi újat nem mondhatunk veszedelem nélkül».

Descartes finom lelkében rendkívüli óvatosság él, hogy mások vallásos hitét s lelki nyugalját újszerű gondolataival meg ne zavarja. 1634-ben már sajtó alá kezdi rendezni *Du monde* című munkáját, amikor arról értesül, hogy Galileit 1632-ben eretnekséggel vádolták, mert a Földnek a Nap körüli keringését tanította. Erre eláll munkája kiadásától, mert oly személyek, akiket nagyrabecsül s akiknek tekintélye akkora hatással van cselekedeteire, amekkorával saját esze van gondolataira, Galilei nézeteit rosszalták. Pedig Galilei nézetében semmi olyat nem vesz észre, amit az államra vagy vallásra nézve károsnak gondolhatna. Lemond tehát most a világmindenségre vonatkozó saját nézeteinek közléséről is, nehogy akarata ellenére olyan gondolatokat terjesszen, amelyek valakinek kárára lehetnek.

Azonban minden óvatossága ellenére sem kerülte ki a filozófusok közös sorsát, amely Sokrates óta fenyegeti őket. Neki is megvolt a maga asebeia-pere. Az utrechti egyetem ugyanazzal vádolja, mint Sokratest ellenfelei: «az új filozófia az ifjúságra nézve káros és veszedelmes». Tanítását ezért eltiltja. Vádló ellenfele Descartes-ot, aki annyira félti tudós nyugalját, először vitába, majd pörbe keveri. A törvényszék a világtól elvonult gondolkodót harangszóval idézi maga elé és elítéli, vitairatait becsületsértőknek és gyalázkodóknak bélyegzi. A leydeni egyetemnek Descartes műveit hasonlóképp súlyosan elítélő nyilatkozata után a megsebzett lelkű filozófus kénytelen elhagyni Hollandiát, ahol oly sokáig élvezte a gondolkodásba való önfeledt elmerülés csendes boldogságát. Az igazságért eddig belül tusakodó lelke most kifelé is szenved az igazságért. Az igazság kutatása neki sohasem volt sem kereset, sem hivatal: sohasem volt a filozófiának tanára. Neki a filozófia hivatása, szenvedélye, benső Erosza volt. Most külsőleg is a sors professor veritatis-szá, az igazság bátor megvallójává avatta. Így különben félnék személyisége valóban beteljesítette a filozófus örök eszményét, aki bátran vallja a maga igazságait és

szenvedni is kész érettök. Élte végén egyébként óvatosan tartózkodó filozófiája heroikus patinát is kapott.

Goethe Faustja keresi az igazságot, de nem találja, megcsömörlik tudós szobájától és könyveitől, kétségbeesik, majd a nagyvilágba menekül, hogy itt találja meg az igazságot, amelyet könyvekben nem lelt föl. Descartes is ifjú korában ilyen belső küzdelmeken megy keresztül, kora könyvtudományából kiábrándul, az élet könyvét forgatja, míg lelke eléggé megedződik arra, hogy önnönmagában, eszének evidenciájában ragadja meg az igazság ismertetőjelét. Így bontakozik ki veleszületett elvszomjas filozófiai géniusza, amelyet már édesapja megpillant benne, amikor az élénkeszű fiút kis filozófusnak nevezgeti. Élte munkás folyamán nagy filozófussá, egyik legnagyobb történeti hatású gondolkodóvá, a bölcselő embertípus és életforma klasszikus alakjává emelkedett, akire valóban illik Aristotelesnek a filozófus eszményét jellemző szava : *θεωρητικός τῶν ὄντων καὶ πρακτικός τῶν δεόντων.*

KORNIS GYULA.

KOSSUTH LAJOS ÉS A KELETI KÉRDÉS MEGOLDÁSA.

Az Országos Levéltár «XIX. század. 1848—49-es iratok» című gyűjteményében Kossuth Lajosnak egy nagy, nyolcvannyolc folio oldalra terjedő tanulmánya található a keleti kérdés megoldásáról; az írás 1878-ból származik. E nagyobb terjedelmű mű egyike a legérdekesebb Kossuth-iratoknak, nemcsak azért, mert minden, ami a keleti kérdéssel, azaz a Monarchia boszniai politikájával kapcsolatos, ránk, mai nemzedékre nézve egyúttal a világháború eredetének tanulmányozását is jelenti; hanem azért is, mert a nagy magyar lángésznek talán egyetlen írásbeli nyilatkozata sem enged oly mély bepillantást az ő lelki világába és gondolatrendszerébe, sőt stilisztikai művészetébe, mint ez a szaggatott, többször megkezdett, többször kitörölt s megint újra megindult nagyszabású eszme-futtatás. Több száz Kossuth-levél és számtalan, Kossuth keze által írt akta átolvasása után összehasonlításképpen merem azt állítani, hogy egyetlen ilyen izgatott, belső küzkdésekkel teljes műve sincs a nagy emigrálnak. A 88 folio oldal közül 12 van teljesen félbehagyva, kilencen befejezetlen az okfejtés s az ép lapok is tele vannak egyrészt ismétlésekkel, másrészt sorokra terjedő törlésekkel. Ez már magában szokatlan jelenség Kossuthnál, akinek minden írásműve egy-egy szónoklatnak a hőmpölygő áradatával hat az emberre és hallatlan lendülete úgyszólván alig állítható meg. Itt szintén egy írásbeli szónoklattal van dolgunk, amelyben azonban ő mindegyre önmagát kénytelen megakasztani, azután megint visszatér valamely, már elhagyott kiindulási pontjához s ezáltal gyakran ismétlésekbe bocsátkozik. Ezek az ismétlések iránytani szempontból rendkívül érdekesek azért, mert itt tudunk csak belepillan-

tani a Kossuth-retorikának abba a titkába, amelyet élőszóval elmondott hatalmas szónoklataiban a szavak görgetege nem enged fölfedezni. Tudniillik abba látunk bele, hogy ő egy-egy bibliai mondatot vagy egy-egy klasszikus latin mondást fölragad, azt veti oda kristályosodási pontul, hogy páthoszáat onnét újra és újra megindítsa és ezáltal hallgatóságát ellenállhatatlanul magával ragadja. Mikor ebben a kéziratában azt látjuk, hogy mindegyre ismétlődik, megint előbukkan a bibliai Jób szavainak fölemlégetése, vagy «az orosz boa-konstriktor, mely leszen egy óriási polip, mely száz csáppal ragad belénk, míg gyűrűbe szorít», vagy az a folytonos profeciája, hogy «gróf Andrássy Gyula politikája oly gyászlapot képezend történelmünkben, mely gyászosabb lapoknak előbeszédje»: akkor szinte szemünk előtt bontakozik ki, hogy a hatalmas orátor hogyan alakítja át meggyőződéseit szónoki hatásokká.

Ezen a stilisztikai érdekességen kívül, amelyet minden Kossuth-kutató figyelmébe ajánlok, a nagy iratsomónak elsőrangú politikai fontossága van és joggal mondható, hogy nagy hiányt pótol eddigi ismereteink tekintetében. E sorok írója *Kossuth Lajos, legendák hőse* című munkájának «Forrásait» ismertetve, már rámutatott arra, hogy Kossuth Lajos iratainak kiadása, különösen azután, hogy teljesen Helfy Ignác és Kossuth Ferenc kezeibe ment át az irományok rendezése, a legszerencsétlenebb és legtökéletlenebb módokon történt; a kiválogatás oly köznapi szempontok alapján vitétt végbe, minden valódi feldolgozás nélkül, hogy az anyag nagy része idejét múlt üdvözlő iratok vagy pártpolitikai buzdításokból áll. Ellenben tömege van az európai és amerikai történetre fontos iratoknak, amelyeket vagy egyáltalában nem adtak ki Kossuth Lajos hagyatékából feldolgozói, vagy úgy összeszabdalva, hogy azok inkább sejtéseket keltenek bennünk, semmint a történelmi igazság föltárói akár az események, akár Kossuth Lajos nagyszerű személyiségét illetőleg. Az utóbbi sorsra jutottak Kossuth Lajosnak a bosnyák válság viharos évében, 1878-ban írt nagyszabású munkálatai is, amelyeket valósággal földaraboltak a kiadók, még pedig oly módszerrel, hogy a ránk nézve jelenleg leg-

becesebb s ma is gondolkozásra indító tanulmányok és vázlatok egyszerűen kiselejtezettek és ma sincsenek még ki nyomtatva. Kossuth Lajos *Iratainak* IX. kötetében 1878-ból, január 16-i kelettel egy *Értekezés* olvasható gróf Andrássy Gyula külpolitikájáról, 13 oldalnyi terjedelemben. Ehhez csatlakozik azután négy, Helfy Ignáchoz intézett levél 1878. február 17, július 23, július 26 és július 28-i dátummal. Ezekben a levélformát szétvető vitairatokban Kossuth a leghatározottabban elítéli gróf Andrássy Gyulának a bosnyák kérdésben folytatott egész politikáját. Először, a plevnai vereség után, ez a jelszava: «háborút minden áron»; később, a sanstefanói béke után, megjövendöli, hogy gróf Andrássy Gyulának az a terve, hogy nemzetközi kongresszust fog egybehívni az orosz-török ideiglenes béke által okozott sérelmek orvoslására, nem fog sikerülni; midőn pedig 1878 nyarán Andrássy terve szerint a kongresszus mégis sikerül, Kossuth nem hisz abban, hogy ott a Magyarországot és a Monarchiát érintő nagy kérdések, elsősorban Bosznia-Hercegovina kérdése, megoldhatók lesznek. Ezek a jövendölések nem váltak be, Kossuthnak mind a három, egymás után következő álláspontját az események akkor megcáfolták és a berlini kongresszus Európának éppen a keleti kérdésben, tehát a Monarchia életkérdésében, harminchat esztendeig békét teremtett. Kossuth irataiban azonban ma már nem a bírálata érdekes, amelyet könnyű visszafelé megcáfolni, hanem az az elgondolása, hogy hogyan lehetett volna más politikát folytatni, mint gróf Andrássy Gyula akkori külügyminiszteré, még pedig olyan más politikát, amely nemcsak a keleti kérdést oldotta volna meg véglegesen, hanem Magyarországnak rendkívül nagy politikai súlyt biztosított volna mind a Monarchiában, mind általában Európában.

Mielőtt ennek a ránk nézve ma is izgatóan érdekes kérdésnek a bemutatására rátérnék, meg kell jegyezmem azt, hogy Kossuth, ellenére annak, hogy irtózatos bűnnek tartja Andrássy politikáját, perfidiának nevezi eljárását, sőt azt is írja: «Befejezett tény, hogy gróf Andrássyról úgy fog a történelem emlékezni, mint oly emberről, ki magát nemzete józan eszével, önfeltartási ösztönével, politikai irányával

merő ellentétbe helyezte»: mégis, mihelyst a gróf személyéhez ér, valamely eltitkolható gyöngédség jelentkezik nála, amelyet nem is egyszer, hanem több ízben így fejez ki: «Nekem különös öröömre válnék tudni, hogy a jótéteményt hazánk éppen gróf Andrassy Gyulának köszönhetné, mert bármily válaszfalakat húztak is közénk idők és viszonyok, én nem tartozom azon emberek közé, kiknél a multak emlékei s az azokhoz fűzött érzelmek mulékonyak».

A kiadatlan tanulmány nem egységes mű, hanem nyilván körülbelül ugyanazon megszaggatott időszakokban készült, mint az *Iratok* IX. kötetében kiadott levelek, illetőleg nagy része a fent idézett *Értekezésnek* második feléül tekintendő. A kiindulási pont itt is ugyanaz a megismételt tétel, hogy tudniillik gróf Andrassy Gyulának «bécsi kabinet eszméje» azért hibás, mert nem vette észre, hogy a keleti kérdés rendezésében, törtéjék az háborúval vagy kongresszuson, nem arról van szó, hogy Törökország állapotai miként rendeztessenek, hanem arról, hogy le kell számolni a pánszlávizmus balkáni előnyomulásával, mert különben az egész Monarchiának vége van. E sorok olvasásánál, amelyek néha rendkívül magas emberi páthosza emelkednek («Sokszor vettem tollat kezembe, hogy kiegészítsem legutóbbi Cassandra-szózatomat», majd: «Mégis felveszem undorral eldobott tollamat», vagy «Szédülés környékezi ősz fejemet»): mondom, e sorok olvasásánál a világháború katasztrófájának víziói látszanak kiütközni a mindegyre kitörölt mondatok közül. A főgondolatmenet tudniillik mindig az marad, hogy Törökország felbomlását okvetlenül követni fogja Ausztria-Magyarország felbomlása s így, ha a Monarchia kellő időben elmulasztja azt, hogy a szultán pártjára álljon, akkor saját sírjába siet.

A szöveg gondosabb tanulmányozása után azonban azt kell mondanom, hogy Kossuth egyrészt nem ismerte teljesen gróf Andrassy keleti politikájának sem szándékait, sem eredményeit, mert akkor azok nem is voltak még a Monarchia által háttérbe szorított Oroszország féltékenysége folytán közzétehetőek, másrészt pedig, hogy a katasztrófa, amelyet Kossuth hirdetett, beállott ugyan, de nem azon erők által,

amelyekre ő számított. Ennek világos bizonyítéka az, hogy a világháborúban éppen az az Oroszország törött össze s az a cári birodalom semmisült meg legtökéletesebben, amelytől ő a keleti kérdésen át hazánk és a Monarchia sorsát féltette. Ha ebből a szempontból, amely természetesen a világháború utáni nemzedéknek a megfigyelése, vetjük föl azt a kérdést, hogy Andrásynak azon politikájával szemben, mely a berlini kongresszuson Anglia és Németország segítségével visszazsorította a győzelmes orosz hatalmat és a Monarchia részéről Bosznia okkupációjára vezetett: ezzel szemben Kossuth mily módon mentette volna meg a helyzetet, — akkor a következő feleletre jutunk.

Mindenek előtt, mint az akkori egész magyar ellenzék, Kossuth is azt kívánta, hogy a Monarchia támadja meg Oroszországot, lehetőleg akkor, mikor Osmán basa, kiről balladai ritmusban beszél, Plevnánál dacolt a cári sereggel. Mai tudásunk szerint az okmánytárak világánál kétségtelen, hogy Ausztria-Magyarországnak ez a kísérlete végzetes kimenetelű lett volna ránk nézve, minthogy még teljes erejében fennállott a német-orosz véd- és dacsövetség, amelyet csak később, 1879-ben sikerült Andrásynak annyira meglazítania, hogy a német-osztrák-magyar kettős szövetséget megköthette s így saját politikájának legnagyobb diadala gyanánt elérhette azt az eredményt, hogy Bismarckot elválasztotta a cár politikájától.

Kossuth keleti tervének második fő vezérlőgondolata Lengyelország felszabadítása. Kétségtelenül világosan látott, olthatatlan szabadságérzésétől vezetve, abban, hogy Lengyelország egyesülése előbb-utóbb létre fog jönni és helyesen mérlegelte azt is, hogy ha ez az akkori európai elhelyezkedésben alakulna ki, akkor Monarchiánk benne védfalat nyerne Oroszországgal szemben. Viszont Kossuth itt is, mint egész életén át minden nemzetközi kérdésben, teljesen figyelmen kívül hagyta Bismarck herceg Európát rendítő politikai terveit: ezek nem túrték meg semmiféle formában azt, hogy a lengyelek szabad állammá alakuljanak, hiszen a Bismarck-politika éppen avval kezdődött, hogy későbbi nagy terveinek sikere érdekében kérelphetetlenül lekötötte magát a

lengyel kérdésben az egész német hadsereggel s Vilmos császár- király tudtával a cári politika segítőtársa gyanánt.

Kossuth a keleti kérdésről szóló iratsorozatának ki nem adott részében ezek után arra akar megfelelni, hogy mivel szörnyű bűnnek és gyalázatnak tartja azt, hogy a Monarchia Oroszországgal osztozik és szerinte (ami megint történelmi tévedés) ezen a címen vonul be Bosznia-Hercegovinába : arra akar megfelelni, hogy hogyan alakítaná ő ki a Balkán térképét, hogy a keleti kérdés Európa és Magyarország érdekében végre megoldassék. Okoskodása a következő. Először is Romániát független állammá kell tenni, szerinte «keleti semleges Belgiummá átalakítani, az egyedüli mód az orosz támadás elejét venni». Románia felszabadítása nagyjában a berlini kongresszuson csakugyan megtörténik, még pedig éppen gróf Andrássy Gyula kezdeményezésére, azonban Kossuthnak az a reménye, hogy ezáltal a román királyság mindig a mi hű szövetségünk lesz Oroszországgal szemben, a világháborúban semmiképpen sem bizonyult be. Nevezetes, hogy midőn az orosz hatalomnak akár háborúval, akár a lengyel és román államok megszervezésével való visszaveréséről van szó, Kossuthban, a nemzetközi politikusban, mindegyre föltámad a forradalmi vezér, amennyiben azt hiszi, hogy az ő módszere által Oroszországban is kiütne a szabadság. Vagy hogy idézzek : «Reámutattam az alkalomra, midőn bármelyik európai komplikációnak legkisebb veszélye nélkül le lehetett volna tétetni a cár által hetykén kitűzött „szláv ügy“ védnöki pánszláv zászlót, a nélkül, hogy ez csak egy csepp magyar vagy osztrák vérbe is került volna, mely alkalomnak el nem mulasztását még azon tekintet is javasolta, hogy ha az orosz cár hatalomfitogtató dicsőség nélkül kényszerítették útra kelni a Néva felé, ma már az orosz birodalom minden valószínűség szerint oly belső átalakulásban volna, hogy az orosz kormány szükségszerűleg megszűnnék minden függetlenség, minden szabadság ellenségének lenni». Midőn Oroszország katasztrófája bekövetkezett, mi megtanultuk, hogy abból nem függetlenség és szabadság, hanem a bolsevizmus állott elő.

A lengyel és román kérdés rendezése után a Balkánnak

kialakítására nézve Kossuth azt az alapelvet állítja fel, hogy külön szempont alá kell venni az ozmán birodalomnak azokat a részeit, amelyek úgyszólván csak névleg tributáriusai, és ezeknek megadni a függetlenséget; ellenben, miután az európai Törökországnak föltétlenül életképesnek kell maradnia, nem szabad hozzányúlni azokhoz az európai területeihez, amelyek valóságos birtokát teszik és tőle a mi érdekünkben el nem szakíthatók. Amint láttuk, Romániát Kossuth olyan tributáriusnak tartja és annak önállósítását követeli. A különös azonban az, hogy Szerbiának is meg akarja adni ugyanezt az önállóságot, ellenben úgy véli, hogy Rumélia és Bulgária oly integráns részei az ozmán birodalomnak, hogy azokat a keleti kérdés rendezése érdekében meg kell hagyni a szultán uralma alatt; hozzáteszi azt is, hogy ezáltal az ozmán birodalom Európában is életképesse fog válni. Egy pillantás a térképre bebizonyítja, hogy ez az elgondolás földrajzilag is lehetetlen, mert mihelyst Szerbia önállósul, evvel Törökország, illetőleg Konstantinápoly elveszti kapcsolatát Albániával és Bosznia-Hercegovinával, az Adriára nyúló ezek a tartományai tehát úgyszólván a levegőben lógnak, vagyis a mi saját keleti kérdésünk nemcsak itt marad megoldatlanul, hanem úgyszólván rögtönös elintézését követel, amit az Andrassy-politika sikeresen el tudott évtizedekre halasztani. Szinte érthetetlen volna Kossuthnak ez a megkülönböztetése Bulgária és Szerbia között akkor, amidőn a cár éppen a bulgárokat akarta felszabadítani a félhold alól s nem a szerbeket, kik ránk nézve veszedelmesebbek, de különösen abból a szempontból is, mert aki Bulgáriában járt, ott csakugyan a magyar faj mellett fajrokonilag kitartó szövetségeseket látott a világháború előtt is, alatt is, sőt után is. Nem tudok más magyarázatot Kossuth Lajos e különös mérlegelésére, mint azt, hogy ő Viddinben és Sumlában volt orsovai menekülése után internálva és ott a török hatóságok nem engedték meg neki, hogy a bulgár vidékeken ő mással, mint a szultán katonáival vagy közegeivel érintkezzék: ebből juthatott ő arra az egyéni benyomásra, hogy az a terület nem egy felszabadulásra váró keresztyén nemzet birtoka, hanem valóságos török

provincia. Az egyéni benyomás ereje üt ki aztán nemzetközi politikai tervén is, midőn a Balkánt így akarta földarabolni és ezáltal oldani meg azt a keleti kérdést, amelyet szerinte gróf Andrassy Gyula elrontott. Holott az igazság az, hogy gróf Andrassy Gyula lángeszű keleti politikája sokkal kisebb veszélyekkel járt, mint Kossuth terve, és legalább is megvolt, az az óriási előnye, hogy évtizedekre elodázta a bosnyák válságnak európai kérdéssé való kigyúladását. Arról, hogy gróf Andrassy Gyula utódai a külügyminiszterségben, gróf Aehrenthal és gróf Berchtold Lipót, helytelenül értelmezték Andrassy Gyula szándékait és elrontották a bosnyák kérdést, arról a két nagy magyar lángész közül egyik sem tehet.

Bár így Kossuth Lajosnak a keleti kérdés megoldására vonatkozó gyakorlati terve nem felelt meg annak semmiképpen, amit ő mindegyre «a történelem logikájá»-nak vagy «exigenciák tudományá»-nak nevezett (Kossuthnak két világhírre vergődött kifejezése), azért nem lehet megrendülés nélkül olvasni azokat a meglátásait, amelyek a keleti kérdés kialakulása tekintetében bennünket és a Monarchiát (melyet itt ő nevezetes módon nem tud elválasztani a magyar faj érdekétől) fenyegető katasztrófára vonatkoznak. Igaz, hogy a távcső, amelyen a keleti kérdést akkori és jövődő kifejlődésében látja, megfordítva van beállítva, mert mindig Oroszország túlhatalmától s a pánszlávizmustól félti a Balkánt. Nem gondol arra, hogy maguknak a balkáni népeknek mind jobban kidomborodó nemzetiségi érzése lesz az, amely megindítja és ránk zúdítja a keleti kérdést, még pedig akként, hogy végül ez a balkáni előretörés úgy töri széjjel a Monarchiát, hogy Oroszországnak abból semmi haszna sincs, sőt a Habsburgok birodalmával együtt a Romanovoké is eltűnik a térképről. Mégis a keleti kérdésben rejlő mélységes és katasztrófára vezető okoknak meglátása, a titokban működő erőfolyamatoknak fölismerése hatalmas méretekben nyilvánul Kossuthnál. Ez nemcsak az ő messzi világokat átölelő, sőt úgyszólván saját csillagrendszert alkotó hatalmas lelki egyéniségéből származik, hanem abból is, hogy ideiglenesnek látott minden oly állapotot, amelyek a szeme előtt egyszer fölbukkant nagy problémákat nem gyökeresen

oldották meg. Innét van az a forrongó belső vergődése, amely nagy lelkekre jellemző s amelynek, mint már említém, stilisztikailag is nagyszerű lenyomata az az iratcsomó, amelyet most nagy vonásaiban bemutattam.

Kossuthnak ezek a vizionárius pillantásai egyrészt magának Andrásynak szólnak. Ezt mondja : «Gróf Andrásyt a lába előtt locsogó pocsolya annyira elfoglalta, hogy nem ért reá fejét fölemelni, miszerint a láthatáron felduzzadozó veszély tengerárját meglássa». De szólnak az időközön túlnyúló meglátásai magának az egész keleti kérdésnek is. Ezért fölajong minden oly hírre, mely Boszniának annektálását jelenti, mondván : «Ha mi rabolnánk el csak egy talpalatnyi földjét is a szegény töröknek, az olyasmí volna, mint álmában döfni a tört szívébe a gyanútlan szomszédnak, ki előttünk szobája ajtaját nyitva hagyta. De nemcsak becstelenség, még otromba öngyilkosság is volna, mert miként nevezük másnak azt, ha nemcsak megengedjük azt, hogy ellenségünk zúzott tagokkal földre terítse barátunkat, ki nekünk védgátunk amaz ellen, hanem még magunk saját kezünkkel adnánk meg a földre terítettnek a halálos döfést. Gondolatnak is szörnyűség». Jövendölése így végződik : «Én számot vetve a helyzet komplexumával, teljes lehetetlenségnek tartom, hogy akár kongresszus útján, akár bárminemű koncessziók által, Hazánk egéről azon végzetterhes felhők elháríttassanak, melyek súlyosabb veszéllyel fenyegetnek, mint valaha ; ezúton csak olyan állapotokra lehet szert tenni, mint amilyent a német Galgenfrist-nek nevez. A jó Ég óvjon meg ez állapottól, mert annak végén felbomlasztási üzelmekkel összekötött oly háború áll, melynek percét s alkalmát bizony nem Bécsben fogják megválasztani».

Mi a keleti kérdésben megértük ezt a percet s ezt a háborút. Kossuth Lajos a *Contemporary Review* 1877-i évfolyamában 1902-re jósolta meg a katasztrófa bekövetkezését e szavakkal : «Huszonöt év nem fog eltelni, mielőtt a poroszok, oroszok és olaszok szét fogják bontani Ausztria és Magyarországot, talán a zsákmány egy darabját odaadva Romániának is».

A TRAGIKUM ÉS A BÜNTETŐJOG.

Tanulmányomnak, melyben a tragikum büntetőjogi értékeléséről kívánok szólni, a meggyőződéses büntettes vagy a kötelességérzésből elkövetett büntett címet is adhatnám. Ám ezek a megjelölések egyfelől félreértésekre adhatnak alkalmat, másfelől nem is juttatják kellően kifejezésre a megjelenésében örök emberi, jogi értékelésében eléggé újszerű problémát.

A probléma a következő tényállás kapcsán merül fel. Valaki vallási, erkölcsi, politikai, nemzeti, hivatási, művészi vagy tudományos meggyőződésből lelkiismeretében kötelezve érzi magát oly cselekmény elkövetésére, melyet a törvény büntetés terhe alatt tilt. Ráeszmél erre az ellentétre már Bessenyei György *Ágis tragédiájában* Leonidás :

A régen szőtt törvény gyakorta parantsol
Ott is halált, hol a természet nem vádol.

Ágis tragédiája, 1772. 37. l.

Ha a tragikumot Szász Károlynak 1870-ben tartott, *A tragikai felfogásról* című akadémiai rendes tagsági székesfoglalójában adott mesteri meghatározását elfogadva «megoldhatatlan erkölcsi ellenmondás»-nak minősítjük, akkor nem kétséges, hogy az előbb vázolt tényállásban ütköző pontként szereplő egyénnek sorsa mindenképp tragikus, mert «az ő viszonyai közt, az ő jellemével, szenvedélyeivel, egyéniségével» (Szász) megoldhatatlan ellentétek tüzeiben szükségképpen elpusztul, ha nem is fizikailag, de erkölcsileg. Ha elköveti a a bűncselekményt : az állam büntetését vonja magára, ha nem követi azt el : a «flagrum post peccatum», a kínzó, gyötrő lelkiismeretfurdalás terhe alatt roskad össze, mely súlyosabb

lehet minden jogbüntetésnél. Nem ok nélkül kiált fel Shakespeare VIII. Henrikje: «Így hánykolódom lelkiismeretem bőszen tengerén». (Thus hulling in the wild sea of my conscience». II. 4.)

Közelebbről szemlélve e tragikus helyzetet, megállapítható, hogy abban tulajdonképpen két norma-rendszer, illetőleg ezeknek etikai súllyal terhelt ellentétes normái ütköznek össze: egy cselekvést követelő erkölcsi parancs egy jogtiszteletet követelő erkölcsi paranccsal. Tehát lényegileg erkölcsi kötelességek kerülnek egymással szembe megoldhatatlan ellentmondásként. Előfordulhat, — mint erre Moór Gyula figyelmeztet — hogy a jogtisztelet kötelességének háttérbe kell szorulnia a magasabb erkölcsi követelmény mögött, mert «a fennálló jognak a tisztelete nem a legmagasabb kötelessége az embernek»,¹ ám ez a körülmény nem szünteti meg okvetlenül az összeütközést, nem jelesül akkor, amikor a jogrend a magasabb erkölcsi rend követelményével szemben a maga követeléseinek érvényesítéséhez feltétlenül ragaszkodik.

A problémánkat érdeklő tényállás egyébként érthetőbbé lesz, ha különböztetünk a negatív és affirmatív kötelességek között. A *negatív* (az erkölcsileg rossz cselekedetektől tartózkodást parancsoló) *kötelességek* mindig: semper et pro semper köteleznek. Az *affirmatív* (tevést parancsoló) *kötelességek* — bár mindig érvényben vannak — csak meghatározott feltételek fennforgása esetében köteleznek: obligant semper, sed non pro semper.

Problémánkban a jog tilalmán alapuló negatív kötelesség ütközik össze az erkölcs parancsán alapuló affirmatív kötelességgel. Annak a jogtiszteletet követelő erkölcsi norma ad súlyt, ennek a lelkiismeret (συνείδησις) ad erőt s etikai nyomatékot. Annak közvetlenül a jogi normában, ennek a meggyőződésben, a lelkiismeretben van gyökere, s éppen ezért «pluris est quam omnium sermo» (Cicero) és a lélekre nehezedő szent teher: «Ist eine heilige Schuld.»²

Ily tragikus sorsú egyének nem csekély számmal vonultak be a történelembe — szerepelnek mondák hőseiként s

¹ V. ö. Moór Gyula: *Jogfilozófia*, 1936. Egyetemi jegyzet. 255.

² Schiller: *Wilhelm Tell*, IV. felv. 3. jelenet.

találtak feldolgozásra a klasszikusok részéről, s majd ragyogó fény, majd sötét árny kíséri őket. Hogy csak az ismertebbeket említsem, ilyenek Antigoné, Sokrates, Brutus, Szent Crispin (kiről a korabeli feljegyzés így szól :

«Crispinus machte der Armen die Schuh,
Und stahl das Leder dazu»,

persze más lesz e vers értelme, ha figyelembe vesszük, hogy a «stahl» szó a «stalt», azaz «stellte» középkori kifejezés félreértése), Tell Vilmos, Kohlhaas (Kleist novellájában), Hamlet, Corday Sarolta, Ibsen Nórája, Bernard Shaw Ridgeonja, Vörösmarty *Aldozatában Szabolcs*, *Czillei és a Hunyadiak* drámájában Hunyadi László, Szigligeti *Trónkeresőjében* Borics, Kemény Zsigmond Gyulai Pálja, Arany János hún-trilógiájában Attila és még sokan mások.

Vagy, hogy az utóbbi idők hasonló sorsú közismert egyéniségei közül soroljak fel néhányat, ilyenek : Liebknecht, Lauffenberg, Arco Valley, némileg Hitler, nálunk Nádosy Imre, Windischgrätz Lajos.

De a mindennapi élet is elég sűrűn vet fel oly eseteket, amelyeknek szereplője meggyőződésből, kötelességérzésből követ el bűncselekményt. Nem is szólva egyelőre a politikai gyilkosságról, ily bűncselekmények : a babonás hitből elkövetett ölés, több esetben az euthanazia (halálbasegítés), az eugenikai vagy szociális javallásból orvos által végrehajtott magzatelhajtás, a szintén eugenikai indikációból sterilizáció formájában elkövetett testi sértés ; az a joggyakorlatunkban is többször előfordult eset, midőn a fiú kötelességet vél teljesíteni azzal, hogy a brutális apát megöli — a polgári házasság intézménye ellen fanatikusan küzdő lelkészek az 1894 : XXXI. tc. 123. §-ába ütköző az a cselekménye, hogy eljár az egyházi kötésnél, mielőtt a felek igazolták volna, hogy a házasságot a polgári tisztviselő előtt megkötötték — ugyanily viszonylatban és okból a felek által elkövetett közokirathamisítás az 1894 : XXXIII. tc. 62. §-ában meghatározott hamis tanúsítvány készítésével elkövetve, a nincstelen család feje által a vagyonos egyén sérelmére lopásnak, csalásnak, sikasztásnak elkövetése abban a meggyőződésben, hogy ez

joga, sőt a család megmentésének szempontjából kötelessége, — az éppen nem rokonszenves purifikatornak eljárása, melynek során minden különösebb ok hiányában kiteredgeti mások szennyését abban a hitben, hogy ezzel kötelességet teljesít — az orvos részéről elkövetett titoksértés, midőn a vőlegény fertőző betegségét a menyasszony szülői előtt fel-fedi — de leggyakorlatiasabbak a politikai meggyőződésből elkövetett felségsértés, hűtlenség, lázadás, izgatás, az 1921 : III. tc.-be ütköző államfelforgatás, nemzetgyalázás, nemzet-rágalmazás, továbbá a választói jog ellen elkövetett bűncselekmények, sőt — mint erre hazai judikatúránkban is volt példa — a pénzhamisítás.

Mindezekben az esetekben jellemző, hogy az elkövetett cselekmény a világszerte érvényes büntetőjogi értékelés eredményeként a bűncselekmények közé sorakozik be. Van azonban oly eset is, amelyben a meggyőződését követő tettes által elkövetett cselekménynek bűncselekménnyé minősítése szöges ellentétben áll az általános kultúrfelfogással. Így az a lelkész, ki hivatásbeli kötelességét teljesítve híveit vallás-oktatásban részesíti, Szovjetországban az 1926. évi szovjet btk. 122. §-ának szigora alá esik, mely még magánintézetekben is tiltja és egy évig terjedhető kényszermunkával rendeli büntetni a vallás tanítását. Oroszországban, hol — Iljin volt moszkvai professzor szerint — «politikává változtatták a kriminalitást és kriminalizálták a politikát», problémánk, melyre a kultúrállamok büntetőjogászai felügyeltek, természetesen szóba sem kerül.

Körülhatárolva az értékelés alapjául szolgáló tényállást, a következő kérdésekre kell feleletet keresnem :

I. Mily lelki beállítottság az, melynek figyelembevételével az ily tragikus büntettesek bűncselekményeinek különleges értékelési kérdése egyáltalában felmerül?

II. Az értékelésnek mily módozatai képzelhetők s kerültek homloktérbe az irodalomban s egyes törvényhozási munkálatokban?

III. Van-e bárminemű különtartásnak indokoltsága s különösen hazai jogrendszerünk szempontjából mily álláspontra helyezkedés mutatkozik megfelelőnek?

I.

A probléma sajátzerű individuál-etikai helyzetre utal, melynek egyben erős a szociál-etikai kiágazása. A tettes lelki világában lefolyt harcot lezáró bűncselekmény ugyan tragikumával együtt átlendül az érdekelt egyén lelki síkjáról az érdekelt közösség normatív síkjára. Ám mert a tragikum hatása alól senki, még a közösség sem vonhatja ki magát teljesen : ez az érzelmi mozzanat bizonyos mértékben mindig befolyásolja az értékelést s a kérdés épp e kettős arculatúságánál fogva magasodik problémává.

A tragikum mint «megoldhatatlan erkölcsi ellenmondás» lényegileg «az értékes emberi tevékenység szükségképpii összeütközése a valósággal», «az értékes emberi tevékenység végzettszerű tönkremenése».¹ De mi is ütközik össze? Egy szubjektíve helyeselt erkölcsi álláspont egy objektíve rosszaltnak erkölcsi állásponttal. Az amabból folyó célkitűzés emennek vonalán keresi megvalósulását, sőt igazolását — s e közben tönkre megy. Élénken világítják meg ez összeütközést Antigoné következő szavai :

Parancsodat nem tarthatám oly nagyra én,
Halandó, hogy miatta megtagadjam a
Nagy istenek örök, nem írt törvényeit.
Isten törvénye nem ma, tegnap óta áll,
Öröktől él s korát nem tudja senki sem ;
Megtörni ezt a törvényt ember kedvéért,
S az égietől érdemelni büntetést —
Nem volt erőm.

Amennyire vitán felül áll, hogy az összeütközés során az egyik oldalon a jogi norma és illetőleg az abból kihangzó visszatartó sugalom szorít, annyira kérdéses : mily motiváció, mily sugalom, mily erő kél harcra amavval s idézi elő a lelki feszültséget, teszi a helyzetet tragikussá és lendíti át az összeütközést problémánk területére?

1. Az egyik felfogás szerint a tiltó jogi normával a *meggyőződés* kerül szembe.

¹ Pauler Ákos : *Bevezetés a filozófiába*, 3. kiad. 135. l.

De mit is értsünk meggyőződésen?

a) A *racionalista nézet* meghatározása a következő: meggyőződés az értelem állásfoglalása valaminek létezése, helyessége, megfelelősége, igaza felől, még pedig észszerű megvilágosítás eredményeként olyképpen, hogy az állásfoglalás az érzés világában is gyökeret ver s megteremti a bizonyosság érzetét. A meggyőződés lényege — mint Sigwart mondja — a «Gefühl der Gewissheit».

Nem érdektelen, hogy a perjogokban a bizonyítás általában a meggyőződésnek e racionalista fogalmával dolgozik. Perjogi értelemben ugyanis bizonyítani annyit tesz, mint bizonyos körülmények valósága vagy valótlanúsága felől a bíróban meggyőződést ébreszteni. Mint logikai művelet a bizonyítás egyezik a filozófiának ἀπόδειξις fogalmával. Van perrend, mely a bizonyításról szólva egyenesen a meggyőződésre utal; így az 1877. évi német birodalmi büntető perrendtartás 260. §-ában imígyen rendelkezik: «Über das Ergebnis der Beweisaufnahme entscheidet das Gericht nach seiner freien, aus dem Inbegriffe der Verhandlung geschöpften Überzeugung».

b) A régibb *transcendentális felfogás* a meggyőződés fogalmát nem észokokra, hanem tekintélyerőre alapítva következőleg határozza meg: meggyőződni annyit tesz, mint tanúságot tenni valamely super-rationális megvilágosításról; «von einer übrationalen Erleuchtung Zeugnis ablegen».¹

Látható, hogy míg a racionális meggyőződés-fogalom az érvényességi tudat és bizonyossági érzés *objektív* alapjára, az argumentációra utal, addig annak transcendentális fogalma az ember-feletti tekintély-megnyilatkozás kétségbe nem vonhatónak érzett igazságába vetett hittel, mint *szubjektív* élménnyel számol. Ott az észokok súlya, itt a tekintélyerő zárja ki a kétséget.

Említettem előbb, hogy a mai perjogokban a racionális meggyőződés-fogalom teszi a bizonyítás gerincét — s most utalhatok arra, hogy pár évszázaddal előbb viszont a transcendentális felfogás hatotta át azt. Erre mutat a német «über-

¹ E. Wolf: *Verbrechen aus Überzeugung*, 1927. 12. 1.

zeugen» kifejezés eredete. Überzeugen a régi jogokban azt jelentette, hogy a vádlott hét tanúval erősítette meg *esküjét*, tehát nem vallomásának tartalmi valóságát, hanem feddhetetlenségét.

Nem kétséges, hogy a vallási, de legtöbbször a politikai meggyőződés is nem a megfontoláson, a tudáson, hanem a tekintélyen, a hiten nyugszik, illetőleg transcendentális forrásból merít.

c) E két, egymás mellett megférő s egymást ki nem záró felfogás mellett még egy harmadikról is szó eshetik, mely a meggyőződés *irracionális fogalmához* vezet el. Megállapítható ugyanis, hogy a meggyőződés létrejövetelénél az élet számtalan mozzanata szerephez jut, még pedig észrevétlenül, a nélkül, hogy befolyásáról tudnánk. Midőn abban a hitben vagyunk, hogy valaminek bizonyosságára vonatkozó állásfoglalásunk észszerű okoskodás, logikai művelet eredménye, vagy transcendentális alapra támaszkodó — legtöbbször nem is sejtjük, mily befolyása alatt állunk a legkülönbözőbb endogén és exogén tényezőknek, midőn valaminek a meggyőződésére ébredünk, vagy ha sejtjük is, nem tudunk e tényezőkről számot adni. Ezért s ebben a vonatkozásban beszélhetünk irracionális meggyőződésről, melynek kialakulásánál irányt szabnak, jellegzetességet kölcsönöznek, majd csak bizonyos árnyalati vonást adnak állásfoglalásunknak: az eredet, a családi állapot, a nevelés, a meghatározott társadalmi réteghez tartozás, a környezet, a szociális beállítottság, a vallás, az erkölcs, a konvenciók, a vérmérséklet, a nemi különbség, a faj-jelleg stb., nem ritkán: a sors, a véletlen szerencse, a csalódás és sok más körülmény.

2. Egészen különálló nézet, mely a problémánkat érdeklő bűncselekmény elkövetésére hajtó erőként nem a meggyőződést, hanem az ú. n. *türeltékelte eszményt* állítja be. Az «überwertige Ideen» kifejezést Wernicke, volt bécsi professzor vezette be az irodalomba (1892), s az azzal jelölt fogalommal azóta többféle szempontból sokan foglalkoztak (így Hitzig, Neisser, Koeppen, Ziehen, Aschaffenburg, Stransky, Friedmann, Birnbaum, Bumke, Jossmann, Pilcz az orvosok, — E. Wolff heidelbergi docens, Mayer bécsi legfelsőbb bírósági

tanácsos a jogászok köréből). Túlértékelt eszmény általában oly érzelmileg erősen hangsúlyozott képzet-komplexum, mely semmiféle logikai meggyőzéssel vagy gátlásokkal nem befolyásolható, erejében nem gyengíthető s ezért a gondolkodást és cselekvést döntő súllyal, egyirányúlag határozza meg.¹

Ereje oly átütő, hogy kizárja a szinte kikényszerített cselekvés elhagyását, a több cselekvési lehetőség közötti választást, sőt kizárja a bármily megalkuvást kereső cselekvést is. A valósággal elkövetett cselekmény egyirányúlag determinált, teljes bizonyossággal előrelátható.

Az ily túlértékelt idea rabja fantaszta, rajongó, ki nem tud, de nem is akar másként cselekedni. Minden visszatartó motívum lepattog róla — hatástalan vele szemben a büntetés-sel fenyegetés s maga a büntetés is. Közelesik a pszichopatikusan disponáltakhoz, de mégsem azonos a beteges ösztönök rabjaival. Kleptomaniкусoknál, piromanikusoknál nem egyszer sikerül az ösztön elnyomása — a túlértékelt idea hordo-

¹ Wernicke : «Überwertig sind Ideen, die infolge ihres affektives Gehaltes in ungebührlichen Ausmass den Vorstellungsablauf beherrschen. Ihrem Inhalt nach sind es Vorstellungen, die das Subjekt besonders angehen, und schon in der Norm einer Korrektur schwer zugänglich sind». Koeppen csak akkor lát ily ideát fennforogni, «wenn es sich um eine begründete und vernünftige Idee handelt, die aber einer zu grossen Raum im Vorstellungsleben . . . einnimmt, und Handlungen nach sich zieht, die mit dem wirklichem Interesse der Person in Widerspruch stehen». Hitzig és Ziehen a fogalom jellemző ismervét «in der besonderen Intensität, Energie den Vorstellung» látják. Aschaffenburg szerint a túlértékelt eszmény s kényszerképzet lényegileg azonosak. «Der Affekt, der sie speist, ist zu heftig, zu andauernd und lässt sich trotz Kritik und Überlegung nur vorübergehend unterdrücken». Stransky meghatározása a következő : «Vorstellungen, die den beherrschenden Gefühlston über Gebühr beibehalten». Birnbaum szerint a túlértékelt eszményeknek jellemzője, hogy azok «die Persönlichkeit in ihrer urteilsmässigen Einstellung und ihrer sonstigen Stellungnahme zur Umwelt entscheidend bestimmen». Bumke imígyen definiál : «Gedanken oder Gedankengruppen (Komplexe), die infolge ihres Gefühlstones ein Übergewicht über alle anderen Gedanken erlangt haben, und dieses Übergewicht für längere Zeit oder dauernd behaupten» ; v. ö. Bumke : *Handbuch der Psychiatrie*. Allg. Teil I. 581—584., W. Jahrreiss : *Störungen des Denkens*, 1928., Birnbaum : *Kriminalpsychopathologie*, 1931. 31.).

zója tüzön-vízen keresztül harcosa, s ha kell, mártírja ideájának. A piromanikus félreáll, ha csendőrt lát, a mennonita minden esetben megtagadja a fegyverfogást.

A túlértékelt ideával telített egyén legtöbbször fanatikus, de azért a szociális értékelés és a felelősség szempontjából mégsem esik az elmebetegek síkjára. A «comprendre» nem vezethet el a «pardonner» álláspontjához.

Nézetem szerint a jogi norma kötelező szózatával sem a meggyőződést, sem a túlértékelt ideát szembeállító, tehát az összeütközést ily módon rajzoló felfogás nem fogadható el.

a) Ha a bűncselekményt *meggyőződésből* elkövetőnek helyzetét minősítjük olyannak, mely különleges értékeléshez vezet, akkor privilegizálni kellene mindazokat, kik meg voltak győződve cselekményük célszerűségéről, hasznosságáról, illetőleg kiket cselekményük elkövetése előtt az a meggyőződés hatott át, hogy annak elkövetésére joguk van.

Ámde valamely bűncselekmény elkövetésének célszerűségéről vagy hasznosságáról való meggyőződés semmi esetre sem sorozható a méltánylást érdemlő motívumok közé ; annak a jogi normával szembekerülése nem teremt tragikus helyzetet, tehát nem hangol különszerű értékelésre. Ha merőben a meggyőződést vennők az eshetőleges kedvezményezés alapjául, akkor privilegizálni kellene pl. azt a kereskedőt, ki a hitelsértést abban a meggyőződésben követi el, hogy az üzletének tervbevett fejlesztése szempontjából célszerű, s privilegizálni kellene Bernard Shaw-nak *Az orvos dilemmája* című színművében szereplő Ridgeon-t, ki megöli Dubedat festőt, mert meg van győződve, hogy csak ezúton közelítheti meg ennek feleségét, ki előtt a tett elkövetése után be is vallja : «Azért tettem, mert szerelmes voltam magába».¹ A célszerűség, haszon, előny átértett célja jogi értékelésre alkalmas, kíméletes elbánáshoz vezető alapot nem teremt, sőt ellenkezőleg — mint Kreon mondja *Antigonéban* — «a legbölcsebb ember is gyakran nagyot bukik, ha a gonzságot szépíti haszonért».

De valamely bűncselekmény elkövetésére való jogosult-

¹ «I did it because I was love with you». (5. felv.)

ságnak meggyőződésen alapuló hite sem minősíthető oly körülménynek, mely problémánkat illetően figyelembe vehető. A jogosultságról való meggyőződésben ugyanis nincs motiváló erő, hanem csak a gátlásokat gyengítő, félretoló hatás. Annak sorsa, ki jogosítottnak hitte magát a bűncselekmény elkövetésére: nem tragikus. Ezért pl. a mi problémánk keretén kívül esik Szigligeti *Trónkeresőjében* Borics, ki bár felveti a kérdést:

Bűn-e, ha mindhalálig harcolok
Azért, mi engem illet jog szerint? (IV. felv. 2. jelenet),

de utóbb maga is elismeri:

Ah, hogyha azt tudom, hogy nincs jogom,
Bár térden állva hozták volna ők
A koronát, én el nem fogadom (V. felv. 3. jelenet).

A jogilag is figyelmet keltő tragikumot nem az érzett jognak, hanem az érzett kötelességnek a jogi normával való összeütközése idézi elő.

β) Nem fogadható el a *túlértékelt eszménynek* cselekvésre szorító motiváló erejével számoló felfogás sem, mert ez sokkal szűkebb térre szorítja problémánkat, mint aminőn az az életben felvetődik. Nem tekintve azt, hogy a túlértékelt eszmény is eshetőleg csak a célszerűség, hasznosság, illetőleg a vélt jogosultság síkján ütközik össze a cselekvést tiltó jogi normával, s így — a már kifejtettekhez képest — nem hord magában méltánylást vagy különleges elbánást javalló okot — az összeütközés színterén igen gyakran találkozunk oly esettel, melyben ily eszménynek még a nyomát sem észleljük, hanem egyszerűen valamely valódi vagy vélt erkölcsi norma hangja csendül meg a cselekmény elkövetőjének lelkében, mely lelkiismereti kötelességként állítja be a cselekvést.

A túlértékelt eszmény fogalma különben is igen közel hozza problémánkat ahhoz az inkább orvosi, mint jogi területhez, amelyen a kutató nem annyira a kriminogén, mint inkább a pathogén szempontokat veszi figyelembe.

3. Részemről úgy vélem, hogy jogi megfontolást csak az a tényállás kíván, melyben tragikus összeütközés szemlélhető. Tragikus összeütközésről pedig csak akkor van szó,

amikor valamely cselekmény elkövetését büntetés terhe alatt tiltó jogi normából fakadó *jogi kötelesség* kerül szembe az ugyanazon cselekmény elkövetését parancsoló erkölcsi normából eredő *lelkiismereti kötelességgel*.

Csak a kötelességek összeütközése, tehát az etikai síkon beálló lelki feszültség az, mely dilemma elé állít, még pedig olyaténképpen, hogy az megoldhatatlan erkölcsi ellenmondást, tehát tragikumot hord magában. Az ily két malomkö között őrlődő, magát lelkiismeretében a cselekmény elkövetésére kötelezettnek érző ember életének, szabadságának feláldozása árán sem tágít. Nem engedi meg magával szemben még csak a feltevését sem annak, hogy a jog tilalmát az erkölcs parancsa elé helyezve a bűncselekmény elkövetéséről lemond. Az igazában morális alapon bizakodó ember nem tér le a helyesnek felismert útról, jelezze annak bejáratát bár tilalomfa. Ez a szilárd álláspont nyer kifejezést Pázmány Péternek 1636. évi március 14-én Bethlenhez írt levele következő soraiból: «Letegye kegyelmed én felőlem azt a gondolkodást, hogy valaki barátságáért kiljebb hagyjam vonatni elmémet és igyekezetemet az igazság határánál».

Az ily lelki feszültséget a bűncselekmény elkövetésével feloldó egyén sok vonatkozásban különbözik a közönséges büntettestől. Mélyebb szemlélet eredményeként a következőkben állapíthatom meg e különbség főbb mozzanatait:

1. A kötelességérzésből bűnöző a cselekmény elkövetése előtt szenved, lelke vergődik — vergődik mindaddig, míg a lelkiismeret parancsát nem teljesíti, míg a bűncselekményt el nem követi. A bűncselekmény lelki egyensúlyát helyreállítja. A közönséges büntettes lelki világát az elhatározás idején legfőlebb bizonyos kisebb-nagyobb fokú izgalom járja át, melyet majd a netáni sikertelenség gondolata, majd a felfedezéstől, illetőleg a büntetéstől való félelem vált ki; lelkiismerete, mely figyelmeztetőleg s fékezően lép fel — nem számítva a bűnben megrögzötteket — nyugtalanná teszi, de lelki egyensúlya csak veszélyben forog; ami azt megbontja: az a bűncselekmény. Rövid szavakban foglalva össze megállapításomat: míg a kötelességérzésből bűnöző megbontott lelki egyensúlyát a bűncselekmény helyreállítja, addig a közönséges büntettes lelki világát megbontja.

2. A második különbség az egymástól eltérő büntetteknek cselekményük értékére vonatkozóan tudatukban kifejezésre jutó felfogásukból ismerhető meg. A kötelességérzésből bűnöző át van hatva az ügy igazságától, mert hisz' amire lelkiismerete, illetőleg az erkölcsi kötelesség szólítja, az nem lehet igazságtalan, nem lehet erkölcstelen; lehet jogilag rosszal, sőt tiltott, de a lelkiismeret ítélőszéke előtt erkölcsileg helyeselt vagy éppen parancsolt minőségben lép be a cselekvő tudatvilágába. Erre mutat rá Bessenyeinél Kleombrotos :

Istenink szívünkbe rejtették magokat ;
 Fel-lelhetjük bennünk nagy igazságokat.
 A természet tanít érezni, gondolni ;
 Isteni törvény ő, neki kell hódolni.

(*Agis tragediája*, 51. l.)

A közönséges büntettes tudatvilágában viszont a cselekmény mint rosszal s nemcsak jogilag, hanem erkölcsileg is tiltott cselekmény foglal helyet; a közönséges büntettes elé nemcsak a jog tilalma mered, hanem lelkiismerete is rosszaló értékítélettel kíséri a cselekményt. Klasszikusan mutatnak rá e különbségre Tell Vilmosnak Johannes Parricidhoz intézett következő szavai: «Zum Himmel heb'ich meine reinen Hände — Verfluche dich und deine Tat, . . . Gemordet hast du — ich hab' mein Teuerstes verteidigt». (5. felv. 2. jelenet.)

3. A bűncselekményt a kötelességteljesítés vonalán elkövető nemcsak tudatában van annak, hanem mélységesen át is érzi azt, hogy mind lelkiismeretének, mind annak a kisebb-nagyobb közösségnek foruma, mely a cselekvésre kötelező erkölcsi normát vallja — helyesléssel, dicsérettel, elismeréssel kíséri a cselekmény elkövetését. Erre utal Antigone, midőn így kiált fel: «Ne mondjon engem hitszegőnek senki sem. Az istenek tetszése velem leend». Ezzel szemben a közönséges büntettesnek számolnia kell azzal, hogy amennyiben cselekményéről a közösség tudomást vesz, nemcsak jogbüntetést fognak reá mérni, hanem a közvélemény is le fog sújtani a jogbüntetésnél sokszor jelentékenyen súlyosabb közvélemény-büntetés formájában. Míg tehát a kötelességérzésből bűnöző legalább is annak a kisebb-nagyobb csoport-

nak szemében, melyhez tartozónak vallja magát, emelkedik, addig a közönséges büntettes minden vonatkozásban le-süllyed arról a szintről, melyen eddig él.

4. Annak irányában, ki meg van győződve arról, hogy a bűncselekmény elkövetésével kötelességét teljesíti, a büntetés s az annak során elszenvedett érzéki rossz áldozatot jelent, melyet — járjon bár fájdalommal — az ügy érdekében megnyugvással hoz meg annál is inkább, mert a mártírkoszorúnak minősített büntetés vígasztalására szolgál. «Bár meghalok — úgymond Antigoné — de vígaszom, hogy ily ügyért szép a halál». A közönséges büntetéssel szemben alkalmazott büntetés mint a megtorlás és megelőzés eszköze nyer alkalmazást, de egyben azt a célt is szolgálja, hogy a büntettes által a bűncselekmény elkövetésével saját lelkén ejtett sebet gyógyítsa, mely hatását a büntetésnek a büntettes is érzi, sőt — hacsak teljesen nem romlott — arra egyenesen vágyik. A büntettes *kíván* bűnhődni, *kívánja* a lelki tisztulást, s ezért szinte sejtelemszerűen él benne a törekvés a vezeklés, kien-gesztelés eszköze : a büntetés után. E törekvés készletti a tett színhelyének ismételt felkeresésére, beismerő vallomástételre s e különleges vággyal telítettség magyarázza annak a nyugalmi kedélyállapotnak a töredelmes beismerést nyomban követő beállását, melyet a nyomozó hatóságok a gyakorlatból oly jól ismernek. E helyütt figyelmeztetni kívánok arra, hogy ez a lélektanilag könnyen megérthető bűnhődés utáni vágy nem a pszichoanalitikusok által vitatott, de egyáltalában nem bizonyított Ödipus-komplexum sarja (így Reik *Geständniszwang und Strafbedürfnis* 1925. című művében), hanem a léleknek abban a természetes óhajában van gyökere, mely a tehertől való szabadulás irányában nyilvánul meg.

Ebből a szempontból a kötelességét teljesítő és a közönséges büntettes között tehát rövid összefoglalásban az a különbség, hogy míg az előbbi a büntetést szinte dicsőségnek tekinti, melyet igazának tanújeleként vállal,¹ addig az utóbbi

¹ Ágis ezt mondja :

Veszett mérgetekbe' nyalhatjátok vérem,
De el nem törlitek soha dicsőségem.

(V. ö. *Ágis tragédiája*, 123. l.)

azt megbomlott lelki egyensúlya helyreállításának eszközeként szenvedni el. Az előbbi irányában, kinek lelke anima candida, a büntetés általában hatástalan — az utóbbival szemben, kinek lelkén a bűncselekmény foltot ejtett, az anima sordida szennyét a büntetés lemoshatja.

5. Az utolsó különbséghez a bűncselekmény hosszmetseti szemlélete, az elhatározásnak realitásba átmenetével járó folyamat elemzése vezet el. A közönséges büntettest általában egoisztikus motiváció sodorja a bűnösség útjára; bűncselekménye rendszerint oly akaratelhatározásnak megvalósítása, mely mind gyökerében, mind megvalósulásában személyes élmény; — a bűncselekményt kötelességérzésből elkövetőnél ezzel szemben erősen előtérbe kerül oly idea, melyet egy meghatározott közösség (egyház, nemzetiség, párt stb.) képvisel, minélfogva az ily büntettes deliktuma az útra indító szándéktól mindvégig, tehát egész megjelenésében kollektív élményként jelenik meg. Ennek a különbségnek további természetes következményei: a közönséges büntettes részéről a motiváció titkolása, takargatása vagy legalább is mássokkal nem ezek megnyerése céljából való közlése; — a kötelességérzésből bűnöző részéről viszont a motiváció magjaként szereplő ideának mennél szélesebb körben való terjesztése, a büntettes és csoportja által helyeselt s a jogi norma elé helyezett követelés, célkitűzés érdekében mennél nagyobb számú hívőknek szerzése, ami az ily meggyőződéses egyénnek azért könnyű, mert mint Schiller *Don Carlos*ában Domingo találóan mondja: «Zu überzeugen, fällt keinem Überzeugten schwer». (II. felv. 10. jelenet.) A belső rugóknak ez az extenzivitásra hajlása magyarázza meg a kötelességérzésből bűnözőknek a mennél nagyobb fokú nyilvánosság előtt való szereplési vágyát, amiből — annak érvényesülése esetében — folyó hátrány nagyobb lévén, mint a nyilvánossághoz fűződő perjogi előny: hazai jogunkban az 1930: III. tc. 94. §-ának 2. bekezdése oly főtárgyalásról, amelyen a hűtlenség meghatározott bünteteteit tárgyalják, a nyilvánosságot kizárja s még a Bp. 294. §-ában említett bizalmi férfiak jelenlétét sem engedi meg, amely rendelkezések közül az előbbi további kihatásában elvezet a tárgyalási titok közlésének az 1897:

XXXIV. tc. 20. §-ában büntetőjogi szankcióval is megerősített tilalmához.

E mélyreható különbségek érthetővé teszik, hogy a tragikus büntetettessel, bűncselekményének értékelésével s a büntetőjogi következmények levonásával kapcsolatos problémára mind a törvényhozás, mind az irodalom körében felfigyeltek s egymástól eléggé eltérő megoldás-módozatokra következtettek.

II.

A törvényhozási munkálatok s az irodalom álláspontjait együttesen ismertetem az alábbiakban annak megjegyzésével, hogy a kérdést nem annyira egyes átfogó tanulmányokban, mint inkább több jogászgyűlésen vették tárgyalás alá, még pedig különösen az osztrák és cseh-szlovák, majd a német és egyes svájci írók. A jogászgyűlések közül az 1923. évi I. cseh-szlovák német, az 1926. évi Kölnben tartott XXXIV. német, az 1929. évi IV. és az 1935. évi VII. cseh-szlovák német gyűlés napirendjén szerepelt problémánk.

A kialakult s egyes törvényekben és javaslatokban is — majd közvetlenül, majd csak közvetve — kifejezésre jutott állásfoglalások a következők:

1. A törvényhozási munkálatok túlnyomó többsége hallgatással mellőzi az egész kérdést, amiből nyilván következik, hogy — legalább is jogszabály útján — semmiféle különbséget nem kívánnak tenni a közönséges büntettes és a kötelességérzésből bűncselekményt elkövető között. Az 1937. évi január hó 1-én életbelépett új oláh btk. 145. §-a szükségesnek is tartja annak kimondását, hogy: «politikai büntetteknel az enyhítés tárgyában az általános szabályok érvényesek». Az irodalomban is széles körben ez az *indifferentizmus* talál visszhangra.

2. Ezzel a semlegességet hirdető állásponttal szemben az egyik oldalon a privilegizálásra hajló, a másikon minden különleges értékelést elutasító, sőt a szigorúbb elbánást követelő nézettel találkozunk.

A bárminemű méltánylást, kedvezményt megtagadó irány lényegileg az indifferentizmusban rejlő gondolatnak tovább-

gondolása s nyílt kifejezésre juttatása lévén, előbb ezt ismer-tetem.

Többen elvi alapon elleneznek minden privilegiumot, mondván, hogy mihelyt az állam akárcsak tolerans a meggyőződéses, illetőleg kötelességérzésből bűnözőkkel szemben, vagy éppen kivételes elbánásban részesíti azokat, ezzel feladja primátusát és csorbítja a maga tekintélyét, mert közvetve bár, de elismeri egy másik norma-rendszernek az állami jogrend mellé vagy éppen fölé rendeltségét. A bármily formában javasolt méltánylás nem más, — úgymond Erik Wolf — «als die prinzipielle Anerkennung einer sozial-etischen Norm, welche der normativen Idee des Staates koordiniert ist, Resigniert erklärt damit der Staat seine nurmehr partikulare Bedeutung auf dem Gebiet der Lebensordnung, weil er nicht mehr die sittliche Macht *κατ'ἔξοχήν* darstellt, sondern nurmehr eine äussere soziale Zwangsorganisation ist»¹ s ugyan-csak E. Wolf később így folytatja : «Im Augenblick, da der Idee des Staates die Idee der individualethischen Haltung, die Idee der Kultgemeinde und die Idee des Bundes oder der Partei gleichwertig erachtet werden, ist der Primat des Staates als des alleinigen Gesetzgebers principiell fragwürdig geworden».² Kohlrausch szerint a privilegizálás nem más, mint «eine Selbstverneinung des Rechtsgedankens» vagy mint Gleispach mondja : «eine Selbstverneinung der Rechts-Ordnung», mely veszélyezteti a jogbiztonságot s megingatja a jogrend alapjait. Ez a tiltakozás és minden kedvezés elutasítása szinte visszhangozza Kreon intelmét :

Dicséretet, jutalmat nem nyer az soha
 Kezemből — aki rendet és törvényt tapos,
 S uralkodójának parancsot osztogat.
 Akit királyul választott a nép, szavát
 — Legyen jogos vagy jogtalan — követni kell.

Merőben *gyakorlati okokból* ellenez minden privilegium-ban részesítést Rittler, mert szerinte ily kötelességérzésből bűnöző oly kevés akad, hogy ezek számára különleges bün-

¹ V. ö. *Zeitschrift* 46. k. 214.

² U. o. 217. l.

tető intézet létesítése nem jöhet kérdésbe.¹ Rittler azért sem rokonszenvez a privilegizálást javasló nézettel, mert annak a körülménynek, hogy a tettes valóban kötelességérzésből követte el a bűncselekményt, bizonyítása szerfelett nehéz, legtöbbször szinte lehetetlen;² már pedig a bírót nem szabad megoldhatatlan feladatok elé állítani. Ellene van végül Rittler azért is minden kivételezésnek, mert ha már erről van szó: a kötelességérzésből bűnözőkön kívül is vannak tisztességes büntetettek. «Es gibt auch andere, «edle» Verbrecher»,³ pl. kik nem a lelkismeret szavára, hanem a szeretet sugallatára követik el a bűncselekményt, s így ha csak azokat privilegizálnók, emezek elesnének a kedvezménytől.

Ez a rideg elzárkózás minden kedvezménnyel szemben jut kifejezésre a készülő új német btk. előmunkálataiban. Rietzsch porosz igazságügyminiszteri tanácsos mondja a *Das kommende deutsche Strafrecht*. 1934. I. köt. 88—89. lapján: «Es gibt keine anständigen Verbrecher» és: senki sem tarthatja magát jogosultnak arra, hogy az állami szabályokat megszegje. Gürtner igazságügyminiszter a *Das neue Strafrecht* című 1936. okt. 31-én megjelent hivatalos kötet 17. lapján hangsúlyozza, hogy: «a magasabb erkölcsi kötelességből elkövetett bűncselekmények különtartásának nincs helye, annál kevésbbé, mert «das deutsche Volk solche Unterscheidungen und Wertungen nie verstanden hat».

3. Szórványosan bár, de találkozunk az irodalomban oly nézettel is, mely nemcsak hogy megtagad minden különleges, illetőleg kedvező elbánást a meggyőződéses büntetésektől, hanem egyenesen súlyosabb büntetés vagy a társadalom

¹ V. ö. *Die strafrechtliche Behandlung des Täters aus Überzeugung*. Siebenter Deutscher Juristentag in der Tschechoslowakei. *Gutachten*, 1935. 82. Ugyanígy Aschaffenburg és Höpler: *Verhandlungen des 34. Deutschen Juristentages* Köln, 1926. I. 68., II. 396.

² V. ö. id. tanulmány 83—85. és idevágólag Levy, *Verh. des 34. Deutsch. Juristentages* Köln, I. 72., 74., 86., II. 377., E. Wolf: *Zeitschr.* 46. k. 212., Radbruch: *Verhandl. des 34. D. Jur. tages* II. 366., Dohna u. o. II. 406., Liepmann: *Reform* 1926., 134., Nagler: *Gerichtssaal* 94. k. 51., 54., 55., 70., Guckenheimer: *Begriff der ehrlosen Gesinnung im Strafrecht*. 1921.

³ V. ö. id. tanulmány 82.

védelmét szolgáló biztonsági intézkedés alkalmazását követeli azokkal szemben. E felfogás, melyre Radbruch is utal¹ s amely különösen Aschaffenburg részéről talál támogatásra, kriminálpolitikai oldalról keresi érveit, melyek a következők .
a) a kötelességérzésből bűnöző szociális szempontból sokkal veszélyesebb egyén, mint a közönséges büntetett, mert benne egyfelől a bűncselekmény elkövetésére hajtó erő feltétlenül teljesítendőnek érzett parancsra támaszkodva érvényesül, másfelől gátlásokat nem ismerve szinte akadálytalanul sodor a kriminalitás területére, *b)* a lelkiismeretének szavát követő büntettest bizonyos törhetetlenség jellemzi, hasonlít azokhoz a Schiller *Tell Vilmosában* szimbolikusan említett sziklákhöz, melyekről a hajós megjegyzi :

Diese Felsen bücken ihre Häupter nicht —
 Vor einem Hute . . .²

e törhetetlenség a normális büntetési eszközök alatt nem változik át hajlékonysággá ; a közönséges büntettekkel szemben alkalmazott büntetés a meggyőződéses büntettest sem meg nem javítja, sem a jognak megfelelő belátásra nem bírja, sem a cselekmény ismételt elkövetésétől vissza nem tartja ; ezt a célt csak a minőségileg s mennyiségileg súlyosabb büntetés közelítheti meg, amelynél hatásosabb az Aschaffenburg által ajánlott «Sicherungsverwahrung» alkalmazása ; *c)* ily védelmi, illetőleg biztonsági intézkedés szükségét főleg az a körülmény indokolja, hogy a kötelességérzésből bűnöző veszélyességét nemcsak s nem is annyira elkövetett cselekménye, hanem inkább egyénisége s egyéniségének az az extenzivitásra hajló jellegzetessége hordja magában, mely őt az uralkodó állami és társadalmi felfogással ellenkező veszélyes tanok hirdetésére s terjesztésére ösztökéli.

4. Ezzel a rigorózus állásponttal szemben áll az a — kivételében sokféle változatot mutató, az elvi alap tekintetében azonban egységes — felfogás, mely a közönséges és meg-

¹ V. ö. *Verhandlungen* 359., 371., v. ö. még Nagler : *Ger. Saal* 94. köt. 65., 71.

² IV. felv. 1. jelenet.

győződéses büntettek közt észlelhető különbséget megfelelő *privilegium* formájában realizálni törekszik. Ezzel a gondolat-
tal Radbruch lépett fel 1922. évi javaslatában s azóta kivüle
többen figyelmet érdemlő okfejtéssel sietnek annak igazolá-
sára.¹ A jelentősebb argumentumok kiemelésére szorít-
kozva, a következőket említem fel : *a*) a büntetőjogi értékelés
során nem mellőzhető a közvélemény állásfoglalása, mert
mint Shakespeare *Hamletjében* a király helyesen jegyzi meg :
«szigorú törvényt nem láthatunk rá, mert a zavargó népség
kedveli» («Yet must not we put the strong law on him : He's
lov'd of the distracted multitude» (IV. felv. 3. szín), vagy
amint Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* drámájában Ország
Mihály kincstárnok mondja :

S e vakmerő bűn
Nagysága által és mert sikerült
Elveszti undok bélyegét s neve
Erény s dicsőség lesz a nép előtt. (V. felv.)

Már pedig azt az egyént, ki a tragikus összeütközést bűn-
cselekmény elkövetésével szünteti meg, a közösség rokonszen-
vel kíséri : «wir wollen ihn . . . durch die rechtlichen Reaktio-
nen auf seine Tat nicht entehrend behandelt sehen» (Foltin),
s ez a rokonszenv, ez a becstelenítést az ily büntettestől távol-
tartani kívánó közvélemény-ítélet teljesen figyelmen kívül
nem hagyható ; *b*) a bármilyen, de mindenesetre valamilyen
enyhítés, kivételezés mellett szól az a megfontolás, hogy ha
az uralkodó büntetőjogi felfogás szerint a bűnösség megállá-
pításánál s mérlegelésénél és a büntetés kiszabásánál (némely
államban nemének kiválasztásánál) a belső rugók, a motí-
vum erkölcsi értéke erős súllyal esik a mérlegbe, akkor, mert a
kötelességteljesítés — még ha a kötelesség félreismerésen
alapul is — mindig értéket jelent : a kötelességérzésből bűnöző
rászolgál a megfelelő privilegiumra ; *c*) de rászolgál az ily

¹ V. ö. *Deutsch. Jur. Tag Köln*, I. 58., II. 252., 371., Kadečka :
D. Jur. Z. 1926., 1267., Foltin : *Verh. 7. D. Jur. Tag in der Tsche-
choslovakei*, 1935. III., Daninger, u. o. 127., Schaurek u. o. 129.
Reinold, u. o. 131., Jolles, u. o. 133., Eppinger, u. o. 137.

büntettes bizonyos kivételességre annál fogva is, mert igazán tudatában emelt fővel ismeri be tettét, s így jelentékenyen hozzájárul a tényállás tisztázásához s az eljárás gyors befejezéséhez ; a meggyőződéses büntettesnek e méltánylást kívánó viselkedése klasszikusan jut kifejezésre Tell Vilmosnak Gesslerhez intézett szavaiból : «Du kennst den Schützen, suche keinen andern», vagy Antigone nyílt felkiáltásából : «Megvallom bátran, mit tevék s nem tagadom ;» *d*) Liepmann szerint a kötelességérzésből bűnöző nem ellensége a társadalomnak s államnak, mint a közönséges büntettes, hanem csak *ellenfele* annak a jogrendnek, mellyel szemben az általa képviselt norma-rendszernek felsőbbrendűségét vitatja ; tulajdonképpen nem rosszakarattal bűnösen cselekvő, hanem az uralkodó felfogással ellentétesen másként gondolkodó «Andersdenkender», tehát az állam részéről lovagias ellenfélként kezelendő, kit legfőleg hadifogságszerű elzárással szabad tévedésére figyelmeztetni, de semmiesetre se szabad diffamáló büntetéssel sújtani (csak közbevetőleg említem fel már itt, hogy erre az argumentumra támaszkodó felfogás egyenrangú feleknek minősíti az államot s a lázadót) ; *e*) a privilegizálás ellenzőinek azzal a figyelmeztetésével szemben, hogy minden kedvezmény-nyújtás az állam primatusának feladását jelenti, többen erős hangsúllyal mutatnak rá e tétel hibás voltára, mondván, hogy az államnak az erkölcs terén valóban nem biztosítható döntő szó, ezt kényszerrel megteheti egy totalis állam, mely további lépésével aztán a vallás körében is szuverenitásra törekszik, ám az ily törekvés nemcsak önmagában helytelen, hanem veszedelmes is, mert a társadalom békéjét megbontani alkalmas kultúrharcra vezet.

A privilegizálást, különleges értékelést és kivételes elbánást helyeslő felfogás természetesen nem éri be az elvi alap elfogadásával, hanem megalkotja azokat a jogszabályokat s intézményeket, melyek az ily excepcionális büntetőjogi kezelés legmegfelelőbb módozatainak s eszközeinek mutatkoznak. Ezeknek bemutatása előtt szükségesnek tartom megjegyezni, hogy e módozatok közül nem egy abból az időből ered, amikor a kérdés mai alakjában nem is volt még ismeretes, s így a filius ante patrem módján kelti fel érdeklő-

désünket. Sorra véve ezeket a — majd csak az irodalom részéről ajánlott, majd egyes törvényhozási munkálatokban tetet is öltött — konkrét javaslatokat, illetőleg jogi konstrukciókat, a következők felemlítését tartom érdemesnek.

a) A megoldás legrégebb, de egyben legkezdetlegesebb módozata az, melynek példáját hazai Btkvünk állította fel, midőn a politikai bűncselekmények egyes kiemelt eseteire államfogház-büntetést határozott, még pedig, mint a Min. Ind.-ban olvassuk : «indokoltságát nyeri az államfogház . . . azon motívumtól, mely a tettet a cselekvésre bírta» (Lőw : *Anyaggyűjtemény* I. k. 51), továbbá, mert «a tapasztalás bizonyítja, hogy a közvélemény még sem hajlandó a politikai elégedetlenséget, az államrend megtámadóit a közönséges büntetésekkel egy sorba sorozni» (v. ö. u. a.). Nem érdektelen annak felemlítése, hogy újabb törvényeink teljesen szakítanak «a XIX. század individualisztikus eszmeáramlataival» (az 1934: XVIII. tc. Min. Ind.-ának szavai) s már az 1921: III. tc., majd az 1930: III. tc., végül az 1934: XVIII. tc. nemcsak az államfogházbüntetést mellőzi, hanem több esetben halálbüntetést rendel, még pedig azért, mert «ha . . . továbbra is fenntartatnék a mai jogállapot . . . ez egyértelmű volna a legfontosabb jogtárgy védelmének könnyelmű elhanyagolásával» (részlet az 1934: XVIII. tc. Min. Ind.-ából).

b) Több törvényhozási munkálat az ú. n. alternatív büntetési rendszer felállításával s ennek keretében biztosít általában az erkölcsileg menthető motívumból, tehát mint ez a vonatkozó törvényhelyek indokolásából vagy értelmezéséből kitűnik : a kötelességérzésből bűncselekményt elkövető büntettesnek mentességet a becstelenítő büntetés alól. Így az 1871. évi német bir. btk. 20. §-a kimondja : hol a törvény a fegyház- és államfogház-büntetés között választást enged, fegyházbüntetés csak akkor szabható ki, ha megállapítást nyer, hogy a bűncselekmény «aus einer ehrlosen Gesinnung entsprungen ist», azaz — mint Kohlrausch megjegyzi — amikor a bűncselekmény elkövetésére nem valamely vélt magasabb erkölcsi kötelesség tudata («nicht das Bewusstsein einer vermeintlichen höheren sittlichen Pflicht», v. ö. *Straf-*

gesetzbuch 29. kiad. 1930. 32. l. 20. § 2. jegyz.) indította a tetteit.¹

Lényegileg ugyanily módon oldják meg a kérdést : az 1902. évi norvég btk. 24. §-a („Faengsel’ helyett ‚Hefte’ alkalmazható, ha a cselekmény nem becstelen érzületből fakadt, «at Handlingen ikke er udsprunget af et fordoervet Sindelag»), a svájci javaslatok (így az 1915. évi jav. 62. art.-a szerint fegyház csak akkor szabható ki, ha a bűncselekmény a a tettes becstelen érzületéről tanúskodik, «wenn das Vergehen eine ehrlose Gesinnung des Täters bekundet»), az 1932. évi lengyel btk. 57. art. 1. §-a (fogház és elzárás közötti választás esetében : elzárás nem alkalmazható, ha a bűncselekmény erkölestelen rugóra vezethető vissza).

A vonatkozó felfogás időközi változására mutat a német bir. btk. 20. §-a tartalmi elemeinek módosulása. Már az 1927. évi német javaslat 72. §-a fegyház vagy fogház helyett csak akkor enged elzárást (Einschliessung), «ha a tettes kizárólag méltánylást érdemlő indító okból cselekedett, és ha a tett sem elkövetésének módjánál, sem a tettes által okozott következményeinél fogva nem minősül különösen megvetendőnek» («wenn der Täter ausschliesslich aus achtenswerten Beweggründen gehandelt hat, und die Tat nicht schon wegen der Art und Weise ihrer Ausführung oder wegen der vom Täter verschuldeten Folgen besonders, verwerflich ist»). Még határozottabb a 20. §-nak az 1933. évi május 26-án kelt törvénnyel megváltoztatott új szövege, melynek értelmében választhatás esetében államfogház csak akkor állapítható meg, ha a cselekmény nem irányult a nép jóléte ellen («gegen das Wohl des Volkes») és a tettes kizárólag tisztességes motívumból cselekedett («aus ehrenhaften Beweggründen gehandelt hat»).

c) Némely kódex a különös méltánylást érdemlő indító okból, tehát nyilván a kötelességérzésből cselekvés esetében

¹ V. ö. e kérdésre van Calker : *Vergl. Darst.* Allg. Teil III. 177.. Guckenheimer : *Der Begriff der ehrlosen Gesinnung im Strafrecht*, 1921.. Goldschmidt : *Juristische Wochenschrift* 51. k. 11., Wolf : *Zeitschrift* 46. k. 203., Finger : *Ger. Saal* 92. k. 84., Kadučka : *D. Jur. Zeitung* 31. k. 1279.

rendkívüli enyhítő körülményként rendeli figyelembe venni e motivációt. Így a mi katonai btkvünk az 1930. évi II. tc. 51. §-ában kijelenti, hogy: «enyhítő körülmény 4. az erkölcsileg és társadalmilag menthető indító ok». Hasonló az 1930. évi olasz codice penale 62. art. 1. pontja, mely szinte enyhítő körülményként rendeli mérlegelni, ha a tettes «per motivi di particolare valore morale o sociale» cselekedett.

d) Kizárólag problémánk tényállását tartva szem előtt lép fel Radbruch az 1922. évi német javaslatban azzal a szöveggel, melynek tartalmát aztán az 1924/25. évi Reichsratsvorlage 71. §-a is átveszi. «Fegyház és fogház helyébe hasonló tartamú Einschliessung lép, ha a tette indító döntő motívum az volt, hogy a tettes az elkövetésre erkölcsi, vallási vagy politikai meggyőződésből magát kötelezve érezte» («wenn der ausschlaggebende Beweggrund des Täters darin bestand, dass er sich zu der Tat auf grund seiner sittlichen, religiösen oder politischen Ueberzeugung für verpflichtet hielt»).

e) Egészen különleges megoldással kísérletezett a német bir. kormány 1923. évi június 7-én kelt rendeletének 52. §-a, mely kimondja: «Ha az ítélet megállapítja, hogy a tett döntő motívuma az volt, hogy a tettes magát a bűncselekmény elkövetésére erkölcsi, vallási vagy politikai meggyőződésből kötelezettnek érezte, akkor a büntetés *végrehajtásánál* a meghatározott kedvezmények minden további nélkül megadandók («... sind ... die für die Strafart zulässigen Vergünstigungen ohne weiteres zu gewähren»). Ezt a rendelkezést azóta az 1933. évi április 25-i «Vereinbarung» törölte.¹

5. Legmesszebb megy az engedékenység terén az az egészen elszigetelt felfogás, mely nem idegenkedik a bűncselekményt kötelességérzésből, meggyőződésből elkövető büntettes felmentésének gondolatától. Különösen három címen vélik néhányan az ily büntettesnek mindennemű büntetőjogi következménytől való mentesítését. Gaupp² kétségbe-

¹ V. ö. Hans Jürgen von Bülow: *Der Sonderstrafvollzug am Täter aus Überzeugung*. 1933.

² *Monatschrift für Krim. Psych.* 1926. évf. 398.

vonja a meggyőződéses büntettes *beszámítási képességének* létét, mert szerinte az ily egyéneket oly fanatikus törekvés vezeti, mely pszichikai abnormitásnak minősül s megfosztja az illetőt attól a képességtől, hogy a motívumokra normálisan reagáljon; a fanatizmus a lelkileg egészséges emberek köréből mindenesetre kisodorja a meggyőződését vakon követő büntettest, ki tehát legalább is a szellemileg egészséges és beteg egyéneket elválasztó határterületre esik («auf dem Grenzgebiet zwischen geistiges Gesundheit und Krankheit, für dessen Anerkennung im Gesetz die Psychiatrie seit langer Zeit kämpft»)¹. Höpler a 34. német Jogászgyűlésre beküldött véleményében a kötelességérzésből elkövetett bűncselekmény esetében a *jogellenesség* hiánya címén következtet a büntetlenségre. Az okfejtés imígyen hangzik: a meggyőződéses büntettes erkölcsi meggyőződése alapján a cselekmény elkövetésére magát kötelezettnek érzi; akkor jár el tehát kötelességellenesen, ha kötelességérzése, lelkiismeretének parancsoló szava ellenére a cselekményt nem követi el; mint-hogy pedig a jogellenesség fogalmát a kötelességellenesség ismérve valósítja meg, következésképp a meggyőződéses büntettesnek kötelességszerű eljárása büntethetőségét kizáró ok.² Nehányan³ végül az irodalomban újabban felvetett s részletesen megvitatott ú. n. *fel nem róhatóság*, vagy Heller E. terminológiája szerint: feltételezhetetlenség (Unzumutbarkeit)⁴ esetét látják fennforogni, tehát *bűnösség hiánya* alapján mentenék fel a tettet, mert azt, ki oly helyzetben követ el bűncselekményt, amelyben levő bárki más hasonlóképp cse-

¹ V. ö. Gaupp id. h.

² V. ö. *Gutachten zum 34. Deutschen Juristentag*, Köln, 70. l.

³ Freudenthal: *Schuld und Vorwurf*, 1922., 19., Foltin: *Der Gedanke der Zumutbarkeit*, 1934. 19.

⁴ V. ö. Heller: *Materiális alanyi bűnösség*, 1936. 9. l.; e fogalom irodalmára v. ö. Drost: *Die Zumutbarkeit bei vorsätzlichen Delikten*, *Goltd. Arch.* 77. k. 175., Marcetus: *Der Gedanke der Zumutbarkeit*, 1928., Schaffstein: *Die Nichtzumutbarkeit als allgemeiner übergesetzlicher Schuldausschliessungsgrund*, 1933., Mittermaier: *Zur strafrechtlichen Unzumutbarkeitslehre*, *Die Justiz*, 1933, 289., Herzbruch: *Die Zumutbarkeit der Verbotsbefolgung als Bedingung der Strafbarkeit*, 1934., Jobst: *Der Streit um die Zumutbarkeit im Strafrecht*, 1935.

lekednék : büntetőjogi felelősségre vonni nem szabad. Ez a fel nem róhatóság gondolata vezeti Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* drámájában Vitéz váradi püspököt, midőn így szól :

A gyilkolás, fiam, mindig tilos,
De ha ki ez Istentől elszakadott
Embert és országárulót megölné,
Vétkét bocsánandónak tartanám. (V. felv.)

III.

Visszapillantva e részleteiben ismertetett, egymástól eltérő, sőt nem egy ponton egymással szöges ellentétben álló nézetekre s megoldási kísérletekre, meg kell állapítanom, hogy nemcsak a problémával mélyebbre hatóan foglalkozó, hanem az is, ki azt csupán felszínesen ismeri meg : épp oly kínzó helyzetben van, mint az összeütközés során közvetlenül érdekelt. Két malomkő között őrlődik az egyik úgy, mint a másik, mert ha minden enyhítés, kedvezmény, privilégium elöl elzárkózva a jog kivétel nélküli érvényesülésének tételéhez ragaszkodik, illetőleg a legerősebb társadalmi hatalom akarata előtt fenntartás nélkül meghajol : akkor ezzel háttérbe szorítja azt a nyugati kultúránk erkölcsi felfogásával egyező és ezért objektív színezetű, esetleg valóban magasabbrendű erkölcsi követelményt, mellyel viszont maga a jog tartalmilag ellentétben áll ; — ha pedig a valóságos vagy vélt magasabb erkölcsi követelmény elsőbbségét vitatja, illetőleg annak engedelmeskedik, akkor szükségképpen rést üt a jog feltétlen érvényesülésének elvén, mely annyiban szintén objektív színezetű értékelésen alapul, amennyiben a jog nemcsak a legerősebb társadalmi hatalom akarata, tehát nemcsak a jogalkotó szubjektív értékelésének kifejezése, hanem annak a legerősebb társadalmi hatalomnak normatív nyilatkozása, mely — mint Moór Gyula helyesen állapítja meg — «maga is már számtalan ember megegyező akaratának interpszichikai összekapcsolódása».¹

¹ Moór : *Jogfilozófia*; kézirat gyanánt kiadott egyetemi jegyzet, 1936. 254.

Az állam szempontjából tekintve e problémát s az állam részéről történt konkrét állásfoglalásokat szemlélve, megállapítható, hogy a kérdés a maga realitásában mindenkoron az erőviszonyok s az éppen uralkodó államszemlélet tengelyén fordul.

Megállapítható ugyanis, hogy a meggyőződéses, kötelességérzésből bünözők irányában akkor hajlik az állam tolerenciára, amikor az individualisztikus világnézet nyomja rá bélyegét a jogszabályokra s jogintézményekre (mint ez a XIX. század törvénykönyvein látható), vagy amikor az állam egy alig lezajlott forradalmi átalakulás *után*, vagy ilyennek *küszöbén* válságoknak, változásoknak van kitéve, s ezért akaratkijelentéseit, tehát jogszabályait még a magabizakodás hiánya s kisebb-nagyobb fokú bátortalanság jellemzi. Ez a körülmény adja magyarázatát annak, hogy Németország a forradalmi alkotmányváltozások idején 1922-ben, majd 1924/25-ben az ismert Radbruch-féle gondolattal kísérletezett, — hogy Cseh-Szlovákia 1931-ben a politikai büntetésekre — ha nem aljas motivumból követték el a bűncselekményt — bevezeti az államfogház-büntetést (melyet azonban 1931-ben az 1914 politikai büntettes közül csak kilenccel szemben alkalmaztak.) Jellemző adalék a — hasonló körülmények kiváltotta — tétovázó, bátortalan, sőt megrettent eljárásra hazánk közelmúlt történetéből a következő. Az ú. n. Károlyi-kormány 1919. évi február 20-án letartóztatja Kun Bélát, kit másnap a rendőrök a toloncházban véresre vernek; pár nappal később Kunfi Zsigmond ú. n. kultuszminiszter kimegy a toloncházba, hogy Kun Bélával egyezkedjék; majd Böhm Vilmos ú. n. hadügyniszter a szintén letartóztatott László Jenőt látogatja meg; utóbb Károlyi Mihály megbizottakat küld ki azzal az utasítással, hogy a letartóztatottak a lehető legnagyobb kényelemben részesíttessenek; márc. 10-én rendelet lát napvilágot, mely kimondja, hogy a kommunisták politikai foglyokként kezelendők.¹

A kérelhetetlenség s mindennemű enyhítés, kedvezés

¹ V. ö. Szabó László: *A bolsevizmus Magyarországon*, 1919.

merev elutasítása viszont oly időkben s oly államok részéről erősödik principiális szabállyá, amikor és illetőleg amelyekben az univerzalisztikus világnézet határozó az egyén és közösség viszonylatában, vagy amikor, illetőleg ahol egy-egy új rendszer erős önbizalommal építi a jövőt s minden legcsekélyebb rész-ütést, megingatást távoltartandó és kiküszöbölendő: semmiféle ellenkezést meg nem tűr s bármily — az egység megbontására alkalmas, bár tiszteletreméltó — meggyőződést visszafojt. Ily beállításban lesz teljesen érthető a német egységet megteremtő Bismarcknak ismert kijelentése: «Hut ab vor dem Franktireur bis zum Galgen, — aber gehängt wird er», — lesz érthető, hogy Olaszországban a fascismus uralomra jutása óta a kérdés fel sem merült, — s lesz érthető, hogy a hitleri Németország miért utasít el minden privilégiumot.

Problémánknak ez az inkább politikai oldalról történt megvilágítása — mint látható — csak a *tényleges* megoldásra s ennek *okaira* mutat rá, de nem igazít el a kérdésnek érdemi útján s nem különösen a büntetőjogi vonatkozásokban, — miért is a következőkben kizárólag jogi szempontból teszem meg az ismertetett álláspontokra kritikai megjegyzéseimet, melyekből logikai erővel ütközik ki az az elgondolás, mely nézetem szerint, a konkrét körülmények figyelembevételének biztosítása mellett a jog és erkölcs követelményeinek összhangba hozását és érvényesülését lehetővé teszi.

A legmesszebb menő kedvezést javasló nézettel kezdve, kérдем: elfogadható jogi indokolásra támaszkodik-e az a felfogás, mely a kötelességérzésből bűncselekményt elkövetőt a beszámítási képesség vagy a jogellenesség hiánya, illetőleg a fel nem róhatóság címén a vád alól felmentené? A beszámítási képesség hiányának problémánkba beleszövése egyáltalában nem juttat közelebb a megoldáshoz, mert bár nem kétséges, hogy az ily büntettek között akad oly pszichikai rendellenességeket magában hordó korlátolt rajongó, kinek beszámítási képessége csökkent, sőt esetleg valóban ki van zárva, ám minket nem a beteg, hanem az egészséges meggyőződéses büntettes érdekel, s így ez a felfogás a problémát

félreismeri, illetőleg azt megoldatlanul hagyja.¹ Az a nézet, mely azért javasol felmentést, mert a meggyőződésen nyugvó kötelesség teljesítése esetében a cselekmény jogellenessége van kizárva : alapjában téves. Nem kétséges ugyanis, hogy amint a kötelességellenesség egymagában nem azonos a jogellenességgel, azonképpen a kötelességszerűség még nem jelent jogszerűséget ;² de különben is valamely kötelességteljesítés nyilván csak a jogi norma erejéből minősülhet jogellenességet kizáró okként ; így a Katonai btk., 1930 : II. tc. 38. §-a kimondja, hogy : «Nem számítható be a cselekmény 1. annak, aki azt előljárójának vagy felettes hatóságának parancsa folytán abban a meggyőződésben követi el, hogy arra kötelezve van, 2. annak, aki azt hivatásának szabályszerű gyakorlása közben kötelességszerűen követi el». A normatív bűnösségi tan egyik árnyalatának az az okoskodása, mely szerint lévén a bűnösség a kötelességellenesség tudatával egyenlő³, a meggyőződéses büntettest bűnösség nem terheli, mert éppen kötelességtudatból cselekszik, csak akkor állhat meg, ha a bűnösségnek kizárólag individuál-etikai jellegét domborítjuk ki, mikor is valóban a tettes érületének becsstelensége az, mely az elkövetett cselekményen keresztül a felelősségrevonást indokolja, ám — mint Zimmerl helyesen jegyzi meg — a bűnösség, a büntetőjog szempontjából, az érület társadalom-ellenességében merül ki,⁴ mint-hogy pedig a meggyőződésből, illetőleg kötelességérzésből bűnöző érületét éppen a jogrend-ellenesség, tehát a jogi formát öltött társadalmi felfogással való ellentét jellemzi, nyilvánvaló, hogy nála bűnösség hiányáról szó nem lehet. De nem alapítható a felmentés a feltételezhetetlenségre sem, mert ami individuál-etikai szemszögből fel nem róható, azt

¹ V. ö. Erich Schmied : *Die strafrechtliche Behandlung des Täters aus Überzeugung*. Sonderabdruck aus der Prager Juristischen Zeitschrift, 1935. 11. sz.

² V. ö. Graf zu Dahna : *Rechtswidrigkeit* ... 77., és E. Wolf : *Zeitschrift* 46. k. 211., 47. k. 398.

³ Goldschmidt

⁴ «Für die Strafrechtsschuld ist nur die antisoziale Gesinnung massgebend», v. ö. *Aufbau des Strafrechtssystems*, 1930. 278.

szociál-etikai ütközősége miatt nemcsak fel lehet, hanem fel is kell róni.¹ Erre a tételre a sokszor élesebben látó klasszikus író igazabban eszmél rá, mint a hivatásos büntetőjogász. Idézem idevágólag Shakespeare-t, kinek *Hamletjében* a király imígyen szól: «A gyilkos merénnyt nem szentesíti hely» («No place, indeed, should murder sanctuarize» IV. felv. 7. szín), s idézem Bessenyei Györgyöt, kinek *Ágis tragédiájában* Ágiasis óva figyelmezteti Telonist:

Míg módot találsz, ne légy soha gyilkos,
Tudod, az ilyen bűn millyen kárhozatos.

Ágis tragédiája, 74. 1.

De ha a helyes értelemben felfogott büntetőjogi alapelvek útját állják a felmentésnek, vajjon nem engedhetnek-e helyet a büntetés kvalitatív módosításának vagy quantitatív enyhítésének, — vagy a büntetés végrehajtása során bizonyos kedvezményeknek? Ez a kérdés — mint kimutattam — több oldalról abban a formában talált igenlő feleletre, hogy az ily természetű módosítást, enyhítést, illetőleg kedvezést a *törvény* biztosítsa. Nem vonom kétségbe, hogy *adott esetben* az összes körülmények gondos mérlegelése csakugyan indokolttá teheti nemcsak a méltányosság, hanem az igazságosság, sőt kivételesen még a célszerűség szempontjából is az enyhébb elbánást, de — nézetem szerint — ily irányú kijelentést *törvénynek tennie nem szabad*. Nem — egyebet nem tekintve — két okból. Először azért nem, mert ily kijelentéssel a törvény csakugyan rést ütne a jogrend, mint a legerősebb társadalmi hatalom akaratából létesült rend primatusának elvén, mely elv még az államfőre is kötelező, mint ezt megérzi ismét Bessenyei Amfares-e, ki így szól Ágishoz:

Nem mehet egy Király oly hatalmasságra,
Hogy rá-hágjon a leg-felsőbb igazságra.

i. m. 51. 1.

De nem volna másodszor *helyes* sem, ha törvény biztosítaná az ily — in concreto talán igazságos és méltányos ked-

¹ V. ö. E. Wolf: *Verbrechen aus Ueberzeugung*, 1927. 17.

vezményt vagy kivételességet. A törvény, és különösen a büntető törvény ugyanis szabályaiban nem egyedi büntettest vagy egyedi bűncselekményt, hanem típust tart szem előtt ; nem Fekete Péter lopását, hanem *a* lopást bünteti, nem a közveszélyes munkakerülő Fekete Pétert, hanem azt utalja dologházba, ki *a* közveszélyes munkakerülő fogalma, típusa alá esik. A törvény csak abban az esetben rendelheti el helyesen a kötelelességérzésből bűnöző irányában a megkülönböztetett elbánást (még pedig akár enyhébb, akár — mint erről is szó esett — szigorúbb irányban) : ha az ily büntettes, vagy ennek bűncselekménye típust alkot. Elemzésem során tehát két döntő jellegű kérdéshez jutottam :

1. Alkot-e *tárgyi típust* a meggyőződésből vagy kötelelességérzésből elkövetett bűncselekmény? Nézetem szerint a felelet tagadó, mert : *a*) alig van bűncselekmény, melynél ne volna elképzelhető s ne fordulhatna elő a kötelelességérzet mint motívum, és mert *b*) nincs olyan bűncselekmény, melynek elkövetésénél csak a kötelelességérzet szerepelne kizárólagos motívumként (még a politikai bűncselekmény sem ilyen).

2. De nem foglalhatók-e *alanyi típusba* az ily büntettek? Radbruch,¹ Rittler² és Nagler³ nézetével szemben erre a kérdésre is tagadólag felelek, mégpedig azért, mert problémánkban nem egy tipizálásra talán alkalmas pszichológiai jelenség : a meggyőződés idézi elő a konfliktust és a tragikumot, hanem egy *etikai* mozzanat : a jogi kötelelességgel szembenálló erkölcsi kötelelesség érzete, ez pedig — mert egyszeri jelenség — típushoz nem vezethet.

Szó lehetne esetleg a meggyőződéses büntettek közül a nőknek típusba foglalásáról. A nők ugyanis bűncselekményeiket valóban legtöbbször meggyőződésből követik el, — aminek magyarázata a típikus női jellemvonás : a valamely

¹ V. ö. *Zeitschrift* 44. k., Verh. des 34. Deutschen Juristentages II. 355.

² V. ö. *Die strafrechtliche Behandlung des Täters aus Überzeugung*. Siebenter Deutscher Juristentag in der Tschechoslovakei, Gutachten ; 75. 1.

³ V. ö. *Gerichtssaal*, 94. k. 55.

elgondolás helyességéhez való makacs ragaszkodás és az egyéni meggyőződés általános érvényűségének hite, — ami a természethez kötöttség bizonyosságának sejtelmszerű érzésére vezethető vissza. A nő ennél fogva általában csakugyan sokkal inkább követi lelkiismeretének szavát, mint a férfi. Innen van, hogy amikor a nő meggyőződésből tettét igazságosnak, az ezt tiltó törvényt ellenben igazságtalannak minősíti, nincs, ami őt tettétől visszatartaná ; sem az általános jogtisztelet, sem a büntetéstől való félelem nem téríti le elhatározásának útjáról, mert, mint Novalis német költő (1772—1801) találóan jellemzi : «A nő moralitása az érzelemben, a férfit az értelemben van megalapozva», — mely karakterológiai különbségre talán még élesebben világítanak rá Grabbe német drámaíró (1801—1836) következő szavai : «A férfi messze gondol, a nő mélyen érez ; annak a világ a szíve, ennek a szív a világa» («ihm ist die Welt das Herz und ihr das Herz die Welt»). Ezért a férfi mindenben inkább az általánost, viszont a nő inkább a különöst látja. E jellembeli különbség magyarázza a nő büntetéseket hidegvérűségét, az áldozattal szemben tanúsított részvétlenségét és saját égiségüknek kockáztatását. Ezek a nem annyira etikai jellegű, mint inkább pszichológiai színezetű jellemvonások mindenestre inkább típust alkotók, mint az egyszeri konfliktusba sodró egyszeri kötelességérzés, — s így nem egészen alapelküli a nő büntetéseket általában külön típusba foglalására irányuló gondolat, amellyel való foglalkozás azonban meghaladja jelen tanulmányom keretét s így arra nem térek ki.

Az előadottakból önként folyik egyfelől negatív, másfelől pozitív következtetésem. *Negatív tétel*: minthogy sem a kötelességérzésből elkövetett bűncselekmény, sem a meggyőződéses büntettes típusba nem foglalható, a törvény hatáskörén kívül esik a bárminemű különtartás szabályozása. A büntetés nemének s mértékének megállapításánál a törvény csak a tipizálásra alkalmas körülményeket veheti figyelembe ; ilyenek objektív oldalon pl. a jogtárgy nagy értéke, az elkövetés durva módja, a használt eszköz veszélyes minősége stb., — szubjektív oldalon a bosszú, a nyereségvágy, a szégyenérzet stb., de nem a kötelességérzés, mely

individuális, tehát tipizálásra nem alkalmas mozzanat. *Pozitív tétel*, mely egyben a konkrét eset konkrét megoldásának egyedül elfogadható lehetőségét nyitja meg, a következő: mind az individuális eset értékelése, mind az abban szereplő büntetéssel szemben alkalmazandó jogkövetkezmények megállapítása: kizárólag a bíróság feladata, mely ennek az elvi kérdés érintése nélkül, a törvény keretei között legtöbbször eleget is tehet, mert egyenlően mérlegelheti mind azt a tragikumot, mely elválaszthatatlanul hozzátapad a büntetéshez, mind az állam s a jogrend tekintélyének sértetlenségéhez fűződő követelményt. A bíróságnak — a nélkül, hogy lekötne magát az egyik vagy másik irányhoz — módja van arra, hogy ítéletében figyelemmel legyen a közvélemény értékelésére, — módja van arra, hogy az individuál-etika normáinak sugalmait összhangba hozza a jog szociál-etikai normáinak követeléseiével, — módja van arra, hogy az erkölcsileg menthető motívumot, a kötelességérzés erejét figyelembe vegye, — de módja van arra is, hogy az állami és társadalmi lét biztonsága érdekében a szükséges szigorot alkalmazza s a megfelelő biztonsági intézkedéseket vegye igénybe. Különösen enyhítő irányban: módja van a Btk. 92. §-ának felhívásával enyhébb büntetés-nemre térni át (a kötelességérzésből, hazafias indokból, közérdek vélt szolgálatából cselekvést bíróságaink mindig enyhítő körülményként számítják be,¹ módja van a Bn. (1908 : XXXVI. tc.) 1. §-a alapján «különös méltánylást érdemlő okból» a három hónapot meg nem haladó fogházbüntetés végrehajtását feltételesen felfüggeszteni, — sőt módja van a T. e. (1930 : XXXIV. tc.) 125. §-a alapján vétség és kihágás esetében, «ha a bűnösség csekély», az eljárást megszüntetni. Viszont, ha mindezek ellenére az ítélet túlságosan szigorúnak mutatkozik: mindig helyt foghat a megkegyelmezés, mely — Ihering szellemes megjegyzése szerint — a büntető igazságszolgáltatás biztosító szelepeként működve teljes mértékben megvalósíthatja az igazságosság, méltányosság és, ha kell, a politikai célszerűség követelményeit.

¹ V. ö. Angyal—Rácz: *A büntetés kiszabása bírói gyakorlatunkban*, 1937. 158 és köv. l.

Nem érdektelen, hogy az 1921. évi nov. 3-án kiadott magas kegyelmi elhatározás egyebek között azokat is kegyelemben részesítette, kik «abban a téves meggyőződésben követtek el bűncselekményt, hogy azzal a magyar faj és nemzeti eszme érdekeit szolgálják.»

ANGYAL PÁL.

¹ V. ö. *Ig. Közl.* 30. k. 11. sz. 769.

ÓDRY ÁRPÁD.

(1876—1937.)

Kean Edmund, aki csepürágóból és kötél-táncosból küzdötte fel magát a múlt század legérdekesebb angol Shakespeare-színészévé, 1828-ban Párizsban vendégszerepelt társulatával. Barátja és művésztársa, François-Joseph Talma, a XIX. század legnagyobb francia tragikusa, harmincöt esztendei színpadi ragyogása után, már két évvel hamarabb kiköltözött a XVI. Lajos egykori gyóntatójáról elnevezett híres temetőbe, ahová, mert színész volt, alig akarták bebocsájtani. Amíg élt, királyok gyülekezete előtt játszott, a nagy császárt oktatta fejedelmi taglejtésre s halála után még a koldusok közé sem hantolhatták el akadályok és nehézségek nélkül. Kean egy délután kiment a Père la Chaise-be s addig kutatott, míg rátalált a nagyszerű pályatársnak igénytelen kőlappal fedett nyugvóhelyére. Sokáig ült a temetőben, ahol keresztények és zsidók, katolikusok és protestánsok békés egyetértésben alusszák örök álmukat. Aztán fölkel, elővette zsebkését s a pengével ezeket a szavakat metszette a kőlapra: Tu vivras. — Kean. — *Élni fogsz.* Pontot tett a mondat után, de ez a pont valójában sikongó és keserves felkiáltójel. Nemcsak a hódolat zeng ki a két büszke szóból, hanem kireszket az ijedtség és a félelem is, — mi lesz az ő saját halhatatlanságából? A rémült ember szava ez a sírok rengetegében, aki nagyot kiált a siket csöndben, hogy elnémíthassa belső rettegését.

Minden nagy színész, akár tudatosan, akár a tudata alatt didereg és borzong a teljes elmúlás kényszerképzetétől, attól a fagyasztó belátástól, hogy lelkétől lelkezett, vérével átítatott, egész testi mivoltába és idegrendszerébe beleágyazott

élő teremtményei vele együtt sírba fognak zuhanni. Milyen szörnyű megismerés, hogy a legpompásabb mauzoleum is tömegsírrá válik, mielőtt egy nagy emberábrázolót helyeznek el benne örök nyugalomra, a feltámadás minden reménye nélkül.

Michel Angelo egy izben szobrot mintázott hatalmas, csillogó hó-tömbből. A remek hóembernek csodájára sereglett az egész város, körülímádták, mint a márványba halhatatlannított ifjú Dávidot, a művészetnek ezt az örökéletű suhancát, — de kiragyogott a nap, áttüzesedett a levegő és a hőszobor csorogva elolvadt. És ez a színészi teremtés igazi tükörképe. A saját testét megmunkáló és kiformaló színművész a jelen pillanat szobrása, anyaga alig tartósabb és hívebb a hónál. Ha Shakespeare Hamletje azon kesereg, hogy az ő teste és húsa nem olvad, nem hígul s nem enyész harmattá: a világ leghitelesebb Hamletjei azért tudtak és tudnak oly mélabúsak lenni, mert égeti lelküket a gondolat, hogy a legszépségesebb, legbeszédesebb és legkifejezőbb testi organizmus is elolvad és elenyész s nemcsak bölesője, hanem koporsója is olyan emberteremtményeknek, akik rövid életükön keresztül a halhatatlanság fénylő jelét hordozták homlokukon. Egy nagy színész halála után nincs jogosultabb kérdés, mint az egykori francia költő szállóigévé lett refrainje: *Où sont les neiges d'antan*, — hová lett a tavalyi hó?

Manapság természetesen akadnak, akik a modern technika boszorkányos gépcsodáitól lesik reménykedve a színész örökéletét. A filmtekercs és a hanglemezzel, — hirdetik az illetők — főképpen pedig a már esedékes televízió, testestől-lelkestől, a maga csorhíthatlan mivoltával fogja átörökíteni a színészt késői korok közönségére. Már szervezik is mindenfelé az eleven múzeumokat s akik erősebben hisznek a látható csodákban, mint a láthatatlan Istenben, meg vannak győződve, hogy néhány esztendő múlva az eltemetett nagy színész mindenestől feltámasztható lesz egy barnára vagy feketére pácolt szekrénykéből, amelyet jutányos áron lehet majd beszerezni akármelyik szaküzletben.

Sajnos, ez a hit optimista eretnokség, jóhiszemű önátatás. Aki valaha látta Forbes Robertsont, az elmúlt század-

vég egyik legvalódibb Hamletjét s aztán hanglemezről hallotta tőle a királyfi egyik legsajgóbb és legzajgóbb magánbeszédét (a II. felvonás végéről), szívdobogva volt kénytelen beösmerni, hogy egyik legmélyebb színházi élménye keserves kiábrándulásban foszlott széjjel. «Illeszd a szót a gesztushoz és a gesztust a szóhoz», — mondja Shakespeare, éppen Hamlet királyfi szájával — hang, mozdulat, arcjáték a színészi ábrázolás bonthatatlan hármassága, — s a drámai színész elvágott hangja érthetetlenül és értelmetlenül kóvályog a levegőben, szállong, mint a rossz papírbankó, amelynek nincsen valóságos, anyagi, szóval testi fődöze. S tévedés volna azt hinni, hogy a televízió, amely vissza fogja kapcsolni a hangot a gesztushoz s nemcsak a fülhöz, hanem a szemhez is szól majd, kielégítő megoldása lehet ennek a kérdésnek. Hogarth megörökítette a világ csodáját, Garrick Dávidot, Macbeth szerepében, égnek meredő hajjal, persze rokokójelmezben, selyemnadrágban, félcipőben, könnyű spádéval és ez a kép úgy hat ma reánk, mintha a skót király karikatúrája volna. És Mrs. Siddonsról, a nagyszabású és vérfagyasztó Lady Macbethről a többi között fennmaradt egy metszet: egy elhízott, zsírral párnázott, öregedő és töprenkedő háziasszony, éjszakai pongyolában. A múlt század legviharosabb tragikái a fényképeken görög jelmezük alatt szoros derékfűzőt hordanak s ezek a hatalmas, de a mi szemünkben görögellenes Medeák és Penthesileák derűs mosolyra vagy legalább is tamaskodó fejesóválásra készíthetik a mai embert. Ahhoz, hogy a színész föltámadhasson vagy a halála után is tovább élhessen a maga nagyszerű teremtményeivel együtt, a technika csodatévő erejéből, föl kellene támadnia vagy tovább kellene élnie az ő *saját* közönségének, ami lehetetlen. Nagyapánk fülével kellene őt hallgatnunk, nagyanyánk szemével néznünk, mert a színészi alkotás hitele, természetessége, igazsága a koré, amelynek ő «tükröt tartott». Az alkotó művészek között a színész az, aki nem fellebbezhet az utókorhoz, s még akkor sem fog fellebbezhetni, ha már itt lesz az örömujjongással beharangozott televízió.

És mégis, — a színész halhatatlansága nem merő fikció, nem pusztán képzelődés. A nagy színésznek megvan a maga

korlátozott, szűkebb, zártkörű, de egyébként biztos halhatatlansága, — de úgyszólván csak az irodalomban, — az alkotó kritikus munkáján keresztül. Ha a XVIII. századbeli, kiváló német Lichtenberg angolországi leveleit olvassuk, a néma betűk zárt, fekete rendjéből kilép az élő Garrick, mint Hamlet királyfi, egész hódító fenségével, lélekzetfojtó gyötrelmével. A kritikus, mint művész, szavakba rögzítette a Szellemmel való jelenést, minden kísértetiesen élő részletével és árnyalatával. Sajnos, Anglián és Franciaországon kívül, ahol még ragyogó színész-émlékiratok is szolgálják a nagy művészek emlékezetét: ez a halhatatlanság még szűkebb körű. Déryné naplója az egyetlen, remekbe készült emlékiratunk, Rakodczay Pált és Rédey Tivadart és Máriát kivéve, alig van színész-monografiánk. Gyulai Pál és Salamon Ferenc, újabban Kárpáti Aurél, Schöpflin Aladár, Sebestyén Károly és Voinovich Géza megkapó sorokat írtak színészekről, de teljes arcképeket vagy analíziseket — sajnos — ők sem adtak. A mi közönségünkben a színész ma is még inkább pletyka, mint elemzés tárgya, magán-kíváncsiságunk még nem izmosodott olyan eleven művészi érdeklődéssé, amely az elhalt nagy színészt — a művészi kritika területén keresi meg, hogy újra gyönyörködhessék benne.

Tu vivras, — élni fogsz, — ezt írta Kean Talma sírkövére. De mit jelent ez ma Talmára nézve? Hogy az emlékirataiból ki lehet eleveníteni egész művészi módszerét és stílusát, hogy néhány könyvből meg lehet ismerni fantasztikus londoni szerelmét, hogy néhány monografia megőrizte színészi és emberi képét, — de leginkább azt, hogy minden jobbfajta lexikonban megtalálható a neve. Sajnos, legtöbb esetben a színész halhatatlansága pusztá nevére rögzítődik, legjobb esetben fogalommal válik, mint Duse Eleonóra példája tanúsítja. De vannak ma is élő színészi nevek, amelyekről még azt sem tudják az emberek, hogy ezek eleven fejfák. Scaramouche-nak hívják a régi vígjátékok és boházatok egyik legmulatságosabb figuráját, — de hányan tudják, hogy Scaramouche egykor színész volt — ünnepelt és körülrajongott művésze Párizsnak, mintája és mestere Molière-nek, ami szintén fölvetett színpadi és nem családi név? Scaramouche

ma csak egy csomó szerep, — amelynek a színész odakölcsonozta a saját halhatatlanságát.

*

Ódry Árpád csak most halt meg, rövid pár hét múlt el a temetése óta, több mint harminc esztendőn keresztül állott a budapesti kritika és közönség szeme előtt, szerepeire és sikereire még mindenki élénken emlékszik. Egymásnak ellentmondó érzésektől túlfűtött s az őrzöngés szélein tántorgó Hamletje (amelyről egy angol kritikusa azt írta, nem tudja, jó volt-e ez a Hamlet, vagy nem jó, mert úgy vitte őt is magával, mint a szélvihar), nagyméretűen démonikus III. Richárdja, akinek a maga bársonyos, puha középhangjaival adott valami veszedelmes, emberi varázst, higgadt és humanista Prosperója, akit a bölcsesége tett jóvá s nem a jósága bölccsé, még alig halaványulhattak el a közönség lelkében. Még itt van köztünk az ifjúság után mohón sóvárgó s tőle idegesen remegő Solness építőmestere, a dúlt lelkű és rejtelmes arcú John Gabriel Borkman, aki első, döntő kudarca után fölfedezi, hogy egész élete nem volt más, mint csupa kudarc, de ezt a megismerést magába fojtja és sikerré hazudja át a lelkében, míg ez az életmentő hazugsága is összeomlik. És itt van Biberachja, akinél cinikusabb és lelketlenebb cselvető alig mászkált még a színpadon, és a forgószelehez hasonlatos Tanner John, a házasságtól ijedten menekülő s folyton vesztét érző fiatal férfi, mogorván kedves öniróniájával s, hogy ne nyujtsam a sort és egyik legélményszerűbb alakítását idézzem, fenséges és hiteles Krisztus Királya Voinovich Géza *Magyar Passiójában*. Mindezek és többen is még sokaknak a lelkében élnek, ha nem is a jelenvalóság közvetlen erejével, de az élményre való önkénytelen emlékezés meleg áramában. Fellángol vagy felharsan egy-egy Ady- vagy Babits-féle vers is, a belső ritmus szédítő rohamával és mély megrendüléseivel. Ahogy egyetlen, megszakítatlan crescendóban tudta összemarkolni a pódiumon Adynak *Sírni, sírni, sírni* című versét, az olyan megrázó volt, hogy pár héttel ezelőtt egy fiatal színész e fokozásnak pontos utánezatával is lázba hozta egy nagy terem közönségét.

És éppen e nagy közelség sugallja, hogy ne vázlatos tanulmányt adjak róla, hanem csak friss emlékezést. Nem alakításait akarom leírni vagy boncolni, — Ódry Árpád *útját* akarom végigkísérni, — hogyan jutott el azokhoz a fénylő állomásokhoz, amelyeket egyes kiemelkedő szerepei jeleznek. Szeretném föltárni, hogyan lett a sokáig tapogatózó és nem éppen sikeres kezdő színészből Ódry Árpád, a klasszikus és modern emberi típusok elsőrendű szobrása.

Vannak színészek, Istentől megáldott, szerencsés jelenségek, akiknek könnyű komédiásvér lüktet az ereikben s természetes adottságaikkal rögtön feltűnnek és rohamosan hódítanak. Ezek a széles, a virágos úton jutnak el a népszerűséghez, mert sokban hasonlítanak a gyerekszínészekhez. Nincsenek gátlásaik, a szemérem és szorongás, a kételkedés meg a kínlódás sohasem fojtja beléjük a szót; a szívük sohasem dobog fel a torkukig, nem búvárok, hogy lebocsátkozzanak a szavak mélyén elhúzódó és sokszor örvénylő vizetekbe, nem szállanak le soha az «önismeret üdvözítő poklába» és nem ismerik az anyaggal való állandó és hősiek viaskodást, ami ez esetben azt jelenti, hogy mozsárban kell porrá zúzniok önmagukat s csak azután alakíthatják ki a *szerepet*, amely megváltásért kiált a lelkükben, mert fel akar támadni, *emberré* akar válni a színpadon, *Stirb' und werde*, — a goethei szó a legmagasabbrendű színjátszás problémáját is kifejezi. Ódry azok közül való volt, akik a keskeny, a tövises úton jutnak el az emberteremtéshez, — és későn érik el a teljes népszerűséget.

*

Negyven esztendővel ezelőtt láttam őt először a budai Várszínházban, ahol az Országos Színiakadémia növendékei Dóczy Lajosnak a *Csókját* adták elő. Ódry mellékszerepet játszott a darabban, a herceget, s mint fiatal kritikus megállapítottam róla, hogy egyetlen a növendékek között, aki tud beszélni. Később rájöttem, hogy benyomásom hű volt és hiteles, de fogalmazásom megtévesztően gyarló. Ódry akkor még nem tudott beszélni, sőt mozogni is csak akkor mozgott jól, ha mozdulatlan mert maradni. De mégis ő volt

az egyetlen a kezdők együttesében, aki egyénien jellegzetes mivoltával hatott, kifejezést tudott kölcsönözni a szónak s betanult fogások, beszajkózott vers-dallamok helyett, akár-mily kezdetleges formában is, de emberi arcélt mutatott a színpadon.

Aztán eltűnt a szemem elől. Vidékre került, ahol szép szál s akkor még nagyon karcsú alakja, szikrázóan nyugtalan kék szeme s zengő középhangjai ellenére sem tudott igazán boldogulni. Hogy miért nem, ez kiviláglott legelső fellépésekor a Nemzeti Színházban, ahová kis kerülővel a Vígyszínházból sikerült eljutnia. Sardounak meglehetősen selejtes melodramájában, *A boszorkányban* játszott először. A szokványos lírai szerelmezt kellett volna adnia, a százszor és ezerszer látott színpadi bábút kellett volna színészi helytállással színleges, futó életre keltenie és Sardouval szemben alul maradt. Ő maga is érezte, hogy nincs helyén a szerepben. Főpróba volt, a második felvonás után kijött a régi színház felejthetetlenül kedves udvarára s Lendvay Mártonnak, a Nemzeti egykor oly híres amorozójának a szobra alatt, lehorasztott fejjel kérdezte tőlem, önmagának is felelve :

— Úgy-e nagyon rossz vagyok?

Ránéztem és ezt mondtam :

— Kezdjük azon, hogy a szerep rossz. Semmiesetre sem önnek való. Talán ezért ideges és nyugtalan a játéka.

A Nemzeti Színház akkoriban, és még jóval később is, új színészeiben folyton a régi amorozókat kereste. Mindegyik új színészeről kiderült, hogy színész is, új is, a szónak leg-átfogóbb és legvalódibb értelmében, de nem amorozó a szónak régi és rozzant jelentése szerint. Hiába játszotta el Ódry Rómeót (holott Mercutio lett volna számára a szerep és a feladat), ez áradó és zengő lírába nem tudta beleélni magát. De már Kistemaekers *Ősztönében*, Lavedan *Párba*jában, ahol Pethes Imrével együtt meglepő és lenyűgöző módon ütötték meg az új Nemzeti Színház hangját, vagyis inkább a Nemzeti Színház új hangját : véglegesen eldőlt, hogy Ódrynak sok mondanivalója lesz még a közönség számára. Erre a fölfedezésre pecsétet ütött meglepő sikere Ibsen *Hedda Gablerében*, amikor a nyárspolgári fiatal férjnek és szakem-

bernek véres iróniával rajzolt alakját elevenítette színpadra. Itt már, a szerep vonalai mögött, eltűnt az a darabosság és szögletesség, amelytől a Sardou-féle csak-szerelmes alakokban sohasem tudott végkép megszabadulni. Az ő ugródeszkája nem a szónoki tiráda volt, hanem az emberi válság, nem a dörgedelem, hanem a dilemma, nem az arioso, hanem az analízis, nem a konvenció, hanem a kivétel, s ezt legelőször egy Ibsen-drámában találta meg, ahol embert kellett adni emberi módon, színpadi kérkedés vagy kendőzés nélkül, ahol nem lehetett a szavakat zengetni, hanem a szavak mélyén bujkáló érzéseket kellett föltárni és leleplezni, szónoki hangsúlyok és aláhúzások nélkül, ahol egyazon pillanatban tragikusnak és komikusnak kellett lenni, ahol a rejtelmes és mégis valóságos összefüggések szinte beláthatatlan sorozatából kellett kialakítani az embert. Ibsen volt az, akinek segítségével ráeszmélt és rátalált önmagára. Tesman szerepében jött rá arra is, hogy az élet- és önismeret (a kettő voltaképpen egy) milyen termékenyítő erővé válhatik a színészi ábrázolásban. Ekkor kezdte őt érdekelni a modern lélektan és a pszichoanalitikus módszer s a Nemzeti Színház is lassankint rájött, hogy a régi megszokott és megkopott amorozó helyett egy kivételes tehetségű jellemszínészt kapott, aki, ha neki való a *feladat*, egyforma hitelességgel játszik fiatalt és öreget, s Mirbeau *Tűzhelyében* a társadalmi korrupció egyik öregedő típusának épp oly döbbenetes rajzát adta, mint ahogy Bataille nagyszerű *Botrányában* elragadóan ábrázolta a fiatal Artanezzót, a szemérmetlenül bájos kalandort, aki azonban az író szentimentalizmusa miatt jobbnak bizonyul saját magánál.

*

Minél közelebb került az élet és a valóság problémáihoz, a sokrétű és hasadtlelkű alakok ábrázolásához, annál kényelmetlenebbül kezdte magát érezni a romantika, utóromantika és álromantika nagyon is megszerkesztett alakjaiban. Ez a háromféle lombik nagyon is szűkké vált számára — szétfeszítette valamennyit. Erre nézve egy olyan érdekes szereplése maradt fenn tanúbizonyságul, hogy mulasztás volna elhallgatnom.

A világháborút megelőzőleg nagy sikert aratott Budapesten mint Duval Armand, P. Márkus Emilia híres Kaméliás hölgye mellett. A darab IV. felvonásában a két egybeviharzó tempó és temperamentum olyan lázba hozta a közönséget, hogy az emberek áttapsolták az egész felvonásközt. Mikor aztán a Magyar Színház felment Bécsbe vendégszerepelni, hogy fokozzák a vállalkozás sikerét, Beöthy László felvitte magával P. Márkus Emiliát és Ódry Árpádot a Dumas-féle könnyfakasztó dráma előadására. A Magyar Színház együttese a bécsi sajtóban rendkívüli sikert aratott, s P. Márkus Emiliát a lapok a legnagyobb színésznőkkel helyezték egy sorba, egyedül Ódry Árpád Duval Armandját nem akarták elfogadni. Nem találták meg benne a romantikus szerelmest, egyebet nem is kerestek benne s pálcát törtek a művész felett. Ódry ekkor véglegesen belátta, hogy a retorika megbénítja, a romantika meghamisítja az ő egész valódi mivoltát.

*

Emberi és művészi fejlődésében a legjelentékenyebb fordulatot az 1910-ik esztendő hozta meg, amikor teljes két hónapot töltöttünk Angliában. Egy szép júniusi napon G. B. Shawnál voltunk lunch-ön. Shawt érthető módon érdekelte az a magyar színész, akiről azt jelentettem neki, hogy sok szerepet fog még eljátszani az ő darabjaiban.

Lunch után igen élénken folyt a beszélgetés, amikor Mrs. Shaw hirtelen így szólt Ódryhoz :

— Mr. Ódry, önnek Tanner Johnnt kellene eljátszania.

Ódry egy pillanatra zavarba jött, mert az *Ember és felsőbbrendű embert* még nem olvasta. De ügyesen kivágta magát s átadta a szót nekem. Shaw is közbeszólt, hogy a pokoli közjátékot Londonban is csak mint külön produkciót adták, amire én megnyugtattam a felől, hogy Budapesten nem fogják törölni az egész harmadik felvonást, mint a londoniak tették.

Alig hogy elbúcsúztunk a háziaktól s kiértünk az utcára, Ódry szinte megrohant engem ezzel a kérdéssel :

— Csakugyan nekem való Tanner John szerepe?! És hogyan tudhatja ezt Mrs. Shaw, hiszen nem ismer engem?

— Ezt ugyan nem volt nehéz kitalálnia, — feleltem én, és nagy elcsodálkozására máris benyitottam egy könyvesboltba, amelyik szerencsésen épp utunkba esett. Hat pennyért megvettem az *Ember és felsőbbrendű embernek* egy ujságpapírra nyomott, népszerűsítésre szánt példányát, s még ott a boltban felütöttem azt a lapot, ahol a szerző Tanner John személyleírását adja, amelynek idevágó része így szól :

«Van az alakján valami fiatalos nyúlánkság, ám bár éppenséggel nem pályázik arra, hogy fiatalos hatást keltsen. Fekete kabátja egy miniszterelnökre is illenék. Kissé felhúzott és kifeszített válla, gögös fejtartása s az az olympusi fenség, amellyel a sörényét hátraveti, inkább Jupiterre val, mint Apollóra. Csodálatos folyékonyssággal beszél, nyugtalan, ingerlékeny (csak meg kell nézni táguló orrcimpáit, nyughatatlan kék szemét, amely mindig tágabbra nyílik a kelletténél), s talán egy kissé bolond. Érzékeny, hevülő, nagyon komoly ember, aki eltúloz mindent s aki el volna veszve, ha nem volna érzéke a humor iránt . . . »

— Ez pontosan te vagy, — mondtam neki — a sörényt kivéve, amelyet egy nagyon jó, londoni parókával kell megoldanod.

Ahogy hazaértünk az Inn's of Court fogadóba, amelyet azóta rég lebontottak, Ódry rögtön bele akart temetkezni a darabba. Nem engedtem. Aznap este Martin Harvey III. Richárdot játszotta a Lyceumban s már megvolt a jegyünk az előadásra. Elébe tettem a shakespeare-i tragédia egy kis angol zsebpéldányát.

— Készülnünk kell az esti előadásra.

Shakespeare-től még ekkor is távol állott. A legnagyobb drámairó csak mint vidéki pályájának fél-sikere kísértett benne. Szívesen olvasta Shakespeare-t, de nagyon is modern színésznek érezte magát, s emlékei miatt félt és húzódozott a legnagyobb emberteremtő alakjaitól.

Martin Harvey, akit tíz évvel ezelőtt kissé megszürcülve és megkopva láttam még egy Maeterlinck-féle rossz háborús darabban, 1910-ben London egyik legnépszerűbb és legcsillogóbb színésze volt, de ha Kean Edmund kötélén is fel tudott táncolni Shakespeare-hez, Martin Harvey a köz-

kedvelt angol melodrámától nem tudott elhatolni a tragédiáig. III. Richárdja lennszorult a melodrámá s íkján. Egy pillanatig sem volt Übermensch. És egyetlen pillanatra sem volt költői.

Az egyik felvonásközben így szóltam Ódryhoz :

— Ezt a szerepet neked kellene eljátszanod.

— Hogyan juthat el egy mai színész Shakespeare-hez?

— Ibsenen keresztül. Ahogy a modern zenész vagy énekes a wagneri zenedrámán keresztül hatolhat el igazán Mozarthoz. Ne gondold, hogy Shakespeare szóképei és hasonlatai szónoki betétek, vagy lírai sallangok. Shakespeare a legköltőibb formába sűrített emberalkotás. A képek érzéseket, indulatokat, válságokat tükröznek, — az igazi Shakespeare-t csakis a szavak mögött lehet megtalálni. Amíg el nem jutsz Shakespeare-hez, nem lehet belőled igazi nagy színész.

Ez történt 1910-ben. Kilenc esztendő telt el, amíg végre eljátszhatta Tanner John t s tizenkettőnél is több, amikor a Shakespeare-ciklusban színpadra vihette III. Richárdját.

Tanner szerepében 99-szer lépett föl, de százötvenszer is eljátszhatta volna, ha a színháztól független okok miatt a darab le nem szorul a műsorról. Anglián és Amerikán kívül sehol sem volt ilyen méretű sikere *Tanner John házasságának*. Se Berlinben, se Bécsben nem akadt színész (Kainz lett volna az egyetlen, de a darabot nem a Burgtheater vitte színre), aki három órán keresztül csodálatos folyékonyssággal tudott volna sisteregni, tüzelni, szikrázni és sziporkázni a deszkákon. Igaz, Tanner John, mint Shaw utasítása föltárja, a merő véletlen kegyelméből szinte a testére és a lelkére szabott szerep volt, — még a házasságtól való iszonyt és menekülést is személyes ügyének érezhette benne, de már Tanner beszédtempója az a diadalmas, ujjongó győzelem volt, amelyet Ódry, az intellektuális művész aratott Ódry, a nehéznyelvű ember fölött. Vidéki színházlátogatók, akik őt valaha Debrecenben vagy Aradon látták, ámulva hallgatták s nem tudták fölismerni benne az egykori kezdőt, aki belső gátlásai miatt megbotlott saját nyelvében, s úgy nézték, mint a Niagara-zuhatagot.

III. Richárd jelenti Ódry Árpád pályafutásában Shakespeare teljes meghódítását és a magyar színpad történelmében

— legalább is Tóth József óta — a legmagasabbrendű és rangú Richárdot. A Kisfaludy-Társaság a Greguss-díjjal tüntette ki ezt az alakítását, mint hat esztendő évkörében a legkiválóbb emberábrázolást, amely egyuttal Ódry egész művészi útjának csúcspontját jelzi.

Richárd szerepének talánya, amelyet a világhírű Garrick óta csak nagyon kevés színész tudott teljesen megfejtteni, azzal a paradoxonnal fejezhető ki, hogy egyszerre kell undorkeltőnek és csábítóknak, visszataszítóknak és ellenállhatatlannak lennie, szörnyűségesnek és szellemesnek, vérszomjasnak és vonzóknak, értelmileg forróknak és érzelmileg fagyosnak, nagyszabású gonosztevőnek és kicsinyes képmutatónak, bátornak és bújkálónak, vakmerőnek és vigyázatosnak, hősiességnek és fortélyosnak. Richard a legköltőibb és legrokonszenvesebb emberi szörnyeteg, aki valaha a színpadon járt-kelt, — s ezt a feladatot oldotta meg Ódry valódi színészi elképzeléssel és szobrászi megmintázással. S akit a bécsiek nem ismertek el hiteles amorózónak, — Lady Annával való ál-szerelmi jelenetében, tettett és mégis veszedelmes hevülésével igazi asszonybűvölőnek bizonyult. Az a szívtelen, fölényes, diadalmas csábító volt, akinek az asszonyok hiába próbálnak ellentállani. Amikor a zengő, meleg, simogató, szerelmi hangokat bele kellett illeszteni egy hatalmas gonosztévő alakjába, Ódryból az az amorózó lett, amilyenné a legelragadóbb Duval Armandok sem tudtak soha kifejlődni. Az egykor elvetélt Rómeók szerelme féktelen szörnyűséggel, féktelen erővel tör fel ennek a szerelemtelen és szív nélküli Richárdnak lélekzetelő komédiázásában, mintha csak a művész bosszút akart volna állani a szerelmesek szerepkörében átszenvedett egykori kudarcaiért.

De Tanner John és III. Richárd között, bár az egyik prózai komédia, a másik költői tragédia, még mindig van egy erős összekötő kapocs. Mind a ketten intellektuális és fanatikus lelkek, a maguk módja szerint. III. Richárd a marlowe-i Übermensch, átítatva Shakespeare-nek emberibb fölbuzdulásaival, Tanner John nietzschei növendék — Übermensch. Mind a két darab az, amit az angol *one man's play*-nek mond, mert egy ember hordja vállán az egész szerkezetet.

Fanatizmus és fűtöttség, a végletekig eltúlzott önállóság, a felfokozott szilajság, a hevülékeny képzelet mind a kettőben közös és Ódrynak talán legjellegzetesebb színészi sajátossága az a hevülékenység, fűtöttség, lángolás és rohanás volt, — a beszédnek eleven gesztussá való kiformálása, amellyel ezeket az alakokat oly meggyőző erővel tudta színpadra eleveníteni.

Csak hogy itt fölmered a kérdés, hogy ez a vérmes, tüzelő természet és temperamentum, amelyet még tudatosan és mesterségesen is feljebb fűtött a maga féktelen felbuzdulásaival és egyre biztosabb technikájával, hogyan juthatott el Shakespeare Prosperójáig, vagy éppen Krisztus királyig, akit Voinovich Géza *Magyar Passiójában* megható és meg-rázó fenséggel ábrázolt?

Meg kell nyugodnunk abban, hogy itt a legmélyebb színészi paradoxonnal állunk szemben, amelynek élményszerű iskolapéldáját Pethes Imre hozta elénk egyik legmeglepőbb alakításában. A Nemzeti Színháznak ez a sokáig félreértett vagy meg nem értett nagy színésze mint ember a legegyszerűbb, legegyszerűbb, legnemesebb és legderekabb lélek volt, aki az igazi magyar úrnak és magyar parasztnak a szemérmességével és puritánságával írtózott minden póztól, sőt minden felesleges mozdulattól, minden csináltságtól és mesterkedéstől, úgy hogy kiváló szerepei izzó önvallomások is voltak egyúttal. Ez köztudomású volt, — legkivált a kritikusok előtt, úgy hogy amikor Pethes első ízben játszotta el Molière Tartuffe-jét, másnap egy esti újságban Sebestyén Károly, aki három évtizeden keresztül ismerte őt mint embert és színészt, — a váratlan és meglepő művészi szenzáció hatása alatt terjedelmes cikket írt erről a remekbe mintázott alakításról, mely túlszárnyalta Sylvaint és Coque-lint s amelyhez csak Kainz Tartuffe-je jutott közel. Soha Tartuffe nem volt ily mohó, ily buja, ily csábító, soha az Elmirával való nagy jelenetben nem éltük át azt a szorongató izgalmat és feszültséget, hogy itt egy becsületes asszony, tudtán kívül, az elbukás szélére került s talán le fog zuhanni az örvénybe. Felvetődött a kérdés : hogyan képes egy ennyire nyílt és becsületes emberi lélek egy alávaló gazembert ily hiteles és hihető alakká teremteni a színpadon? Micsoda

mélységekbe kell lebecsájtkoznia, hogy magánszemélyének e sarki ellentétét besugalhassa a közönségbe? Ám a nagy színész mindig ennél a paradoxonnál kezdődik s Goethének volt itt is igaza, amikor kijelentette, hogy aki csak egyféle szerepet tud s csak önmagát ismétli, lehet tanult dilettáns, de nem nevezhető valódi művésznek.

III. Richárd királytól Krisztus királyig eljutni, — salto mortale, de épp ezért a nagy színész bizonyáglevelé. Amikor Ódry a Gréban-féle *Passio* Krisztusát játszotta, inkább csak a királyi fenségig tudott elhatolni, a kisdedekkel való jelenetében még nem volt Isten báránya. Voinovich *Magyar Passió*-jában megtalálta a teljes Krisztust, isteninek és emberinek kényes és biztos egyensúlyát, amit az életben nem mindig tudott megvalósítani. Taglejtése, fejhordozása, kék szemének mélységeket sejtető fenséges és mégis szelíd tekintete itt vált igazán szépségessé és élménytadóvá.

Utolsó szerepeiben egyáltalán majdnem teljesen megszüntek ifjúkori gátlásaiból eredő félszegrégei s ekkor lett külsőben is az, amit fiatalkorában nem tudott elérni: az apja fia. Ódry Lehel, aki a múlt század utolsó éveiben vonult vissza a M. Kir. Operaház színpadáról a magánéletbe, s aki mint operai Hamlet színészileg érdekesebb és színesebb alakító-művésznek bizonyult a Nemzeti Színháznak akkori drámai Hamletjeinél, nemcsak szép alakú, szép arcú ember volt, hanem a legszebb mozgású színész, akit el lehet képzelni. Egy híres bécsi táncmestertől sajátította el a taglejtés oekonomiáját és finomságát, de nagyon lehetséges, hogy származásával is kapcsolatos volt ez a feltűnő képessége. Ódry Árpád kijelentése szerint, amelyet több ízben hallottam tőle, családjának ősei Temesvár környékére telepített franciák voltak és némi utánjárással sikerült kinyomoznom, hogy a XVIII. század második felében a párizsiaknak is volt egy Ódry nevű, népszerű színészük. Ódry Árpád sokszor kissé szomorúan emlegette, hogy nálánál mennyivel szebb és színpadibb jelenség volt az édesapja, aki, ha nem is mint énekes, de mint emberábrázoló, hat fejjel magaslott ki az operai magyar együttesből. A *Vihar* Prosperója és Voinovich Krisztusa után figyelmeztettem őt arra, hogy a tövises úton

most már az édesapját is utólérte. Sikerült végre az igazi szépséget a maga testéből is kialakítania, miután a lelkéből már előzetesen annyiszor kialakította.

Az ilyen befelé munkáló színész művészete nem hanyatlik az illanó évekkel, sőt tovább fejlődik és finomodik, hacsak az anyag, a test, a szervezet nem mondja fel idő előtt a terhes és súlyos szolgálatot. Ódry Árpád az utolsó esztendőket már betegesen játszotta végig, — ami fogyatkozás feltűnhetett az alakításaiban, az nem a lélek és a szellem, csakis az anyag rovására írható, mert ő maga élete utolsó pillanatáig iparkodott és tanult, fejlődött és gazdagodott. De hiszen ismeretes, Molière is, Kean is, Egressy Gábor is a deszkákon omlottak össze, Sarah Bernhardt még fél-falábbal sem tudta magát számkivetni a színpadról s olyan szerepet íratott magának, hogy karszékben ülve játszhassa el. A színész mohó alkotóvágya nem nyugszik és nem pihen, a színpad neki csakugyan a világot jelenti, az egyetlen, lehetséges világot, ahol érdemes élni, — mert ott igazán kiélheti magát. Egy pillanatig sem szeretnek arra gondolni, hogy hóba mintázzák az embereiket s romlandó anyagból faragják ki szobraikat. Inkább elégnek saját tűzükből, semhogy lemondjanak a játék felemelőn keserves izgalmáról.

*

Ez volt Ódry Árpád útja, de mielőtt lezárnám e futó megemlékezést, hálátlanság volna föl nem említenem : van róla egy festett képmás, amelyről azt sejtem, hogy nem fog a Hogarth-féle Garrick-arckép mostoha sorsára jutni. Karlovsky Bertalan munkája ez a kép — s a legnyugtalanítóbb és legmegejtőbb arcképek közül való. Ezer meg ezer ránc és redő van ezen a képen, amely valóságos lelki térkép. Ránc és redő itt nem az öregséget jelentik, hanem mély emberi és művészi élmények útjelzői. Az arcképen Ódrynak nincs kora. S a festmény nem hasonló, hanem sokkal több annál : azonos. A hasonlatosságot egy jó fénykép is ki tudja fejezni, az azonosság a művész titka, mert egyértelmű a teljes hitelességgel. Azonfelül — s talán ez benne a legnyugtalanítóbb elem — az arcvonásban megvalósul egy nagy paradoxon :

hogy a nagy színész egyik szerepében sem ugyanaz, ámbár mindig ugyanő. Ódry a képen nemcsak saját személyében testesül meg, hanem *két* nagyszabású Shakespeare-szerepében is, amit a festő a jelmezzel hangsúlyoz. A lét örök titkát kereső Hamlet s a földi hatalmat gonoszul sóvárgó Richárd vannak itt együtt a színész arcán: a töprenkedő lélek és a titáni akarat. A festő olyan mélységekből hozta felszínre ezt az arcot, hogy ha — és reméljük, mennél előbb — akad kritikus-művész, aki tollával akarja majd megörökíteni az elhúnyt színész képmását, kénytelen lesz Karlovszky arcképének hű reprodukcióját az íróasztalára helyezni, mert sokkal többet fog megtudni, kitalálni és megsejteni belőle, mint amennyit a viaszlemezekről való hangfelvételek elárulhatnak neki. Ez az arckép mindennél szebben és jobban beszél, nem alkalmi pillanatok vagy percek eredménye, hanem olyan művészi szintézis, amely erőteljes beköszöntője az elhúnyt, nagy színész halhatatlanságának.

HEVESI SÁNDOR.

MAGYARORSZÁG NEM VOLT, HANEM LESZ.

— A legszebb magyar jelszó története. —

A pozsonyi diétán 1825. november 3-án felsőbüki Nagy Pál, annak a kornak ünnepelt szónoka, a kerületi ülésen a tervbe vett Tudományos Akadémiáról gyujtó szónoklatot mondott, amelyet így fejezett be: «Uraim, mikor akik leg-többet tehetnének, azok vonják el magukat, hejjában beszélünk, mert erre pénz kell, meg pénz, pénz».

Kipirult arccal hallgatta e szavakat a fiatal gróf Széchenyi István, huszárkapitány, születésénél fogva a főrendi tábla tagja. Itt csak azon a címen volt jelen, mint bármelyik nemes ember: az ülések nyilvánosak, megjelenhet ott a fiatalság is, hallgathat, jegyezhet, tetszést és nemtetszést nyilváníthat. Ő is ott állt az ifjak között. Amikor felsőbüki Nagy Pál utolsó szavai elhangzottak, általános meglepetésre Széchenyi kapitány előrelépett és — spártai rövidséggel — «egy esztendei minden jövedelmét a honi nyelv előremene-telére szentelé». «Nem azért teszem ezt, — mondta — hogy vívátokat kapjak, nem is azért, hogy másokat hasonló tet-tekre tüzeljek. Én birtokos vagyok, nőtelen ember vagyok és katona vagyok. Jóbarátaim vannak, akiknél el tudok élni egy esztendeig úgy, hogy a magaméhoz ne nyúljak».

E szavaknál kitört a lelkesedés, amelyet a jelenvolt báró Wesselényi Miklós így jellemzett: «Kibeszélhetetlen lett a közelérzékenyedés s lelkes felbuzdulás; minden sze-mekben örömkönnyek látszottak». Széchenyi azonban tovább beszélt, elmondván, hogy hite szerint «Magyarország eddigelé nem volt, hanem még csak lesz».

Aki ismeri az Akadémia alapításának történetét, annak számára csak az utolsó sor mond újat, mert ezt az adatot,

hogy Széchenyi az Akadémia alapításával egyidejűleg mondta el jóslatát a magyar jövőről, irodalmunk eddig figyelmen kívül hagyta.

Akadémiánknak 1925-ben tartott százéves ünnepén sem volt erről a kapcsolatról szó, pedig ez valóságos rangemelés jelent kiváló intézetünk számára. Nagy a különbség ugyanis a között, hogy egy intézmény alapítása akként történik-e, hogy egy fiatal mágnás egyszerűen följánlja azt a «pénzt, meg pénzt, pénzt», amely még hiányzott a meglévő ötlet-hez, észhez, akarathoz, avagy ezt a cselekvését látnoki szemmel összefűzi hazájának jövőjével. Ha Széchenyi csak pénzt adott az Akadémia alapítására, ez gyönyörű epizódja maradt volna kulturális életünknek, az a körülmény azonban, hogy Széchenyi ehhez az alapításához hozzáugallta a magyar bizakodás ígétjét: ez nemcsak egy új korszak kezdetét jelentette, hanem vezéreszmével látta el az egymásra következő nemzedékeket, ezek között a mait is.

Politikai jelszavakról eltérők a vélemények. Korunkban azonban a jelszavas politika sohasem sejtetett divatossá lett, sőt világfelforgató eredményeket ért el. Magát a világháborút jelszavakkal indították meg és ezek az ágyúörgés elhallgatása után is tovább hangzottak, mérhetetlen kárára és szenvedésére a legyőzött népeknek s talán a győzőknek is.

Ezt a hivatásos jelszógyártást a magyar reformkorszak nem ismerte. Erre iskolai például kínálkozik annak története, hogyan rejtőzködött sokáig a legszebb magyar jelszó: «Magyarország nem volt, hanem lesz».

Mindenekelőtt azonban azt kell igazolnom, hogy Széchenyi említett akadémia-alapító beszédében csakugyan kinyilatkoztatta ezt az ígét. Ezt magának gróf Széchenyi Istvánnak az a beszéde bizonyítja,¹ amelyet 1840. április 22-én a pozsonyi főrendi tábla ülésén mondott a fiatal báró Eötvös József beszéde után. Ekkor Széchenyi többek közt így szólt:

— Meggyilkoltathatunk tán, de a többi ausztriai tartományokkal egybeolvadni többé nem fogunk; sőt az is kérdés: meggyilkoltat-

¹ Közli Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István beszédei*, Budapest, 1867, 187. l.

hatunk-e? Én nem hiszem, mert nemzetünknek jövődjé van, ilyest pedig egyesek vagy egyes kombinációk meg nem semmisíthetnek. Midőn tizenöt évvel ezelőtt e teremben úgyszólván legelőször hallatott magyar szó, mennyire mentünk előre azóta? s mily fordulást tőn nemzetünk csak az utolsó évtizedben? S valamint akkor (bocsánatot kérek, ha személyemről szólván, megsértem a szerénységet), mikor a nemzet — s itt is vannak számos és dicső kivételek — két részre oszlott és az egyik csak állati örömök után esengvén s szemei előtt egyedül saját kis hasznát tartván, igen-igen méltóvá tette magát Cicero azon mondására.¹ melyet tisztelt barátom, Eötvös József hozott elő s melyhez én halhatatlan Berzsenyinkkel azt csatlom, hogy «rakott palotát heverő kényének»: más része a nemzetnek ellenben s lehet mondani jobb, jóllehet talán nem legelegánsabb része csak a multban kereste nemzetünk fényét s azt hitte: Mohács térein van eltemetve minden nemzeti létünk, mikép közmondássá is vált, hogy «csak sírva vígad a magyar», — én akkor mint kilépett katona és készületlen, dilettáns író — úgyszólván inspirációból, tán egyik a legelsőik közül, azt mondtam, hogy *Magyarország eddigelé nem volt, hanem még csak lesz*, úgy, mint mikor mind ezeket — szinte inspirációként — nyilvánítám, úgy érzem ma, hogy nemzetünk még nagy szerepet fog játszani és neki van fenntartva azon éjszakásiai nemzetiségeknek civilizációi képviselőjét játszani itt Occidensben, mely nemzetiségekből Oriensben vevé eredetét, s ha erről néha kételkedem is, oly napok, mint a mai s oly felvillámítások, mint Mélt. báró Eötvös József mai beszéde volt, bizonyossá tesznek, hogy tisztán látom a jövőndőt.»

Semmi kétség, Széchenyi, kinek beszédét ez alkalommal már gyorsírók jegyezték, körmondatosan, de egész világosan elmondja, mit tett ő 1840 előtt 15 esztendővel, tehát 1825-ben. Nem kétséges, hogy itt az 1825—27-es diétáról van szó, ahol először hallatszott magyar szó és ahol váratlanul jelent meg Széchenyi, «a kilépett katona² és készületlen, dilettáns

¹ Numulos curant, villulas, hortulos, non rem publicam.

² Arra az esetleges ellenvetésre, hogy Széchenyi 1825 november 3-án még nem volt kilépett katona, mert csak 1826. február 15-én nyújtotta be elbocsátása iránti kérvényét, válaszom az, hogy Széchenyit az 1815. évi olasz háború befejezése után már csak gyenge szálak fűzték a hadsereghez. 1817-ben pl. csak azért vonult be ezredéhez Milanóba, hogy ott szerelmével, Saurauné Hunyady Gabriella grófnővel találkozassék. Ezt követőleg hosszú, esztendőös szabadságokat kér, nagy utazásokat tesz keresztül-kasul egész Európán. Rövid bevonulásai alatt állandóan foglalkozik a gondolattal, hogy otthagyja

író». Az iránt sem lehet semmi kétség, hogy Széchenyi ez alkalommal akadémiai ajánlatával egyidejűleg mondta e nevezetes szavakat. Hogyan lehetséges mégis, hogy e szavakat nem írták le azok a jelenvoltak, akik egyébként Széchenyi fellépéséről jegyzeteket készítettek, jelesül Ponor Thewrewk József, Döbrentei Gábor, Szoboszlai Pap István, Tar Gáspár, Guzmics Izidor és báró Wesselényi Miklós, akiknek feljegyzéseiből vontuk össze a soraink elejére írt Széchenyi-nyilatkozatot?¹

Ez könnyen érthető. Régi diétáinkon hosszas, rendszeretlen tanácskozások és hosszú lére eresztett szónoklatok divatoztak, amelyek között rendszerint hiányzott a kapcsolat. Képzeljük el a helyzetet 1825. november 3-án. Felsőbüki Nagy Pál kimondotta a «pénz kell, meg pénz, pénz» kívánalmat. Lelkesen megtapsolják, mint mindig, de azzal az érzéssel, hogy máskor is a pusztába kiáltó szóvá légiesedtek az ilyen szép szónoklatok. Most azonban a kívánság teljesedik. Ily természetű áldozatkészésre nem volt még példa magyar diétán. Mindenki tombolt örömeiben és senki sem vette észre, hogy Széchenyi még mond valamit. És ha valaki meghallotta, amit mondott, nem vetett ügyet rá. Az oltárra tett fejedelmi vagyonáldozat mellett kit érdekelt az a néhány szó, amely-

a katonaságot, ahol még csak az őrnagyi rangot szeretné elnyerni. Utolsó tényleges katonai szolgálatát 1823. novemberében teljesítette; 1824. május 4-én gróf Auerspergnek átadta lemondását, de ezt nem intézték el. 1825-ben félesztendő francziaországi utat tett. Ezután résztvett a pozsonyi diétán, amelyet elejétől fogva a legnagyobb figyelemmel kísért s még ennek tartama alatt, 1826 február 15-én. benyújtotta lemondását azzal az elhatározással, «hogy akkor sem maradna bent a hadseregben, ha rögtön ezredesnek neveznék is ki». Ezt a lemondását elfogadták (I. Naplói II. és III. kötetét s Viszota Gyulának ott közölt életrajzi adatait és jegyzeteit). Ezek után aligha lehet Széchenyitől rossz néven venni, hogy tizenöt további év elmúltával kilépett katonának mondta magát, már abban az időben is, amikor még három hónapig formai kötelék fűzte ahhoz a hadsereghez, amelytől már régesrég óhajtott megválni.

¹ L. Szász Károly: *A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása*. — Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István életrajza*, I. 200. és köv. 1.

nél cifrábbat számtalanszor hallottak olyanoktól, akik nagyobb mesterei voltak a szónak? Tehát azt a befejező igét, amely ma legszebb vezéreszménk, nem hallották, nem értették, nem méltányolták, nem jegyezték meg.

Bármennyire ünnepelték is akkor Széchenyit vagyoni áldozatáért, érzékeny lelkét bizonyára törként szúrta át az a kudarc, — mert ő annak érezte — hogy nem tudta elmondani, még kevésbbé megmagyarázni, mit értett ő ezen: Magyarország nem volt, hanem lesz. Erre vall komor, kurta bejegyzése naplójába: «In der Zircular Sitzung gesprochen; und mich mit allen meinen Landleuten verfeindet».

Széchenyi hangulata tehát nem volt kellemes azután, hogy megtette e nagy lépést, amelynek indokolását és messzeható értelmét nem hallgatták. Ezt pótolta a *Hitel* (1830) végső soraiiban, amelyekre még visszatérünk. Valahogyan azonban a *Hitel* idején még nem látta elérkezettnek az idejét annak, hogy — «félreértett szavai valódi értelmét helyreállítsa». Ezt csak 1840-ben tette meg.

1840-ben Széchenyi népszerűsége azonban már hanyatlóban volt. E szónoklata távolról sem tett olyan hatást, mint aminőt tett volna 1825-ben, ha a vagyoni áldozatáért való lelkesedés beléje nem fojtja a szót. 1840-ben sem ment az ülésről mindenki haza a «Magyarország nem volt, hanem lesz» jelisével. Volt ott azonban valaki, akinek szívébe vésődtek ezek a szavak.

Ez a fiatal báró Eötvös József volt, aki után közvetlenül beszélt Széchenyi s akire kétszer is igen elismerő módon hivatkozott.

Báró Eötvös József jól megjegyezte magának, hogy «Magyarország nem volt, hanem lesz» s ezt később nem egyszer idézte, mint például 1869-ben mondott képviselőválasztási programbeszédében, amelyben Széchenyi tanítványának vallotta magát e szavakkal: «Bízom a nagy férfiú szavában, aki elmondá, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, s haladni akarok azon jövő felé, melyet nemzetünknek ígért». (Beszédei, 1886., II., 171. l.)

Lehetséges, hogy 1840. és 1869. között kimutatható — talán több ízben is — a «Magyarország nem volt, hanem lesz»

használata, előttem azonban kétségtelennek látszik, hogy e jelszó elterjedéséhez Eötvös említett beszéde erősen hozzájárult.

Egyelőre azonban még vissza kell mennünk régebbi időre. Széchenyi lelkében ugyanis nem azért gyúlt fel 1825-ben a Magyarország jövőjébe vetett hit szövétneke, hogy azt véka alá rejtse. E hitnek tanúbizonyságát adta 1830-ban megjelent *Hitelében*, amelyet e szavakkal fejezett be: «Nem nézek én, megvallom, annyira hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre: nincs annyi gondom tudni, valaha mik voltunk, de inkább átnézni, idővel mik lehetünk s mik leendünk. A Mult elesett hatalmunkból, a Jövendőnek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscenciákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország — volt; én azt szeretem hinni: lesz».

E befejezés megtette hatását saját korára is, az utókorra is. Még Beöthy Ákos is, aki egyébként szigorú kritikusa Széchenyinek, elismerte, hogy a *Hitel* befejező sorainál szebbet és magasztosabbat nem ismer.¹ Minthogy az 1840-es főrendi beszéd — a most tárgyalt vonatkozásban — elkerülte a kutatók figyelmét, a közismert helyen levő *Hitel*-sorok viszont szembeszöktek, létrejött a megállapítás, hogy Széchenyi mondása tulajdonképpen nem így hangzik: «Magyarország nem volt, hanem lesz»; eredeti fogalmazásának a *Hitel* befejező része tekintendő. Ez volt az álláspontja Tóth Bélának is, aki nagy lelkiismeretességgel állította össze 1895-ben, majd 1901-ben megjelent *Szájruul szájra. A magyarság szállóigéi* című könyvét. Ebben elmondja, hogy Széchenyinek leg híresebb szállóigéje («Magyarország nem volt, hanem lesz») nála másképpen kifejezett gondolat, «melynek ez állandó és vérünnké vált alakját az ismeretlen átformáló erő adta meg». Megállapíthatjuk azonban, hogy ezúttal nem szerepelt ilyen ismeretlen átformáló erő, mely egyébként gyakran szokta csiszolgatni az idézeteket.

Tóth Béla könyve népszerűségének tulajdonítható mind-

¹ V. ö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék*, I. kiadás, 23. l.

azonáltal, hogy a *Hitel*-idézet széles körben vált ismeretessé. A *Hitel*ben olvasható szöveg még külföldiekhez is eljutott. Így például, amikor 1933. október 18-án egy angol képviselői csoport érkezett Budapestre, nevükben D. G. Sommerville a *Hitel*-idézzel fejezte be magyarbarát pohárköszöntőjét: «Prefer to think not that Hungary has been, but that Hungary shall be».

Ám térjünk vissza ismét magához Széchenyihez, aki élete egész folyamán őrizte emlékezetében, hogy 1825-ben első hatalmas nyilvános fellépésének ikergondolata volt a Magyar Tudományos Akadémiának életrehívásával kapcsolatban Magyarország jövőjébe vetett hitének határozott hangoztatása is. Ugyanez az ikergondolat sugárzik ki abból a leveléből, amelyet Döblingben írt a Magyar Tudományos Akadémiához akkor, amikor tudomást szerzett arról, hogy az abszolút kormány annak alapszabályait meg akarja változtatni. Széchenyi ekkor már szellemi képességeinek ismét teljében volt. Ebben a levélben, amely Zichy Antal gyűjteményében 1858. november 6-i keletet, Falk Miksa egyik cikkében¹ december 20-át visel, a következők olvashatók:

«Az akadémiái alapszabályok ma nap leérkezett megváltoztatása, legalább saját szemeim előtt, nem egyéb és nem kevesebb, mint oly dőfés, mely könnyen halálra vezet.

Kérdem, még fel se jajduljak, mikor látni vagyok kénytelen. én, kinek baja nem a homályos, de az igen is tiszta, minden ámtás nélküli látás, hogy a dicső fejedelmi család, mint valami baligezés által félrevezetve, népeinek éppen legéletrevalóbbját, mely fiatal-ságánál és kettétörhetlen zománcánál fogva a legdicsőbb kifejlésre képes, nemcsak kellő figyelemre nem méltatja, sőt azt sajátságaiából kivetkőztetni, elzibbasztani engedi.

Én azt szeretném hinni, hogy fiatal fejedelmünk, ha látni és hallani akar és egyedül saját veleje tanácsát követendi és egyedül saját szíve sugallata után indul, bizony, mondom, Magyarország tekintetében még Corvin dicső korát is homályba állítandja.²

¹ *Emlékkönyv*. A magyar Akadémia palotájának megnyitási ünnepélye, 1865. 7. l.

² Külön érdekessége e kései Széchenyi-levélnek ez a szöfűzés: «én azt szeretném hinni . . .» Ezek azok a szavak, amelyeket a *Hitel* befejező soraiban használ. Ezt — amint kifejtettem — az 1825-ös nyilatkozat függvényének kell tekintenünk.

Figyeljük meg az utolsó szavakat, amelyekben lehetetlen rá nem ismerni a «Magyarország nem volt, hanem lesz» gondolatára.

Három dátum van most már előttünk : 1825, 1840, 1858. Széchenyi pályája elején, munkássága közepén és élete alkonyán. Három mérföldkő, amelyek mindegyikén Széchenyi lelkében a magyar jövőnek és az Akadémiának kapcsolatos gondolata nyilatkozik. E három nyilatkozat élesen megvilágítja azt a két problémát : vajjon ösztönösség vagy tudatosság vezette-e Széchenyit ténykedéseiben, és másodszor azt, vajjon optimista vagy pesszimista volt-e Széchenyi.

Hogy Széchenyi az Akadémia alapításában tudatosan járt el, maga hangsúlyozta. Elmondta, hogy megfontoltan cselekedett, érett meggondolással. Ugyancsak ő maga jellemezte önmagát, mint megalkotóját a nagy jelszónak, amely Magyarországot nem a múltban, hanem a jövőben látja. Ezt — amint maga mondta — inspirációként nyilvánította. Tehát itt inspiráció, ott megfontoltság. Mindkét megállapításában az az önismeret jellemzi, amelynek fontosságát annyira szerette hangsúlyozni. Inspirációjára való hivatkozása viszont eszünkbe juttatja Beöthy Ákos megállapítását, aki szerint Széchenyi politikai működése «legkedvezőbb értelemben lángeszű rögtönzés volt».

Ez a tette, amelyben az ösztönös nyilatkozás tudatos cselekvéssel volt kapcsolatos, végig kísérte őt egész életén. Megfigyelhetjük, hogyan ; megállapíthatjuk, hogy a kapcsolatnak melyik részét ítélte fontosabbnak. Természetesen a nagyobbat, a hatalmas átfogó gondolatot : a magyar jövőt. Az Akadémiát pénzzel kívánta létrehozni s a magyar jövőhöz kapcsoltnan örök életűvé tenni. Látta, hogy 1825-ben a közönség üres szólam gyanánt érzekelte a magyar jövő jóslatát s azt — valósággal — egyik fülén be, a másikon kieresztette. Széchenyi azonban egymással harmóniába kapcsoltnan őrizte lelkében e két gondolatát. Ha lelkéből kiesett volna a «Magyarország nem volt, hanem lesz» hite, kiesett volna maga az Akadémia is. Egy alkalommal csakugyan ki is esett : a lelki feldúltságnak abban az állapotában, amellyel a döblingi elmeógyógyintézet kapuján átlépett. Amikor tollat vett a

kezébe, hogy életéről nyilatkozzék, — de most már nem a magyar jövő fáklyája mellett — az Akadémia egészen összezugorodott szemében. Íme, amit 1849. március 21-én feljegyzett :¹

Sprach 24 ungarische Worte schlecht und dumm, aber als Opponent in der Magnatentafel und offerirte 60,000 Fl. C. M. ich wusste eigentlich nicht klar auf was, was sich aber in eine magyarisch-philologische Akademie auswuchs und die Pandora-Büchse der jetzigen National-Zerwürfnisse bildete.

Viszont lelke minden energiájával ragaszkodik ismét az Akadémiához, amikor a magyar jövőt ott látja ragyogni mögötte, amint azt 1858-as nyilatkozatában olvashatjuk.

Széchenyi lelkében történetíróink egyértelműleg mélységes pesszimizmust látnak. Nem bízott nemzetének sorsában. Csak «nagyszerű halála» lebegett szeme előtt ; a balsejtelmek állandóan gyötörték, végül örülésbe kergették.

Mindnyájan egyetértenek abban, hogy Széchenyre ráillik Goethe mondása : Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt. «Himmelhoch jauchzend» hangulat volt az, amely Széchenyiből kiváltotta a jóslatos jelszót : Magyarország nem volt, hanem lesz.

Széchenyi tragédiájának egyik részlete az, hogy e nagy jelszavát először nem hallották meg, később pedig nem tárgyalták komolyan, mert azt nem lehetett pesszimizmusába beilleszteni. Ezt a felfogást még megerősítette az a téves hit, hogy hiszen ezt Széchenyi nem is így mondta. Most már tudjuk, hogy így mondta. És tudjuk, hogy ez nem volt üres szólam részéről, hanem meggyőződéses jóslat, becses hagyaték nemzete számára. Ennek tudatában nem fogadhatjuk el azt az állítást, amely Széchenyit kíméletlenül sötéten látónak bélyegzi.

Tisztán véletlennek tulajdonítom, hogy sikerült rátalálnom Széchenyi életében a most tárgyalt összefüggésre. Az elsőséget ebben örömmel engedem át valakinek, aki szintén vates volt, mint Széchenyi. Arany János volt az, aki az 1825-ös Akadémia-alapítást csak a magyar jövő jóslatával

¹ *Döblingi irodalmi hagyatéka*, I., 428. 1.

együtt tudta elképzelni, amiről tanúskodnak *Széchenyi emlékezetének* következő jól ismert sorai :

És mennyi harcot küzde önmagával?
 Hány izgatott álmatlan éjjelen?
 Míg bátorító Macbeth-jóslatával
 Kimondá : «a magyar lesz — hogy legyen!»

Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
 Azt, ami fő, s mindent befoglaló :
 «Elvész az én népem, elvesz, — kiálta —
 Mivelhogy tudomány nélkül való.»
 S míg kétle a bölcs, hátrált a tevékeny,
 Bújt az önérdék, fitymált a negéd :
 Ő megjelenve, mint új fény az égen,
 Felgyújtá az oltár szövetnekét.

Ha Széchenyiről minden írás elveszett volna, csupán ezek a sorok maradtak volna meg, az utókor ezekből megállapíthatta volna, hogy Széchenyi 1825-ben az Akadémia megalapításakor használta a legszebb magyar jelszót. Ezt pályája elején sugallatszerűen jelentette ki úgy, ahogy azt mai napig használjuk : Magyarország nem volt, hanem lesz !

SIKLÓSSY LÁSZLÓ.

TAKÁTS SÁNDOR.

— Hatodik és utolsó közlemény.¹ —

Munkásságának ismertetését néhány idősebb kortársáról írt dolgozatával fejezzük be. Három szől közölök Jókairól, kit a legnagyobb magyar regényírónak tartott, kinek számos művét többször is elolvasta, akihez áhítatos tisztelet fűzte s akinek lelkével rokon volt az ő lelke is. *Az elátkozott családban* hiteles történeti adatok alapján vázolja az 1763. évi komáromi nagy földrengés lefolyását s az egykorú protestáns-üldözés kirívóbb eseteit. Majd a regény néhány főszereplője kilétének, igazi nevének tisztázása után megállapítja, hogy Jókainak ez a regénye is, mint legtöbb történeti regénye, a valóságon épül fel, miként a *Janicsárok végnapjai* is, mely utóbbi művét egy francia mérnök följegyzései nyomán írta, ki hét évig állott Tepelenti Ali janinai basa szolgálatában. Többi történeti regényéhez is a naplók, ismeretlen levelek, emlékiratok egész seregét használta fel. Egy beszélgetésük alkalmával Jókai annyi érdekes dolgot mondott el Komárom multjából, hogy ő (t. i. Takáts), a város monográfusa is álmélkodva hallgatta. Viszont mikor Jókai utolsó bécsi tartózkodása idején fölkereste Takátsot a közös pénzügyi levéltárban, a már 76 éves költő 2 órán át hallgatta feszült figyelemmel Takáts előadását a Komárom város jegyzőkönyveiből merített vidám és szomorú epizódokról és sajnálkozva jelentette ki: «Öcsém uram, mért nem mondta előbb ezeket, mily szép dolgokat írhattam volna belőlük!»

Jókai a természetet és főleg a növényvilágot is kitűnően ismerte s természetrajzi és kertészeti ismereteit remekül

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1937. évi 710., 711., 712., 713. és 714. számában.

értékesítette műveiben. «Jókai, a nagy idealista, aki csodálatos fantáziáját ezernyi színben ragyogtatja, aki a költői leírásoknak utólérhetetlen művésze, a kertészet dolgában, a természetrajz terén a legnagyobb realista», akinek «e tekintetben alig van párja a világirodalomban». Jókai maga is kertészkedett s a Svábhegyen, egy felhagyott kőbánya területén gyönyörű kertet teremtett, amely bőséges vigaszt nyújtott neki az élet töviseiért. (*Jókai, a jó kertész*. Mindkét tanulmány a *Hangok a múltból* c. kötetében.)

Harmadik tanulmánya a *Jókai politikai pályafutása* címmel előszó Jókainak a képviselőház által 1930-ban kiadott politikai beszédeihez. A 114 lapra terjedő dolgozat a bécsi Staatsarchivból és az Országos Levéltárból beszerzett levéltári anyag felhasználásával 1848-tól haláláig ismerteti Jókai politikai szereplését a sajtóban és a képviselőházban, számos téves irodalomtörténeti adat helyreigazításával, de egyzersmind főleg a Gyulai Pál epés kritikáival szemben szárnyaló dícsérettel a «nagy kornak nagy szülöttjé»-ről, ki «hat évtizeden át megbecsülhetetlen kincsekkel árasztotta el nemzetét». «Oly irodalmi kincsek ezek, — folytatja — melyek mai napig mit sem vesztek értékükből. Sőt megcsónkított országunk magyarsága ma talán még több tanulsággal, még nagyobb szeretettel lapozgathatja e műveket, mint keletkezésük idején. Hiszen régi, virágzó hazánkat szemlélheti bennük, a maga teljességében . . . Az ő korában is volt idő, mikor úgy tetszett, hogy a magyarság alkotmányával együtt mindenét elvesztette. S Jókai volt az, aki a vérző sebekre írt csepegtetett; Jókai hirdette a hitet és reményt a nemzet feltámadásában s amit ő prófétai lélekkel hirdetett, az be is teljesedett.» (XIX. l.) Jókai «még az elnyomatás korában is oly magasra» emelte a nemzeti önérzetet, hogy ez valósággal történelmi esemény számba ment» (XX. l.).

Jókai maga sem tartotta magát államférfinak, de mint politikus mindig megállotta a helyét. Kitűnő szónok volt, aki még rögtönzött beszédeivel is sikert aratott. A képviselőházban Deák után neki volt legtöbb hallgatója, ki mindig a kölcsönös megértést hirdette. Egyébként pedig «igénytelen, szerény, igazságos, őszinte és előzékeny ember volt» (CV. l.).

Egy-egy kedves visszaemlékezése van Türr István tábornokról (erről már fentebb is szóltunk) és Mogyoródy Adolf ezredestől, a XIX. század egykor sokat emlegetett, európai hírű két férfának utolsó élet éveiről és meghitt közös kávéházi társaságukról (*Hangok a múltból*).

Igen meleg barátság fűzte az 1904-ben Horánszky Lajos közvetítésével megismert Mikszáth Kálmánhoz is. Számos, szép szombat estét töltöttek együtt hármásban a régi tiszti kaszinó vendéglőjének egyik páholyában, ahol Mikszáth «több elbeszélésének s regényének eszméje is született meg». Ilyenkor nemcsak Mikszáth ontotta magából a sok ötletet, adomát, hanem Takáts is részletesen ismertette a Habsburgok korát, természetesen nem úgy, ahogy az a könyvekben olvasható, hanem «olyan tárgyakról» szólván, «melyek a magyar regényíró lelkébe hatnak». Nagyon kedvelte Mikszáth a Takáts tárcáit, melyekről az volt a véleménye, hogy azok «új műfajt jelentenek, mely a szépirodalom és a történetírás közt középhelyet foglal el.» (*Hangok a múltból*).

Végül maradt még egy megkezdett műve Ráby Mátýásról. Éveken át gyűjtögette az anyagot a budapesti és a bécsi levéltárakból s ezek nyomán hiteles életrajzot készült írni a XVIII. század utolsó évtizedeinek e nem közönséges képességű kalandoráról, kinek nevét Szentendrén utca őrzi s akinek valótlan állításoktól és hamisított aktáktól hemzsegő hirhedt emlékiratai (Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten ungrischen Edlen Matthias Raby von Raba und Mura. Strassburg I—III. köt. 1797.) alapjául szolgáltak a jóhiszemű Jókai *Rab Ráby* c. regényének. Ráby szélhámoskodásairól megemlékszik Szinnyei József is (*Magyar írók* XI. köt. 297. hasáb). Takáts a hiteles iratok világánál szerette volna bemutatni a hazudozó egyéniségét, aki — mint azt többször elmondta — sohasem volt magyar nemes, hanem valami Raab (vagy Raaber) nevű győri születésű német, akinek jellemével a pártfogójaként feltüntetett II. József is tisztában volt.

Több további dolgozatnak tervét is forgatta agyában,

melyekről beszélgetés közben szívesen tett említést. Az országgyűlési iratok gyűjtését is rendesen folytatta, bár 1918 után természetesen be kellett érnie az Orsz. Levéltár acta diaetalia-inak másoltatásával. Egészsége és csodálatos munkabírása még töretlennek látszott, melyet nem érintettek sem a letelt évek, sem 1928. május 5-iki muló rosszullete, mikor hivatali helyiségében az érlemeszedés előrehaladásának első figyelmeztetőjeként elszedült s majd egy órába telt, míg erejét összeszedte annyira, hogy a felajánlott kísérő erélyes visszautasítása után egyedül hazamehetett. Sőt azt is rossz néven vette, hogy hűséges munkatársa, a levéltárban 1921 óta szolgálatot teljesítő Laky Margit könyvtártiszt, háta mögött megfelelő életrend előírását kérte Takáts régi jó barátjától, Lénárd Zoltán orvosprofesszortól. Mindazonáltal önként nagyon lecsökkentette szenvedélyes dohányos létére napi szivarjainak számát, majd utóbb jóformán teljesen lemondott kedvelt regalia media-iról. Étkezésében is lefokozta műgy is kicsiny igényét. A rendház bőséges ebédjeiből és vacsoráiból csak a szárnyashoz nyult, minden más ételt és napi borjárandóságát is elajándékozta. Ezek helyébe éveken át élt a szeszforralón magafőzte, vajjal leöntött karfiolon meg gyümölcsön.

1932. dec. 1-én volt benn utolszor hivatalában. Gép-kocsin ment haza, melyet az utóbbi időkben egyre sűrűbben vett igénybe. A kapuban kiszálláskor összeesett s többé nem is állott talpra. A betegség ugyan kezdetben nem látszott aggodalomkeltőnek, de mikor egy hét mulva egyre súlyosabban jelentkeztek az uremia tünetei, a rend orvosa és Lénárd Zoltán csakhamar megállapították, hogy gyógyulás nincs számára. Utóbbi szerette volna klinikára vinni, de Takáts erről hallani sem akart. Érvágással és sóoldat befecskendezésével igyekezett tehát a vesezsugorodás-okozta fájdalmain enyhíteni és kitolni a katasztrófa időpontját, amely azonban már rohamosan közeledett. Ennek ellenére, amíg csak bírta, ágyon kívül, karosszékben ülve, fogadta a kora déli óráktól estig barátait, rokonait, tisztelőit. Dec. 17-én nem tudott fölkelni. Ettől kezdve már csak az injekciók tartották benne a lelket, melyet négy nap mulva adott vissza a Teremtőnek.

Halála pillanatában Friedreich Endre kegyesrendi tanár, Ágner László országgyűlési elnöki és Traeger Ernő miniszterelnökségi miniszteri tanácsos, Laky Margit és keresztfia: Térffy Béla voltak jelen, majd percek mulva újra megjelentek Sebes Ferenc rendfőnök, valamint unokatestvérei: Takáts Ernő, a Szt. István-Társulat igazgatója és Takáts Margit, sz.-fővárosi tanítónő, kik az éjszakai virrasztásban kimerülve, kevéssel előbb távoztak. Temetése 23-án ment végbe. Négyesy László búcsúztatta a Kisfaludy-Társaság, Eckhardt Ferenc az Akadémia és e sorok írója az országgyűlés kinevezett tisztviselői nevében. A rend budapesti sírboltjában (Kerepesi-úti temető) helyezték örök nyugalomra.

11. Munkásságának összefoglaló jellemzése.

Végigtekintve Takáts munkásságán, mindenekelőtt termékenysége és sokoldalúsága ötlik szembe. Valamennyi műve, tanulmánya és cikke — beleértve a csak folyóiratokban és napilapokban megjelent dolgozatait és tárcáit — együtt közel negyven kötetre valót tesz ki s a szoros értelemben vett állami élet kivételével a magyar művelődéstörténet majd minden ága foglalkoztatta. Úttörő, alapvető tanulmányaival a magyar kultúrtörténetnek ő volt eddig legnagyobb művelője.

Írói egyéniségét termékenysége és sokoldalúsága mellett még a következő vonások határozzák meg: kutató- és anyaggyűjtő szorgalma, tárgyának megválasztása, feldolgozásmódja, nyelve és minden sorát elöntő izzó magyar lelke. Ezek a vonások és sajátosságok biztosítanak számára egészen különálló helyet történetírásunkban.

Mint kutató a levéltáraknak oly óriási anyagát búvárolta át, hogy kortársai közül e tekintetben csak Károlyi Árpád és Fraknoi Vilmos járhatnak előtte. Ez a kutatás-szomja vitte levéltárból levéltárba, lehetőleg még föltáratlan vagy kevéssé ismert akták rengetegébe. De sokoldalúságánál és ritka széles érdeklődési körénél fogva mélyreható tekintetével a politikai történetíróktól többszörösen áttanulmányozott iratokban is talált addig senkitől észre nem vett, lény-

ges körülményeket, melyek fontos események okaira és okozataira vetnek új világosságot.

Tárgya megválasztásában is egészen eredeti. A szoros értelemben vett politika kivételével vonzotta nemzeti életünk minden mozzanata és jelensége. Feldolgozási módszerében sem követett senkit, nem irányította semmiféle iskola és hidegen hagyta minden történetbölcséleti felfogás. Mint arra már fentebb is rámutattunk, 25 éves korában írott kis művében a történetírás elismert követelményének jelentette ki, «hogy a történetíró eredeti kútfőket használjon a kutatásoknál és ne állítson semmit, amit hitelt érdemlő kútfők alapján nem igazolhat.» Idéztük továbbá másik történetírói programpontját is (37. l.), melyben kifejti, hogy a történetírónak nem szabad csupán a jogi, politikai és hadi vonatkozások megírásával beérnie, hanem, hogy a kor belső életét is megismerhessük, foglalkoznia kell «a szorosán vett társadalmi fejlődéssel, a köznapi élet jelenségeivel».

Maga állapította meg e programját, melyhez mindig hű maradt. Még Károlyi Árpád is, kit mesterének tekintett, csak abban hatott rá, hogy az ő nyomait követve, fordult figyelmével a XVI. század felé és hogy az ő példája szerint adta az akkoriban még divatos kútfőgyűjtemények, okmánytárak helyett mindjárt a levéltári anyag feldolgozását is. Egyébként tárgyának megválasztása, feldolgozása és történelemszemlélete ellentétes a Károlyiéval.

Míg a jogot is végzett Károlyit első sorban oly történeti problémák vonzzák, amelyek a néma iratkötegek alapján alkalmat nyújtanak neki arra, hogy az állami élet irányításának legfontosabb szerveiben folyt tevékenység mélyreható ismeretével és az illető esetben, eseményben szerepet játszott egyének utólérhetetlenül tökéletes jellemzése s az összes számbavehető körülmények tisztázása után, közjogi szempontból is nagyjelentőségű ügyekben — mondhatnók — végső fokon nyilvánítson többé meg nem változtatható ítéletet, — e képességei emelték Károlyit történetírásunk csúcsára — addig Takáts legszívesebben oly tárgyakhoz nyúlt, melyekben, bár gyakran csekély fontosságú dolgokban, meg-

érezte a kor lelkét, a magyar élet árjának lüktetését. Károlyi történetünk kimagasló alakjaival, nagy, korszakos eseményeivel szeret foglalkozni s így elsősorban politikai történetet ír, melyben a társadalmi erők működésébe és egymáshoz való viszonyába legfőlebb a szereplők összeütközéséből nyerünk bepillantást. Takáts viszont kifejezetten a társadalmi erők, főként a gazdasági és közművelődési viszonyok fejlődésére veti a súlyt. Károlyit individualisztikus történeteszemléletéhez képest kivált a történelmet «csináló» kiválóságok, Takátsot kollektivistikus történeteszemléleténél fogva a hétköznapiak nem ritkán névtelen hősei érdeklik. Károlyi az érvek logikájával és a lélekelemzés finomságával, Takáts pedig korfestése színeinek üdeségével és gazdagságával, előadásának varázsával fogja meg az olvasót. Károlyinál a jellemzésekben több van az egyéniségből, Takátsnál több van a korból. Károlyinál több a drámaiság, Takátsnál a regényesség. Károlyi a szereplőkön át ismerteti a kort, Takáts a koron át a szereplőket, akik így Károlyinál élesen jellemzett egyének, Takátsnál inkább típusok.

Károlyi tervszerűen átgondolt, zárt szerkezeti egységben, nagyvonalú felépítésben viszi előre fejtegetéseit, Takáts ellenben, az egykor csipkeszerű lombfűrész-faragványokat készítő diák, a hangulatos, finom, azonos motívumokban bővelkedő részletrajzoknak mestere, aki nem törekszik szerkezeti egységre, hanem beéri a pompás miniatűröknek mozaiklapok módjára való egymás mellé illesztésével. Ezért sikerültebbek szerkezetileg kisebb tanulmányai nagyobb műveinél és ez is egyik oka annak, hogy Komárom városának vagy a magyar szarvasmarha-kereskedésnek nagy, összefoglaló történetét, melyek megírására önként vállalkozott, illetőleg pályázata alapján az Akadémiától kapott megbízást, nem írta meg soha, ámbár számos kitűnő fejezetet készített el e két tárgykörből, melyet senki sem ismert oly behatóan, mint ő. Károlyi munkáit jellemzi továbbá a nagy műgond mellett a levéltári adatoknak és a vonatkozó irodalom minden termékének pontos feldolgozása, míg Takáts sokszor megelégszik a ki nem adott levéltári anyaggal. Végül Károlyi előadása szigorúan tudományos, Takátscsal megesik, hogy

cikkeiben a történetíróra csak a levéltári adatokra való hivatkozás emlékeztet.

Az előbb mondottakból, főként programjából önként folyik szoros ragaszkodása az induktív módszerhez és — enyhén szólva — bizalmatlansága a szellemtörténeti módszer iránt. Nincs egyetlen oly állítása, amelyet nem támogatna levéltári adatokkal. Más oldalról azonban nem méltatja figyelmére a nagy történeti összefüggéseket. A magyar nemzet és a Habsburg-politika mellett csak a török játszik szerepet nála; az európai történet más tényezőit ellenben teljesen elhanyagolja. Épp így hiányzik belőle a szintézisre való törekvés. Mindent *sub specie temporis* tekint: a török időket vagy a XIX. század első felét. Ez okból, de azért is, mert jóformán csak levéltári forrásaiból merített, tudja oly mértékben újra átélni és újratemetni e két kort, mint előtte senki.

Ha azonban nem foglalkozott is történelembölcseleti problémákkal, vannak elszórt megjegyzései, melyek magukban is tanúskodnak arról, mily mélyen belelátott a történelmet formáló erők kohójába. Örök igazságokat fejeznek ki pl. e mondásai: «Nagy dolgok közösek a nagy bajokkal» (*Rajzok a török világból* III. köt. 320. l.), vagy «Minden szabad annak, akitől minden kitelik» (u. o. 332. l.), avagy «A férfiakat, kiknek működését áldás követi, csak keskeny mesgye szokta azoktól elválasztani, akiknek tetteit átok kíséri». (*Régi magyar kapitányok* I. kiad. 323. l.).

Ám ha nem is akart politikai történetíró lenni, az ő munkásságának köszönhetjük történettudományunk oszlopcsarnokának nem egy oly pillérét, melyen a 400 éves Habsburg-korszakról való ismereteink boltozata nyugszik. Nagyértékűek megállapításai — török-barátsága ellenére is — azért, mert programjához híven nem annyira a politikai eseményeket vizsgálja, mint inkább felkutatja a kor belső életének megismerhetése végett a vallási, erkölcsi, szellemi vonatkozásokat, az oktatás és nevelés, a honvédelem s a vele kapcsolatos ügyek, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a gazdaság, a családi élet, a szokások és általában a hétköznapi viszonyok mindama részleteit, amelyekben a korra, vagy a magyarság

sorsára, helyzetére jellemző adalékot lát. Minthogy pedig a nemzet jogérzéke, kulturális, gazdasági stb. képessége szorosan kapcsolatos politikai képességével, államalkotó és fenntartó tehetségével, — lévén mindezek egy és ugyanazon nemzeti lélek nyilatkozásai — tanulmányai, melyekben bemutatja a gazdasági, műveltségi stb. állapotokat, teljes világosságot derítenek a magyar sors fontos kérdéseire, sőt részben Trianon távolabbi előzményeire is.

Összefoglalva fontosabb eredményeit, az ő munkáiból ismerjük legrészletesebben a török idők katonai, társadalmi, gazdasági stb. életét, a reformáció elterjedésének igazi körülményeit. Tőle, a XVI. század legmélyebbre hatolt bűvárától tudjuk legaprólékosabban, hogyan törték meg nemzetünk egységes és egészséges fejlődésmenetét és szaporodását a folytonos török háborúk; hogyan fogyott le a Mátyás alatt még nagyhatalom szerepét játszani képes magyarság a törökkel vívott harcokban és még inkább a töröknél is gonoszabb felszabadító hadak pusztításai következtében a Habsburgok birodalmának egyik «néptörzs»-évé s változott hazánk nemzetiségi állammá és a valóságban osztrák tartománnyá. Ugyancsak tőle tudjuk, hogyan irtották ki a pár évvel azelőtt még népes, virágzó Dunántúlt lakatlan sivataggá változtatós a régi székesfehérvári királysírokat is kirabló császári csapatok a töröktől meghagyott magyarságot, kultúrájának emlékeivel együtt és hogyan kerültek a Felvidék és Erdély magyar műkincsei a bécsi gyűjteményekbe. De más oldalról azt is látjuk tanulmányaiból, hogyan morzsolódott fel a magyarsággal a végeken vívott szüntelen csatákban a török, amely ellen még a tizenöt éves háborúban egységesen küzd az egész nemzet Erdéllyel együtt és hogyan változott Rudolf magyarírtó kormányzása folytán a törökgyűlölet németgyűlöletté és lett a királyhűségéről híres magyarság rebellissé, sőt a török szövetségésévé, más szóval hogyan ment végbe Rudolf alatt a magyarság lelki kettészakadása. Ezzel kapcsolatban az erdélyi fejedelemségnek a kortársak szemében való szerepéhez és jelentőségéhez is szolgáltat újabb adatokat, melyekből kétségtelen, hogy már 1579-ben Báthory István lengyel király felé fordul legjobbjaink figyelme,

akik «a németek gögjét és jogtalanságait tovább nem voltak képesek túrni» (*Rajzok* IV. köt. 150. l.). Nála olvassuk azt is, hogy Zrinyi, a költő és maga Pálffy Pál nádor rendes levelezésben állottak II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, kinek elbukása akadályozta meg egyfelől — Zrinyi megrázó szavainak bizonyossága szerint — a keleti magyar politika tartós győzelmét a Dunántúlon és tette lehetővé másfelől a Bécshez szító irány győzelmét, a nélkül azonban, hogy a nemzet lelki kettészakadását megszüntethette volna. Nála találjuk a legbősegebb adatokat arra, minő eszközöket használt a császári politika a magyarság ellen I. Lipót korában és miért hozta az ország újranépesítése során a nemzetiségek, köztük a rácok nagy tömegeit magyar földre. Végül az ő dolgozataiból ismerjük meg egész mivoltában az I. Ferenc rendőr-államát, kémrendszerének működését s a reformkorszak eszméinek, mozgalmainak legrészletesebb képét.

Ez eredményei ma már történettudományunk marandó értékei, melyek jelentékeny részét Szekfű Gyula is beiktatta már *Magyar történetébe* s amelyekre nem vethetnek árnyékot sem azok a tanításai, melyek már megjelenésük időpontjában vagy újabb kutatások során téveseknek bizonyultak, esetleg fognak bizonyulni úttörő munkásságából, sem a gyakran szépiróéra emlékeztető stílusa.

Főntebb idéztük Mikszáth megjegyzését, mely szerint Takáts tárcái új műfaj, «mely a szépirodalom és a történetírás közt középhelyet foglal el». Mikszáthnak e megállapítását némileg alkalmazhatjuk Takáts egész írói tevékenységének jellemzésére, még pedig tárgya megválasztása, feldolgozási szempontjai és írásmódja, helyesebben írásművészete alapján, természetesen a nélkül, hogy ezzel az észrevétellel a legkisebb mértékben is kicsinyelni akarnók óriási munkásságának belső értékét.

Ilyetén írói készsége és gazdag korfestése hozta magával, hogy regényíróink oly szívesen merítették műveiből anyagot, hangulatot, korhű rajzokat és régies zamatú kifejezéseket. Így írta Mikszáth Takáts dolgozatai alapján a *Fekete város* c. regényét, a *Csász. kir. bor* és az *Aranyos csikó* c. kedves novelláit, mely utóbbiakban az egész környezet-

rajz Takáts értekezéseiből való. Így merített Herczeg Ferenc is tárgyat, korszellemet és részletképeket Takáts *Rajzaiból a Fogzó hold* c. regényéhez, melynek egyik hőse is a Balázsdeák István kapitány neve mintájára Takácsdeák Sándor nevet viseli. És épp így fordultak hozzá tárgyért, adatokért Komáromi János, P. Gulácsy Irén és mások is. De a nagyközönség körében is rendkívüli népszerűsége tett szert változatos tartalmú, színes, eleven tollal írt köteteivel. Az 1910-es és 1920-as években nem volt nála olvasottabb magyar történetíró. Egyes kötetei két-három kiadásban is elfogytak, nem csekély örömeire kiadóinak, akiktől írói tiszteletdíj címén mindössze 100—100 példányt kért, melyeket — néha remek bőrkötésben — barátai, ismerősei között osztott szét.

Előadasmódjával szorosan kapcsolatos nyelvművészete, mellyel egész gondolat- és érzelemvilágát maradéktalanul vissza tudja adni. Festői leírásaiban benne van a magyar nyelv minden színe, bája. Mestere a humornak is. Vannak részletei, melyeken mintha a Jókai jókedvének csillogó derűje ömlenék végig.

Munkásságának utolsó jellemző vonása izzó magyarsága. Mindent: kort, irányt, felekezetet, osztályt és mindenkit: uralkodót, államférfit, hadvezért, papot, tudóst, írókat abból a szempontból ítél meg, hogy mennyiben szolgálta nemzetünk javát, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődését. Ez a szolgálat az ő egyetlen értékmérője. Minthogy pedig a török nem törődött a hódoltságbeli magyar köznép nyelvével, vallásával, sőt kettős adózásával sem, holott a Habsburgok Rudolf óta úgyszólván az 1867. évi kiegyezésig tudatosan törekedtek állami önállóságunk, alkotmányos szabadságaink megszüntetésére, a nem katolikus vallások kiirtására és nemzetünk beolvasztására, ez a körülmény magyarázza egyoldalú törökbarát és Habsburg-ellenes felfogását, noha kétségtelenül a törökök hozták ránk az első veszedelmet s tették ezzel hazánkat a Habsburgok, a szultánok és a velük szövetséges francia királyok politikájának játéklabdájává.

Emelkedett magyar érzése szólalt meg a vallási kérdésekben is. A felekezeti türelmetlenség fölött ez örökszép sorokban tör pálcát: «Zrínyi Miklós... a vallási villongásnak...

antagonistája volt. Az igazi nemzeti lélek nem melengethet magában olyan érzést, mely a nemzeti élet és a nemzeti egység megrontására vezet» (*Magyar küzdelmek*, 146. l.).

12. Egyénisége.

Szólnunk kell végtére Takáts Sándorról, az emberről, külsejéről, életrendjéről, szokásairól és egyéb jellemző vonásairól, melyekből együtt az utókor is megismerheti egyéniségét, lelki világát és hét évtizednél hosszabbra nyúlt élete óriási munkásságának külső körülményeit.

Középtermete, szikár, de nem sovány alakja volt, mely az íróasztal mellett töltött évek súlya alatt kissé előregörnyedt. Mint ismertető jegyek, kék szem, hajlott, magyaros orr, rajta csiptetővel, magas, rendkívüli értelmet sugárzó homlok, keskeny ajak, a szája szélétől lefelé húzódó mély barázdával, mely utóbb valami keserű jelleget adott tekintetének, határozták meg arcát.¹

Nem számítva pesti tanári éveit, mikor választékos, éppen nem szerzetesi ruházata különböztette meg rendtársaitól, télen-nyáron fekete császárkabátban járt, hozzá csíkos nadrággal, fekete keménykalappal. Csak a forró nyári napokon, legtöbbször szabadságideje alatt, viselt néha világoszürke zsakettet.

Rendkívül egyszerű volt két szobájának berendezése is, akár Bécsben a Thallóczy Traun-gasse 1. sz. II. emeleti lakásán, akár Budapesten a Fiume-szállóban, vagy a rend jelenlegi épületében (II. emelet, 8. ajtószám). Csupán a rengeteg könyv és írás mutatta gazdájának tudós és író voltát s szép szőnyegek ízlését.

Rossz alvó volt. Reggel korán kelt. Bécsi tartózkodása alatt, rendes munkahelyén, a közös pénzügyi levéltárban első vendég volt a hivatal kinyitásakor és utolsó a távozásban. Déli 2 órakor egyik közeli vendéglőben fogyasztotta el szerény ebédjét. Legtöbb délutánját szintén a munkának szen-

¹ Legjobb arcképe Túry Gyula festőművész ecsetje alól került ki, de igen élethű az ifj. Walkó Lászlótól mintázott bronzplakettje is, országházi dolgozószobájának falába illesztve.

telte. Ilyenkor írta tanulmányait, melyekhez az anyagot a délelőtti kutatások során gyűjtögette össze. Mint a természet nagy rajongója, szívesen járogatott ki Bécs híres kiránduló helyeire, de gyakran ment ki a Práterbe is Károlyi Árpád vagy Thallóczy Lajos társaságában, akikkel együtt töltötte legtöbb szabad idejét.

Nyári szabadságára az 1918. évi összeomlásig, mikor szülővárosa is cseh megszállás alá került, hazautazott Komáromba. Ott érezte legjobban magát az Erzsébet-szigeten levő híres szép kertjében, hol naponként találkozott Beöthy Zsolttal, kinek szeptember 4-én a pesti tudós- és írói világ számos kitűnő képviselőjének jelenlétében megtartani szokott születésnapja volt esztendőnként a sziget legnagyobb eseménye. Kertjében szinte újjászületett a lelke. Minden más gondját elvetve, csak csodás, maga-oltotta rózsza- és gyümölcsfáinak élt. Mint fentebb említettük, a megszállás után is hazament néhányszor, de egy-két napnál tovább nem bírta ki a kemény magyar lelkére börtönt jelentő cseh uralmat.

Ettől fogva tavasztól késő őszig a még pesti tanár korában megkedvelt Margit-szigetre járogatott ki, ahol két-három képviselőházi tisztviselő társaságában az alsó vendéglőben uzsonnázott, majd séta közben elgyönyörködött a pompás rózsakertészetben. A hideg idő beálltával a budai Dunaparton tett délutánonként hosszabb sétákat. Ha társa is volt, minden 20—30 lépés után megállott néhány pillanatra, hogy befejezze megkezdett mondatát.

Nagyon szerette a társaságot. Valamikor sűrűn járt fel a Nemzeti Társaskörbe és tagja volt Türr tábornok meghitt kávéházi asztaltársaságának. Hosszú éveken át rendes hetivendége volt vacsorára Horánszky Lajosnak és Térfy Gyulának, délutáni tarokkjátszmára pedig Lénárt Zoltánnak.

De nemcsak maga volt szívesen látott vendég, hanem ő is örült látogatóinak. Különösen országházi hivatali helyiségében, a nagy könyvtárteremből nyíló felső déli toronyszobában — ahol 1933. május 1. óta Almásy László akkori képviselőházi elnök megértő hozzájárulásával, íróasztala fölött márványtáblába illesztett, arcvonásait híven megörökítő, művészi bronzplakett is őrzi emlékezetét — keresték

fel sokan, néha képviselők, de méginkább idegenek, adatokért személyesen és levélben is hozzáforduló tanárok, újságírók, valamint képviselőházi tisztviselők.

Legtöbbször kész örömmel állott hatalmas emlékezőtehetségével az érdeklődők rendelkezésére, sőt készséggel írta ki roppant anyagot felölelő jegyzeteiből is a kért adatokat. Megesett azonban nem is egyszer, hogy egyik-másik ilyen kliense a tőle kapott levéltári adatokat a saját kutatásai eredményeként adta közre. Ilyenkor magyaros szókimondással bélyegezte meg az irodalmi szarkákat s ha valaki épp ekkor kereste föl tanácsért, adatokért, azt sietve lerázta a nyakáról.

Bizalmasai körében kedvelte a tréfát s ha jó hangulatban volt, félórakon át eladomázgatott olykor komáromi, esetleg palócos vagy tótos tájszólásban diákéveiről, régi rendtársairól, köztük Brecska «bácsi»-ről, Kricska-Budaváryról, Erdősy Imréről, a hatalmas termetű, nagyszerű branyiszkói hősről, Thallóczyról és bécsi köréről, a Thallóczy vezetése alatt Pasteiner Gyula, Rákosi Viktor, Révész Imre, Réthy László és mások társaságában megtett boszniai útról, londoni élményeiről stb. Anekdotái, melyekben saját magát és barátait sem kímélte, jókora füzetet is megtöltenének.

Szerette a katonazenét. Kedvelt regényírói voltak Jókai és Mikszáth, de néha, közvetlenül a lefekvés előtt, hogy minden szellemi elfoglaltságából kikapcsolódjék, a detektívregényeket se vetette meg. Nyugat felé London volt a legmesszebb fekvő város, ahová egy nyáron, egyetlen szó angol nyelvtudás nélkül elutazott, kelet felé pedig Szatmár megye, pontosabban az akkor még le nem csapolt Ecsedi-láp vidéke. A Balatont azonban nem látta soha.

Életének utolsó évtizedében már ki sem mozdult Budapestről. Még nyári szabadságát se vette igénybe. Vasárnaponként is rendszeren bejárt hivatalába és dolgozott 9-től 1 óráig. Közben a galambokról sem felejtkezett meg. A szobájában tartott egy ládát, melybe kis zsákokkal hordatta kéthetenként a kukoricát. Ebből minden délelőtt legalább három literre valót szórt ki a könyvtári folyosó egyik széles ablakpárkányára kedves galambjainak.

Született magyar úr volt, aki a legkisebb szívességet

vagy szolgálatot fényesen viszonzta, a vacsorára szóló meghívásokért virággal vagy cukorkával kedveskedett. Ez a melegszívű és derűs világnézetű ember azonban könnyen jött indulatba, mely néha annyira elragadta, hogy egyenesen kíméletlenné vált. Ilyenkor, hirtelen haragjában nem gondolta meg, mit mond vagy tesz. Előkelő uraknak felbontatlanul küldte vissza a hozzáintézett levelet. Régi barátságokat szakított meg, hogy aztán hetek vagy olykor hónapok múltával maga tegye az első lépést a barátság helyreállítására. Ingerlékeny természete folytán nemcsak könnyen sértett, hanem még könnyebben megsértődött, néha igazán jelentéktelen ok miatt. Véleményét soha senkivel szemben el nem hallgatta, azonban amily keményen őszinte volt a vele egyenrangúakkal és főlebbvalóival, — ezt sokan nem is tudták megbocsátani neki — éppoly jószívű volt alárendeltjei iránt.

Kedves barátai voltak két földije és egykori osztálytársa : Gál Gyula és Térfy Gyula, továbbá Beöthy Zsolt, Horánszky Lajos, Károlyi Árpád, Lénárt Zoltán, Túry Gyula, Vargha Gyula. Végül jó viszonyban volt Thallóczy Lajossal is. Valamennyi közt leginkább szívéhez nőtt Károlyi, akit egyaránt szeretett és tisztelt.

Barátainak, ismerőseinek rengeteg levelet írt, legtöbbit Károlynak, kivel gyakran hetenként három levelet is váltott, olykor latin nyelven is. Minden sorát sajátkezűleg írta, egyforma, könnyen olvasható betűivel. Hihetetlenül gyorsan dolgozott s amit egyszer papirosra vetett, azon a legritkább esetben változtatott. A *Rajzok* IV. kötetének legnagyobb részét (570 l.) hat hónap alatt írta, 1917. január—július hónapjaiban. Míg szívós szervezete bírta, — komoly beteg nem volt soha — közel félszázadon át csaknem évenként került ki egy-egy kötetre való a tolla alól.

Amily örömmel írta önként vállalt munkáit, egyszerre nyűg lett számára, mihelyt megbízást kapott rá. A már említett okon kívül (hogy t. i. a nagyobb összefoglalás nem tartozott erősségei közé), ez is egyik oka volt annak, hogy a szülővárosától még az 1880-as évek végén a város történetének, az Akadémiától 1907-ben saját pályázata alapján a magyar szarvasmarhakereskedés multjának megírására

kapott megbízásával éppúgy nem készült el soha, amint adós maradt az Akadémiától 1919-ben nyert másik megbízásának teljesítésével is, amikor a Bük László-féle alapítványból *A török uralkodás története hazánkban* című művet kellett volna 1924. december 31-ig megírnia.¹ Aligha volt nála lelkesebb híve és olvasója Jókainak, és mégis, mikor a képviselőház gazdasági bizottsága, illetőleg Almásy László akkori képviselőházi elnök 1929 őszén felkérte őt a Jókai politikai beszédeihez az előszó megírására, ólomsúlyként nehezedett rá a feladat s elkészítése után, 1930 nyara végén és össze elején oly kimerültnek érezte magát, mint máskor soha és hetekbe telt, míg újból kezébe vette a tollat.

Egyébként ő róla is elmondhatjuk azokat a szép szavakat, amelyekkel Szalai Barkóczy Krisztinát jellemezte, hogy «a munka volt a legkedvesebb szórakozása s a munka gyümölcse a legnagyobb öröme.»

Aki ennyit dolgozott imádott nemzetének önzetlen szolgálatában, megérdemli, hogy a hála és kegyelet örökéletű virágaival hódoljunk emléke előtt.

NAGY MIKLÓS.

¹ *Akad. Ért.* 1920. évf. 4 l.

KÖLTEMÉNYEK.

János király és a canterburyi apát.

Névtelen szerzőtől.

(Ez a régi mese — csekély változattal — minálunk is ismeretes, szólván Mátyás királyról és a cinkotai kántorról.)

Halljátok a mesét jó János királyról
S a canterburyi nagyhírű apátról,
Kinek gazdagsága több, mint az erénye,
S túlsz a királyén háztartása fénye.

Szólt a király hozzá : «Fülembe nyilalt az,
Hogy te az enyémnél nagyobb házat tartasz,
Sok kincsed, sok szolgád ország-szerte híres,
— Félek, trónom ellen árulást készítesz.

Ez biz', apát uram, crimen majestatis,
Megérdemled érte akár a halált is,
S három kérdésemre ha nem felelnél te,
Fejed a válladról le fog esni érte.

Első : koronámmal, ülve arany széken,
Egy penny-ig mondd meg, mennyi az értékem,
Másodszor, kívánom, pontosan jelöld meg,
Hány napon járhatnám körül ezt a földet.

Harmadik, hogy mondd meg, mit gondol királyod !»
— És szólt az apát most : «Azt tán nem kívánod,
Hogy rögtön feleljek három ily kérdésre.
Hanem megfelelek — mához három hétre !»

«Három hét — megadom — legyen a tiéd ez,
Eme három hétig biztonságban élhetsz,
De ha meg nem oldod három hétre mátul,
Fejed a nyakadtól elválík, apát úr.»

Szomorún az apát jómagát elhordva
Lovagol Cambridge-be, lovagol Oxfordba,
De sehol sem akad oly doktori elme,
Mely a három közül egyre is felelne.

Haza lovagol hát, nem vígan, mint másszor,
Nyáját legeltetve jó szemben a pásztor.
«Mi hír van, apát úr?» «Rossz hír, mit is mondjak,
Életemből nincs több, mint rövid három nap.

A király én tőlem három dolgot kérde,
— Vagy fejemet vesztem — : Mennyi az értéke,
A földet bejárni kerülne hány napba,
Végül, hogy mondjam meg : mi a gondolatja.»

«Vidulj föl, apát úr! Mindig azt hallottam,
Hozzád hasonlítani nem lehetne jobban.
Adj lovat, szolgálakat, adj rám puha selymet,
S elmegyek Londonba, felelni, helyetted.»

«Lesz, fiam, számodra ló meg elég szolga,
Nagy úri kíséret járand a nyomodba,
Öltözől talárba, aranyos stólába,
Bátran fogadhatna azokban a pápa.»

«Jó napot, apát úr, — a király fogadja —
Szép, hogy megjelentél pontosan e napra.
Az első dolog volt, mit királyod kérde :
Mondd meg azt pontosan : mennyi az értéke.»

«Megváltónk' eladták zsidók harminc pénzér',
Felséged hát akkor huszonkilenc pénzt ér.»
Nevetett a király : «Hát nem érek többet?!
S mondd most, hány nap alatt járnám be a földet!»

«Úgy a nappal kelj föl és kövesd lépteddel,
Amig újra fölkél azt követő reggel,
S bejárni a földet, hiba nélkül szólva,
Nem kell felségednek — csak huszonnégyszáz óra.»

Nevetett a király, s esküdt Szent Jakabra :
«Nem hittem, nem kerül többre csak egy napba!
Hátra az utolsó : azt kell kitalálnod :
Mit gondol e perczben felséges királyod.»

«Azt gondolod, felség, ki most eléd járul,
Az a canterburyi nagybíró apát úr,
Pedig a juhásza vagyok én csak néki,
És jöttem kegyelmet nekem s neki kérni.»

Nevetett a király, s esküdt minden szentre :
«Apát úrrá teszek még máma helyette!»
«Nem, helyén nem lenne, felséged, olyasmi,
Nem tudok én, felség, írni meg olvasni.»

«Kapsz hát négy aranyat tőlem minden hétre,
Amért jó tréfáddal megnevettettél te.
S mondd meg, ha haza mégy, és kérd az apát úr :
Hogy kegyelmet hoztál jó János királytul.»

A költészet hatalma.

Írta : *Spenser Edmund.*

Nevét a partnak homokába
Irám, de elmosá az ár,
Próbáltam újra, mind hiába,
Elfödte mindig a dagály.
«Halhatlanítani a halandót
— Szólt ő — mért vágyol esztelen;
Egykor magam is elmúlándok,
S elmossa az idő nevem!»

«Nem! a hitványt hadd veszni — szóltam —
 De rád sugárt *hír* fénye vet,
 Erényed élni fog dalomban,
 S az égre írom föl neved!
 S ha a világ örökre eltűnt,
 Még él, és élni fog szerelmünk!»

Ámor és kedvesem.

Írta: *Lyly János.*

Kártyáztak Ámor s kedvesem,
 És Ámor veszte szüntelen!
 Az ijja, tegze oda-rakva,
 S az anyja szép galamb-fogatja.
 Mind elveszett. Leszedte aztán
 A rózsát, amely nyilik arcán,
 A korállt, mellyel ajka bájol,
 A kristályt tiszta homlokáról,
 Majd álla gödrét föltevé,
 De kedvesem mind elnyeré ;
 Végül szemét, — nyert angyalom,
 És Ámor elrepült — vakon.

Angolból fordította

SZÁSZ BÉLA.

S Z E M L E.

Bárd Miklós.

(1857—1937.)

Megemlékezés a Kisfaludy-Társaság 1937. május 12-i ülésén.

Megint lélekharang kondult fölöttünk. Kidőlt egy kiváló társunk, üresen maradt sorainkban egy hely: a Bárd Miklósé. Társaságunk láthatatlan tagja testi valóságában soha sem jelent meg köztünk, de sokszor hallottuk érces szavát, szelleme közénk tartozott, munkája összefolyt a miénkkel.

Anonymus literatornak nevezte magát s arcáról a csuklyát nem lebbentette föl soha.

Nem álarc volt ez. Két *egész* életet élt, egymással összhangban, mindegyiket egész név illette. Kozma Ferenc vitéz katona volt, lovas bravourok hőse, e pályán tábornokságig emelkedett; Bárd Miklós pedig költő, mély, gyöngéd és rejtőző poéta. A kard és az író-toll szövetsége gyakori a mi történelmünkben: Tinódi, Balassa, Zrinyi, Gvadányi, Bessenyei, Kisfaludy Sándor a példák; vitézség és költészet egyformán nemzetfenntartók nálunk. Bárd Miklós is a magyar eszmény katonája volt; költészetében pedig lépten-nyomon föltetszik másik hivatása képekben, jelzőkben, hasonlatokban. Jellemének és tehetségének másik formálója a mult század ötvenes-hatvanas éveinek komoly nemzeti érzése s az akkori magyar nemesi ház erkölce.

Önálló költői egyéniség, eredeti tárgyban és hangban. Mindkettőt magából vette, nem mintákból, nem iskolából. Új életre keltette a ritka szavú családi lírát; költői mozzanatokot talált a mindennapi katona-életben; finom táj- és állatfestő. Pillanatnyi hangulatok helyett a nagy érzésekhez vonzódott, de tartózkodott a végletektől, a föllengéstől; az óda szárnyát megkötötte gondolatokkal; szívesen idézte enlékeit, de az elégia ellágyulását elbeszélésbe, vagy leírásba burkolta. Férfias szókimondása néha a politikai költészet felé vitte,

soha a rímes vezércikkhez, — szemét a nemzeti eszményekre szegezte.

Erejét a nagy föladatok vonzották. Három költői beszélyt írt ; a *Köd Gyulai Romhányija* s Arany László *Déliabok hőse* mellett e nemben legkiválóbb alkotásunk ; mint ezek az ötvenes, hatvanas éveknél, a *Köd* is egész kornak, a kommunizmusnak monumentális költői képe.

Bárd Miklós költészetének bensőbb csarnokaiba csak komoly érzéssel lehet belépni. A sokaság nem igen ösmerte, mert messze állott tőlük.

Kifejezésben kimért és egyszerű. A forma könnyedsége kedvéért sohasem tért le a gondolat legegyszerűsége, legrövidebb útjáról, a rím kedvéért nem ejtett rajta csorbát. Költők olvasásából maga formálta poetikáját, de adományával szemben nagy felelősséget érzett.

A költői teremtésről vallott hitét s annak gyönyörűségét *Közbenjárás* c. költeményében találjuk kifejezve :

Uram! tekintsd ez álmok álmodóját,
Ki harminc éve ír egy nótát,
Kit fölemészt egy boldog hevület.
Te, kinek istenálmaid : világok,
Légy pártfogója e beteg csigának,
És óvd a kagylóban rejlő tüzet.

Óh nézd el Uram, amint írja, írja,
Kigyul arcán a hajnal pirja,
Elvész szemének fakó göröngy ;
Óh tartsd meg őt e boldog hevületbe,
Kínban vajudva, reménykedve, szülve,
A beteg csiga Isten álma : gyöngy.

És szólítsd el a boldog pillanatba,
Ha létrejött a kis kavicska,
A silány kvarc, a méltatlan való,
Hadd folytatódna túl a csiga álma,
Hogy gyöngyöt hagyott e koldus világra,
És kútfejéhez tért, mint alkotó.

Aki ezt írta, ismerte az alkotás kínját és felelősségét, de ismerte titkát és gyönyörűségét is.

Amint látatlanul élt közöttünk, olyan volt eltűnése is. Meg-

hagyta, hogy temetése óráját titokban tartsák. Úgy ment el, mint egyik költeményében kívánta, hogy lóra ülne s nyoma veszne. — Most érte jött a fekete paripa, hátára vette.

Lehajtott fővel, kantárt odavetve,
Mind beljebb tart egy rengetegbe ;
Lova csüggedten lépdél az avarba'
És rajt a lovas meg van halva.

Voinovich Géza.

Szinnyei József.

Üdvözlő beszéd a Nyelvtudományi Társaságnak Szinnyei József 80. születésnapján tartott ünnepi ülésén (1937 május 25-én).

Tíz esztendeje annak, hogy itt az Akadémia üléstermében ünnepeltük elnökünk, Szinnyei József hetvenedik születésnapját. Ma, születése nyolcvanadik fordulójának előnapján örömmel gyűltünk egybe, hogy tudományos munkásságban töltött életének e nevezetes időpontján hálával, szeretettel, ragaszkodással és tisztelettel köszöntsük, köszöntsük mint magyar és finnugor nyelvtudományunk mesterét, vezetőjét, irányítóját. Mesterünkkel, vezetőnkkel tette egyéniségének minden tudományos törekvést méltányoló tulajdonsága, törekvéseink irányítójává nagyértékű, eredményekben gazdag tudományos munkássága.

Eredményekben gazdag e munkásság. Kis kezdő szakaszát leszámítva a magyar-finnugor nyelvtudomány területére összpontosult s annak egészét magában foglalta. Jellemző rá, hogy sohasem veszett el a részletekben, mert egész eddigi folyásában figyelembe vette a magyar és finnugor nyelvtudomány egészét, s ez egészben a részeknek mindenkor pontos egymáshoz való viszonyát. Innen érthető az, hogy nyelvtudományi munkásságának kezdetétől fogva a mai napig kitűnő összefoglaló művekkel s nagyértékű részletkutatásokkal ajándékozta meg nyelvtudományi irodalmunkat. Az összefoglaló munkák közül hivatkozom a *Rendszeres magyar nyelvtanra*, melynek 1933-ban jelent meg a tizenhetedik kiadása. *A magyar nyelvre*, melynek ma a tizenötödik kiadását használjuk, a *Magyar nyelvhasználatra*, melyből hét kiadás van, s a külföldi szakférfiak által is olyan sűrűn használt s méltán nagyrabecsült *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, melyből 1922-ben jelent meg a második kiadás. S ez összefoglaló művekkel párhuzamosak a részletkutatások, ame-

lyek nyelvtudományunknak sok, igen sok homályos vagy nem eléggé világos kérdését gyakran véglegesen tisztázták. Hadd idézzek e sok közül néhányat annak szemléltetésére, hogy elnökünk a finnugor nyelvtudomány épületét, melyet sziklaszilárd alapokra Budenz József épített fel, minden időben állandóan gondosan figyelte s épp ezért az egészben mindig világosan látta, hol van szükség pótlásra, javításra, többször lényeges változtatásra, számos esetben továbbépítésre. Fényes bizonyítéka idevonatkozó munkásságának *Magyar nyelvhasználtásának* hét, egymásután megjelent kiadása, úgyszintén az a nagyszámú kisebb-nagyobb értekezés, amely a magyar és a finnugor hang- és alaktan körébe vág. Ilyen: az 1888-ban megjelent *A birtokos személyragozás* című akadémiai levelező tagsági székfoglaló, az 1895-ben közzétett *Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?* című értekezés, s ennek részben javítása, részben kiegészítése az 1913-ban megjelent dolgozat: *A magyar magánhangzók történetéhez*, az 1926-ban megjelent klasszikus értekezés: *A Halotti Beszéd hang- és alaktana* — és annyi más.

Munkáinak, mind a rendszerbe foglalóknak, mind pedig a tudományt előbbre vivőknek rendkívül nagy ereje a kristálytisza okfejtés, a nagy gonddal kiválogatott és elrendezett anyag, a világos és szabatos stílus, melynek színt, zamatot ragyogó magyar nyelve ad.

Hogy ez a munkásság a kezdet kezdetén ilyen egyetemes és részletező irányba terelődhetett, ilyen nyílegyenes irányban fejlődhetett s ebben a mai napig megmaradhatott, annak néhány okát ő maga is megjelölte két alkalommal is.

1932-ben, Szarvas Gábor születésének századik évfordulója alkalmából mondott elnöki megnyitójában említi, hogy 1868-ban Pozsonyban mint kisdéáknak Szarvas Gábor volt a tanára. Szarvas Pozsonyba tanárnak huszonkilenc éves korában, 1861-ben került. S mikor 1927-ben Szinnyei József elnökünknek hetvenedik születésnapját ünnepelte Társaságunk, kegyeletes hálával említette, hogy a klasszikus nyelveket két esztendőn át Szarvas Gábor vezetése alatt tanulta. S éppen ezekben az években kezdte meg Szarvas Gábor az irodalomban nagy stílusjavító, idegenszerűségeket irtó, nyelvtisztító harcát. 1867-ben jelent meg a pozsonyi katolikus gimnázium értesítőjében *Magyartalanságok* című nagyhatású értekezése, amely egy csapásra országos nevet szerzett neki, s 1869-ben *Phaedrus, Augustus szabadosának aesopusi meséi* című fordítása. E két műből világosan áll előttem, hogy a «félelmetes szigorúságú latin-tanár», ahogy elnökünk kedveskedve említi Szarvast, miképpen tanította kisdéákjait a latinból való magyaros fordításra, a helyes magyarságra. «Stilisztának szü-

letni kell» — vallja elnökünk is említett megnyitójában. Való igaz. Akit azonban az Isten kiváló stílusérzékkel áldott meg, mint őt, annak Szarvas két esztendei vezetése kitűnő iskola volt egész életére. Egész életére, mert hiszen nyelvhelyességi kérdések is egészen a mai napig a legélénkebben foglalkoztatták, foglalkoztatják. Mint a budapesti egyetemnek 1923—1924. tanévi rector magnificusa ünnepi beszédének tárgyául a jó magyarságot választotta, Négyesy Lászlónak 1933-ban történt elhalálózása óta pedig elnöki minőségben vezeti az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának munkásságát s irányító közreműködésével részt vesz a *Magyarosan* szerkesztésében.

Tudományos munkássága irányának kialakulásában következő tényezőül Budenz József egyetemi tanári működését jelölte meg elnökünk. Budenz kiválóan értett ahhoz, hogy akiben nyelvészeti hajlandóságot vett észre, azt szívvel-lélekkel felkarolta. Elnökünk is az ő hatása alá került az egyetemen, az ő tudományának lett odaadó szeretője. S a finn nyelvbe is, mellyel Szarvas Gábor tanácsára kezdett foglalkozni, Budenz vezetése mellett mélyedt bele. Budenz ajánlatára kapott finnországi tanulmányútra ösztöndíjat s így Budenz segítségével szerezte azt a nyelvi kincset, a finn nyelvnek szóban és írásban való alapos ismeretét, melynek nyelvtudományi munkásságában olyan nagy hasznát vette.

Tanulmányai befejezése után néhány éven át a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának tisztviselője s ugyanakkor az egyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára volt. S ekkor, 1886-ban kinevezték a kolozsvári egyetemre a magyar nyelv és irodalom tanárának. Minden tudós fejlődésében, munkásságában rendkívül nagy szerencse, ha olyankor válhat tudománya felkent papjává, amikor az akarat és a tettekre készség a legerősebb benne. Ilyenkor teljesen tudományának szentelheti életét, s ezen főcél érdekében jó, ha tudományszomja fegyelmezésével — mint Budenz is tette — egyoldaluvá tud lenni, mert ez eredményes munkásságának egyik záloga. Elnökünk huszonkilenc éves korában érte el, hogy egyetemi tanár lett, s ettől fogva — miként maga mondja — az volt a kötelessége, ami lelkének legnagyobb gyönyörűsége volt. S az a körülmény, hogy fiatalon lett egyetemi tanár, magyarázza meg legjobban tudományos munkássága nyílegyenes irányát.

Ha azonban az eddig megjelölt körülmények megmagyarázzák is tudományos fejlődésének, munkásságának nyílegyenes irányát, nem magyarázzák meg általában tudóssá lételének megindulását és nem magyarázzák meg tudományos munkáinak tartalmasságát, alaposságát s mindenek felett mélységét. A megindulás is, a mélység is

a lelki tehetségeknek számtalan olyan belső mozzanatától függ, amelyek számunkra kibogozhatatlanok, irracionálisak. A külső körülmények azonban itt is sokszor igen kedvezően befolyásolhatják a lelki tehetségeknek ilyen vagy olyan irányú megindulását. Ilyen kedvező körülmény tudóssá válásában a családi hagyomány. «Könyvek közt nőtt fel», miként maga mondja többször idézett emlékezésében. S ha lelki tehetségeink kibogozhatatlan egységében megvan az a képességünk is, hogy az igazságok kifejtésében, az összefüggések meglátásában a legnagyobb mélységekig tudunk eljutni, kedvező külső körülmények itt is nagy mértékben, nézetem szerint döntően befolyásolhatják munkánkat. A tudomány mélységeibe való behatoláshoz ugyanis a léleknek minden irányban való zavartalanságra, harmóniára van szüksége. S ennek a zavartalanságnak, ennek a harmóniának nemcsak testi, nemcsak anyagi feltételei vannak. «Ha sikerült a tudományunkat néhány lépéssel előbbre vinnem», — mondta elnökünk hetvenedik születésnapja alkalmával üdvözlésünkre adott válaszában — «abban nagy érdeme van valakinek, aki megértette az én törekvéseimet, felfogta életem föladatát és immár kevés híjján egy félszázad óta gondosan őrködik a fölött, hogy lehetőleg háborítatlanul élhessek hivatásomnak». A magyar nyelvtudomány történetének írója hálával fog megemlékezni az elnök úrnak e vallomásából törekvéseit megértő, istápoló élettársáról, aki pár év híjján immár hatvan éve tudományos munkája zavartalanságának egyik legfőbb gondozója.

A tudományos munkához, a tudomány mélységeibe való behatoláshoz, a dolgokban az állandónak kutatásához — miként említettem — a léleknek minden irányban való zavartalanságra van szüksége. A tudományos munkára való készsége semmi sem zavarhatja meg annyira, mint a lelket, lelkiséget ért diszharmónia. Elnök úrnak megadta Isten azt a boldogságot, hogy hetvenedik éve betöltése után egyetemi tanszékéről lelke megsebzése nélkül távozhott s továbbra is tudományának élhetett, tudományának él. Hogy saját szavait használjam, újra «könyvek közé» került, Akadémiánk főkönyvtárnokává lett. S a lelki feltételekhez Isten kegyelme megadta a testiség feltételeit is ahhoz, hogy Solonnal elmondhassa magáról: *Ἰηρόσω ἀεὶ πολλὰ διδασκόμενος*: «Öregszen, de mindig sokat tanulok, dolgozom.» S az öregség, ha lelkünkben fakadt munkában telhetnek napjai, nem teher. Merem ezt én is mondani, hiszen én is, Méltóságos Uram tanítványa, túl vagyok már azon a koron, amelyben Cicero volt akkor, mikor már öregnek tartotta magát s megírta *De senectute* című művét. Ne vegye tehát tőlem rossz néven, ha «Ego senex

ad senem de senectute mea» néhány szót szólok. Sokszor gondolkodom én is — mint filológus — arról, mi teszi hát az embert öreggè, ha különben Isten kegyelme őrzi lelki-szellemi zavartalanságunkat, testi egészségünket. E gondolataim kiegészítésére örömmel nyúlok — mert megnyugtatót találok bennük — olyan szellemóriások műveihöz, akiket az öregség gondolata foglalkoztatott. Közöttük ott van Cicero ragyogó *De senectute* című művével, Schopenhauer különféle életkorokról való elmélkedésével, Grimm Jakab *Rede über das Alter* című hatalmas akadémiai beszédével, Dilthey Vilmos hetvenedik születésnapja alkalmából hozzáintézett üdvözlésekre adott gyönyörű válaszával, s közöttük ott ragyog, mint teljesen congenialis mű alkotója, Apponyi Albert a maga öregségéről előbb franciául, később németül is megjelent végtelenül felemelő iratával. Ez analiziseimben úgy érzem, hogy öreggè csupán a visszaemlékezés tesz engem. Az ifjúság előtt egy hosszú jövő, az öregség mögött hosszú múlt van, s ha szabad Petőfi szavaival kissé változtatva élnem, a képzelet is, bár sebes szárnyú sas, szinte elfárad, mire e hosszú mult legelejéhez ér. S mégis úgy érzem, hogy épp e visszaemlékezésemben van az éltető eróm is. Úgy érzem, hogy amit tettem, nem hiába tettem. Berszenyivel énekelem: «Ha ezt újra elkezdeném: Ismét a multat követném». Úgy hiszem, hogy nem hiába dolgoztam, gyujtván egyszer-másszor kicsiny világosságot a nagy megismerésben. Mert az életben az a fontos, hogy dolgoztunk s hogy hittük, hogy érdemes volt dolgozni. S ha érdemes volt, akkor érdemes is dolgozni, nem törődve azzal, mikor jó az óra, melyben már nem dolgozhatunk. S az Istennek nagy áldása, hogy a szellemi munka a legélemedettebb korban is éltető és felvillanyozó lehet. Apponyi írja önmagáról, nyolcvanadik éve betöltése után: «Merem állítani, hogy a gondolatok megértésére, újak befogadására, elmélyítésére, okoskodás útján való kifejtésére a megfelelő nyelvi kifejezés megtalálására vonatkozó képességnek egyáltalában semmi hanyatlását sem érzem. Sőt mondhatnám, hogy a percepció világossága növekedett és az áttekintőképesség kiszélesedett. Hosszas szellemi munka, bármily természetű legyen is, a legcsekélyebb mértékben sem fáraszt; ellenkezőleg éltető és föl-villanyozó hatása van, mely a testi jólétre is kihat».

Meg vagyok róla győződve, hogy Igen tisztelt Elnök Úr az utolsó tíz esztendőben kifejtett szellemi munkájáról hasonló vallomást tenne. Az a pompás vitázó, aki előtt nem a maga igaza, hanem a dolgokban levő igaz a fontos, s amilyen Méltóságos Elnök Úr hetvenedik éve előtt is volt, ma nyolcvanadik életévében is teljesen ugyanaz. Ezt a meggyőződésemet abból a három vitázó cikkből merítem, amelyet

az utóbbi tíz esztendőben írt. Meg nem állhatom, hogy az egyiket, azt, amelyet Szamosfalvi Gergely néven a *-vel* rag eredetével kapcsolatban 1933-ban írt, legalább a kezdő soraiban ne idézzem. «Tekintetes Szerkesztő Uraim!» — így szólítja meg a MNy. szerkesztőit, majd folytatja: «Szíves engedelmsükkel — jó egynehány esztendei szünetelés után — megint beállítok egypár sorral. Alkalmasint azt tetszett már gondolni, hogy elköltöztem az árnyékvilágból, mivelhogy rég nem adtam magamról életjelt . . . A minap (ahogy mi erdélyiekül mondjuk) furcsa nyelvészeti álmom volt. Azért vettem megint tollat a kezembe, mert nem tudom megállani, hogy el ne mondjam. Azt álmodtam, hogy a *-vel* rag sajtópert indított ismeretlen tettes ellen . . .» s következik az álomnak szellemes, pompás humorral való elmondása.

Merítem azonban ezt a meggyőződésemet azokból az értekezésekből, cikkekből, elnöki megnyitókból és összefoglaló művekből is, — s ez utóbbiak közt kitűnő iskolai nyelvtanaira gondolok, — amelyek elnökünk tollából az utóbbi tíz esztendőben megjelentek. Ezek a művek egytől-egyig ugyanazzal a gondossággal, mélységgel, tudományunkat gazdagító eredményekkel vannak megírva, mint a hetvenedik életév előttiek. S az elmúlt tíz esztendőben szólaltatta meg finnugor nyelvtudományunk kánonát, megszólaltatta *Magyar nyelvhasználatát*, ezt a nagy néma könyvet, ahogyan tudományunknak e bibliáját találóan nevezte el Zolnai Gyula. Egy fejezetet mutatott be belőle — megírva, *A mozzanatos -nt képző és változatairól* szólót. Bizonyára ebből való fejezet — megírva az a pompás cikke is, mely 1934-ben a Berzeviczy-Emlékkönyvben jelent meg, s melynek címe: *A magyar deverbális képzők á és a e hangjáról*. Ez értekezésben az idevonatkozó hosszúsági kérdések nemcsak hogy kitűnően vannak rendszerbe foglalva, hanem az eredet és a hangszín szempontjából véglegesen is tisztázva vannak.

Nem sorolom fel mindazt, amivel Méltóságos Elnök Úr az elmúlt tíz esztendőben tudásunkat, nyelvtudományunkat gazdagította. Aki így s ennyit írt az utóbbi tíz év alatt, azt a szellemi munka nem fárasztotta, azt a szellemi munka felüdítette.

S nem csupán az elmúlt tíz év alatt, hanem egész eddigi élete folyásában is nem hiába, nemcsak a maga gyönyörűségére dolgozott. Több mint félszázada, hogy a nemzet széles rétegei Méltóságos Elnök Úr kitűnő középiskolai magyar nyelvtanaiból szerzik anyanyelvünk tudományos megismerésének alapjait. Azok meg, akik nyelvünk tudományos problémáinak megfejtésében fáradoznak, mindig forgatni fogják Méltóságod műveit, egyik-másik művét pedig, amilyen például Magyar Tájszótára, míg a nemzet fiai közt lesznek, akiket magyar

nyelvi problémák lelkesítenek, sohasem nélkülözhetik. Neve, munkássága ragyogó betűkkel lesz a magyar és finnugor nyelvtudomány történetébe beleírva.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Méltóságos Elnök Úr nyolcvanadik születésnapját plakettel és emlékéremmel óhajtotta megörökíteni. Teszi ezt hálával és köszönettel azért, hogy nagy alapítónk, Szily Kálmán halála óta társaságunkat, tudományosságunkat erős és biztos kézzel vezette, vezeti. Amidőn a Teles Edétől kiváló művészettel, szerető gondossággal alkotott plakettet és emlékérmét a hűséges tanítvány hálájával és szeretetével átnyujtom, azzal a hő kívánsággal nyujtom át, adja a Mindenható, hogy Méltóságod még soká vezethessen bennünket, magyar és finnugor nyelvtudományunkat soká irányíthassa, finnugor nyelvtudományunk alapvető munkáját: *Magyar nyelvhasználatát* a maga gyönyörűségére, a mi okulásunkra még sokszor megszólaltathassa.

Melich János.

IRODALOM.

Budavár visszavívása.

(Károlyi Árpád: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Második kiadás. Átdolgozta Wellmann Imre. 48 képpel és 4 térképpel. Budapest székesfőváros kiadása, 1936. XXII + 406 l.)

Sajátságos, hogy ez a történelmi munka, amely monumentalitásában annyira kiemelkedik társai közül, hogy keletkezése után ötven évvel, az új jubileum idején éppen annyira egyedülállónak látszik, mint az első esztendőben, még alig részesült komoly méltatásban. Történetíróink fölhasználták, bár nem mindig értették meg, — az egykorú szakkritika azzal hódolt előtte, hogy vele szemben szigorúbb mértéket használt és kicsinyesebb szempontokat vett figyelembe, mint az ugyanezen tárgygal foglalkozó és azóta többé-kevésbé megérdemelt feledésbe merült más művekkel szemben.

Buda és Pest visszavívása, Károlyi Árpád műve, a magyar irodalom egyik legnagyobb eposza. Különbözik az eposztól formailag: nem versben, hanem prózában van írva, — az igaz, hogy olyan prózában, amely sok versnél többet ér, mert nyelve tisztább, eleve-nebb, zengőbb és lendületesebb. Egészen furesa, hogy az egykorú kritika ezt a nyelvet lebecsülte. A munka különbözik az eposztól abban is, hogy a benne elmondottak nem szorulnak igazoló kutatásokra, a bizonyító anyagot maga a mű adja elő. De a különbségeket feledtetik az egyezések. Az eposz műfajának szabályai szerint egyetlen nagy eseményt mond el, olyant, amely nemzetek, sőt kultúrkörök életére döntő hatást gyakorolt. Buda visszavívása körül csoportosulnak az események, és Buda ostromáról meggyőzően állítja Károlyi, hogy a török uralom megtörését, Magyarország újjászülését ez tette lehetővé. A törökre súlyos vereség volt Bécs sikertelen ostroma, de állásának szilárdságán ez nem változtatott. Amint éleslátással veszi észre Károlyi, a török védelmi vonal szilárdságának szempontjából még Esztergom visszavétele is fontosabb volt, mint a bécsi vereség. Esztergom eleste nagy területet tett védhetetlenné, csak idő kérdésévé tette Érsekújvár visszavételét. Buda várának

eleste áttörte azt a várláncot, amely mögött nem volt támpontja az oszmán birodalomnak a régi magyar földön. Buda várának megszerzésével fölszabadult a Duna, lehetővé vált az előnyomuló keresztény hadak élelmezése a Dráva torkolatáig; a következő évben már Mohács mellett győznek Lotharingiai Károly hadai. Buda visszafoglalása lehetetlenné tette a török védelmi vonal táplálását és két év alatt kártyavárként omlott össze a török hódoltság védelmi rendszere, Nándorfehérvárig jutottak el a fölmentő seregek.

Az eposz hősei nagyok mindkét félen, Károlyi hősei szintén nagyok. Nem mondvacsinált nagyságok, hanem azok fajtájából valók, akiknek lelki nagysága fokozza a helyzetek nagyszerűségét. Az eposzi elfogulatlanság teszi lehetővé, hogy az aggastyán Abdurrahman impozáns alakja épp olyan bámulat tárgya legyen, mint az ostromló sereg vezéréé, — a második vonalban álló hősök közül homéroszi alakokat juttat eszünkbe a jövőendő és a mult két emberének, Badeni Lajosnak, Stahremberg tábornagnak irigykedése a főhős dicsőségére, ebből a szempontból még fölējük is emelkedik a török alparancsnok, Iszmail. Eposziak a várostrom folyamán vívott számtalan rész-harc hősei, a közelharcban lángszórók és aknák poklában rohamra induló keresztény csapatok, az alig ötven lépésnyi távolságban bőmből 24-fontos ágyúkkal szemben kitartó várvédők, vagy a fölmentő seregek minden képzeletet fölülmuló vakmerőségű janicsárjai.

Tovább is lehet folytatni az összehasonlítást. Homérosz óta eposzi szabály az istenek beavatkozása a földiek harcaiba. Modern történetíró ebben forma szerint nem követheti a költészetet, de a lényeg, az eposz hőseinek hite Isten beavatkozásában, megköveteli és megkapja szerepét Károlyinál, mikor pl. Abdurrahman mély meggyőződéssel vallja Isten ítéletének az 1684-i ostromot, amely a fel-fuvalkodottságért volt büntetés a császári seregére. A mai történetírói iskola tagja többet foglalkozott volna ezzel a «szellemi» háttérrel, — bizonyára szép fejezetet írt volna erről, és bizonyára igen sok olvasónak nagy szüksége volna ilyen fejezetre, Károlyinál e fejezet mellőzése olyan, mint a természeti viszonyok leírásának mellőzése: ő a természet jelenségeiről is csak akkor számol be, amikor nem általánosságban, hanem előre nem látott módon gyakorolnak hatást. Amint nem ismerteti külön a két kultúra fővonásait, úgy nem szól Magyarország éghajlatáról sem, és ki tenne ezért szemrehányást neki? Ellenben céloz a mohamedán fanatizmusra, mikor a védők hősiességét méltatja és beszámol a nyári napok forróságáról, mikor a harcolók szenvedéseiről ír, vagy amikor éppen a forróság és szárazság miatt gyúlad meg az északi árok betöltésére napokon át hordott sástömeg.

Az olvasó talán már sokallja is, de az ismertetőre megint reánkényszeríti az eposzhoz való hasonlítást a mű első része, a seregszemle. Mint a spártai királyok követei a hellén poliszokat, úgy járnak be a császári és pápai követek a keresztyén világ uralkodóit. Előttünk megy végbe az alkudozás a segítség mértékéről s a vezérségért folyó nyílt és titkos tusakodás. Amint Homéroszból megismerjük a görögség ősi államéletét, úgy bontakozik ki előttünk a XVII. századvégi Európa képe: a császár kívánságának inkább szívességből engedő birodalmi rendek, a féltékeny francia király, a lelkes pápa és a gyöngeségében magasabb érzelmekre is alig képes spanyol. Gondolkozóba ejt a magyarság szerepe. Milyen sötétben tapogatózóknak tűnnek föl a történelem vezéralakjai! A magyar trónon ülnek a Habsburgok másfél századon át és nem tudják fölhasználni a magyarság erejét a főcél elérésére, a török kiűzésére. 1684-ben talán azért hiúsul meg Buda ostroma, mert a kizsarolt és vallási érzelmeiben sértett keleti magyarság a helyett, hogy erősítné a császári sereget, lekötve tartja annak jelentékeny részét. Még 1686-ban sem tökéletes a magyarság csatlakozása, de már elég arra, hogy az ostrom mérlegét lenyomja.

A magyarság egészének fölhasználásán kívül a régiéknél szilárdabb alapot ad az 1686-i erőfeszítésnek az egyházi támogatás. A keresztyén sereget nem gyöngíti felekezeti villongás, pedig több vallás hívei gyűltek össze benne, — a katolikus egyházi férfiakból olyan trifólium veti latba minden erejét a nagy célra, amilyen *egyszerre* egyetlen régebbi magyar-török háborúban sem működött. Pápai segélypénzről talán csak a mohácsi vésszel kapcsolatban esik ennyi szó, bár az más alkalmakkor is jött hozzánk, a pápa odaadása sohasem volt nagyobb, — pápai követ Cesarini Julián óta alig játszott olyan nevezetes szerepet, mint Buonvisi, az alsópapságból a három nagy kapucinus közül Marco d'Aviano alakja háttérbe szorul Kapisztráné mögött, de kiemelkedőbb, mint a feledésbe merülő brindisi szenté, bár az újabb Marco d'Aviano-életrajzzal szemben Wellmann megmarad a mellett a Lotharingiai Károly levelén alapuló fölfogás mellett, hogy Buda ostromának elhatározása Lotharingiai Károly befolyására vezethető vissza. Az ostromra összegyűlt hadsereg szervezetéről, felszereléséről aprólékos gonddal készült leírást kapunk, amint pontos kimutatást ad Károlyi arról is, hogy Európa számos nemzete, köztük különösen a német, milyen mértékű áldozatot hozott a nagy ügyért. Le van mérve a bajor választó, aki ingyen legtöbbit adott, de jutalmát abban láthatta, hogy a sereg egy részének önálló parancsnoka lett és azután roppant örökségi igényel feleségül kapta a császár leányát. A brandenburgi választó pénzt kötött ki a segély

fejében, de a Károlyitól közölt adatokból kiszámítható, hogy a kapott pénzösszeg harmadrésze sem volt annak az értéknek, amit följajlott, még kevésbbé annak, amit tényleg elküldött.

Károlyi objektivitása legmesszebbmenően Buda 1686-i állapotának leírásában látható. A várvédő seregnek és vezéreinek jellemzése épp olyan indokolt elismeréssel történik, mint a keresztyén seregé, — a török dsámik, fürdők, a hajóhid, a török iskolák, tudós kéziratgyűjtők, a török népjóléti intézmények leírása színesíti a fogyó hold városának képét az ostrom előestéjéről.

Ilion ostroma tíz éven át tartott. Buda 1686-i ostroma 75 nap alatt zajlott le, de Károlyi könyve időben nemcsak erre a 75 napra és nemcsak az előkészületek idejére szorítkozik, hanem magában foglalja Buda fokozatos kiépülésének és régebbi ostromainak történetét is.

Az előkészületek, a két szembenálló fél erejének ismertetése után következnek az ostrommal foglalkozó fejezetek. Ezekben az aprólékos harcok nem érthetők a térkép állandó figyelemmel kísérése nélkül. Valóságos labirintus a négy térkép és a sok kép. Csak a térképeken valami 200, betűvel és számmal jelzett helymeghatározás található, ezek közt türelem nélkül eligazodni teljességgel lehetetlen. Budapestnek, de különösen Budának minden rögje megkapja a maga helyi mythosát, a mezei és az árokharc, ezen belül az aknák, lángetetők, rohamok annyi pontosan meghatározott helyen és annyi változatban követik egymást, hogy a térképpel való küzdelem ellenére sem válnak unalmassá. A legizgalmasabb az esztergomi rondelláért folyó küzdelem leírása, ezzel vetekedik a bajor választó csapatainak harca a vár déli csúcsáért, amelynek olvasása közben állandó fájdalom mellékhangként cseng a budai királyi palota romlása: Mátyás könyvtártermét a július 22-i borzalmas löporrobbanás semmisíti meg, a Nagy Lajos-kori István-torony a bajor ágyúk tüzétől omlik össze, szeptember 2-a után tűzvész dülja föl az összelőtt városban azt, amit másfél százados török uralom és számos ostrom még nem tehetett tönkre. Az ostrom elhúzódása alkalmat ad Károlyinak az emberi gyöngeség nyilvánulásainak észrevételére. Amint a fejedelmek hiúsága jelentkezett az önálló csapatvezetésért való cselszövényekben, úgy a sikertelenség örök velejárója jelentkezik a vádaskodásban. Augusztus második felében már minden vezető hibás a táborban, Lotharingiai Károly ugyancsak élesen szemügyre vett célpontja a vádagnak és a nagyszerű színpad mögött folyó titkos küzdelmeknek. Más epizódokról a török gondoskodik. Az ostrom sorsára kiható távolabbi események: Thököly szabadonbocsátása, a szeraszkir sere-

gének közeledése, ebben a magyarországi várak török helyőrségeinek összevonása, a velük szemben és Erdély megfigyelésére kiállított császári seregek és magyar csapatok bevonulása Buda alá, majd a janicsároknak háromszor ismételt vakmerő bejutási kísérlete, állandóan ébren tartják az érdeklődést, sőt kifejezetten izgalmas olvasmánnyá teszik a munkát.

Károlyi Árpád néhány évvel ezelőtt második kiadásban megjelent tanulmányai változatlanul maradtak, — ennél a munkánál szemmel látható volt, hogy a Budapesten ötven év alatt végbement változásokat egy új kiadásnak figyelembe kell vennie. Ebből a szempontból természetesen a második kiadás sem örökéletű, — máris változás pl. a Szilágyi Erzsébet leánygimnázium helycseréje. Másik figyelembevenni való volt a letelt ötven év irodalma. Ebből sajátos módon aránylag kevés átalakításra adott okot a forráskiadványok csoportja. Károlyi az eredeti forrásokat olyan gondosan föl-kutatta, és olyan célszerűen idézte, hogy a sokszor hibás kiadásokat az átdolgozónak éppen csak említenie kellett s a hivatkozások alapján a kiadásokban is könnyen meg lehet találni az idézett helyeket. A nagy szorgalommal összehordott új anyag főleg a jegyzetek bővülésében és kisebb módosításokban érvényesül, egyetlen nagyobb beavatkozás az első fejezetek összevonása, ezekben néhol a stíluskülönb-ség is szembeötlő. Az átdolgozóról nemcsak azt mondhatjuk el, hogy az alapkiadáshoz méltó szorgalommal olvasta el a forrásanyagot és az irodalmat, hanem azt is, hogy a restaurálás munkájában helyesen óvakodott az alkotás pilléreinek sértésétől.

Török Pál.

1848. évi törvényeink története.

Károlyi Árpád: *Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt.* Írta s okirattárral ellátta — (Magyarország újabbkori történetének forrásai) Bpest, (Magyar Történelmi Társulat. — Sárkány-nyomda) 1936. 8°. VIII + 374 l.

Közel hatvan év óta megszokta a magyar tudományos világ, hogy eseménynek tekintse Károlyi Árpád minden kötetének megjelenését.

Károlyi tollát első sorban nagy események vonzzák, multunknak oly kimagasló, az állami élet vezetésével kapcsolatos mozzanatait, melyek mint hegycsúcsok emelkednek ki történelmünkéből. Ehhez képest gyűjti össze mindenre kiterjedő figyelemmel anyagát, melyből a legfőbb országgló szervek, kormányzati intézmények működésének,

eljárási rendjének, valamint az összes tárgyi körülményeknek tökéletes ismeretével s a szerepelt államférfiaknak finom lélekelemzésével, hű jellemzésével, elhatározásuk belső és külső okainak föltárásával fölépíti monumentális alkotásait. Amilyen gondos az adatgyűjtése, ugyanolyan higgadt, böles az ítélete, világos, meg nem cáfolható a logikája s ugyanoly nagyvonalú műveinek szerkezeti egysége.

Amit itt általában mondtunk munkásságáról, az jellemzi legújabb kötetét is, melyben nemcsak az udvarnak az 1848. évi törvényekkel szemben elfoglalt, olykor többször is megváltoztatott álláspontját ismerteti az eredeti okmányok alapján, hanem úgyszólván végigvezeti az olvasót ezeknek a lázas sietséggel készült, nagyfontosságú reformtörvényeinknek egész történetén.

«Egyszerű elbeszélés»-ét — amint hatalmas tanulmányát nevezzi — az 1848. márc. 3-án tartott kerületi üléssel, illetőleg Kossuthnak ez ülésen elmondott, új időket jelentő beszédével kezdi, melyben benne lüktetett már a főleg francia és olasz földön a szabadelvű alkotmányosságért hónapok óta folyt s egyre élesedő, részben eredményekkel is járt mozgalmak szelleme s amellyel az utolsó rendi országgyűlés a reformok útján elindult. A beszéd sikere oly nagy, hogy Kossuth felirati javaslatát egyhangúlag elfogadja a kerületi ülés, majd másnap az alsó tábla is. A főrendi tábla, melynek elnökét és helyettes elnökeit időnyeres végett sietve Bécsbe rendelték, 11 nappal utóbb, márc. 14-én, megrémülve a Metternich bukását felidéző, előző napi bécsi forradalom híretől s a febr. 22-én kitört párizsi forradalométól, melyről a *Pesti Hírlap* márc. 5-i száma közölte az első tudósítást, szintén magáévá tette a felirati javaslatot. Alkotmánytörténetünk e nevezetes okmányának a felelős minisztérium létesítése kérdésében megállapítható ellenmondását Károlyi helyezi elsőnek teljes megvilágításba, kapcsolatban Széchenyinek István nádor hatásköre kiterjesztésére vonatkozó ötletével s az V. Ferdinándhoz felvonult nagy, magyar országgyűlési küldöttségnek az ünnepélyes bécsi fogadtatás hatása alatt jelentősen megnövekedett politikai követeléseiivel.

Márc. 16-án korán reggel, még mielőtt a fényes küldöttség megjelent volna a király előtt, elnöke, István főherceg nádor, zsebében az országgyűlési felirattal és az ezt tartalmában messze túlhaladó, Kossuth-szövegezte királyi kézirat tervezettel, levelet ír az uralkodónak, felhíván figyelmét arra a veszedelemre, melyet a kézirat tervezetben foglalt kívánságok netáni elutasítása okozhatna. Rámutat arra, hogy most már csak a kedvező döntés vagy Magyarország elvesztése közt lehet választani, miért is maga sikertelenség

esetén leteszi a nádori méltóságot. Délfelé fogadta a király a küldöttséget s kevéssel utóbb tartotta ez ügyben első ülését az udvar legfelsőbb kormányzati szerve, az állami konferencia. A Lajos főherceg elnöklete alatt, a Ferenc Károly főherceg, gróf Hartig és gróf Münch-Bellinghausen államminiszterek, herceg Windischgrätz Alfréd tábornok, gróf Mailáth Antal államminiszter, báró Jósika Samu erdélyi kancellár és Szögyény László alkancellár tagokból alakult értekezlet nem tudván eredményre jutni, sürgős véleményes jelentést kért a magyar kir. kancellária országgyűlési bizottságától, mely azt a javaslatot tette, hogy a nádor mint királyi helytartó bízássék meg az ország kormányzásával s ő készítsen előterjesztést a királynak a független, felelős kormányzati szervek hatásköréről, a kinevezésre alkalmas férfiakról és a fölíratban kért többi reformról. A még aznap este újra összeült konferenciának a legnagyobb gondot az okozta, hogy az előző napon az osztrákoknak adott felelős minisztériumtól éppen a monarchia államainak szorosabb egységbe foglalását várta.

Végül is azonban István főherceg levelének s a bécsi és a Magyarországról érkezett forradalmi híreknek hatása alatt beletörődött a konferencia a magyar minisztérium szervezésébe s a nádornak adandó felhatalmazásba, hogy a miniszteri tárcákra «teljesen alkalmas egyéneket» terjesszen a király elé, az országgyűléssel pedig készíttessen a reformokról törvényjavaslatokat és ezeket további elhatározásra vigye az uralkodó elé. A vonatkozó királyi kéziratot másnap, márc. 17-én adta ki V. Ferdinánd, István főherceg nádornak előszóval előterjesztett kérésére, azzal a további felhatalmazással, hogy mint nádor a miniszterelnökséggel megbízhassa gróf Batthyány Lajost. Amily mámoros örömet keltett a királyi kézirat és Batthyány miniszterelnöki megbízatása a pozsonyi diétán, éppoly megdöbbenést okozott az udvarnál és az állami konferencia tagjai között, akik azt remélték, hogy a reformtörvényjavaslatok elkészítése és felülvizsgálása még hosszú időt vesz igénybe, mely alatt a viszonyok visszafordulhatnak a régi kerékvágásba. A következő napon, márc. 18-án tehát ismét tanácskozássra ültek össze s újabb királyi kéziratot szövegeztek, mely helybenhagyta Batthyány ideiglenes kinevezését, hatáskörét és tényleges szolgálatának megkezdését a király elé terjesztendő törvényjavaslatoktól tette függővé, sőt felhatalmazta Batthyányt a nádorral egyetértésben a katonai karhatalom igénybevételére is, kikötve azonban a királyi helytartótanács és a m. kir. udvari kancellária törvényes működésének zavartalan fennmaradását.

A király még aznap alá is írta ezt a kéziratot, amikor a rendek megkezdték reformmunkálataikat, melyek közül itt csak az alkotmányunk fejlődése szempontjából legfontosabb két törvénycikknek: a független, felelős magyar minisztériumról szóló 1848: III. és az országgyűlési képviseléválasztási jogról szóló 1848: V. t.-cikknek sorsát ismertetjük. Az első helyen említett törvénynek Kossuth és Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester által készített tervezete az országgyűlés két házától elfogadott szövegben márc. 23-án érkezett Bécsbe s harmadnapra már benyújtotta róla a m. kir. udv. kancellária országgyűlési bizottsága az állami konferenciához a kitűnő Bartal György tollából kikerült s józan hazafiságtól és a méltányosság, valamint az okos engedékenység szellemétől sugallt véleményes jelentését. Az állami értekezlet többsége azonban, legszívesebben visszavetette volna a javaslatot, sőt még inkább feloszlatta volna az országgyűlést, amit taktikából István főherceg nádor és Szögyény alkancellár is ajánlottak, ha ezt a katonai és pénzügyi viszonyok megengedik, mert ellenkező esetben nincs más hátra, mint a kiegyezés az országgyűlés mérsékelt elemeivel, úgyhogy a korona jogaiból semmi lényeges fölne adassék, de minden egyéb kívánság gyorsan teljesíttessék.

Miután pedig Magyarország megszállására nem volt elegendő katona és ehhez fedezet, az állami konferencia belement a törvényjavaslat tárgyalásába, melynek során a márc. 26-, 27- és 28-án tartott tanácskozásokon több fontos változtatás keresztülvitelében állapodott meg. Így kívánta a magyar kir. udvari kancellária fenntartását, továbbá a külföldön lakó király helyett a minden jelenlegi és következő nádornak adandó teljes hatalom helyett ez uralkodói jogkörnek kizárólag István főherceg személyére való korlátozását, a miniszterek Bécsbe rendelésének kimondását, az országgyűlés helye megállapításának a király részére való meghagyását, a miniszterek fizetésének a király által való megszabását, az udvartartás és a központi állami kiadásokhoz Magyarország hozzájárulásának biztosítását, az osztrák államadósság arányos részének átvállalását, a vám-, a valuta- és a kereskedelem-ügyeknek az osztrák miniszterekkel egyetértésben való intézését és végül a honvédelmi minisztérium ügyében újabb törvényjavaslat benyújtását.

E pontok közül néhányat sikerült ugyan a nádornak, az alkancellárnak s a Bécsben tartózkodó Batthyáynak és Deáknak kihagyatni, illetőleg mérsékelni, de azért nagyjából ezek alapján készült a márc. 28-án kiadott kir. leirat, mely a 29-én tartott elegendő ülésen még a mérsékelt elemeket is felbőszítette, úgyhogy Batthyányék be is jelentették lemondásukat a miniszterségről, melyet csak a nádor-

nak arra az ígéretere vontak vissza, hogy az udvarnál személyesen fogja az ellentéteket kiegyenlíteni. Az izgalom azonban ezzel nem szűnt meg, sőt viharra fokozódott az alsó tábla kerületi ülésén, mely Kossuth szenvedélyes beszédére elfogadta teljes ülésében a Szentkirályi Móric által szövegezett kemény tiltakozást a kir. leirat ellen. Példáját követte aznap esti ülésében a főrendi tábla is. Mihelyt az udvar a történekről értesült, mindjárt másnap sietve Bécsbe hívatta Pozsonyból Batthyányt, Deákot, Széchenyit és Eötvöst, akik azonban hosszú, izgalmas tanácskozásokon sem tudták Ferenc Károly és Lajos főhercegeket álláspontjuk tarthatatlan voltáról meggyőzni. Egy másik értekezlet az állami konferencia tagjaival csak megerősítette a főhercegeket meggyőződésükben, mikor váratlanul befutott gróf Zichy Ferencnek, a budai helytartótanács ideiglenes elnökének és báró Lederer tábornok, budai főparancsnoknak jelentése a magyarországi forradalmi hangulatról, melynek elfojtására nincs elegendő katona. Egyidejűleg kapták meg a főhercegek báró Pillersdorff, osztrák belügyminiszternek figyelmeztetését is, mely szintén Magyarország megnyugtatótását ajánlotta még engedmények árán is.

Az elhatározásukban megingott főhercegek végül is márc. 30-án, István főherceg nádornak Kossuthékkal a király részére fönntartandó jogok és a hadsereg fölött alkotmányosan gyakorlandó felségjogok tárgyában kötött megegyezése alapján, elfogadták a magyar álláspontot, amelynek megfelelő új leirat-tervezet is haladéktalanul elkészült. E szerint a törvényjavaslatból kimarad a kancellária fenntartására vonatkozó követelés; a mindenkori nádor teljes hatalmat kap, de csak István főherceg nádor személye sérthetetlen; a főpapok és országzászlósok kinevezésének, a kegyelmezésnek s a címek, a nemesség stb. adományozásának joga az illető miniszter ellenjegyzése mellett szintén a királyé, akinek személye körül szervezendő külön minisztérium látja el e jogok ügyvitelét, gyakorlását.

A márc. 31-én kelt, ez újabb királyi kéziratot az aznap este tartott rövid elegyes ülésen olvasta fel Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester az országgyűlés kitörő lelkesedése közben. A törvényjavaslaton kívánt változtatásokat Kossuth maga sajátkezűleg írta be a törvényjavaslat egy nyomtatott példányának lapszélére. Ezt a szöveget s a kormány tagjainak kinevezését ápr. 7-én hagyta jóvá a király.

Nagy ellenmondást váltott ki Bécsben az országgyűlési követeknek népképviselőlet alapján leendő választásáról szóló 1848 : V. t.-cikk javaslata is, mégpedig az unió esetére Erdélynek és főleg a Határőrvidéknek juttatandó képviselőkről intézkedő pontjaival. Az erdélyi

képviselők kérdésében még viszonylag könnyű volt a megegyezés azon az alapon, hogy a törvényjavaslat szerint csak akkor fog Erdély 66 képviselőt a magyar országgyűlésre felküldeni, ha maga Erdély az úniót előzetesen elfogadta. Annál nagyobb volt azonban az ellentét a Határőrvidék képvisellete ügyében. A magyar állásponttal szemben ugyanis, mely a Határőrvidékben az ország integráns részét látta, az udvar ezt a területet katonai gyarmatnak vagy dominiumnak tekintette a XVIII. század óta, már csak azért is, mert a haditanács érvelése szerint a Határőrvidék Magyarországhoz való csatolása esetén magyar haderővé válnék, melyet az összmonarchia érdekei ellen is fel lehetne használni, holott addig mindig Bécs kizárólagos rendelkezésére állott. Ezt az álláspontot Károly Ferenc főherceg, Ferenc József trónörökös édesatyja képviselte a legnagyobb eréllyel. Hasonló határozottsággal védte a törvényjavaslat e rendelkezését Batthyány, aki kijelentette a főherceg előtt, hogy ez a szakasz az ország területi épségét jelenti, melyről a nemzet le nem mondhat. Nehéz, izgalmas alkudozások, tanácskozások után, melyek során váratlan mozzanatok (az ifjú Ferenc József megjelenése anyja üzenetével atyjához, az öreg Cziráky államminiszter sírva fakadása) is hatottak a kedélyekre, végre is azzal a kikötéssel jött létre a megegyezés, hogy a Határőrvidék katonai szervezetén egyelőre semmi változás sem fog történni, amit a magyar kormány írásban is megígért.

Mint föntebb előre bocsátottuk, Károlyi nagyszabású művéből csupán e két, különösen fontos fejezet részletes ismertetésére szorítkozunk. Ezeknek sovány vázлата is bőségesen megvilágítja azt a gondos munkát, melyet a tárgyra vonatkozó okiratok felkutatása, összegyűjtése és feldolgozása körül a szerző végzett, kinek köszönhetjük, hogy most már teljes képünk van annak a harmincegy törvényünknek sorsáról, melyekkel 1848 tavaszán az új Magyarország sok jóakarattal, de nem mindig kellő megfontolással elindult küzdelmes életútján.

Károlyi azonban nemcsak a legmagasabb színvonalú tárgyi történetet nyújtja, hanem — mint bevezető sorainkban említettük — kitűnő jellemzést is ad azokról az emberekről, akik elé kerültek törvényjavaslataink Bécsben és arról a szellemről, mely őket működésükben vezette. Legnehezebb helyzete szerepénél fogva a magyar kir. udvari kancellária országgyűlési bizottságának volt. De utólag is megállapítjuk, hogy tagjai: Szögyény alkancellár, Bartal György és Zsedényi Ede udvari tanácsosok általában feladatuk magaslatán állottak. Dinasztikus hűségük mellett is lelkes magyar érzésükkel és józan ítéletükkel fel tudták ismerni a kor szükségleteit s az ország-

gyűléstől sürgetett reformok megvalósításának feltételeit és határait a nélkül, hogy a monarchia érdekeit egy pillanatig is szem elől tévesztették volna. Sőt tárgyilagosságuk és szempontjaik magasabb színvonalra az országgyűlés tagjainak többsége fölé emelték őket.

Az állami konferencia tagjairól elég kedvezőtlen képet nyerünk. Ha voltak is köztük egyesek, akik nyugodt időkben helyet foglalhattak a Habsburgok országainak ügyeit legfelsőbb fokon intéző testületben, olyan, aki nagy időkben méltónak bizonyult volna a vezetésre, nem akadt senki. Jó részük már idős, minden változástól irtózó, az I. Ferenc — Metternich-féle összbirodalmi rendszerhez ragaszkodó férfi, kikből a szükséges reformok, az alkotmányosság; és még inkább a magyar érdekek iránt a legcsekélyebb megértés is hiányzott, nem véve ki Lajos főherceget, a gyöngelméjú V. Ferdinánd nagybátyját s egyben az állami konferencia elnökét és a király öccsét, Ferenc Károly főherceget sem, sőt az utóbbi, a «szelíd lelkű, energiátlan és kissé megfélemedett ember» (197. l.) az erdélyi únió kérdésében számalmas föllentéshez is tolyamodott.

Egyik oldalon tehát a semmit sem tanuló és semmit sem felejtő bécsi intéző körök, másikon a nem mindig végiggondolt reformok vágyától fűtött magyar politikusok, élükön a saját nagy képességeitől elragadott s a bel- és külpolitikai erőviszonyokkal számot vetni nem tudó Kossuthal.

Egyelőre az egész vonalon győzni látszik a magyar álláspont, de a levegő tele van feszültséggel. A vihar el nem maradhat.

Itt végződik Károlyi remekműve, mintegy az 1848/49-es magyar tragédiának hatalmas első felvonása.

N. M.

A mai osztrák irodalom.

(Pukánszky Béla: *A mai osztrák irodalom*. Kultúra és Tudomány. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. (1937) 8°, 187 l.).

Pukánszky Béla nagy sikerrel vállalkozott arra a nehéz feladatra, hogy megismertesse velünk a sokrétű, szinte számtalan elágazású modern osztrák irodalmat. Könyve hézagpótló, tanulságos és csaknem kimerítő. Kellemes olvasmány, irányla kitűnő. Igaz, hogy nem emelkedik a szellemiség legmagasabb tájaiba. De nem is ez a feladata. Felvilágosítani, tájékoztatni, tanítani akar. Ezt meg is teszi, élvezetesen, a tárgy teljes ismeretével.

A tudós író számára az első nehézséget az osztrák irodalom fogalmának meghatározása jelenti. Erősen vitatott magának az «osztrákság»-nak fogalma is, mely Pukánszky szerint «legalább is az

irodalom szempontjából nem feltétlen érvényű, csupán az egész németiséghez viszonyítva kap igazán értelmet». Pukánszky felhossa azt a két jellemző vonást, amelynek alapján az osztrák irodalom elhatárolása és bizonyos fokú önállóságának elismerése lehetséges: a tájélményt és az osztrák közösség élményét.

Az «osztrákság» fogalma az osztrák gondolat ködösségéből tulajdonképpen csak mostanában kezd tisztább formába sűrűsödni. Az osztrák érzés sokáig nem volt az osztrákokkal velük született érzés, mint nálunk magyaroknál a magyar érzés, hanem inkább beléjük nevelődött, nem ösztönszerű, hanem beléjük tudatosított. A következő osztrák nemzedékek remélhetőleg már úgy fogják magukba szívni az élet első pillanatától fogva, mint az éltető levegőt.

Pukánszky szerint a mai osztrák irodalom három részre oszlik. Első a bécsi irodalom, amelyet a szerző három ágazatában ismertet. Második a «diadalmos vidék». Harmadik az osztrák irodalomnak a nagynémet gondolatban felolvadó része.

Ez a felosztás igen tetszetős. Természetesen Prokrustes-ágyként szorítja össze az anyagot, mint többé-kevésbé minden rendszerezés.

A bécsi irodalom hármas útja első elágazásának a bécsi impresszionizmust, valamint az utána fejlődő expresszionizmust tartja a szerző. Ebben a fejezetben tárgyalja többek között Arthur Schnitzlert, Felix Saltent, Alfons Petzold munkásköltőt, Richard Schaukalt, Stefan Zweigot, akik bizonyos módon egy kalap alá foghatók. Ugyanígy jellemzi Pukánszky az expresszionistákat, Franz Theodor Csokort, Hans Kaltenekert és Franz Werfelt. Ez az egybefoglalás némiképp erőszakoltnak tetszik. Igaz, nagy zavarban volnék, ha meg kellene mondanom, hogy ezeket az írókat milyen szempontok szerint csoportosítsam ugyanabban a fejezetben.

Tisztább a helyzet a bécsi irodalom második útjánál, mely «a katolikus gondolat és világszemlélet egyre fokozódó érvényesüléséhez vezet». Richard Kralik, Hugo von Hofmannsthal, Hermann Bahr és néhány kevésbé jelentős költő meg író jogosan talál helyet ebben az alfejezetben. De nem tudom, miért kerül ide, a bécsi írók közé, a bécsinek semmi esetre sem nevezhető, bár legkatolikusabb Enrica von Handel-Mazetti, aki egyszemélyben a mai osztrák irodalom Tormay Ceciljét és Gulácsy Irénjét jelenti.

Pukánszky a bécsi irodalom harmadik irányának azt tekinti, amely a faluval és a természettel keres szorosabb kapcsolatot. Itt tárgyalja Anton Wildganst és Josef Weinhebert. E két költőről ragyogó kis tanulmányt ír a szerző, aki egyébként is világosan,

értékeléseiben igazságosan, gondos stílusművészettel rajzolja meg egy-egy fontosabb irodalmi munkás jellemképét.

A mai osztrák irodalom súlypontját Pukánszky Béla, bizonyára igen helyesen, Bécsen kívül, a vidéken találja. Nem viszi keresztül következetesen azt az igyekvését, hogy tartományok szerint csoportosítsa a költőket és írókat, ezt nem is teheti. Vidéki költőnek tartja és nagy szeretettel jellemzi Franz Karl Ginzkeyt, Ernst Scheibelreitert, Paula Ludwigot, Franz Nablt, Richard Billingert, Ottokar Kernstockot, Max Mellt, Paula Groggert, Karl Heinrich Waggerlt, Karl Schönherrt, Georg Traklt, Josef Wentert, Josef Friedrich Perkonigot, Guido Zernattot és Dolores Viesert. A mit róluk mond, szép és jellemző. Csak látszólag helyes azonban a szerzőnek az az eljárása, hogy ebbe a fejezetbe sorozza azokat a költőket és írókat, akik ugyan vidéken születtek, de írásaikban nyoma sincs a tájélménynek. Mihez fogjunk itt Robert Musil nagyszerű analitikájával, Egmont Colerus történelmi szemléletével, Ernst Lothar világpolgáriás érzéseivel, hogyan plántáljuk ide Theodor Däubler gigantikus rapszódiait?

Ausztrián innen — Ausztrián túl annak a fejezetnek címe, amelyben helyet találnak azok a költők és írók, akiket nem lehetett besorozni az előbbiekre. Itt szerepel a cionista Richard Beer-Hofmann, a világpolgáriás Rainer Maria Rilke, a mai Ausztria jövőjében kételkedő Alexander Lernet-Holenia, az osztrák közösség-tudat nagy-német változatának rajongója, Bruno Brehm, Karl Hans Strobl, az osztrák írónak már alig tekinthető Walter von Molo, a budapesti születésű, karlsbadi nevelésű, Ausztria iránt nem ellenséges érzületű, de azért már régtől fogva a német nemzeti megújulás mozgalmába kapcsolódott Erwin Guido Kolbenheyer.

Pukánszky rokonszenvével nemcsak a tősgyökeresnek nevezhető osztrák költőket és írókat tünteti ki, hanem meleg szavakat talál azok részére is, akik a nagyváros és a nagy európai élet jelenségeivel foglalkoztak. Tárgyilagossága ott is mutatkozik, ahol számára kevésbé rokonszenves írókról és irodalmi termékekről ír. A szellemi áramlatokat balítélet nélkül igyekszik megvilágítani.

A szerző megmondja előre, hogy nem tudta felölelni kis művében a mai osztrák irodalom minden munkását. Ez nem is kívánható. Mégis sajnálom, hogy megemlítésre méltónak sem találta a zsidó Peter Altenberget, Alfred Polgart, Franz Kafkát, Josef Rothot és a nem-zsidó Emil Luckát, Oscar Maurus Fontanát, Andreas Thomot. Jacob Wassermann ugyan németországi születésű volt, de sok művében Ausztria társadalmát, Bécs életét írta meg.

Pukánszky Béla Felix Braun költőről azt írja, hogy kommunista szerző. Ezt az ítéletet Braun egyik regényére alapítja. Bécsben Braun kommunista voltáról senki sem tud. A Burgszínház legutóbb a költő ötvenedik születésnapját új műve előadásával ünnepelte.

Pukánszky Béla műve szinte kimerítő, tökéletesen tájékoztató és teljesen megismerteti a magyar olvasóval a mai osztrák irodalom nagy birodalmát. Hálásak lehetünk érte neki.

Mohácsi Jenő.

A kémkedés története.

(*A hírszerzés és kémkedés története.* Vitéz József kir. herceg tábornagy bevezető soraival. Szerkesztette Pilch Jenő. Franklin-Társulat kiadása, Budapest. Három kötet. 366 + 402 + 386 l. 500 képpel.)

Idősebb könyv évek óta nem jelent meg a magyar könyvpiacra, mint ez a háromkötetes nagyszabású mű, amely Pilch Jenő ny. ezredes, a M. Tud. Akadémia tagja, a kitűnő katonai író szerkesztésében most hagyta el a sajtót. Tárnya, a kémkedés és hírszerzés története, felöleli az egész világtörténelmet s egyúttal egészen új oldaláról mutatja be a népek örök versengését : a kémkedés és hírszerzés történetét az emberi találékonyság, ravaszság, csalafintaság és alattomoság történetének is nevezhetnők. Ezt a tárgyat minden oldalról megvilágítani, az adatok ezreivel felderíteni, megmutatni a kémkedés és hírszerzés döntő fontosságát a világtörténelmi mérföldvonalak végzetes óráiban : tulajdonképpen annyit jelent, mint bevilágítani a történelem színpalái mögé, feltárni a rejtett rugókat, a sikerek és vereségek titkait, a történelmi fordulatok igazi okait. Afféle «Geheime Geschichte» ez, mint az önéletrajzok és emlékiratok, amelyek a hivatalos igazság mellett kegyetlen őszinteséggel megmutatják a meztelen igazságot is.

Ezt a tárgyat összefüggő előadásban feldolgozni : merész vállalkozás. A történelemnek átfogó s aprólékos ismerete, alapos katonai, diplomáciai és lélektani tájékozottság kell hozzá. Ezek a tulajdonságok szerencsére mind együtt vannak a könyv kiváló szerkesztőjében, Pilch Jenőben.

A kémkedés történetének ez a három kötete olyan teljesítménye a magyar tudományos irodalomnak és könyvkiadásnak, amelyre mind a kettő büszke lehet, annál inkább, mert ehhez hasonló munkát a külföldi tudományos irodalmakban is hiába keresünk. Kétségtelen, hogy a külföldi irodalom gazdagabb a kémkedésre vonatkozó részlet-mun-

kákban ; a kémkedés angol, francia és német irodalma egész könyvtárakat tölt meg ; azonban egyik nemzet írói sem mertek eddig arra vállalkozni, hogy a kémkedés és hírszerzés történetét egyetlen műben, rendszeresen megírják. Az óriási anyag rendszerbe foglalása éppen ezért Pilch Jenő érdeme s ez az érdem semmiképpen sem kicsinyelhető ; ha tekintetbe vesszük, milyen roppant anyagot kellett rendszerbe foglalnia, el kell ismernünk, hogy úttörő munkát végzett. Az anyag futó áttekintése is meggyőzhet arról, mekkora nehézségek tornyosultak itt a szerkesztő és a munkatársak elé. Az első kötet összefoglalja a kémkedés és hírszerzés nyers történetét és adatait az ókortól fogva egészen a világháborúig ; a második kötet a kémkedés és hírszerzés módszereit, eszközeit, szerveit vizsgálja a történeti adatok alapján, a világháborút megelőző időkben, majd rátér a világháborús kémiszolgálat ismertetésére, a hadviselő és semleges államok szerepére és egyúttal ismerteti a háború előtti és háborús híres kém eseteket is ; a harmadik kötet mindenekelőtt színesen, szinte riportszerűen elmondja a híres kémnők történetét, majd foglalkozik az ipari, gazdasági és kereskedelmi kémkedéssel, a szabotázzsal és a kém-elhárítással, a rejtjelzéssel, a sajtóval, cenzurával és a propagandával, amelyet igen találón vértelen világháborúnak nevez ; különösen részletesen ismerteti az utóbb említett fejezetek során az angol Intelligence Service világot behálózó szervezetét és az amerikai Egyesült Államok világháborús hírszolgálatát.

Ha ezzel a roppant anyaggal összevetjük a források jegyzékét : fogalmat alkothatunk arról a nagy munkáról, amelyet a szerkesztő és munkatársai végeztek ennek a nagyszabású műnek megalkotásával. A források jegyzékéből meggyőződhetünk, hogy a külföldi irodalmakban százával vannak a kémkedésre vonatkozó részletmunkák, különösen igen nagy számmal a háborús hírszolgálatok vezetőinek emlékiratai és feljegyzései, ezenfelül vannak gyűjteményes munkák, amelyek — rendszertelenül ugyan — de igen értékes anyagot tartalmaznak. Csakhogy ebben az értékes anyagban rengeteg az ellentmondás ; a szakértők mindegyike a maga nemzeti szempontjából nézte, sőt ugyanegy nemzetbeli írók is a maguk egyéni szempontjából ítélték meg azokat az eseményeket, amelyeknek tanúi vagy cselekvő szereplői voltak. Míg tehát egyrészt kitűnő történetírói érzék kellett hozzá, hogy a szerkesztő ebben a rendszertelen anyaghalmazban rendet teremtsen, másrészt a legalaposabb kritikára volt szükség, hogy megrostálja az egymásnak ellentmondó sokezer adatot és a lehetőség szerint kihámozza belőlük a tiszta igazságot. Pilch Jenő és munkatársai ezt a feladatot sikeresen oldották meg.

S ezzel kapcsolatban egy kifogást kell felhoznunk, ami talán nem is érdemleges kifogás, mert velejárója minden első feldolgozásnak; ez a kifogás pedig a teljességre vonatkozik. Magától értetődik azonban, hogy az ilyen könyv anyaga nem lehet teljes és hogy a mű minden esetleges szűkszavúságát vagy hiányát teljesen menti az a tény, hogy a lényegét mindenütt adja, semmi fontosat nem mulaszt el s főképpen megadja azokat a szempontokat, amelyek szerint a kémkedés történetét eredményesen szemlélhetjük, áttekinthetjük és belőle a tanulságokat levonhatjuk.

Az egyes részek szerzői alapos és lelkiismeretes munkát végeztek, az irodalom roppant halmazából összeválogattak minden érdekes és értékes adatot s színes, élvezetes előadásban adták az olvasó kezébe. Az egységes felfogást, a hang, a stílus és a szempontok egyöntetűségét a szerkesztő gondos munkája biztosította.

Különösen ki kell emelnünk a magyar kémkedés történetét tárgyaló fejezeteket, amelyeken az önálló forrástanulmányokat is megérzi a tájékozott olvasó. Valóságos történeti monografiák a Nagy Frigyes, Napoleon és az 1870/71. évi német-francia háború kémkedését tárgyaló fejezetek is. A világháború kémkedésének nagy és bonyolult anyagát is önálló felfogással és biztos kézzel rendezte és foglalta össze az idevágó cikkek szerzője. Gondos tanulmányok eredménye az a megdöbbentő fejezet is, amely a világ legfélelmetesebb hírszerző intézményének, az angol Intelligence Service-nek szervezetével és történetével foglalkozik. Kitűnő szakmunka az ipari, gazdasági és kereskedelmi kémkedésről, a szabotázsról, valamint a rejtjelzésről szóló fejezet s végül egészen új távlatokat nyit és a meglepő adatok százait tárja fel az a mintegy százlapos fejezet, amely a világháborús propaganda kísérteties aknamunkájának titkait ismerteti az eredeti források alapján. Ebből a fejezetből beigazolódik az a széltében hangoztatott megállapítás, hogy a világháborút nem az ellenség fegyveres ereje, hanem jobb propagandája nyerte meg.

Ez a nagyszabású mű nemcsak roppant anyagával vezeti ismeretlen világokba olvasóit, hanem nagyrészen új, eddig kiadatlan s lenyűgözőn érdekes képanyagával egészen megdöbbentő távlatokat tár fel a laikusok előtt. De túl a könyv tudományos érdemén, vonzó, színes előadásán, a hatalmas mű legnagyobb értéke mégis az a hazafias célzat, amely minden lapjáról az olvasó felé sugárzik: az a következetesen megvalósított nemzetnevelő szándék, amely nem pusztárábeszéléssel, hanem a rideg tények hűséges előadásával igyekszik meggyőzni az olvasót s egyúttal ránevelni arra, hogy legyen óvatos, legyen mindig résen, mert önkéntelenül is végzetes veszedelmeket hozhat hazájára oktalan fecsegésével vagy elszólásaival.

Békeidőben, különösen a világháború előtt, az emberek valami nyugodt biztonság érzetében éltek, nem is sejtették, mekkora kémhálózat dolgozik körülöttük, de maguk a polgári és katonai hatóságok is igyekeztek megtartani őket abban a hitükben, hogy biztonságukat semmi sem veszélyezteti. Szinte mesterségesen altatták el az érdeklődést, mert az volt a meggyőződésük, hogy a kémügyek szellőztetése felkelti a kétes elemek érdeklődését, egyeseket esetleg erre a mesterségre csábít, másokat megingat nemzethűségükben és mindenekfelett felhívja az ellenséges országok figyelmét a kémkedés egyes tényeire. Ezekben az ügyekben a legnagyobb titokzatosság uralkodott mindaddig, míg a világháború óriási arányai és gazdag tapasztalatai rá nem ébresztették az egyes országok hadvezetőségeit és kormányait, hogy a kémkedés olyan tényező, annyira át- meg átszövi az emberi élet minden területét, hogy igen hasznos és tanácsos kellőképpen felvilágosítani róla a közönséget is. Igen fontos nemzeti érdek, hogy a közönség erről a kérdéstről mennél többet tudjon. Ennek a felfogásnak következménye, hogy mostanában a kemperek ítéleteit rendszeresen közlik a napilapokban.

És ezért emlegettük ennek a nagyszerű műnek hazafias célzatát. Pilch Jenő nagyszabású műve nemcsak tudományos úttörő munka, nemcsak pompás összefoglalás, amellyel a külföldet is megelőzte, hanem egyúttal hazafias cselekedet is : valóságos propaganda, amelynek az a hivatása, hogy felvilágosítsa a magyar közönséget a kémkedés, hírszerzés, propaganda és szabotázs óriási jelentőségéről és veszedelméről, óvatosságra intse és ezzel olyan új nemzedéket neveljen, amely békeidőben és esetleg elkövetkező háború esetén is tudja és teljesítse hazafias kötelességét.

Torday Géza.

1894

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

710. SZÁM.

1937 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. LISZT FERENC ÉS A POLITIKA. — Horánszky Lajostól	1
II. TAKATS SANDOR. (I.) — Nagy Miklóstól	11
III. A MEZŐGAZDASÁG ÉS IPAR KÖLCSÖNÖS VONATKOZÁSAI S A KÖZÉRDEK. — Báró Malcomes Bélától	34
IV. A VELENCEI KALMÁR. — Schöpflin Aladártól	59
V. BERZSENYI DANIEL, A FILOZÓFUS. — Sebestyén Károlytól	66
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Egyhangú kereplő.</i> — <i>Toldalék Madách londoni színiéhez.</i> — Rédey Tivadartól	83
VII. DALMADY GYÖZŐ. — Harsányi Zsolttól	87
VIII. HORVÁTH JÁNOS IRODALOMTÖRTÉNET-IRÁSA. — Keményfy Jánostól	94
IX. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	106
X. IRODALOM. — 1. <i>A Görgei-kérdés mai mérlege.</i> — (Kosáry Domokos: <i>A Görgei-kérdés története.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>A szerb népepika eredete.</i> — (Banašević Nikola: <i>Ciklus Marka Kraljenica.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Egy kis sváb cselédleány regénye.</i> — (Majthényi György: <i>Lizi.</i>) Szabó Richárdtól	116

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György ca. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

711. SZÁM.

1937 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. SZILAGYI DEZSŐ EMLÉKEZETE. — Földes Bélától	129
II. AZ EGYETEMEK MAGÁNTANÁRI INTÉZMÉNYE. — Grósz Emiltől	159
III. TAKÁTS SÁNDOR. (II.) — Nagy Miklóstól	174
IV. A KÉNYSZERKARTELEZÉS ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM- POLITIKA. — Tihanyi Lajostól	195
V. PUSKIN HALÁLÁLA. — Nagy Ivántól	204
VI. ELSŐ LESEN. — Nyíró Józseftől	231
VII. A HOMOK-ÓRA. — Költemény. — Szász Bélától	238
VIII. SZEMLE. — <i>Három kiállítás.</i> — Ybl Ervintől	241
IX. IRODALOM. — 1. <i>Három angol könyvújdonság.</i> — (Ernest He- mingway: <i>Green Hills of Afrika.</i> — Thornton Wilder: <i>Heaven's</i> <i>My Destination.</i> — Aldous Huxley: <i>Eyeless in Gaza.</i>) — Ferenczy Valértól:	
2. <i>Egy nemzetközi regény pályázat magyar győztese.</i> — (Földes Jolán: <i>A halászó macska utcája.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>Regény egy «őstehetség»-ről.</i> — (Barabás Béla: <i>Szomorú Orá- nus: festője.</i>) — r. r.-től	244

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

712. SZÁM.

1937 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. THALLÓCZY LAJOS EMLÉKEZETE. — Károlyi Árpádtól	257
II. A BÖLCSESZETKARI OKTATÁS ÉS A KÖZÉPISKOLAI TANÁR- KÉPZÉS REFORMJAHOZ. — Melich Jánostól	277
III. A MUNKA ÉS TŐKE RÉSZESEDESE A NEMZETI JÖVEDE- LEMBEN ÉS KÖZTERHEKBEN MAGYARORSZAGON. — Fell- ner Frigyesztől	309
IV. TAKÁTS SÁNDOR. (III.) — Nagy Miklóstól	331
V. «DICSŐSÉG A' MAGASBAN...» — Mohácsi Jenőtől	351
VI. GRÓF SZÉCSEN ANTAL LONDONI KÜLDETÉSE 1849-BEN. — Horváth Jenőtől	364
VII. SZEMLE. — 1. <i>Berzeviczy Albert és Prohászka Ottokár emléke- zete.</i> — Voinovich Gézától.	
2. <i>Berzeviczy Albert emlékére.</i> — Horánszky Lajostól	368
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Magyar könyv Shakespeare-ről.</i> — (Sebestyén Károly: <i>Shakespeare.</i> — <i>Élete, kora, művei.</i>) — V. G.-tól.	
2. <i>Három könyv Adyról.</i> — (Schöpffin Aladár: <i>Ady Endre.</i> — Révész Béla: <i>Ady és Léda.</i> — Bölöni György: <i>Az igazi Ady.</i>) — Vajthó Lászlótól	376

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

713. SZÁM.

1937 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. A HUMANIZMUS TÖRTÉNETI ALAKJAI — Kornis Gyulától	1
II. GRÓF KLEBELSBERG KUNO, AZ ALKOTÓ. — Kertész K. Róberttől	17
III. AZ EMBER TRAGÉDIAJA AZ OSZTRAK IRODALOMBAN. — Pukánszky Bélától	34
IV. GONDOLATOK GÜL BABA SIRJANAL. (I.) — Germanus Gyulától	50
V. TAKATS SÁNDOR. (IV.) — Nagy Miklóstól	74
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Egy argentinai úti naplóból.</i> — Radó Antaltól. <i>A régi dalban minden benne van.</i> — Clóhoz. — Falu Tamástól	93
VII. KISS JÓZSEF EMLÉKE. — Voinovich Gézáttól	96
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Hubay Jenő.</i> — Hóman Bálinttól. 2. <i>A megújhodott magyar polgári iskola.</i> — Havas Istvántól	102
IX. IRODALOM. — 1. <i>A budapesti egyetem orvostudományi karának története.</i> — (Nádudvari Győry Tibor: <i>Az orvostudományi kar története. 1770—1935.</i>) — Grósz Emiltől. 2. <i>Magyar versek könyve.</i> — (Horváth János: <i>Magyar versek könyve.</i>) — Keményfy Jánostól. 3. <i>Africa Romana.</i> — Révay Józseftől	114

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvadás is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

714. SZÁM.

1937 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. A DICSŐSÉGES LEGYŐZÖTT. — Herczeg Ferentől	129
II. RAKÓCZI. — Lukinich Imrétől	138
III. NÉGYESY LÁSZLÓ EMLÉKEZETE. — Kéky Lajostól	145
IV. TAKATS SÁNDOR. (V.) — Nagy Miklóstól	183
V. «GONDOLKODOM, TEHÁT VAGYOK». — Szemere Samutól	198
VI. GONDOLATOK GÜL-BABA SÍRJÁNÁL. (II.) — Germanus Gyulától	215
VII. HONTALANSAG HŐSE. — Költemény. — Rédey Tivadartól	237
VIII. SZEMLE. — <i>Az élő Tisza István.</i> — Kornis Gyulától	239
IX. IRODALOM. — 1. <i>Cziprus.</i> — (Szász Károly: <i>Cziprus.</i>) — v. g.-tól. 2. <i>Liszt Ferenc életrajza írásban és képen.</i> — (Werner Fussmann und Dr. Béla Mátéka: <i>Franz Liszt.</i>) — á. é.-tól	253

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

715. SZÁM.

1937 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. A FILOZÓFUS ESZMÉNYE. — Kornis Gyulától	257
II. KOSSUTH LAJOS ÉS A KELETI KÉRDÉS MEGOLDASA. — Hegedüs Loránttól	271
III. A TRAGIKUM ÉS A BÜNTETŐJOG. — Angyal Páltól	280
IV. ÓDRY ARPAD. — Hevesi Sándortól	313
V. MAGYARORSZAG NEM VOLT, HANEM LESZ. — Siklóssy Lászlótól	329
VI. TAKATS SANDOR. (VI.) — Nagy Miklóstól	339
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>János király és a canterburyi apát. — A költészet hatalma. — Ámor és kedvesem. — Angolból fordította — Szász Béla</i>	355
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Bárd Miklós. — Voinovich Gézátl.</i> 2. <i>Szinnyei József. — Melich Jánostól</i>	359
IX. IRODALOM. — 1. <i>Budavár visszavívása. — (Károlyi Arpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban.) — Török Páltól.</i> 2. <i>1848. évi törvényeink története. — (Károlyi Arpád: Az 1848-diki pozsonyi törvéncikkek az udvar előtt.) — N. M.-tól.</i> 3. <i>A mai osztrák irodalom. — (Pukánszky Béla: A mai osztrák irodalom.) — Mohácsi Jenőtől.</i> 4. <i>A kémkedés története. — (Pilch Jenő: A hirszerzés és kémkedés története.) — Torday Gézátl</i>	368

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

A BÚVÁR KÖNYVEI

negyedik kötete megjelent!

HUZELLA TIVADAR:

AZ ÉLET TUDOMÁNYA

«Az élet tudománya, a biológia iránt mindinkább növekvő érdeklődés nyilvánul meg. A kísérleti biológia rohamos fejlődése, egymást érő nagy, váratlan felfedezései általános meglepetést keltenek. A biológiából leszűrődő gondolatok és fel fogások forradalmi erővel törnek át az anyagelvűségre alapított természettudományos gondolkozás korlátait: kilátást, érvényesülést keresnek a szellemi és gazdasági élet minden terén.

A biológiai gondolkozás és életismeret uralomrajutása hivatott az ideális világnézetet a természettudományba és a korszellembe beoltani, a tudományos gondolkozás és a vallásos hit között emelt ellentétet kiküszöbölni.

Legfőbb vágyam, hogy könyvemmel olvasóimat önálló gondolkodásra indítsam. Sikerüljön bennük a gondolat felszabadulásának és a tudományos alkotásnak lelkes örömét átéreztetnem, amelynek megrázó, művészi élménye áhitattal töltött el, midőn olykor az élet eddig rejtett egyes titkai kinyilatkoztatásként először előttem feltárultak.»

Huzella Tivadar.

Egészvásznonkötésben, műnyomópapírra nyomott 59 képpel, ára 6*20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ARANY
JÁNOS
ÖSSZES
KÖLTŐI
MŰVEI

Bibliapapírra nyomott 1768 oldalon,
remekbe készült egyetlen kötetben,
egészvászonba kötve, ára 18 pengő

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

- BIBÓ LAJOS: Nincs irgalom !
INDIG OTTÓ: Két ember eltéved
KAFFKA MARGIT: Színek és évek
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL:
Dr. Csibráky szerelmei
A nagy ember
MOLNÁR KATA: Nyári közjáték
NÉMETH LÁSZLÓ: Gyász
Bűn. I—II.
REMÉNYI JÓZSEF: Szerelmesek voltak
SZABÓ PÁL: Csodavárás
SZENES PIROSKA: Egyszer élünk
TERSÁNSZKY J. JENŐ: Kakuk Marci vadász-
kalandja
A szerelmes csóka
TÖRÖK SÁNDOR: És mégsem forog a föld

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KÖNYVNAP:

1937. évi június 1–3.

Ünnepi kiadványunk:

**ARANY JÁNOS
ÖSSZES
KÖLTŐI MŰVEI**

bibliapapírra nyomott 1800 oldalon, remekbe készült egyetlen kötetben. Ára művészi kötésben: **a könyvnapon P 12.60, a könyvnap után P 18.—**

MÁR MOST JEGYEZTESSE ELŐ

könyvkereskedőjénél, mert a könyvnap kiadás korlátolt példányszámban készül és bizonyosan hamar elfogy.

FRANKLIN-TÁRSULAT

OSZTRÁK ÍRÓK

RICHARD BILLINGER

Isten hűbérese

HANS VON HAMMERSTEIN

A sárga fal

A. LERNET-HOLENIA

Maltravers feltámadása

ERNST LOTHAR

A megváltó halál

FELIX SALTEN

Flórián

FRIEDRICH SCHREYVOGL

Grillparzer

K. H. WAGGERL

Az Úr esztendeje

GUIDO ZERNATTO

A gyilkos város

MAI OSZTRÁK ELBESZÉLŐK

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KÖNYVNAP:

1937. évi június 1–3.

Ünnepi kiadványunk:

**ARANY JÁNOS
ÖSSZES
KÖLTŐI MŰVEI**

bibliapapírra nyomott 1800 oldalon, remekbe készült egyetlen kötetben. Ára művészi kötésben: **a könyvnapon P 12.60, a könyvnap után P 18.—**

MÁR MOST JEGYEZTESSE ELŐ

könyvkereskedőjénél, mert a könyvnap kiadás korlátolt példányszámban készül és bizonyosan hamar elfogy.

FRANKLIN-TÁRSULAT

BÚVÁR

TERMÉSZETTUDOMÁNYI
ÉS TECHNIKAI FOLYÓIRAT

SZERKESZTI:

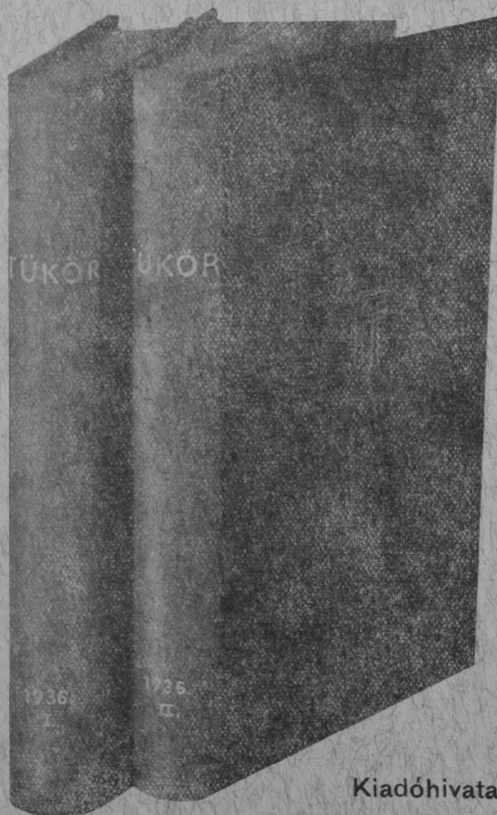
CAVALLIER JÓZSEF

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr
valamennyi iskolai könyvtárnak beszerzésre ajánlotta.

Néhány témakör a BÚVÁR változatos tartalmából:

állattan	fényképezés	múzeumi hírek	szerkesztői üzenetek
ásványtan	fizika	néprajz	találalmányok
bányászat	folyóiratszemle	növénytan	technika
csillagászat	földrajz	orvostudomány	tengertan
embertan	földtan	óslénytan	természetbölcselet
erdőgazdaság	geopolitika	pályázatok	tudományos hírek
expedíciók	könyvszemle	rádió	tudományos rejtvények
életrajzok	laboratóriumi munka	repülés	tudománytörténelem
élettan	meteorológia	statisztika	tudós-anekdóták
fajkutatás	mezőgazdaság	származástan	vegytan

Évenként 1000 oldal, 1000 kép P 9·60
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-u. 4.

Minden könyvespolc
díszé: a

tükör

a legszebb
magyar képes folyóirat

SZELLEMI TUDOMÁNYOK
IRODALOM — MŰVÉSZET
SZÍNHÁZ — ZENE — FILM
KRITIKA — NAGYVILÁG

Évenként 1000 oldal, 1000 kép
P 8·40

Kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-u. 4.

CHOLNOKY JENŐ MŰVEI

MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZA

530 oldal, 300 képpel és térképpel,
Magyarország hatszínnyomatú nagy térképével
A magyar föld ismeretének nagyszabású standard-
műve; a tudomány és az írásművészet ihletésével
vési szívünkbe a Haza drága képét.

Egészvásznonkötésben 20 pengő

A FÖLD ÉS ÉLETE

Öt albumalakú kötet

3500 oldal, 1200 képpel és térképpel

A mai magyar földrajztudomány legnagyobb élő
alakjának hatalmas összefoglaló műve.

Egészvásznonkötésben 98 pengő

A SÁRKÁNYOK ORSZÁGÁBÓL

Két kötet, 164 képpel

Az ismeretlen Kelet és az európai embertől annyira
elütő sárga faj életének egész titokzatossága fel-
tárul ebben a nagyszerű kínai útleírásban.

Egészvásznonkötésben 14 pengő

ÉGEN, FÖLDÖN

66 képpel

A budapesti egyetem nagynevű professzora tudom-
ányos kutatásainak legnagyobb eredményeit fog-
lalja össze ebben a kötetben.

Egészvásznonkötésben 7 pengő

BALATON

120 képpel

Cholnoky Jenőnél nincs jobb ismerője a «magyar
tengernek». Régvárt Balaton-könyve eseménye a
magyar földrajzi irodalomnak.

Egészvásznonkötésben 7 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

OSZTRÁK ÍRÓK

RICHARD BILLINGER

Isten hűbérese

HANS VON HAMMERSTEIN

A sárga fal

A. LERNET-HOLENIA

Maltravers feltámadása

ERNST LOTHAR

A megváltó halál

FELIX SALTEN

Flórián

FRIEDRICH SCHREYVOGL

Grillparzer

K. H. WAGGERL

Az Úr esztendeje

GUIDO ZERNATTO

A gyilkos város

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

- BENDA JENŐ: A titokzatos másik
BIBÓ LAJOS: Nincs irgalom !
INDIG OTTÓ: Két ember eltéved
KAFFKA MARGIT: Színek és évek
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL :
Dr. Csibráky szerelmei
A nagy ember
NÉMETH LÁSZLÓ: Gyász
Bűn. I—II.
REMÉNYI JÓZSEF: Szerelmesek voltak
SZABÓ PÁL: Csodavárás
SZENES PIROSKA: Egyszer élünk
TERSÁNSZKY J. JENŐ: Kakuk Marci vadász-
kalandja
TÖRÖK SÁNDOR: És mégsem forog a föld

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

NÉMETH LÁSZLÓ

BÜN

Németh László neve most már a közönség széles körei előtt ismeretes, mint a fiatal nemzedék leg-érdekesebb és legnagyobb tehetségű tagjáé. Munkás-ságának köre kivételesen széles. Kiterjed az iro-dalmi essay-re, a szociológiára, érintkezik a maga-sabb elvi síkon mozgó politikával, *Gyász* című, tavaly megjelent regényével pedig egyhangú el-ismerés közben bebizonyította, hogy vérbeli re-gényíró.

Második regénye, a *Bűn*, talán még nyomatéko-sabban hívja fel rá a figyelmet. Alig van mai magyar regény, mely annyira megközelítené a «nagy regény» fogalmát. Amit elmond benne, az a lélek-látás leg-magasabb fokáról való: szereplő embereinek, fér-fiaknak és nőknek úgy beelát lelkük minden redő-jébe és olyan életszerűen mutatja meg sorsukat és emberi kapcsolataikat, hogy az olvasó úgy érzi, az étellel érintkezik olvasás közben. A «Bűn» a polgári lelkiismeret regénye: a szó legmélyebb értelmében vett izgalmas, mindenkinek lelkéhez szóló olvas-mány. Magyar stílusa egy kivételes egyéniség nyelvi gazdagságával, tiszta zengésével, hiánytalan kifejező-képességével a mai magyar írás csúcspontjain jár.

Két kötet, kötve P 9-60, füzve P 7-20

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL

A NAGY EMBER

Egy évvel ezelőtt jelent meg Kolozsvári Grandpierre *Dr. Csibráky szerelmei* című regénye, amely egyszerre az irodalmi körök érdeklődésének központjába emelte fiatal szerzőjét. Szatirájának eredetisége és merészsége, ötleteinek kifogyhatatlan áradása, emberábrázoló gazdagsága mindenkinek, aki olvasta, feledhetetlenné tette az élet ahalmaait elmulasztó dr. Csibráky alakját. Az író új regénye, *A nagy ember*, még mélyebbről fogja meg az életet: a nyers erő és akarat győzelmét ábrázolja a tehetség, a gondolkodó szellem felett két fiatal férfi alakjában, akik közül a tehetségesebbik sugallja az ötleteket, a másik pedig megvalósítja s ezzel szolgájává teszi a barátját. A regény a modern film-üzlet körében játszódik, melyet élvezetes képekben jelenít meg. Nem a közönséges szokvány-regények közé tartozik, egészen új, eredeti a szemlélete, a világról és emberről alkotott képe, eredeti az a mód, ahogy az események torlódásában megmutatja az embert, aki mozgatója és rabszolgája az eseményeknek.

Kötve P 6-80, füzve P 5-60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA